

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΕΗ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΕΗ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

Εξεταστική Επιτροπή

1. Νούτσος Παναγιώτης, Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
2. Σταυρούλα Τσινόρεμα, Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
3. Στέφανος Δημητρίου, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
4. Διονύσιος Δρόσος, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
5. Πρελορέντζος Ιωάννης, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
6. Μαρκουλάτος Ιορδάνης, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
7. Ράντης Κωνσταντίνος, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

«Η έγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴ τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως».

(Ν. 5343/32, ἄρθρο 202/2)

*Στον πατέρα μου
Στον Ιάσονα*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	13
Εισαγωγή	18
I. <i>Η θεωρία του Δικαίου στο πρώιμο έργο του Πουλαντζά</i>	18
II. <i>Η γαλλική φιλοσοφική σκέψη. Βασικές κατευθύνσεις</i>	23
III. <i>Θεωρία και πολιτική</i>	26
IV. <i>Υποθέσεις, κριτικές, κεφάλαια</i>	29
Α΄ ΜΕΡΟΣ: Το επιστημολογικό υπόβαθρο και η επίδραση του Althusser	
1. Η διαδικασία παραγωγής της γνώσης.....	42
2. Μορφή και περιεχόμενο της δομικής ολότητας.....	50
Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η εν γένει ιδεολογία στο έργο του Ν. Πουλαντζά	
1. Το φανταστικό, ως υπόβαθρο της ιδεολογίας.....	68
2. Λειτουργία και ρόλος της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας.....	84
Γ΄ ΜΕΡΟΣ: Ηγεμονία και θεσμική διαμεσολάβηση	
1. Δομή και λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού Κράτους.....	96
2. Gramsci-Πουλαντζάς για την έννοια της ηγεμονίας.....	106
3. Το ιδεολογικό περιεχόμενο των θεσμών.....	110
4. Κριτική αποτίμηση.....	115
Δ΄ ΜΕΡΟΣ: Κρίση ηγεμονίας και θεσμική συγκρότηση του Κράτους εκτάκτου ανάγκης	
1. Η συγκυρία ανάδυσης του φασισμού – συνθήκες κρίσης.....	125
2. Η κρίση των ταξικών ιδεολογιών και ‘μετασχηματισμός’ τους...	130
3. Η θεσμική συγκρότηση του Κράτους εκτάκτου ανάγκης.....	147
4. Κριτική αποτίμηση.....	154

**Ε΄ΜΕΡΟΣ: Τάξεις και ταξικές σχέσεις στον μονοπωλιακό
καπιταλισμό – Προς τη διαμόρφωση μιας σχεσιακής θεωρίας**

1. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και οι μεταλλαγές του εθνικού Κράτους.....	170
2. Η εννοιολόγηση των τάξεων και η συγκρουσιακότητά τους - πρώιμες αντιλήψεις.....	190
3. Οι τάξεις και η αναπαραγωγή τους στον μονοπωλιακό καπιταλισμό.....	196
4. Η ανάλυση της μικροαστικής τάξης στο σύγχρονο καπιταλισμό.....	203
5. Κριτική αποτίμηση.....	218

ΣΤ΄ΜΕΡΟΣ: Η συγκρότηση της σχεσιακής θεωρίας για το Κράτος

1. Η αναδιατύπωση της θεωρίας για το Κράτος.....	233
2. Η θεσμική υλικότητα του Κράτους.....	239
I. Διαχωρισμός διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας.....	240
II. Η εξατομίκευση.....	244
III. Ο νόμος.....	249
IV. Το έθνος.....	253
3. Η σχεσιακή θεωρία του Κράτους και η εμφάνιση του αυταρχικού κρατισμού.....	259
4. Κριτική αποτίμηση.....	272
Συμπεράσματα.....	288
Summary.....	298
Πηγές.....	307
Βιβλιογραφία.....	310

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Γιατί μια εργασία που αφορά το έργο του Πουλαντζά, το έργο ενός διανοούμενου στοχαστή που ανήκει στη συγκυρία μιας εποχής, η οποία τουλάχιστον φαινομενικά είναι από θεωρητική και κοινωνικο-πολιτική άποψη ήδη αρκετά απομακρυσμένη από τη δική μας; Κι επιπλέον, γιατί μια εργασία πάνω την έννοια της ιδεολογίας, έννοια τόσο διαφορούμενη και επιβαρυσμένη από άφθονες ερμηνείες και περιοριστικά σχήματα; Ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που θα μπορούσαμε σήμερα να αντλήσουμε από τη σκέψη του Πουλαντζά και τα οποία θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε στη θεώρησή μας για την κοινωνία και την πολιτική; Κι ακόμη, τι άραγε θα προσέθετε μια ακόμη διερεύνηση του εννοιολογικού περιεχομένου της ιδεολογίας, όπως συγκροτείται στο έργο του συγκεκριμένου θεωρητικού;

Οι στόχοι αυτής της εργασίας εξαρχής κινήθηκαν μέσα στην προοπτική της αναδιάταξης μιας προβληματικής που σήμερα, λίγες δεκαετίες μετά, παρουσιάζει την ιδιοτυπία να φαίνεται ταυτόχρονα τόσο παρωχημένη, όσο και εξαιρετικά επίκαιρη. Με δεδομένο ότι ο Πουλαντζάς αποτέλεσε ως θεωρητικός, μια εμβληματική μορφή της Αριστεράς κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τη μετα-σταλινική περίοδο και τον Ψυχρό Πόλεμο, επιδιώξαμε αναδιατάσσοντας την επιχειρηματολογία του πάνω στην ιδιότυπη δομή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών στη συνύφανσή τους με την ιδεολογία, να αναδείξουμε ορισμένες θεμελιώδεις σημασίες, καθώς και αδυναμίες που σημάδεψαν την εγχώρια και ευρωπαϊκή ριζοσπαστική σκέψη. Για το λόγο αυτό, στραφήκαμε, όχι μόνο στην ανάδειξη της ιδιαίτερης δομής της θεωρησής του, στην υπόρρητη φιλοσοφία και κοινωνιο-οντολογία του, αλλά ταυτόχρονα και σε αυτό που αποτελεί κατά την άποψή μας το πιο αμφίβολο και αδύναμο σημείο της προβληματικής του, αλλά και μιας ορισμένης σκέψης η οποία, εγγεγραμμένη καθώς ήταν στο θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο που μας κληροδότησε ο Marx, χαρακτηριζόταν σε μεγάλο βαθμό, από τα

αδιέξοδα αυτού που πολύ συνοπτικά θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «διάκλειση της έννοιας της υποκειμενικότητας»¹.

Ο Πουλαντζάς ως θεωρητικός, εγγράφεται όπως και τόσοι άλλοι από τους επιφανείς συγχρόνους του, που κυρίως ανήκαν στο χώρο της γαλλικής αριστεράς – και μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται ασφαλώς και ο Althusser – στη μεγάλη σειρά των επιγόνων του Marx, στη σειρά όλων εκείνων που ο καθένας, μέσα από τη δική του οπτική, θεωρητική σκευή και επιχειρηματολογία, επικαλούνταν ένα μέλλον διαφορετικό, θέτοντας ως πυξίδα της ‘θεωρητικής τους πρακτικής’, την περίφημη 11^η φράση από τις *Θέσεις για τον Feuerbach*². Το έργο του αρθρώνεται, όπως θα έλεγε ο Derrida³, μέσα στο πλαίσιο της επίκλησης μιας παρουσίας, αυτής του Marx και συγχρόνως στην προοπτική της μεσσιανικότητας ενός μέλλοντος, που ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του ’70, λίγο πριν την επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, φαινόταν για πολλούς όχι και τόσο απόμακρο, αλλά αντιθέτως πιθανό και ορατό. Από την άλλη πλευρά, χρειάζεται ίσως να θυμόμαστε, ότι αν τείνουμε σήμερα να ταυτίζουμε τη θεωρητική του σκέψη με μια ορισμένη εκδοχή του μαρξισμού, δεν θα πρέπει καθόλου να μας διαφεύγει, ότι θα περιορίζαμε σημαντικά τη συμβολή του, αν στεκόμασταν αποκλειστικά στις εκλεκτικές του συγγένειες με την εκδοχή εκείνη που επεξεργάστηκαν ο Althusser και οι συνεργάτες του.

Στην πραγματικότητα ο Πουλαντζάς στέκεται στο σταυροδρόμι πολλών και διασταυρούμενων μεταξύ τους ρευμάτων, καθώς εκκινεί από τον μαρξισμό του Sartre, με όλες τις ανθρωπολογικές και ιστορικοιστικές του προκείμενες – και η διδακτορική του διατριβή συνιστά ακριβώς το αποτέλεσμα μιας σύνθεσης της συγκεκριμένης θεώρησης με την νομική του παιδεία – για να ενταχθεί στη συνέχεια στο ρεύμα του αλτουσεριανού μαρξισμού και να ολοκληρώσει εντέλει το έργο του, λίγο πριν την μετεξέλιξη που προκύπτει από την εκ των έσω κριτική και ριζοσπαστικοποίηση του στρουκτουραλισμού, η οποία οδηγεί στον

¹ Η «διάκλειση», που εδώ έχει τη σημασία της ‘απόρριψης’, της ‘απάλειψης’, είναι έννοια που προέρχεται από την ψυχανάλυση. Πρόκειται για τη «forclusion», όρο που ο Lacan δανείστηκε από τη νομική ορολογία, προκειμένου να περιγράψει έναν ψυχικό μηχανισμό, ο οποίος συνίσταται στην απόρριψη των μη αποδεκτών, των μη αφομοιώσιμων από το ασυνείδητο αναπαραστάσεων.

² K. Marx, F. Engels, *Selected Works*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1968, σελ. 28-30.

³ J. Derrida, «Marx and Sons», στο *Ghostly Demarcations, A Symposium on Jacques Derrida's Specters of Marx*, Verso, Λονδίνο 1999, σελ. 213-262.

μεταστρουκτουραλισμό και την αποδόμηση. Παράλληλα, ενσωματώνει στο έργο του τις επιστημονικές απαιτήσεις και την κανονιστικότητα των κοινωνικών επιστημών, έτσι όπως αντιπροσωπεύονται από το ρεύμα του δομο-λειτουργισμού στην κοινωνιολογία. Ευρισκόμενος σε ένα συνεχή διάλογο με την ευρωπαϊκή, αλλά και τη διεθνή αριστερά της εποχής του, γίνεται ο ίδιος ένας ευαίσθητος αγωγός ποικίλων θεωρήσεων πάνω στη θεωρία και την πολιτική – με προεξάρχουσα την επίδραση του Foucault για τα θέματα εξουσίας – και τροποποιεί σταδιακά πολλές από τις αρχικές του θέσεις, χωρίς ωστόσο να απεμπολήσει ποτέ το βασικό του προσανατολισμό. Το όραμα δηλ. που εμπνέει όλους εκείνους, που όπως ο γάλλος φιλόσοφος A. Badiou, σημειώνει, είναι ίσως οι μόνοι αρμόδιοι να μιλήσουν για ριζοσπαστική πολιτική, το όραμα εκείνων που όχι μόνο θεωρητικά, αλλά κυρίως πρακτικά, την ασκούν (*les praticiens*)⁴. Για όλους λοιπόν τους παραπάνω λόγους, η περίπτωση του Πουλαντζά αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση.

Η επιλογή της διερεύνησης της έννοιας της ιδεολογίας στο έργο του έλληνα θεωρητικού που σταδιοδρόμησε στη Γαλλία, συνδεόταν με την ανάγκη να αναλογιστούμε τις πραγματικές δυνατότητες κάθε κοινωνικής θεωρίας, μαρξιστικής προελεύσεως ή μη, που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα κοινωνικά φαινόμενα στηριζόμενη στην κατασκευή εξηγητικών σχημάτων, από τα οποία η τροπικότητα της ανθρώπινης υποκειμενικότητας έχει εξ' υπαρχής απαλειφθεί. Δηλ. το ανθρώπινο υποκείμενο ως υποκείμενο με το ασυνείδητό του – ή αλλιώς, όπως θα έλεγε ο Lacan ως διχασμένο υποκείμενο, με τις νοηματοδοτήσεις του, τις φαντασιώσεις και τις ταυτίσεις του, τις επιθυμίες και τους αυτοματισμούς του. Από αυτή την άποψη, θεωρούμε ότι η έννοια της ιδεολογίας αποτελεί ακριβώς τον κόμβο, το σημείο εκείνο που μας επιτρέπει να στοχαστούμε πάνω στις σχέσεις της υποκειμενικότητας με το κοινωνικο-πολιτικό. Να στοχαστούμε δηλ. πάνω στον τρόπο που η υποκειμενικότητα εγγράφεται μέσα στον κοινωνικό δεσμό και εσωτερικεύει τις απαιτήσεις του, αλλά και στον τρόπο και στις δυνατότητές της να τον μετασχηματίζει, να τον τροποποιεί, ενίοτε δε να το

⁴ A. Badiou, 'Althusser : le subjectif sans sujet', *Abrégé de métapolitique*, Seuil, Παρίσι 1998, σελ. 69.

διαρρηγνύει, μέσα από ρήξεις, από αντιεξουσιαστικές και ριζοσπαστικές πρακτικές, όπως και μέσα από την επεξεργασία διαφορετικών καθεστώτων λόγου.

Λαμβάνοντας επομένως όλα τα παραπάνω υπόψη, επιχειρήσαμε μια κριτική ανασύνθεση της σκέψης του Πουλαντζά, στοχεύοντας στη συνολική ανάδειξη του εννοιολογικού περιεχομένου της ιδεολογίας στο έργο του. Γνωρίζαμε, ότι στην κλασική της εκδοχή η έννοια της ιδεολογίας συνιστά το απότοκο του νεωτερικού αιτήματος, για μια χαρτογράφηση της ανθρώπινης νόησης και των νοητικών μορφών που αυτή παράγει, με σκοπό την απαλλαγή των ανθρώπων από τις ψευδαισθήσεις και την υπαγωγή της σκέψης τους στην ορθολογικότητα της επιστήμης. Αυτό στη σύγχρονη προβληματική για την ιδεολογία, μεταφραζόταν σε μια ανάγκη να ανασυγκροτηθούν τα περιεχόμενα της κοινωνικής σκέψης και να εντοπιστούν οι διαδικασίες παραγωγής της. Από τη σκοπιά αυτή γινόταν απαραίτητη η διαδικασία επιστημολογικής διερεύνησης, αναζήτησης των εσωτερικών αρχών που ρυθμίζουν την παραγωγή των ιδεολογικών συστημάτων και ταυτόχρονα, μια κοινωνιολογική ανάλυση που θα αφορούσε τον τρόπο διασύνδεσης των ιδεών με την εξουσία, με τους φορείς της και το αντικείμενο της. Ο Πουλαντζάς ακολούθησε τη διπλή αυτή κίνηση, αφενός μελετώντας στην αρχή του έργου του την ιδεολογία καθεαυτή, ως διαδικασία με τους εσωτερικούς της κανόνες που λειτουργεί στο επίπεδο του ασυνειδήτου – κι εδώ ευθυγραμμίστηκε στις αρχικές του αναλύσεις με τη θεώρηση του Althusser – και αφετέρου, συνδέοντάς την με τις υλικές πρακτικές και τους μηχανισμούς του Κράτους. Ασφαλώς αυτό δημιούργησε μια σειρά από προβλήματα και ασάφειες, αφού μεταξύ άλλων έπρεπε συγχρόνως να κινηθεί σε πολλαπλά λειτουργικά επίπεδα – δηλ. στο επίπεδο όπου η ιδεολογία παρέχει το σύνολο των αναπαραστάσεων που διατηρούν τη συνοχή στο κοινωνικό σώμα, στο επίπεδο της σύστασης και της προέλευσης των διαφορετικών ιδεολογιών – ιδεολογικών υποσυνόλων, του τρόπου διασύνδεσής τους με τις τάξεις και τις ταξικές πρακτικές, του πως αυτές οι πρακτικές μορφοποιούνται και αναπαράγονται στους μηχανισμούς και τέλος, στο επίπεδο της επεξήγησης του τρόπου που η ιδεολογία αφομοιώνεται από τις ατομικότητες, κάνοντας εφικτή την εσωτερίκευση των καταναγκασμών.

Η ιδέα του Κράτους υπήρξε μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία απόλυτα δεσμευτική για την πουλαντζιανή θεώρηση της ιδεολογίας. Εμμένοντας σε μια κρατο-κεντρική αντίληψη για το πολιτικό, εντάσσοντας το πολιτικό στα όρια του Κράτους και μέσα από ένα συγκερασμό λειτουργισμού, αλτουσσεριανού δομισμού και σχεσιακής προσέγγισης, ο Πουλαντζάς οδήγησε τη μαρξιστική ανάλυση για το Κράτος στα όριά της, αποφεύγοντας μέχρι το τέλος να υπερβεί τον ταξικό αναγωγισμό και το πλέγμα Κράτους-οικονομίας. Ο Πουλαντζάς προτείνει μια χειραφετητική θεωρία και πολιτική, απολύτως δεσμευμένες από την ιδέα του Κράτους. Αποφεύγει να αποδεσμευτεί από την αντίληψη του Κράτους ως ενός αυτοαναπαραγώμενου συστήματος κανονικοτήτων και να αντιληφθεί τα κενά και τα χάσματά του. Όμως, πώς μέσα από την κανονικότητα του Κράτους που συγκροτεί το πολιτικό πεδίο, θα μπορούσαμε να συλλάβουμε την ενδεχομενικότητα, το τυχαίο της πολιτικής, και πως μέσα από την αδιάπτωτη αναπαραγωγή των φορέων της παραγωγής θα μπορούσαμε να έχουμε μια ιδέα του πολιτικού υποκειμένου; Η αντίφαση αυτή διατρέχει το έργο του Πουλαντζά, και δημιουργεί εύλογες απορίες, εφόσον δεχτούμε ως προϋπόθεση, αυτό που εύστοχα σημειώνει ο Badiou, ότι «η πολιτική εξαρτάται από τις επιπτώσεις της βαθμίδας του υποκειμένου».⁵ Το πολιτικό υπό αυτούς τους όρους θα σήμαινε ενδεχομένως, τόσο την απόσυρση του υποκειμένου, όσο και την απόσυρση της πολιτικής.

Τα παραπάνω δεν μειώνουν στο ελάχιστο τη σημασία της συμβολής του Πουλαντζά και πολύ περισσότερο σήμερα, που μέσα στα πλαίσια αναθέρμανσης της συζήτησης για το Κράτος και την πολιτική έχουμε έναν επιπλέον λόγο να εγκύψουμε στο έργο του, να στοχαστούμε με αφετηρία τις σημαντικές διοράσεις του, αλλά και να υπερβούμε τους εγγενείς περιορισμούς της σκέψης του.

Προτού προχωρήσουμε διεξοδικά στην ανάλυση της παραπάνω προβληματικής και στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Παναγιώτη Νούτσο, για την εμπιστοσύνη του, τη διακριτική του συμπαράσταση και την κατανόησή του, όπως και τα

⁵ A.Badiou, *Η πολιτική και η λογική του συμβάντος. Μπορούμε να στοχαστούμε την πολιτική* ; μτφρ. Δ.Βεργέτης. Τ.Μπέτζελος, Πατάκης, Αθήνα 2008, σελ.19.

μέλη της επιτροπής μου κ. Σ.Τσινόρεμα και κ. Σ.Δημητρίου. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, καθώς και σε δύο σημαντικούς δασκάλους που δεν είναι πια στη ζωή, τον Μανώλη Παπαθωμόπουλο και τον Αύγουστο Μπαγιόνα, για την αγάπη τους και την ενθάρρυνσή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεωρία του Δικαίου στο πρώιμο έργο του Πουλαντζά.

Η εκκίνηση της θεωρητικής δραστηριότητας του Πουλαντζά, χρονολογείται από τις αρχές της δεκαετίας του '60, όταν στη φιλοσοφική σκηνή της Γαλλίας κυριαρχεί ο υπαρξιστικός μαρξισμός του J.P. Sartre. Ήδη από τη λήξη του πολέμου, η επιρροή της μαρξιστικής σκέψης φτάνει στη Γαλλία στο απόγειό της. Το φιλοσοφικό έρεισμα που παρέχει ο μαρξισμός στην πολιτική δράση, τον καθιστά το σημαντικότερο θεωρητικό ρεύμα στη γαλλική Αριστερά κι ενώ ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων έχει μεταπολεμικά προσχωρήσει στο PCF (Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας), εκείνοι που επιμένουν να ασκούν κριτική στις ακρότητες της σταλινικής πολιτικής, υιοθετούν μια διαφοροποιημένη και ανανεωμένη εκδοχή του μαρξισμού, η οποία σε γενικές γραμμές κινήθηκε στα πλαίσια αυτού που επικράτησε να ονομάζεται Δυτικός μαρξισμός.

Αν μπορούσαμε να συνοψίσουμε σε μια φράση, αυτό που αποτέλεσε τον πυρήνα των θεωρητικών προβληματισμών εκείνης της περιόδου, θα διαπιστώναμε ότι πρόκειται ακριβώς για το πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στην υποκειμενικότητα και τις κοινωνικο-ιστορικές δομές. Ο ίδιος ο Sartre, ο οποίος από το 1945 προσέγγιζε σταδιακά το PCF, εκδίδει στα 1960 το δεύτερο σημαντικό θεωρητικό του έργο ύστερα από το *L'être et le néant*⁶, το *Critique de la raison dialectique*⁷, ένα είδος ανθρωπολογικού προοιμίου στο *Κεφάλαιο* του Marx. Η *Critique* συνιστά το αποτέλεσμα της συστηματικής ενασχόλησης του Sartre με το έργο του Marx κι έχει ως στόχο το συγκερασμό του υπαρξισμού με τον μαρξισμό. Επιπλέον στο ίδιο αυτό έργο επιχειρείται η επεξεργασία μιας συστηματικής ιστορικής ανθρωπολογίας η οποία, καθώς θα έθετε στο επίκεντρο την ανθρώπινη υποκειμενικότητα, θα παρείχε τη δυνατότητα υπέρβασης των περιορισμών και των καθηλώσεων του ορθόδοξου μαρξισμού. Γι' αυτό και η συνολική προβληματική αναπτύσσεται προς την κατεύθυνση της

⁶ J.P. Sartre, *L'être et le néant, essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Παρίσι 1943.

⁷ J. P. Sartre, *Critique de la raison dialectique. Précède de Question de méthode*, Gallimard, Παρίσι 1960.

διαμόρφωσης μιας αναστοχαστικής μεθόδου. Πρόκειται για μια μέθοδο η οποία, αφενός παρέχει τη δυνατότητα εννοιολόγησης της σχέσης των ανθρώπων με την ιστορία τους και αφετέρου, αποκαλύπτει τη δυνατότητα υπέρβασης της αδράνειας (*inertie*) που επιβάλλουν οι συνθήκες εκπραγμάτισης και αλλοτρίωσης, στον ορίζοντα της επίτευξης ενός ολοποιητικού εγχειρήματος αποκαθιστάμενου μέσα από την ελεύθερη και ένσκηπη ανθρώπινη δραστηριότητα. Μια σειρά διαμεσολαβήσεων αναπτύσσονται ανάμεσα στον κόσμο του υποκειμένου και τον αντικειμενικό κόσμο. Όμως, είναι η *πράξη* σε όλο της το φάσμα, από την ατομική έως τη συλλογική, που απελευθερώνει την ανθρώπινη ύπαρξη από το πεδίο θρυμματισμού και υποδούλωσης της πρακτικο-αδράνειας, ενώ την ίδια στιγμή διαμέσου αυτής της ίδιας της πράξης η διαλεκτική καθεαυτή πραγματώνεται στην εμπειρία.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι σε γενικές γραμμές η επιρροή του Sartre είναι εκείνη που σφραγίζει το διανοητικό κλίμα, μέσα στο οποίο ο νεαρός Πουλαντζάς εκκινεί, για να αναπτύξει την προβληματική του κατά την πρώιμη φάση του θεωρητικού του έργου. Και χρειάζεται να υπογραμμιστεί, ότι εάν πρόκειται να κατανοήσουμε σε βάθος το θεωρητικό του εγχείρημα, τότε είναι αναγκαίο να τοποθετηθούμε στο σημείο εκκίνησης και διαμόρφωσης του συνόλου των εννοιολογήσεων και των θεωρητικών συναφειών που καθώς αναπτύσσονται, μορφοποιούν την ιδιόζουσα δομή του έργου του.

Είναι συνεπώς γεγονός, ότι μέχρι το 1966 η επίδραση της σαρτρικής διαλεκτικής παραμένει στα γραπτά του θεμελιώδης και καθοριστική. Οι έννοιες της ‘ολότητας’, της ‘αλλοτρίωσης’ και της ‘πράξης’ κυριαρχούν στη διδακτορική του διατριβή που δημοσιεύεται τέσσερα χρόνια μετά την έλευσή του στο Παρίσι. Έχει ήδη προηγηθεί η διπλωματική του εργασία με τίτλο: *La renaissance du droit naturel en Allemagne, après la seconde guerre mondiale* (Παρίσι 1961), ως αποτέλεσμα της παραμονής του στο Μόναχο και τη Χαϊδελβέργη όπου για δύο εξάμηνα παρακολουθεί μαθήματα φιλοσοφίας του δικαίου και είναι σε αυτόν ακριβώς τον τομέα, που ο νεαρός Πουλαντζάς εκπονεί τη διδακτορική του διατριβή, με τίτλο : *Nature des choses et droit. Essai sur la dialectique du fait et de la valeur*

(Παρίσι 1965). Το θέμα της εν λόγω εργασίας είναι η ανάπτυξη των σχέσεων ανάμεσα στο γεγονός και την αξία, το είναι και το δέον-είναι, οι οποίες, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, διαθέτουν ένα χαρακτήρα κομβικό για τη θεωρία του δικαίου. Ο κορμός της προβληματικής του κατά την πρώιμη αυτή φάση, συνίσταται στη σαρτρική θεώρηση για τη σύμπτωση γεγονότος και αξίας μέσω της πράξης. Διαμέσου της πρακτικής δραστηριότητας το εν δυνάμει πραγματώνεται στον κόσμο και η αξία μορφοποιείται, καθίσταται υπαρκτή και υλική. Η υιοθέτηση του υλικού μονισμού, όπως εκδηλώνεται στην απτή και υλική ύπαρξη του ανθρώπινου κόσμου, είχε δώσει στον Sartre τη δυνατότητα να ξεπεράσει τους φαινομενολογικούς περιορισμούς της πλατωνικής υποστασιοποίησης των ειδών. Αυτή ακριβώς είναι η γραμμή πλεύσης που ακολουθεί στη διατριβή του ο Πουλαντζάς. Σκοπός του είναι η διαλεκτική ανασύνθεση του πραγματικού, ιστορικού και ανθρωπολογικού περιεχομένου των κανόνων του δικαίου, μέσα από την αποκάλυψη της πραγματικής σχέσης ανάμεσα στο θετικό δίκαιο και την κανονιστικότητα της ηθικής σφαίρας.

Σε αντιδιαστολή με την αξιολογική ουδετερότητα που ο Weber και ο Kelsen υιοθετούν, ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι «οι αξίες που διαπνέουν το θετικό δίκαιο και το θεμελιώνουν, πηγάζουν από την ιστορικά συγκεκριμένη διάπλαση και αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης πράξης, ως οντολογικής του σπονδύλωσης»⁸. Από εδώ προκύπτει και η σχετικότητα τους, η οποία συνδέεται με την ίδια την οντολογική διάσταση του ανθρώπου. Η διάσταση αυτή δεν προϋποθέτει έναν ουσιακά δομημένο συνεκτικό πυρήνα, αλλά αντιθέτως την ίδια την κατά κόσμον ύπαρξη στην κίνησή της, καθώς σχεδιάζει, πράττει και δημιουργεί τον εαυτό της διαμέσου της προθετικότητας και της βούλησής της, συμπεκνώνοντας συγχρόνως σε μια ενότητα, πράξη και περιεχόμενο, γεγονός και αξία. Το σύστημα δικαίου βρίσκεται πάντοτε ενσωματωμένο σε μια ‘διαλεκτική ολότητα’, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των δομών του ανθρώπινου κόσμου, δηλ. το σύνολο της κοσμοαντίληψης και των υλικών δομών, την

⁸ Αμ. Μεταξόπουλος, «Ν. Πουλαντζάς : Πρώιμες φιλοσοφικές προσεγγίσεις του δικαίου », *Αφιέρωμα στον Ν.Πουλαντζά*, Δωδώνη,τ. 20(1991), Ιωάννινα, σελ. 79.

ίδια στιγμή που θεμελιώνεται στην ‘ολοποιούσα πράξη’ του ανθρώπου, ως πηγής σχηματισμού και μετασχηματισμού όλων των παραπάνω⁹.

Θεωρώντας ότι ο υπαρκτός κόσμος αποτελεί ένα σύνολο δραστηριοτήτων πλήρες νοήματος και ότι η κάθε ανθρώπινη πράξη συνιστά μια ‘διάνοιξη’, που έχει το χαρακτήρα της υπέρβασης του διαχωρισμού ανάμεσα στην υποκειμενικότητα της ύπαρξης και την αντικειμενικότητα του κόσμου, ο Πουλαντζάς θέτει ως θεμέλιο της κάθε εκδηλωμένης δραστηριότητας, μια συγκεκριμένη ολοποιούσα στάση που τη διαπερνά και η οποία αφορά την επιλογή μιας δεδομένης ολικής οπτικής απέναντι στον κόσμο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι δυνατή η σύνθεση μιας τυπολογίας, που θα περιλαμβάνει συνολικές οπτικές, όπως ο εμπειρισμός, ο ορθολογισμός, ο υποκειμενικός ιδεαλισμός, ο διαλεκτικός υλισμός κ.ο.κ. Κάθε πράξη ή δραστηριότητα υπόρρητα συνυφάνεται με αυτή τη συλλογική αντίληψη, στην οποία ενέχεται η στάση του ανθρώπου απέναντι στην ίδια του την ύπαρξη.

Ο Πουλαντζάς αντλώντας κυρίως από τη θεωρία για την κοινωνιολογία της γνώσης του Mannheim, υιοθετεί την άποψη πως η νοηματικά αποκρυσταλλωμένη συνεκτικότητα της ‘κοσμοαντίληψης’¹⁰, που διαπερνά όλα τα επίπεδα μιας κοινωνίας σε δεδομένο χώρο και χρόνο, διακρίνεται από την έννοια της ‘ιδεολογίας’. Η πρώτη προέρχεται και επιβάλλεται από τις κοινωνικές εκείνες ομάδες των οποίων η πρακτική δραστηριότητα (praxis) είναι καθοριστική για την ιστορική διαδικασία ενώ η δεύτερη, από επιμέρους κοινωνικές συνομαδώσεις και διαμορφώνεται στο εσωτερικό των δεδομένων και των σημασιών που αποτελούν την κυρίαρχη κοσμοαντίληψη. Έπεται, ότι στην έννοια της ιδεολογίας αποδίδεται ένας μερικός χαρακτήρας, σε αντίθεση με την ‘κοσμοαντίληψη’, στην οποία αποδίδεται ένα συλλογικό κοινωνικο-οντολογικό περιεχόμενο. Συμπερασματικά, πρόκειται για μια διάκριση που καθορίζεται από το εύρος των νοηματικών δομών που περιλαμβάνει, καθώς και από τη σημασιακή

⁹ Βλ. *Nature des choses*, σελ. 307.

¹⁰ Αυτή τη διάκριση ανάμεσα σε μια μερική και μια καθολική έννοια της ιδεολογίας, ανάμεσα στην ‘Ideologie’ και την ‘Weltanschauung’, την πραγματεύεται ο K. Mannheim, στο *Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge*, μτφρ. L. Wirth and E. Shils, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1991.

βαρύτητα που τα στοιχεία αυτής της διαίρεσης κατέχουν στο πεδίο της ιστορίας.

Σε αυτή την πρώτη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας ο Πουλαντζάς αφενός εντάσσεται στο ρεύμα αναβίωσης των φυσικοδικαιϊκών αντιλήψεων, που γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη στη Γερμανία, μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και αφετέρου, εγγράφεται στο ρεύμα του 'ιστορικιστικού' και 'ανθρωπιστικού' υπαρξιστικού μαρξισμού, που όπως ήδη σημειώσαμε, κυριαρχεί στη Γαλλία τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 1960. Από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας, μαζί με τις αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό θα γίνει πλέον φανερά αισθητή και η σταδιακή υποχώρηση της επιρροής του Sartre στη γαλλική σκέψη, καθώς το έργο του για μια σειρά από λόγους θα υποπέσει σε μια σχετική ανυποληψία. Την ίδια ακριβώς περίοδο θα αρχίσει να ανατέλλει το άστρο του Althusser και σχεδόν παράλληλα με αυτή τη θεωρητική μετατόπιση, που χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του τελευταίου να προτάξει την επιστημονικότητα του μαρξισμού ενάντια στον υπαρξιστικό υποκειμενισμό, συντελείται και η θεωρητική μετατόπιση στο έργο του Πουλαντζά. Ας σημειώσουμε ωστόσο ότι από τον Sartre, ο Πουλαντζάς θα διατηρήσει τροποποιημένα την έννοια της 'σειράς'¹¹, η οποία αφορά μια πανομοιότυπη στάση παθητικότητας, που υιοθετούν άτομα απολύτως εναλλάξιμα μεταξύ τους απέναντι σε ένα αντικείμενο. Η συγκεκριμένη έννοια παραπέμπει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στο 'αποτέλεσμα απομόνωσης', δηλ. στην πραγματική διαίρεση και κατάτμηση του κοινωνικού σώματος σε ατομικότητες που υφίστανται την καπιταλιστική δομή των σχέσεων εκμετάλλευσης. Τόσο για τον Sartre, όσο και για τον Πουλαντζά, η 'σειριακότητα' αποτελεί ουσιαστικά το θεμελιώδη τύπο κοινωνικότητας.

Τίθεται κατά συνέπεια ένα ερώτημα, το οποίο αφορά το ζήτημα της θεωρητικής μεταστροφής του Πουλαντζά, ύστερα από αυτήν την πρώτη περίοδο του έργου του και χρειάζεται ασφαλώς να διερωτηθούμε πάνω στους λόγους που οδήγησαν στη μετατόπισή του από μια υποκειμενιστική θεώρηση του μαρξισμού, στην αποϋποκειμενοποιημένη αντίληψή του για τη συγκρότηση του κοινωνικού.

¹¹ Για την έννοια της σειράς, βλ. J.P.Sartre, *Critique de la raison dialectique*, σελ.386 κ.ε.

Είναι γεγονός, ότι θα μπορούσαμε από μια πρώτη άποψη, να αποδώσουμε αυτή την αλλαγή στο θεωρητικό του προσανατολισμό στις μεταβολές της θεωρητικής και πολιτικής συγκυρίας εκείνης της εποχής, καθώς το έργο του, όπως έχουμε ήδη υπαινιχθεί, είναι άμεσα συνυφασμένο με την ιδιαίτερη διαμόρφωση της φιλοσοφικής σκέψης στη Γαλλία, κατά τη δεκαετία του '60. Θα μπορούσαμε συνεπώς να υποθέσουμε, ότι η σχεδόν ριζική αναδιαμόρφωση της γαλλικής φιλοσοφικής σκηνής επέφερε μια αλλαγή στο κέντρο βάρους των θεωρητικών αναζητήσεων του έλληνα στοχαστή, όπως και το ότι στάθηκε η αιτία, για την εφαρμογή μιας μεθοδολογίας που ερχόταν σε ρήξη, αφενός με την ιστορικιστική αντίληψη μιας συνεχούς εξελικτικής διαδικασίας του ανθρώπινου λόγου και αφετέρου, με τους ανθρωπιστικούς καθορισμούς μιας αμετάβλητης ανθρώπινης ουσίας, που επιβάλλονταν από τη μεταφυσική. Χωρίς να επιδιώκουμε να υιοθετήσουμε μια τάση ερμηνευτικής γραμμικότητας στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη διαμόρφωση της σκέψης του Πουλαντζά, είμαστε παρά ταύτα υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε, ότι υφίσταται μια αντιστοιχία ανάμεσα στις κυρίαρχες τάσεις που διαδοχικά επικρατούν στη Γαλλία και την υιοθέτηση συγκεκριμένων φιλοσοφικών θέσεων από τον ίδιο. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια μάχιμη τοποθέτηση σε μια φιλοσοφική διαμάχη, η οποία παρά το ότι γίνεται φανερά έκδηλη κατά τη δεκαετία του '60, έχει τις απαρχές της μερικές δεκαετίες πριν.

II. Η γαλλική φιλοσοφική σκέψη. Βασικές κατευθύνσεις.

Εξετάζοντας τον τρόπο μορφοποίησης της γαλλικής σκέψης κατά τον 20^ο αιώνα, θα διαπιστώσουμε ότι υφίσταται ένας διαχωρισμός ανάμεσα σε δύο πολύ βασικές κατευθύνσεις: ανάμεσα σε μια 'φιλοσοφία της ζωής', η οποία εκπροσωπείται στις αρχές του αιώνα από τον βιταλισμό του Bergson¹² και σε μια 'φιλοσοφία την έννοιας', στηριγμένης στα μαθηματικά και της οποίας βασικός εκπρόσωπος για την ίδια αυτή περίοδο είναι ο Brunschvicg¹³. Οι δύο αυτές γραμμές σκέψης εξακολουθούν να προσδιορίζουν την ιδιαιτερότητα της φιλοσοφίας στη μεταπολεμική Γαλλία, με την πρώτη τάση, αυτή που επικεντρώνει στη ζωή, την εμπειρία και την

¹² Βλ. V. Jankélévitch, *Henri Bergson*, PUF, Παρίσι 1959.

¹³ Βλ. V. Descombes, *Modern French Philosophy*, Cambridge University Press, 1980.

ύπαρξη, να βρίσκει λίγο αργότερα το αποκορύφωμά της στη φιλοσοφία του Sartre και του Merleau Ponty και τη δεύτερη, εκείνη που εστιάζει σε μια πιο λογοκρατική και μαθηματικοποιημένη φιλοσοφία της σκέψης, να βρίσκει την πιο αμιγή της έκφραση, στην εξέλιξη της γαλλικής επιστημολογίας και εν συνεχεία στο δομισμό.

Η γαλλική επιστημολογική παράδοση χαρακτηριζόταν από το αίτημα για επιστημονική θεμελίωση όλων των γνωστικών κλάδων. Κάτι τέτοιο προϋπέθετε την εφαρμογή μιας αυστηρής μεθοδολογίας ακόμη και στους γνωστικούς κλάδους των θεωρητικών επιστημών, όπως και τη συνακόλουθη εισαγωγή διαδικασιών παραγωγής εννοιών, που θα προέρχονταν από τις θετικές επιστήμες και θα στηρίζονταν σε μεθόδους μαθηματικής τυποποίησης. Από την Κυβερνητική που κατά τις δεκαετίες του '50 και '60 γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, ενσωματώθηκε στις κοινωνικές επιστήμες η έννοια του μοντέλου και του συστήματος, ενώ σε θεωρητικές επιστήμες, όπως η γλωσσολογία, η ανθρωπολογία και η ψυχανάλυση, εφαρμόστηκαν μαθηματικά μοντέλα που στηρίζονταν τόσο στη δυαδικότητα, όσο και σε πιο σύνθετες αλγεβρικές διατυπώσεις.

Παράλληλα με την επιστροφή στην αντικειμενικότητα γινόταν φανερά αισθητό ένα είδος αντι-φιλοσοφικής στάσης, που ουσιαστικά μεταφραζόταν σε μια ριζική απόσπαση της σκέψης από τη μεταφυσική και τον υποκειμενισμό. Επρόκειτο για μια ρήξη με τη φιλοσοφία της συνείδησης, προκειμένου να αποκλειστεί το στοιχείο της υποκειμενικότητας από την παραγωγή της γνώσης. Η κοινωνική πραγματικότητα θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα εμμενούς αναγκαιότητας, που θα λειτουργούσε ανεξάρτητα από τη συνείδηση και τη βούληση των ατόμων. Αν επομένως ο Sartre είχε θέσει ως σημείο αφετηρίας του στοχασμού του την υποκειμενικότητα, θεμελιώνοντας την προσέγγιση του κοινωνικού αντικειμένου στη φαινομενολογική θέαση του υποκειμένου, χρειαζόταν μια ριζική επανατοποθέτηση έναντι του θέματος της κατανόησης του κοινωνικού, προκειμένου να διασφαλιστεί η επιστημονική εγκυρότητα στην ανάλυσή του. Κάτι τέτοιο φάνηκε προς στιγμήν, ότι θα καθίστατο εφικτό, μόνον εφόσον θα εγκαταλείπονταν αφενός η φιλοσοφική παράδοση του «αντικειμενικού πνεύματος», έτσι όπως εκφραζόταν μέσα από την αντίληψη της ολότητας και αφετέρου, η ιδέα για την ύπαρξη μιας

θεωρητικής έννοιας του υποκειμένου, που θα κατείχε ένα οντολογικό περιεχόμενο.

Το 1962 ο Claude Lévi-Strauss, απαντώντας στην πολεμική του Sartre, ενάντια σε όσους «μελετούν τον άνθρωπο σαν να πρόκειται για μυρμήγκια»¹⁴ διατύπωνε στο τελευταίο κεφάλαιο του *La Pensée sauvage*, ό,τι θα όριζε στο εξής το χαρακτήρα της ρήξης του δομισμού με τον υποκειμενισμό: «θεωρούμε ότι ο τελικός σκοπός των ανθρωπιστικών επιστημών, δεν είναι να συγκροτήσουν τον άνθρωπο, αλλά να τον διαλύσουν».¹⁵ Στην πραγματικότητα, η κάθετη αυτή και ρητή απόρριψη της ιδέας της οντολογικής αυθυπαρξίας του ανθρώπου, δεν αποτελούσε κάτι καινούργιο, αλλά προδιαγραφόταν ήδη από τη δεκαετία του '50. Το προανάκρουσμά της μπορεί να εντοπιστεί στην απήχηση που είχε σε ένα μέρος της γαλλικής διανόησης η μετάφραση της περίφημης *Επιστολής για τον Ανθρωπισμό*¹⁶. Επρόκειτο για την επιστολή που είχε απευθύνει ο Heidegger το 1946 στον εισηγητή της σκέψης του στη Γαλλία, J.Beaufret, ύστερα από μια σειρά ερωτημάτων που το φθινόπωρο του '45 του έθεσε ο τελευταίος. Μέσα απ' το εν λόγω κείμενο, που ολόκληρο στα γαλλικά μεταφράστηκε το 1953, ο γερμανός φιλόσοφος επιδιώκει να αντικρούσει τις παρερμηνείες της σκέψης του, από την ανθρωπολογική, ουμανιστική και υπαρξιστική ανάγνωση της φιλοσοφίας του, που λίγο πολύ είχαν επιβληθεί από τον Sartre. Ο Heidegger διατυπώνει τη θέση, ότι η ύπαρξη δεν είναι η πραγματικότητα του *ego cogito*, ούτε και η πραγματικότητα των υποκειμένων που από κοινού δρούν και ρητά εναντιώνεται στον ανθρωπισμό, που εκλαμβάνει το 'εγώ σκέπτομαι', ως θεμέλιο της πράξης και της ελευθερίας. Αντίθετα, το 'Dasein' (ώδε-είναι) τίθεται στο επέκεινα του καρτεσιανισμού. Ο ανθρωπισμός, όντας εξαρτημένος από τη μεταφυσική, η οποία ενέχει την *a priori* ερμηνεία του όντος, δεν αναγνωρίζει την μοναδικότητα του ανθρώπου μέσα στο 'Ξέφωτο του Είναι' και αντιθέτως τον καθορίζει «μέσα από το πρίσμα μιας ήδη εδραιωμένης

¹⁴ J.P.Sartre, *Critique de la raison dialectique*, σελ.47.

¹⁵ Claude Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, Plon, 1962, σελ. 294.

¹⁶ M.Heidegger, *Brief über den Humanismus*, ελλ.μτφρ.: *Επιστολή για τον «Ανθρωπισμό»*, μτφρ. Γ.Ξηροπαϊδης, Ροές, Αθήνα 1987.

ερμηνείας της φύσης, της ιστορίας, του κόσμου, της αρχής του κόσμου, δηλ. του όντος στην ολότητά του».¹⁷

Σκιαγραφώντας την ύπαρξη αυτού του πολύ γενικού πλαισίου, σε συνάρτηση με τα όσα εκείνη την εποχή λαμβάνουν χώρα στο πεδίο της θεωρίας, μπορούμε να κάνουμε δύο σημαντικές παρατηρήσεις: Η μία αφορά όπως είδαμε, την κεντρικότητα του ζητήματος της υποκειμενικότητας και η δεύτερη μια επιπλέον διάσταση, εξίσου όμως σημαντική με την πρώτη, τη σημασία του ζητήματος της πολιτικής. Και οι δύο αυτές όψεις είναι κρίσιμες και κομβικές, προκειμένου στη συνέχεια να κατανοήσουμε το πως εκλαμβάνεται και επιλύεται από τον Πουλαντζά το πρόβλημα της ιδεολογίας. Σε ό,τι αφορά το πρώτο ζήτημα, μπορούμε να παρατηρήσουμε, ότι αυτό που αναμφίβολα διακυβεύεται μέσα από την παράλληλη ανάπτυξη των δύο βασικών θεωρητικών τάσεων που εντοπίσαμε, είναι το πρόβλημα του υποκειμένου, καθώς αυτό συνιστά και το σημείο τομής τους. Τίθεται συνεπώς σε ένα πρώτο επίπεδο το θέμα, του πώς να σκεφτούμε το υποκείμενο. Το υποκείμενο ως ύπαρξη, με όλη την προβληματική γύρω από τη σφαίρα της ηθικής, της συνείδησης, της ελευθερίας, της βούλησης, του ασυνειδήτου κοκ., ως στοχαζόμενο επιστημολογικό υποκείμενο ή ως απλό παράγωγο εννοιολογικών αφαιρέσεων; Την ίδια στιγμή και σε ένα δεύτερο επίπεδο τίθεται το ζήτημα της σύνδεσης της θεωρίας με την πολιτική, μέσω της εγγραφής της προβληματικής για το υποκείμενο στο πεδίο της πολιτικής. Από κάθε άποψη το επίδικο αφορά τη θέση της υποκειμενικότητας στην κατασκευή των εννοιών και μαζί στη δημιουργία του ιστορικού κόσμου.

III. Θεωρία και πολιτική.

Ακριβώς πάνω σε αυτήν τη γραμμή, επιχειρεί να δώσει απάντηση το εγχείρημα του Althusser, μέσα από μια καινοτόμο για τα δεδομένα της εποχής, πρόσληψη του μαρξικού έργου. Το ερώτημα που τίθεται είναι το σε τι πραγματικά έγκειται η ιδιαίτερη διασύνδεση της σκέψης του Πουλαντζά με το έργο του Althusser, το σε ποιο επίπεδο η σκέψη τους πραγματικά διασταυρώνεται και η απάντηση δεν είναι άλλη,

¹⁷ Ο.π., σελ. 65.

από το ότι για τον Πουλαντζά ο Althusser είναι εκείνος ο οποίος θα καθορίσει στο εξής τις σχέσεις του με τη φιλοσοφία. Είναι εκείνος, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό θα ορίσει τις φιλοσοφικές συντεταγμένες της σκέψης του και εκείνος, από τον οποίο ο Πουλαντζάς θα αντλήσει έναν ορισμένο τρόπο σύμπλεξης των εννοιών, μια ορισμένη φιλοσοφική οπτική. Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι :

Για τον Althusser η σχέση με τη φιλοσοφία προσδιορίζεται από ένα διπλό δεσμό: αφενός από τη σχέση της με τις επιστήμες και αφετέρου, από τη σχέση της με την πολιτική. Η σχέση της φιλοσοφίας με τους δύο αυτούς προσδιορισμούς θα μεταβληθεί πολλές φορές στη διάρκεια της φιλοσοφικής του διαδρομής. Αρχικά θα συνδέσει τη φιλοσοφία με τη διαδικασία παραγωγής της γνώσης, τοποθετώντας την έτσι στο ίδιο πεδίο με την επιστήμη και στη συνέχεια, με την πολιτική παρέμβαση, η οποία θα ασκείται υπό τη μορφή της θεωρητικής πρακτικής. Ο Πουλαντζάς θα ενσωματώσει, ειδικά στην αρχή στο έργο του την αλτουσσεριανή επιστημολογία, καθώς και την ιδέα – στην οποία θα παραμείνει έκτοτε πιστός - ότι η φιλοσοφική ή θεωρητική παρέμβαση, η οποία συνιστά μια διαμεσολάβηση ανάμεσα στην πολιτική και τις επιστήμες, μετατρέπεται η ίδια σε μια μορφή πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό, η κριτική που θα ασκήσει, θα έχει ως κατευθυντήρια γραμμή την αντίληψη ότι η παρέκκλιση στο επίπεδο της φιλοσοφίας (θεωρίας), ως πρόβλημα επιστημολογικής τάξης, θα αντανακλάται άμεσα και ως παρέκκλιση και στο πεδίο της επαναστατικής πολιτικής.

Ο Althusser από την πλευρά του, θεωρούσε πως οι προϋποθέσεις επιστημονικής εγκυρότητας στο χώρο της θεωρίας, θα ήταν δυνατόν να καλυφθούν μέσα από το ίδιο το μαρξικό έργο, εφόσον οι βασικές έννοιες του έργου του Marx θα τροποποιούνταν, έτσι ώστε να αποκτήσουν τη δέουσα θεωρητική συνοχή και επιστημονική ισχύ, καθώς θα απαλλάσσονταν από τις όποιες αμφισημίες και ιδεολογικές επιβιώσεις. Στην πραγματικότητα, αυτό που ο Althusser πρότεινε ήταν ‘η συρραφή’ της επιστήμης με την ίδια τη φιλοσοφία του Marx, καθιστώντας αυτήν την τελευταία «κάτι σαν επιστημολογία του ιστορικού υλισμού»¹⁸. Θα δινόταν

¹⁸ A. Badiou, *Μανιφέστο για τη φιλοσοφία*, μτφρ. Α. Κλαμπατσέα – Β. Σκολίδη, Ψυχογιός, Αθήνα 2006, σελ. 50.

με τον τρόπο αυτό στη μαρξιστική φιλοσοφία η δυνατότητα, να παραγάγει διαμέσου του ιστορικού υλισμού θέσεις που θα συντελούσαν στην επιστημονική κατανόηση της πολιτικο-ιδεολογικής συγκυρίας της εποχής¹⁹. Το θεωρητικό αυτό πρόταγμα ακολουθείται και από τον Πουλαντζά, καθώς η συγκεκριμένη προσέγγιση αφενός θεμελιώνεται στη συνύπαρξη θεωρίας και πολιτικής πρακτικής, αφετέρου δε, φαίνεται να παρέχει τα εχέγγυα για την επιστημονική κατανόηση, όχι μόνο της τρέχουσας πραγματικότητας των καπιταλιστικών κρατών αλλά και μιας γενικής θεωρίας του καπιταλιστικού Κράτους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αυτό που εξαρχής τίθεται ως προαπαιτούμενο και για τους δύο θεωρητικούς είναι το αίτημα για θεωρητική αποκάθαρση των εννοιών από κάθε στοιχείο ενδεχομενικότητας ή υποκειμενισμού, το οποίο θα αντιστρατευόταν την επιστημονική διαύγεια, την ορθολογικότητα και την καθαρότητα στην ανασυγκρότηση της έννοιας. Αυτό αφορά τόσο το αντικείμενο της φιλοσοφίας ή την ‘επιστήμη του ιστορικού υλισμού’ στην περίπτωση του Althusser, όσο και το περιεχόμενο της κοινωνικής θεωρίας στην περίπτωση του Πουλαντζά. Το εν λόγω αίτημα σε συνδυασμό με την πολεμική στον αστικό ανθρωποκεντρισμό αποτελεί ενδεχομένως και τη βασική αιτία για την υιοθέτηση του ‘θεωρητικού αντι-ανθρωπισμού’. Η δριμεία πολεμική που ασκήθηκε στην ιδέα του ανθρώπου, όχι μόνο από τους παραπάνω στοχαστές, αλλά και από άλλους όπως ο Foucault, -του οποίου τις εκλεκτικές συγγένειες με τον Πουλαντζά θα εξετάσουμε στο τελευταίο μέρος της εργασίας μας - στρεφόταν συνολικά ενάντια στο ηθικο-κανονιστικό περιεχόμενο της νεωτερικής φιλοσοφίας του υποκειμένου, συμπαρέσυρε ωστόσο μαζί της και κάθε απόπειρα θεωρητικής θεμελίωσης μιας μετακαρτεσιανής ανθρωπολογίας. Την εκθεμελιωμένη αστική ανθρωποεικόνα ερχόταν τώρα να αντικαταστήσει η θρυμματισμένη από τις σχέσεις κυριαρχίας συνείδηση, ενώ τη θέση του υποκειμένου της ιστορίας καταλάμβαναν οι κοινωνικοί σχηματισμοί σε όλη τους τη σύνθετη δόμηση.

Ο Πουλαντζάς θα ολοκληρώσει τη θεωρητική του διαδρομή μεταβαίνοντας στη διατύπωση μιας σχεσιακής θεωρίας για το Κράτος. Σε

¹⁹ Τον τρόπο συγκρότησης των επιστημολογικών θεμελίων της μαρξιστικής επιστήμης της ιστορίας, του ιστορικού υλισμού πραγματεύομαι στη συνέχεια (Α΄ Μέρος, κεφ. 1,2).

αυτή την τελευταία περίοδο το έργο του Foucault θα αποτελέσει ένα βασικό πεδίο αναφοράς. Ο έλληνας θεωρητικός θα αντλήσει από την κριτική του γάλλου στοχαστή πάνω στο ζήτημα της ανατομο-πολιτικής και των πειθαρχιών, οι δε θέσεις τους θα βρουν σημεία σύγκλισης, τόσο στο επίπεδο της σχεσιακής προσέγγισης των διακλαδώσεων της εξουσίας και της στρατηγικής τους κωδικοποίησης απ' το Κράτος, όσο και στο πεδίο του θετικού και παραγωγικού ρόλου των εξουσιών και της συνακόλουθης ώσμωσής τους με τη γνώση. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι και οι δύο στο όψιμο έργο τους αντιλαμβάνονται το Κράτος ως σχεσιακό σύνολο, διαφοροποιούνται σε ένα καίριο σημείο. Ενώ δηλ. ο Πουλαντζάς κεντροθετεί τις εξουσίες στο σύστημα του Κράτους, στο θεσμικό πλαίσιο που του αντιστοιχεί, αναγνωρίζοντας έτσι την αργιστή ύπαρξή του, ο Foucault απορρίπτει στο όνομα της πολυσημειακότητας της εξουσίας, την ύπαρξη του Κράτους ως κέντρου επικυριαρχίας. Ακόμη και όταν κάνει αποδεκτή την ιδέα του κρατικού συστήματος ως χώρου ανακωδικοποίησης των σχέσεων εξουσίας, υιοθετεί τη μελέτη 'πρακτικών διακυβέρνησης', απορρίπτοντας κάθε κρατο-κεντρική θεώρηση και κατά συνέπεια κάθε ουσιοκρατική, αναγωγιστική ή λειτουργιστική πρόσμειξη στη θεωρητικοποίησή του²⁰.

IV. Υποθέσεις, κριτικές, κεφάλαια.

Σκοπός της παρούσας εργασίας, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είναι η κριτική ανάλυση της πουλαντζιανής έννοιας της ιδεολογίας, η οποία περιλαμβάνει τόσο τη θεώρηση της ιδεολογίας ως αυτόνομου και διακριτού πεδίου, όσο και την ειδική της διασύνδεση με τη θεωρία του Κράτους, ως δομής που εμπεριέχει τους κανόνες άσκησης της κυριαρχίας, καθώς και τους μηχανισμούς επιβολής της. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει, όχι μόνο την αναζήτηση και ανάδειξη της υποκείμενης κοινωνιοντολογίας που ενέχεται στην πουλαντζιανή θεώρηση, αλλά και την εξέταση των προεκτάσεων της εν λόγω θεώρησης, στον ορίζοντα δύο βασικών προϋποθέσεων που θέτουν το περίγραμμα αυτής της κριτικής. Η πρώτη, αφορά το γεγονός, ότι στο υπόβαθρο κάθε κοινωνικής θεωρίας ή θεωρίας

²⁰ Βλ. Μ. Foucault, «La gouvernementalité», *Dits et Écrits* τ.ΙΙ, Gallimard, σελ. 635-657.

για την ιδεολογία βρίσκεται μια θεωρία για το υποκείμενο, ακόμα και σε περιπτώσεις ακραίου αντι-υποκειμενισμού. Στη βάση αυτού του δεδομένου, αναζητήσαμε την υπόρρητη ανθρωπολογία που βρίσκεται στον πυρήνα της πουλαντζιανής θεώρησης και επιχειρήσαμε να θέσουμε ένα κρίσιμο κατά την άποψή μας ζήτημα. Αυτό της ενδεχόμενης δυνατότητας αντικατάστασης της ιδέας της θρυμματισμένης από τις σχέσεις εξουσίας υποκειμενικότητας, όχι πλέον από το ιδεώδες του αστού ή τον ατομοκεντρισμό της νεωτερικότητας, αλλά από μια μετακαρτεσιανή ανθρωπολογία, μη περιγραφική ή ηθικο-εμπειριστική. Τέθηκε με άλλα λόγια σε ένα δεύτερο χρόνο, το πρόβλημα του κατά πόσο θα μπορούσαμε εναλλακτικά να σκεφτούμε την ιδεολογία, διατηρώντας συγχρόνως την έννοια του υποκειμένου, όχι ως μιας έννοιας 'κρατικής', - αφού αυτό που θα ονομάζαμε ανθρώπινο υποκείμενο είναι τόσο για τον Althusser όσο και για τον Πουλαντζά μια ιδεολογική μυθοπλασία, συγκροτούμενη μέσα από τους μηχανισμούς του Κράτους - αλλά ως μιας έννοιας, που περιλαμβάνει την αναγνώριση της διάστασης του ασυνειδήτου, όπως εκδηλώνεται μέσα στο πεδίο του πολιτικού στις φαντασιακές και συμβολικές του συντεταγμένες. Η πρώτη προϋπόθεση αφορούσε συνεπώς τη σχέση ιδεολογίας-υποκειμένου, ενώ η δεύτερη, όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, τη σχέση Κράτους-ιδεολογίας.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της αντίληψης του Πουλαντζά για το Κράτος είναι από τη μια πλευρά, η ταλάντευσή του ανάμεσα στην υποστασιοποίηση της κρατικής οντότητας (που κάποιες φορές σχεδόν διολισθαίνει μέχρι την οιονεί φετιχοποίησή της) και από την άλλη η ρευστοποίησή της, μέσω της συστηματικής και αδιάπτωτης προσπάθειάς του για ενδελεχή ανάλυση και ανάδειξη όλων των κοινωνικών σχέσεων που τη συγκροτούν. Κατά την άποψή μας, η πραγματική υπέρβαση της ιδέας, πως το Κράτος αποτελεί μια υπάρχουσα *διακριτή* οντότητα, μερικώς αυτονομημένη από τις κοινωνικές-ιδεολογικές σχέσεις και πρακτικές, θα μας έδινε τη δυνατότητα, να αποδεσμεύσουμε τη σκέψη μας και να στοχαστούμε πάνω σε ένα ολόκληρο πεδίο δυνάμεων και σχέσεων, οι οποίες μορφοποιούνται στις διαδικασίες της πολιτικά οργανωμένης υποταγής. Θα μπορούσαμε κατά συνέπεια, διευρύνοντας περαιτέρω τη σχεσιακή προσέγγιση του ύστερου Πουλαντζά, να υποστηρίξουμε μαζί με

τον Ph.Abrams²¹ και τον E. Balibar²², ότι το Κράτος δεν υφίσταται, παρά ως μια *sui generis* έκφραση υλοποιημένων ιδεολογικών διαδικασιών που βρίσκονται σε διαρκή μετασχηματισμό. Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, θα εξετάζαμε τη φύση αυτών των υλοποιημένων διαδικασιών που στο σύνολό τους αναπαριστώνται από ό,τι ονομάζουμε 'Κράτος' και που αποτελούν συγκεκριμένες, κεντροθετημένες στην ιδέα του Κράτους εκδοχές των σχέσεων της ανθρώπινης υποκειμενικότητας με το κοινωνικό-ιστορικό.

Τα παραπάνω ερωτήματα αποτέλεσαν σε γενικές γραμμές τον άξονα της προβληματικής μας για την ανα χείρας εργασία, χρειάστηκε όμως να τεθούν στο έδαφος της αναλυτικής και κριτικής επισκόπησης του έργου του Πουλαντζά. Έπρεπε κατά συνέπεια, να ανατρέξουμε στη σύμπλεξη των εννοιών που διαμορφώθηκαν στο έργο του, παρακολουθώντας όλες τις διαδοχικές μεταλλαγές που υπέστησαν κατά την επεξεργασία τους. Στη διαδικασία αυτή σχηματίστηκε ένας βιβλιογραφικός κορμός, ο οποίος αποτελείται, όχι μόνο από το σύνολο του δημοσιευμένου έργου του έλληνα θεωρητικού (βιβλία, άρθρα και συνεντεύξεις σε ελληνικές και ξένες εφημερίδες και περιοδικά), καθώς και από ορισμένα από τα βασικά έργα εκείνων, οι οποίοι άσκησαν την καθοριστικότερη επιρροή στο έργο του (Marx, Gramsci, Althusser, Foucault), αλλά και από κριτικές, απαραίτητες για την ανάπτυξη της δικής μας προβληματοθεσίας. Στο σημείο αυτό πολύ συνοπτικά θα αναφερθούμε στις χαρακτηριστικότερες αξιολογήσεις του έργου του Πουλαντζά και στη συνέχεια, επιγραμματικά σε μια βασική βιβλιογραφία.

Οι δύο δημόσιες κριτικές αντιπαραθέσεις, στις οποίες ο Πουλαντζάς συμμετείχε μέσα στη δεκαετία του '70 υπήρξαν σημαντικές, όχι τόσο εξαιτίας της ποιότητας των θεωρητικών επιχειρημάτων που διατυπώθηκαν από κάθε πλευρά, όσο για το ότι προκάλεσαν μια μεγάλη συζήτηση στους κόλπους της κοινωνικής θεωρίας. Αναφερόμαστε κυρίως στη γνωστή

²¹ Ph Abrams, «Notes on the Difficulty of Studying the State», *Journal of Historical Sociology*, τ.1, Μάρτιος 1988, σελ.58-89.

²² E.Balibar, «Κομμουνισμός και ιδιότητα του πολίτη. Σκέψεις για την πολιτική της χειραφέτησης στα τέλη του 20^{ου} αιώνα», στο *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σελ.507.

διαμάχη Πουλαντζά-Miliband²³, η οποία είναι κατά την άποψή μας ενδεικτική ως προς τη δυσκολία της κοινωνικής θεωρίας να συμβιβάσει την έννοια της δομής με το 'φορέα δράσης', ή αλλιώς με την ιδέα του υποκειμένου, να κατανοήσει δηλ. τη σύμπλεξη των δύο, χωρίς να αποδίδει αιτιακή προτεραιότητα πότε στον ένα και πότε στον άλλο παράγοντα. Η βασική κατηγορία που θα απευθύνει ο Πουλαντζάς στον Miliband, είναι η έμφαση που αποδίδει στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του προσωπικού που στελεχώνει τους μηχανισμούς του Κράτους, σε βάρος της αντικειμενικής δομικής πραγματικότητας του κρατικού θεσμικού συστήματος. Κατά τον Πουλαντζά, αυτό έχει ως συνέπεια, όχι μόνο μια μεθοδολογική διολίσθηση στον εμπειρισμό, αλλά και την παρουσίαση του Κράτους ως αντικείμενου, εργαλείου της αστικής τάξης. Από την πλευρά του ο Miliband θα κατηγορήσει τον Πουλαντζά για «δομικό υπεραϊτιοκρατισμό»²⁴ και «δομιστικό αφαιρετισμό»²⁵, εξαιτίας της υπερβολικής έμφασης που αποδίδει στις 'αντικειμενικές δομές', στους δομικούς περιορισμούς του συστήματος. Σε αυτή τη διαμάχη, η οποία έγινε γνωστή και ως διαμάχη ανάμεσα στο στρουκτουραλισμό και την εργαλειακή θέση τέθηκαν κυρίως ζητήματα κομβικά για την επιστημολογία του δομισμού, τα οποία πρόκειται να εξεταστούν στη συνέχεια, κυρίως στο Α' Μέρος αυτής της εργασίας.

Λίγο αργότερα, η μελέτη του J.P.Faye για τον ναζισμό²⁶, στην οποία μια εκτεταμένη αναφορά συμπεριλαμβάνεται στο Δ' Μέρος, θα αποτελέσει το έναυσμα για μια οξεία ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στον Πουλαντζά και το συγγραφέα του *Langages totalitaires*. Αυτή τη φορά στο επίκεντρο της διαμάχης θα τεθεί ο τρόπος συγκρότησης της ιστορικής γνώσης, κυρίως το ερώτημα του κατά πόσο οι αφηγηματικοί μετασχηματισμοί συνδέονται με την πορεία των κοινωνικών αγώνων. Επιγραμματικά, θα συνοψίζαμε το αποτέλεσμα της εν λόγω αντιπαράθεσης στη διαπίστωση, ότι αν ο Faye αναζητώντας στη γλώσσα και την αφήγηση

²³ Βλ. N.Poulantzas, «The Problem of the Capitalist State», *New Left Review*, τχ.58, σελ.67-78' R.Miliband, «The Capitalist State. Reply to Poulantzas», *New Left Review*, τχ.59, σελ.53-60' R.Miliband, «Poulantzas and the Capitalist State», *New Left Review*, τχ.82, σελ.83-92' N. Poulantzas, «The Capitalist State. Reply to Miliband», *New Left Review*, τχ.95. Όλα τα κείμενα της αντιπαράθεσης σε ελλ. μτφρ., στο : Ν.Πουλαντζάς, Ρ.Μίλιμπαντ, Ζαν-Πιέρ Φάϋ, *Προβλήματα του Κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

²⁴ Ο.π., σελ.38.

²⁵ Ο.π., σελ.47.

²⁶ J.P.Faye, *Langages totalitaires: Critique de la raison/l'économie narrative*, Hermann, Παρίσι 1973.

τα εννοιολογικά θεμέλια της ολοκληρωτικής σκέψης, παρέβλεψε, όπως υποστήριξε ο Πουλαντζάς, τις δομικές συνθήκες ανόδου του ναζισμού και το ρόλο της 'ταξικής πάλης', ο Πουλαντζάς από την πλευρά του, δε συμπεριέλαβε στην ανάλυσή του το πεδίο των αφηγήσεων, υποτιμώντας τη σημασία του για τη συγκρότηση των ιδεολογιών' πιο συγκεκριμένα, τη σημασία της συστηματικής αποκρυπτογράφησης και συνάρθρωσης των εννοιών που αποτέλεσαν το υπόστρωμα του ιδεολογικού λόγου της γερμανικής και ιταλικής ακροδεξιάς.

Εξίσου ενδιαφέρουσα κριτική είναι εκείνη του Laclau, καθώς συντελείται από την οπτική μιας μη-ουσιακρατικής και αντι-αναγωγιστικής αντίληψης για τις κοινωνικές τάξεις και το Κράτος. Ο Laclau, με την παρέμβασή του στη διαμάχη Πουλαντζά-Miliband²⁷, θα αναδείξει προβλήματα που αφορούν την επιστημολογία του δομισμού, καθώς και ζητήματα σχετικά με την ιδιαιτερότητα του πολιτικού στοιχείου στη σχέση του με την οικονομία. Εξίσου σημαντικές είναι και οι επισημάνσεις του που αφορούν τη μελέτη του Πουλαντζά για το φασισμό²⁸, όπως και η κριτική του στην πουλαντζιανή εννοιολόγηση των κοινωνικών τάξεων. Στην κριτική που οι Laclau και Mouffe²⁹ θα απευθύνουν στον Πουλαντζά, εύστοχα θα υποστηρίξουν ότι η υποκειμενικότητα των φορέων της παραγωγής δεν μπορεί να συρρικνώνεται σε οποιοδήποτε α priori ορθολογικό σχήμα. Κατά την άποψή τους, δεν υφίσταται αιτιακή βάση απόδοσης αντικειμενικών συμφερόντων στους κατόχους συγκεκριμένων ταξικών θέσεων, ενώ αποδέχονται μια πολλαπλότητα αποκεντρωμένων υποκειμενικών θέσεων για τους φορείς της παραγωγής, αρνούμενοι τη διασύνδεση σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο σχήμα των θέσεων των φορέων με την ιδεολογία τους³⁰. Ως προς το Κράτος θεωρούν ότι δεν αποτελεί ένα διακριτό συνεκτικό φαινόμενο, αλλά ότι αντιθέτως διέπεται από πολλαπλές ορθολογικότητες, ανταγωνιστικές δυνάμεις και συγκρούσεις, των οποίων η έκβαση είναι πάντοτε και εξ'ορισμού ενδεχομενική.

²⁷ E.Laclau, «The Specificity of the Political: The Poulantzas-Miliband Debate», *Economy and Society*, τχ.5, 1975, σελ.87-110, ελλ.μτφρ στο: *Πολιτική και Ιδεολογία στην Μαρξιστική Θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσ/νικη 1983, σελ.59-89.

²⁸ *Πολιτική και Ιδεολογία στην Μαρξιστική Θεωρία*, σελ.92-161.

²⁹ Βλ. E.Laclau - Ch.Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο 1985, σελ.82-85.

³⁰ Ο.π., σελ.81-85.

Εκ των ων ουκ άνευ για τη βιβλιογραφία που αφορά το έργο του Πουλαντζά είναι και η διανοητική του βιογραφία³¹ από τον Β.Jessor, έργο που συνιστά την πιο ολοκληρωμένη ανάλυση της συνολικής θεωρητικής του διαδρομής. Ο Jessor, για τον οποίο ο Πουλαντζάς αποτέλεσε βασική πηγή έμπνευσης και την καθοριστικότερη επιρροή στην ανάπτυξη της δικής του στρατηγικής-σχεσιακής προσέγγισης για το Κράτος³², αναγνωρίζει στο έργο του Πουλαντζά την ύπαρξη σημαντικών ενοράσεων, μαζί και σοβαρών αδυναμιών. Ταυτιζόμενος με τις μεταγενέστερες απόψεις του για το Κράτος, ως ενός στρατηγικού πεδίου στο οποίο διεξάγεται η ταξική πάλη, διαχωρίζει τη θέση του από κάθε μορφή λειτουργισμού ή αναγωγισμού και τάσσεται προς την κατεύθυνση της περαιτέρω διεύρυνσης της σχεσιακής θεωρίας, μέσα από την ανάλυση της σύνθετης διαλεκτικής δομών και στρατηγικών. Κατά τον Jessor, η σχέση δομής-φορέα δράσης αποτελεί ένα πραγματικό πρόβλημα για την κοινωνική θεωρία, πρόβλημα στο οποίο ο Πουλαντζάς δεν κατόρθωσε να δώσει ολοκληρωμένες απαντήσεις, ενώ θεωρεί τη συμβολή του στην ανάλυση της ιδεολογίας, ως την ‘αχίλλειο πτέρνα του έργου του’³³, παρότι ο ίδιος δεν επεκτείνεται περαιτέρω στην κατεύθυνση αναζήτησης μιας θεωρίας για το υποκείμενο.

Αν ο Jessor ασκεί κριτική στο σκληρό δομιστικό πυρήνα της σκέψης του Πουλαντζά και αντιλαμβάνεται το Κράτος ως εξελισσόμενο σύστημα με πολλαπλά σύνορα και χωρίς θεσμική σταθερότητα, ο Ph.Abrams, όπως ήδη σημειώσαμε, προχωρά ακόμη ένα βήμα, θεωρώντας ότι το Κράτος δεν υπάρχει ως συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά μόνο ως ιδέα. Σε μια ενδιαφέρουσα και μακροσκελή κριτική ανάλυση που θα δημοσιεύσει το 1977³⁴, θα υποστηρίξει ότι ο μαρξισμός το έχει αντικειμενοποιήσει ως ένα *a priori* αντικείμενο, ενώ η πραγματική του ύπαρξη δεν είναι τόσο υλική, όσο ιδεολογική. Κατά τον Abrams, ο Πουλαντζάς αν και αντιλαμβάνεται, ότι το Κράτος στηρίζεται ουσιαστικά σε μια ιδεολογική παραγνώριση που του επιτρέπει να αποκρύπτει τον ταξικό του χαρακτήρα, δεν προχωρά τόσο, ώστε να κατανοήσει ότι και η

³¹ Β.Jessor, *Nicos Poulantzas, Marxist Theory and Political Strategy*, Macmillan, Λονδίνο 1985.

³² Για την πληρέστερη καταγραφή της εν λόγω προσέγγισης από τον ίδιο το συγγραφέα, βλ.: Β.Jessor, *Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011.

³³ Β.Jessor, *Nicos Poulantzas*, σελ.191.

³⁴ Ph.Abrams, «Notes on the Difficulty Studying the State», σελ.58-89.

ίδια η ιδέα του Κράτους είναι φανακιστική, όπως κι ότι το ίδιο το Κράτος δεν αποτελεί για τις κυρίαρχες τάξεις τίποτε άλλο παρά ένα ιδεολογικό πρόταγμα, μια άσκηση στις διαδικασίες εφαρμογής νομιμοποίησης. Η ιδέα της ύπαρξης του Κράτους ως διακριτού αντικειμένου, αποτελεί εμπόδιο στο να αντιληφθούμε την ιδιαίτερη φύση της πολιτικής πρακτικής, εξ' ου και αντιπροτείνεται η υποκατάστασή του, από την ανάλυση του θεσμικού κρατικού συστήματος (state system), -κάτι άλλωστε που προτείνει και ο Miliband- όπως και από την ιστορική ανάλυση της ιδεολογικής λειτουργίας της εν λόγω ιδέας.

Μερικά χρόνια αργότερα, στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, ο P.Bratsis³⁵ θα επανέλθει στην παραπάνω κριτική, κάνοντας ορισμένες καίριες επισημάνσεις. Σύμφωνα με τον Bratsis, η κριτική του Abrams αγνοεί τη συμβολή του ύστερου Πουλαντζά, ο οποίος παρά το ότι δεν ξεπερνά τα επιστημολογικά όρια των προηγούμενων θεωριών για το Κράτος, όπως και τον ταξικό αναγωγισμό, ερευνά τις πρακτικές και στρατηγικές που λειτουργούν ως πιθανές γενεσιουργές αιτίες του Κράτους εκλαμβάνοντας την ύπαρξή του, «ως μια ενδεχομενικότητα της συγκεκριμένης διάρθρωσης των σχέσεων εξουσίας»³⁶. Ωστόσο, για μας το ουσιαστικό ερώτημα που παραμένει και που θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να αναδείξουμε, αφορά τις πραγματικές αιτίες της ικανότητας του Κράτους, είτε ως αντικειμένου, είτε ως ιδέας ή ιδεολογικού προτάγματος, να επιβάλλει στα ανθρώπινα υποκείμενα τη δύναμη της νομιμοποιητικής του συνοχής, μέσα από τις ιδεολογικές και συμβολικές λειτουργίες που το θεσμικό κρατικό σύστημα επιτελεί.

Ας σημειώσουμε, ότι στον ίδιο συλλογικό τόμο περιλαμβάνονται κείμενα, με τα οποία επιχειρείται από τους συγγραφείς η διερεύνηση της σημασίας των θεωρητικών πορισμάτων του Πουλαντζά για το κεφαλαιοκρατικό Κράτος, υπό το φως των σύγχρονων εξελίξεων της παγκοσμιοποίησης. Κοινή συνισταμένη όλων των προσεγγίσεων είναι η θέση, ότι τα αναλυτικά εργαλεία που μας παρέχονται από την πουλαντζιανή

³⁵P.Bratsis, «Unthinking the State. Reification, Ideology and the State as a Social Fact», στο *Paradigm Lost : State Theory Reconsidered*, University of Minnesota Press, 2002.

³⁶Ο.π., σελ.260.

θεωρία για το Κράτος, αποτελούν πολύτιμα κλειδιά για τη γενικότερη κατανόηση του Κράτους, αλλά και εξαιρετικά σημαντικά εργαλεία, στην αποκωδικοποίηση των σύγχρονων εξελίξεων μετάβασης σε αυταρχικότερες κρατικές μορφές³⁷.

Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να αναφερθούμε σε δύο ακόμη συλλογικούς τόμους που αποτέλεσαν εξαιρετικά πολύτιμο εργαλείο για την κατανόηση των διαφορετικών πτυχών της σκέψης του Πουλαντζά στα ελληνικά, τα υλικά του συνεδρίου που διοργανώθηκε προς τιμήν του από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπως και τα υλικά του συνεδρίου που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης στην μνήμη του έλληνα θεωρητικού. Και οι δύο τόμοι περιλαμβάνουν ένα αξιοσημείωτο πλούσιο υλικό, μέσα από το οποίο διερευνώνται διαφορετικές πτυχές της θεωρίας του από έλληνες και ξένους μελετητές - αναφέρω μεταξύ άλλων: Π.Νούτσος, Χ.Νούτσος, Ε.Παπαδημητρίου, Κ. Ψυχοπαίδης, Σ.Τσινόρεμα, Ε. Balibar, Β. Jessop³⁸, κ.ο.κ.

Πέρα από τις κριτικές αξιολογήσεις της σκέψης του Πουλαντζά, ένα μεγάλο επίσης μέρος του βιβλιογραφικού κορμού προήλθε από σημαντικά κείμενα, εκείνων που επηρέασαν με έναν καθοριστικό τρόπο τη διαμόρφωση της θεωρητικής σκέψης του Πουλαντζά. Πρόκειται, όχι μόνο για τα έργα των κλασικών του μαρξισμού (Marx, Lenin, Lukács, Gramsci), ειδικότερα όσα αναφέρονταν στο πολιτικό στοιχείο, αλλά πρωτίστως για το έργο του Althusser και των συνεργατών του, καθώς και για το έργο του Foucault, λόγω της διαδοχικής θεωρητικής τους σύγκλισης με τον Πουλαντζά σε μια ορισμένη δέσμη εννοιών. Στο σημείο αυτό δε θα αναφερθούμε στα έργα τους, εφόσον θα παραπέμψουμε σ' αυτά πολλές

³⁷ Βλ. κείμενα όπως του S.Aronowitz, « Global Shift : A New Capitalist State ?», του Β. Jessop, « Globalization and the National State », L. Panitch, «The Impoverishment of State Theory», Α. Kalyvas, «The Stateless Theory : Poulantza's Challenge to Postmodernism», C. Tsoukalas, «Relative Autonomy and Its Changing Forms», *Paradigm Lost*, University of Minnesota Press, 2002.

³⁸ Παραθέτω ενδεικτικά: Π.Νούτσος, «Ο Ν.Πουλαντζάς ως 'ιστορικός' της Γ' Διεθνούς», Χ.Νούτσος, «Σχολείο και αναπαραγωγή: Η πολιτική συγκυρία στη Γαλλία τη δεκαετία του '60 και οι απόψεις του Ν.Πουλαντζά», Ε.Παπαδημητρίου, «Η θεωρία του Ν. Πουλαντζά για τις τάξεις και τις ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», Β. Jessop, «Για τις πηγές της σκέψης του Ν.Πουλαντζά» από το *Αφιέρωμα στον Ν.Πουλαντζά*, Δωδώνη, τ.20(1991), Ιωάννινα. Επίσης, Σ.Τσινόρεμα, «Δομή, αποδόμηση και εξουσία. Από το στρουκτουραλισμό στο μεταστρουκτουραλισμό», Κ.Ψυχοπαίδης, «Ο Νίκος Πουλαντζάς και η Πολιτική μέσα στη Μέθοδο (Προβλήματα στρουκτουραλιστικής Επιστημολογίας στο έργο του Ν.Πουλαντζά)», Ε. Balibar, «Κομμουνισμός και ιδιότητα του πολίτη. Σκέψεις για την πολιτική της χειραφέτησης στα τέλη του 20^{ου} αιώνα», από το *Η πολιτική σήμερα. Ο Ν.Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

φορές στη συνέχεια, αλλά σε ορισμένες κριτικές κι ερμηνευτικές προσεγγίσεις, οι οποίες υποβοήθησαν την πληρέστερη κατανόησή μας

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την αλτουσσεριανή προβληματική υπάρχει ένα πλήθος κριτικών προσεγγίσεων, εντούτοις θα ήταν χρήσιμο επιγραμματικά να αναφερθούμε σε ένα βασικό υλικό. Μία από τις καλές και κλασσικές κριτικές συζητήσεις είναι αυτή του T.Benton: *The Rise and Fall of Structural Marxism*³⁹. Επίσης, η παρέμβαση του Badiou στο *Abrégé de la Métapolitique*⁴⁰ είναι κατά την άποψή μας από τις πιο ενδιαφέρουσες, ενώ η μονογραφία του G.Elliott: *Althusser: The detour of theory*⁴¹ μαζί με μια συλλογή κειμένων κριτικής που συγκεντρώθηκαν υπό την εποπτεία του ίδιου με τίτλο: *Althusser: A critical reader*⁴² αποτελούν κείμενα ενδεδειγμένα και δίκαιης κριτικής. Μία εξίσου χρήσιμη προσθήκη στην εργογραφία για τον Althusser αποτελούν και τα υλικά του Συνεδρίου που οργανώθηκε το 1988 από το Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, με τίτλο: *The Althusserian Legacy*⁴³, στα οποία περιλαμβάνονται κείμενα διαφορετικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Ειδικότερα ο Balibar θα αναδημοσιεύσει το 1991 το δικό του, προσθέτωντάς το σε μια μικρή συλλογή γραπτών, υπό τον τίτλο *Écrits pour Althusser*⁴⁴. Τέλος, δε θα μπορούσαμε να μην αναφέρουμε την πιο ιδιαίτερη προσέγγιση της αλτουσσεριανής προβληματικής για την ιδεολογία, αυτή του S.Žižek, στο: *The Sublime Object of Ideology*⁴⁵.

Αναφορικά με το έργο του Foucault, υπάρχει επίσης μια ογκώδης βιβλιογραφία. Ωστόσο μια πολύ καλή και κλασσική πραγμάτευση των σχέσεών του με τον μαρξισμό υπάρχει στο βιβλίο του B.Smart: *Foucault, Marxism and Critique*⁴⁶, ενώ για το σύνολο του έργου του πολύ κατατοπιστικό είναι το βιβλίο των H.Dreyfus και P.Rabinow: *Michel Foucault. Un parcours philosophique*⁴⁷. Επίσης, εκτός από τα κείμενα της

³⁹ T. Benton, *The Rise and Fall of Structural Marxism*, Macmillan 1984.

⁴⁰ A. Badiou, «Althusser : le subjectif sans sujet», από το *Abrégé de métapolitique*, Seuil, Παρίσι 1998, σελ. 67-75.

⁴¹ G. Elliott, *Althusser L., The Detour of Theory*, Verso, Λονδίνο 1984.

⁴² G. Elliott (επιμ.), *Althusser, A critical Reader*, Blackwell, 1994.

⁴³ A. Kaplan, M. Sprinker (επιμ.), *The Althusserian Legacy*, Verso, Λονδίνο 1993.

⁴⁴ E. Balibar, *Écrits pour Althusser*, Éditions de la Découverte, Παρίσι 1991.

⁴⁵ S. Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, 1995.

⁴⁶ B. Smart, *Foucault, Marxism and Critique*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1983.

⁴⁷ H. Dreyfus, P. Rabinow, *Michel Foucault. Un parcours philosophique*, Gallimard, 1984.

Σ.Τσινόρεμα⁴⁸ και του Γ.Βέλτσου⁴⁹ για τις σχέσεις Πουλαντζά- Foucault εκτεταμένη αναφορά για τις σχέσεις των δύο στοχαστών γίνεται και στο έργο του B.Jessor: *Κρατική εξουσία :Μια στρατηγική σχεσιακή προσέγγιση*⁵⁰.

Η επεξεργασία αυτού του αρκετά σύνθετου βιβλιογραφικού υλικού υποβοήθησε στην ανασύνθεση της πουλαντζιανής προβληματικής, κατά τρόπο ώστε, αφενός να γίνει κατανοητή η εξέλιξη των κεντρικών εννοιών που διατρέχουν το έργο του Πουλαντζά και αφετέρου, να αναδειχθούν οι θεωρητικές επιπτώσεις, τα προβλήματα και οι περιορισμοί που θέτουν η απάλειψη της έννοιας του υποκειμένου, στην εννοιολόγηση του κοινωνικού αντικειμένου ειδικότερα στο πεδίο της ιδεολογίας. Η ανα χείρας εργασία υποδιαιρείται σε έξι βασικές ενότητες, από τις οποίες το Α΄ Μέρος αφιερώνεται στην κατά το δυνατόν αναλυτική παρουσίαση των βασικών προκειμένων της αλτουσσεριανής επιστημολογίας, στον τρόπο που συγκροτείται το θεωρητικό αντικείμενο και αναλύεται το επιστημολογικό υπόβαθρο ανάλυσης του κοινωνικού. Παρουσιάζεται δηλ. η βασική δέσμη εννοιών, που αφορούν την κοινωνική οργάνωση και δομή, πράγμα που αποτελεί το απαραίτητο στάδιο για την περαιτέρω εξειδίκευση της θεωρίας για το Κράτος και την ιδεολογία. Στο Β΄ Μέρος εστιάζουμε στο χαρακτήρα της εν γένει ιδεολογίας και συγκεκριμένα, στο πως η αλτουσσεριανή αντίληψη για τη φύση της ιδεολογίας εγκοιλώνεται τη λακανική προβληματική αναφορικά με τη συστατική διαίρεση του υποκειμένου και τη λειτουργία του φαντασιακού. Η εν λόγω ανάλυση δίνει τη δυνατότητα, να εξετάσουμε στη συνέχεια την επανερμηνεία από τον Πουλαντζά της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας του κλασσικού φιλελευθερισμού και συγκεκριμένα, το πώς τοποθετείται ο ίδιος, ως προς πραγματικό νόημα της έννοιας του 'υποκειμένου δικαίου'.

⁴⁸Στ. Τσινόρεμα, «Πουλαντζάς και Φουκώ : όψεις μιας κριτικής συνάντησης», *Πολίτης*, τχ.96, Δεκέμβριος 1988, σελ.35-40.

⁴⁹Γ.Βέλτσος, « Θεωρητικές αντιστοιχίες στη σκέψη του Michel Foucault και του Νίκου Πουλαντζά», *Αντι-κειμένα*, Γνώση, Αθήνα 1982, σελ.113-141.

⁵⁰ Βλ. B.Jessor, *Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011, σελ.186-193.

Από το Γ' Μέρος και μέχρι το τέλος, παρακολουθούμε αναλυτικά τη διαδοχική μετεξέλιξη των εννοιών που αφορούν, όχι μόνο την εν γένει ιδεολογία, αλλά και τους τρόπους συνάρθρωσής της αρχικά με την ταξική κυριαρχία και εν συνεχεία, με το σύνολο των πολιτικών πρακτικών των τάξεων και των μηχανισμών του Κράτους. Έτσι στο Γ' Μέρος θα επικεντρώσουμε στην αντίληψη του Πουλαντζά για την ηγεμονία, ως θεμελιώδους οργανωτικής αρχής του Κράτους. Η ηγεμονία, που δεν ανάγεται εξ ολοκλήρου στην ιδεολογία, παρέχει το δείκτη ιδεολογικής νομιμοποίησης του κυρίαρχου και υπό ομαλές συνθήκες, επιτρέπει στο Κράτος να εμφανίζεται ως το πεδίο του καθολικού. Ο Πουλαντζάς εξετάζει τις υλικές διαδικασίες που κάνουν εφικτή τη φαντασιακή ανασύνθεση του κατακερματισμένου κοινωνικού χώρου στην καθολικεύουσα δομή του Κράτους. Εδώ, το κύριο ερώτημα που θα μας απασχολήσει, αφορά τη φύση του δεσμού που διαμεσολαβείται ανάμεσα στην προκαθορισμένη λειτουργία των θεσμών και την εσωτερίκευση του λόγου τους από τους φορείς, καθώς και το τι είναι αυτό που εντέλει προσδίδει στους θεσμούς την αποτελεσματικότητά τους και κάνει δεκτικούς τους φορείς της παραγωγής στη νομιμοποιητική ισχύ των μηχανισμών.

Στο Δ' Μέρος, θα εξετάσουμε τις αντιλήψεις του Πουλαντζά για την κρίση ηγεμονίας, ως έκφραση μιας πολιτικής κρίσης και κρίσης νομιμοποίησης της κυρίαρχης ιδεολογίας. Με επίκεντρο τη μελέτη του για το φασισμό⁵¹, θα αναλύσουμε τις θέσεις του για τις ταξικές ιδεολογίες (ιδεολογικά υποσύνολα) και τους μετασχηματισμούς τους, καθώς και τις θέσεις του για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους, που τον διαφοροποιούν από τις αντιλήψεις του Althusser. Κι εδώ, το ζήτημα της συναίνεσης και το τι πραγματικά συνέτεινε στην αποδοχή και νομιμοποίηση της βίας του φασιστικού Κράτους, παραμένει ζήτημα ανεπίλυτο. Όπως θα υποστηρίξουμε, από την προβληματική του Πουλαντζά λείπουν οι ανθρωπολογικοί προσδιορισμοί, που θα επέτρεπαν να ερμηνεύσουμε το πώς καθίσταται εφικτή η επιβολή ιδεολογικών λόγων και πρακτικών ακραιφνώς βίαιων, όπως εκείνων του φασισμού.

⁵¹ N.Poulantzas, *Fascisme et Dictature. La troisième Internationale face au fascisme*, Maspero, Παρίσι 1970, ελλ.εκδ. : *Φασισμός και Δικτατορία. Η Τρίτη Διεθνής αντιμετώπιση στο φασισμό*, μτφρ.Χρ.Αγριαντώνη, Ολκός, Αθήνα 1975.

Στο Ε΄Μέρος, αναπτύσσουμε τη μεθοδολογική στροφή του Πουλαντζά, προς την κατεύθυνση της υπέρβασης της δυαδικότητας ανάμεσα στο πράττειν και τις δομές ενός κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και τις θεωρητικές μεταβολές που υφίσταται η έννοια του Κράτους, του οποίου τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά ερμηνεύονται πλέον υπό το πρίσμα της πολλαπλότητας των ταξικών πρακτικών. Εστιάζοντας στη μελέτη του Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις⁵², θα αναπτύξουμε τη θεωρία του για τη συγκρότησή τους, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην μικροαστική τάξη και στον τρόπο που ιδεολογικά συγκροτείται. Τα ερωτήματα που αναδεικνύονται, αφορούν τον τρόπο που συντελείται η ιδεολογική αναδιοργάνωση κατά το πέρασμα στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, ύστερα και από τη διάλυση της φιλελεύθερης νομιμοποίησης⁵³ το ζήτημα των μηχανισμών που κατά την αντίληψη του Πουλαντζά, λειτουργούν αυτονομημένα από τις υποκειμενικότητες, έτσι ώστε η συναίνεση και η αναπαραγωγή να λαμβάνουν συστημικό χαρακτήρα και τέλος, το ζήτημα του ταξικού αναγωγισμού και η βασιζόμενη στην εργασία, συγκρότηση της υποστασιακής ταυτότητας των τάξεων.

Τέλος, στο ΣΤ΄ Μέρος, θα μας απασχολήσει η μετάβαση του Πουλαντζά στη σχεσιακή θεωρία για το Κράτος, ο τρόπος που τώρα δομεί τη θεωρία του επάνω στις τέσσερις όψεις της θεσμικής του υλικότητας, όπως και οι θέσεις του για τον αυταρχικό κρατισμό, ως καινοφανούς εκδοχής του καπιταλιστικού Κράτους. Το σημείο εστίασης αφορά τον τρόπο μέσα από τον οποίο ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται τώρα τις ιδεολογικές πρακτικές του Κράτους, όπως και το πώς συνδέει τις πολιτικές τεχνολογίες με την κυρίαρχη ιδεολογία⁵⁴ παράλληλα, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την υπόρρητη ανθρωπολογία που υποβαστάζει το έργο του, κατά την τελευταία αυτή περίοδο. Κλείνοντας, στα ‘συμπεράσματα’ θα ολοκληρωθεί η επεξεργασία των ερωτημάτων που τέθηκαν από την ανά χειράς εργασία, μέσω της επαναδιατύπωσης του βασικού προβληματισμού όπως και των βασικών πορισμάτων που προήλθαν από την κριτική διερεύνηση της πουλαντζιανής αντίληψης για την ιδεολογία.

⁵² N.Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd’hui*, Seuil, Παρίσι 1974, ελλ.εκδ. : *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, μτφρ.Ν.Μηλιόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Α΄ ΜΕΡΟΣ:

Το επιστημολογικό υπόβαθρο και η επίδραση του Althusser

1. Η διαδικασία παραγωγής της γνώσης

Όπως ήδη σημειώσαμε, αυτό που η αλτουσεριανή προοπτική υπόσχεται, είναι η ανακατασκευή μιας θεωρίας απαλλαγμένης από τις ιστορικιστικές και υποκειμενιστικές της προϋποθέσεις, διαμέσου του επαναπροσδιορισμού του περιεχομένου της μαρξικής εννοιολόγησης. Για το λόγο αυτό προτείνεται η επεξεργασία εννοιών που αντλούνται από το έργο του Marx, με σκοπό τη διαμόρφωση ενός corpus επιστημονικά έγκυρων εννοιών. Αυτό το συγκεκριμένο corpus συγκροτημένο σε μια ενιαία θεωρία, θα παρείχε τη θετικότητα της κοινωνιολογικής γνώσης υπό την έννοια μιας επιστημονικής πρόσληψης του κοινωνικού και συγχρόνως, τη ριζοσπαστικότητα της θεωρίας με δεδομένο, ότι ο μαρξισμός ως σκέψη νομιμοποιούνταν να συμπυκνώνει θεωρητικά την ιστορική πείρα των εργατικών και επαναστατικών κινημάτων. Διανοίγεται με τον τρόπο αυτό, ο δρόμος μιας αναδιάταξης των εννοιών, που έχει ως άξονα το διαχωρισμό ανάμεσα σε επιστημονικές – αληθείς και ψευδείς – ιδεολογικές προτάσεις. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε μια επισκόπηση του γενικού πλαισίου των επιστημολογικών προϋποθέσεων που αντλούνται από τη θεώρηση του Althusser και υιοθετούνται από τον Πουλαντζά στο σύνολο σχεδόν του έργου του, μαζί και των θεμελιωδών εννοιών που αποτελούν το υπόστρωμα των ειδικών του επεξεργασιών.

Η τυποποίηση της νέας μορφής ορθολογικότητας που αποτελεί η επιστήμη της ιστορίας, θα ξεκινήσει μέσα από την αναγνώριση της ύπαρξης μιας *επιστημολογικής τομής (coupure épistémologique)*⁵³ στο έργο του Marx. Η έννοια αυτή, την οποία ο Althusser δανείζεται από τον Bachelard⁵⁴ υπονοεί την ύπαρξη μιας *ρήξης* ανάμεσα στα δεδομένα της άμεσης εμπειρίας, τα οποία συνδέονται με θεωρίες που ανήκουν στον

⁵³ L. Althusser, 'Aujourd'hui II', *Pour Marx*, La Découverte, Παρίσι, 1996, σελ. 24.

⁵⁴ G. Bachelard, *Le Nouvel esprit scientifique*, P.U.F., Παρίσι, 1978, σελ. 178.

προεπιστημονικό κόσμο και τα διαμορφούμενα νέα πρότυπα που ανήκουν στο πεδίο της επιστήμης. Η ρηξίγενής αυτή θεώρηση θεμελιώνει το πραγματικό status της επιστήμης αναγνωρίζοντας τη θεωρητική – και όχι μέσω της παρατήρησης – διαμόρφωση των εννοιών. Η συγκεκριμένη θεματική της «ασυνέχειας», κοινή τόσο στο έργο του Bachelard, όσο και σε αυτό του Κογρέ και του Canguilhem, προϋποθέτει την αιφνίδια, ex nihilo ανακάλυψη και δημιουργία μιας νέας επιστημονικής θεωρίας και όχι τη σταδιακή της ανάδυση, ως αργής αποκάλυψης μιας αλήθειας ήδη εγγεγραμμένης στην νόηση ή προϋπάρχουσας στα πράγματα.

Ο Althusser επικαλούμενος στο *Lire le Capital*⁵⁵ τη θεματική της τομής που συντελείται στο πλαίσιο μιας παλαιάς προβληματικής – υποδηλώνοντας με τον τελευταίο αυτό όρο μια ορισθείσα δομή, η οποία θα περιέγραφε τη σύνδεση των εννοιών που συνιστούν την ενότητα ενός επιστημονικού κλάδου, ενώ παράλληλα θα καθόριζε τις διαδικασίες ερωτηματοθεσίας και αντίστοιχων μεταβολών στον τρόπο συγκρότησης του γνωστικού αντικειμένου – υποστηρίζει, ότι κατά έναν παρόμοιο τρόπο συντελείται μέσα στο ίδιο το έργο του Marx το πέρασμα από μια ‘ιδεολογική προβληματική’ σε μια επιστημονική θεωρία. Η θεωρία της επιστημολογικής ασυνέχειας συνιστά την εναρκτήρια εκείνη φιλοσοφική υπόθεση που επιτρέπει, μέσα από μια ‘lecture symptomale’⁵⁶, την αναδιάταξη των πηγών του μαρξισμού και την περιοδολόγηση του μαρξικού έργου με κριτήριο την επιστημονικότητα των θεωρητικών συλλήψεων του Marx. Ο Althusser εν ολίγοις, διατείνεται ότι στα 1845 συντελείται για τον Marx η οριστική ρήξη με το φιλοσοφικό ουμανισμό, που σύμφωνα με τον ίδιο αποτελεί μια μορφή ιδεολογίας. Η εγκατάλειψη αυτή του διπλού εμπειρισμός του υποκειμένου – ιδεαλισμός της ουσίας⁵⁷ απελευθερώνει το πεδίο για την επεξεργασία της επιστήμης της ιστορίας, του ιστορικού υλισμού, μέσα από το σχηματισμό εννοιών όπως αυτή του τρόπου παραγωγής, του κοινωνικού σχηματισμού, των παραγωγικών δυνάμεων, της υπερδομής κ.ο.κ.

⁵⁵ Βλ. L. Althusser, E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J. Rancière, *Lire le Capital*, Quadrige/PUF, Παρίσι, 1996.

⁵⁶ L. Althusser, ό.π., «Du “Capital” à la philosophie de Marx», σελ. 22 κ.ε.

⁵⁷ L. Althusser, ‘Marxisme et Humanisme’, *P.M.* σελ. 235.

Πιο συγκεκριμένα, ο Althusser υποδιαιρεί το έργο του Marx ως ακολούθως⁵⁸ : i) Στην περίοδο από το 1840-1842, περίοδο κατά την οποία η σκέψη του Marx εμπνέεται από τον ορθολογικό φιλελευθερισμό και βρίσκεται σε μεγαλύτερη εγγύτητα με τον Kant και τον Fichte, από ότι με τον Hegel. ii) Στην περίοδο από το 1842-1845: είναι η εποχή όπου στο έργο του Marx κυριαρχεί ο ουμανισμός του Feuerbach και η προβληματική του πάνω στην ανθρώπινη αλλοτρίωση και τη δυνατότητα υπέρβασής της και τέλος, iii) στην περίοδο από το 1845 και μετά, την περίοδο διάνοιξης της επιστημολογικής τομής, κατά την οποία ο Marx μεταβαίνει στην οριστική επεξεργασία και ανάπτυξη των εννοιών που συγκροτούν την ‘νέα επιστημονική ήπειρο της Ιστορίας’. Αυτή η τελευταία υποδιαιρείται με τη σειρά της σε τρεις υποπεριόδους : σε εκείνη που αντιστοιχεί στα έργα ρήξης και περιλαμβάνει τις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* και τη *Γερμανική Ιδεολογία* στα έργα μετάβασης της περιόδου 1845-1857, όπως το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, το *Μισθός τιμή και Κέρδος* και *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*—εδώ προϋπάρχουν οι έννοιες που σε πλήρη ανάπτυξη διατυπώνονται στα έργα ωριμότητας του Marx – και σε εκείνη που εκτείνεται από το 1857-1883, στην οποία περιλαμβάνονται τα *Grundrisse*, το *Κεφάλαιο* και η *Θεωρία της Υπεραξίας*.

Η συμπτωματική ανάγνωση (lecture symptomale), δηλ. η ανάγνωση που καθιστά ορατό ό,τι παραμένει σε κατάσταση σιωπής ή σε λανθάνουσα μορφή μέσα στο κείμενο και η ένταξη αυτών των αφανών όψεων σε μια νέα και συγκροτημένη προβληματική, παρέχει τη δυνατότητα ανάδειξης αυτού που αποτελεί την *αλήθεια* του μαρξισμού. Κατά τα πρότυπα της σπινοζικής ανάπτυξης της ‘αληθούς ιδέας’⁵⁹, ο Althusser υποδεικνύει από το πεδίο της φιλοσοφίας την αλήθεια, της συντελεσμένης στη μαρξική θεωρία ενότητας ανάμεσα σε μια επιστήμη, την επιστήμη της ιστορίας - του ιστορικού υλισμού και τη φιλοσοφία το διαλεκτικό υλισμό. Θα εξετάσουμε τις δύο αυτές συνιστώσες, δίνοντας καταρχήν έναν πρώτο ορισμό της σχέσης τους, που θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής : Η φιλοσοφία είναι η θεωρία της

⁵⁸ L. Althusser , «Préface-Aujourd’hui», *L.C.*, σελ. 21-35.

⁵⁹ Spinoza, *Traité de la réforme de l’entendement*, Œuvres Complètes, Gallimard, Παρίσι, 1954, σελ. 114.

θεωρητικής πρακτικής, δηλ. η θεωρία της ίδιας της επιστημονικότητας του ιστορικού υλισμού.

Σύμφωνα με τον Althusser, κάθε συγκεκριμένη επιστήμη χαρακτηρίζεται από την εννοιολογική συγκρότηση των αντικειμένων της και την εμμενή οργάνωσή τους, πράγμα που συνιστά το καθεαυτό αποτέλεσμα της ίδιας της θεωρητικής πρακτικής. Ο τρόπος που η κάθε συγκεκριμένη επιστήμη (θεωρία, *théorie*) συγκροτεί το αντικείμενό της, η γενική θεωρία της πρακτικής της, αποτελεί αυτό που ο ίδιος ονομάζει ‘Θεωρία’ (*Théorie*)⁶⁰. Η φιλοσοφία μη διαθέτοντας δικό της αυτόνομο αντικείμενο, ακολουθεί πάντοτε εκ των υστέρων τη θεωρητική ανάπτυξη μιας επιστήμης. Μεταβάλλει αυτό που με μια έννοια ήδη προϋπάρχει, επιλύοντας προβλήματα της θεωρητικής πρακτικής και αντιμετωπίζοντας βαθύτερες κρίσεις, ενώ παράλληλα προστατεύει τον επιστημονικό-αντικειμενικό πυρήνα κάθε επιστήμης, από τη συνεχή και μόνιμη απειλή των ιδεολογικών προσμειξέων. Παρομοίως, η φιλοσοφία δεν θα μπορούσε να περιλαμβάνει ή να υπερβαίνει τα επιμέρους αντικείμενα των επιστημών (*interdisciplinarité*). Καθώς η ίδια δεν διαθέτει τα μέσα για την επιστημονική επίλυση των προβλημάτων που θέτει η επιστήμη, περιορίζεται στο να διατυπώνει φιλοσοφικές κατηγορίες-θέσεις (και όχι επιστημονικές έννοιες), που στο σύνολό τους συγκροτούν μια φιλοσοφική μέθοδο. Θα μπορούσαμε συνεπώς, να ορίσουμε το διαλεκτικό υλισμό-φιλοσοφία, ως τη θεωρία κάθε επιστημονικής πρακτικής και της διαφοράς της με τη φιλοσοφική ιδεολογία.

Αν επομένως, ο ιστορικός υλισμός, ως επιστημονική διαδικασία συγκρότησης της γνώσης τίθεται ως *poema sui*, καθώς θέτει ο ίδιος τις προϋποθέσεις παραγωγής της γνώσης, ο διαλεκτικός υλισμός εμφανίζεται ως μια τυπική μεταγλώσσα, που παράγει τη θεωρία της κάθε επιστημονικής πρακτικής και της διαφοράς της από τη φιλοσοφική ιδεολογία. Ο Πουλαντζάς, υιοθετώντας και διευκρινίζοντας από την πλευρά του αυτή τη συγκεκριμένη σχέση, γράφει στο πρώτο δημοσιευμένο έργο του⁶¹: «Ο

⁶⁰ L. Althusser, ‘Sur la Dialectique matérialiste’, *P.M.*, σελ. 169 κ.ε.

⁶¹ N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, Παρίσι 1968, ελλ. έκδ. *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, μτφρ. Κ. Φιλίνης-Α. Χατζηπροδρομίδης, Θεμέλιο, Αθήνα 1975.

ιστορικός υλισμός – ή επιστήμη της ιστορίας – έχει ως αντικείμενο την έννοια της ιστορίας, μέσα από τη μελέτη των διαφόρων τρόπων παραγωγής και κοινωνικών σχηματισμών, της δομής τους, της συγκρότησής τους και της λειτουργίας τους και των μορφών μετάβασης από έναν κοινωνικό σχηματισμό σε έναν άλλο», ενώ ο «*διαλεκτικός υλισμός* – έχει ως αντικείμενό του την παραγωγή των γνώσεων, δηλ. τη δομή και τη λειτουργία της διαδικασίας της σκέψης»⁶². Μπορούμε γενικεύοντας, να υποστηρίξουμε ότι ο διαλεκτικός υλισμός - φιλοσοφία συνιστά μια τυπική θεωρία, που προσιδιάζει στη διαδικασία παραγωγής των μηχανισμών της επιστημονικής γνώσης, ενώ συγχρόνως άπτεται μιας θεωρίας για την ιδεολογία, καθώς δύναται να θέτει διακρίσεις, διαχωρισμούς και οριοθετήσεις στο πεδίο της θεωρίας, ανάμεσα στην ιδεολογία, το ‘ιδεολογικό παρελθόν’ μιας επιστήμης και τη γνώση που η ίδια παράγει, δηλ. την αλήθεια της.

Έχει σημασία να υπογραμμίσουμε, ότι αυτό που αποτελεί το κυριότερο γνώρισμα της επιστημολογίας του Althusser είναι η ιδέα, ιδέα την οποία ο Πουλαντζάς υιοθετεί, ότι η επιστήμη και η θεωρητική δραστηριότητα εν γένει αποτελούν, μαζί με κάθε δραστηριότητα που εντάσσεται σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, μια διαδικασία *παραγωγής* με ιδιαίζουσα εσωτερική οργάνωση. Αφετηρία της θεωρητικής παραγωγής δεν είναι το άμεσο προ-κατηγορικό συγκεκριμένο, αλλά έννοιες που λειτουργούν ως σύνθεση μιας πολλαπλότητας στοιχείων και προσδιορισμών. Σε αντίθεση με την εγελιανή θεώρηση της αυτογένεσης της έννοιας, αλλά και σε αντιδιαστολή με την εμπειριστική προσέγγιση – καθώς και οι δύο θεμελιώνουν μια διττότητα στο πραγματικό αντικείμενο, το διαχωρισμό ανάμεσα στην ουσία και το φαινόμενο – ο Althusser θεωρεί ότι «δεν έχουμε ποτέ να κάνουμε με μια ‘καθαρή’ αισθητηριακή ενόραση ή με μια ‘παράσταση’, αλλά με ένα πρωτογενές πάντοτε - εκ των προτέρων σύνθετο υλικό, μια «ενορατική» ή «παραστατική» δομή που συνδυάζει ταυτοχρόνως, σε μια ιδιότυπη ‘*Verbindung*’, αισθητικά, τεχνικά και ιδεολογικά στοιχεία»⁶³. Το πρωτογενές αυτό υλικό από «αφηρημένα-τυπικά

⁶² Ο.π., τ.α’, σελ. 11.

⁶³ L.C., σελ. 43.

αντικείμενα»⁶⁴, «η ‘πρώτη ύλη’ της διαδικασίας της σκέψης»⁶⁵ ονομάζεται ‘Γενικότητες I’ (Γ1, G1). Για τον Πουλαντζά εν προκειμένω, οι Γ1 συνίστανται σε πληροφορίες και στοιχειώδεις γνώσεις που αφορούν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ή ένα δεδομένο κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, ή ακόμη το κεφαλαιοκρατικό Κράτος ή το πολιτικό επίπεδο γενικά⁶⁶. Σε ένα τέτοιο συγκεκριμένο υλικό επενεργεί η γενική θεωρία της επιστήμης με τις έννοιες που διαθέτει (G2, Γενικότητες II), προκειμένου να το μετατρέψει σε συγκεκριμένες επιστημονικές γνώσεις (G3, Γενικότητες III). Οι Γενικότητες III είναι το τελικό αντικείμενο, το προϊόν της θεωρητικής επεξεργασίας, που επίσης διαφοροποιείται από το πραγματικό αντικείμενο, αφού βρίσκεται εσωτερικευμένο, είναι δηλ. εμμενές στο πεδίο της σκέψης. Εν ολίγοις, το πέρασμα από τις Γενικότητες I στις Γενικότητες III απαιτεί μια ολόκληρη διαδικασία μεταλλαγής, την άσκηση της θεωρητικής *πρακτικής* δηλ., την κατά το πρότυπο της παραγωγής, μετατροπή μιας συγκεκριμένης πρώτης ύλης σε συγκεκριμένο προϊόν, μέσα από τη χρησιμοποίηση των θεωρητικών εργαλείων που διαθέτει η συγκεκριμένη επιστήμη. Το αποτέλεσμα μπορεί να εκφραστεί με δύο τρόπους: είτε με τη μετάβαση από μια ιδεολογική γενικότητα σε μια επιστημονική, είτε με την εμφάνιση μιας νέας επιστήμης, που θα υποσκελίσει ή θα ενσωματώσει τις προγενέστερες της θεωρίες, αποδίδοντάς τους σε αυτήν την περίπτωση μια εντελώς νέα μορφή. Με άλλα λόγια, το γνωστικό αντικείμενο δεν προϋπάρχει, αλλά ‘κατασκευάζεται’ μέσα από μια γνωστική διεργασία – πράγμα που σημαίνει ότι το αντικείμενο και η παραγωγή του αντικειμένου ταυτίζονται ή αλλιώς, ότι το αντικείμενο δε βρίσκεται ποτέ εκτός της ίδιας της διαδικασίας παραγωγής του.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η θεωρία δε λειτουργεί με βάση τα εμπειρικά δεδομένα, δεν αναζητά τα κριτήρια της επαληθευσιμότητάς της στο πεδίο της εμπειρίας, αλλά αντιθέτως, παρέχει η ίδια το δείκτη της αλήθειας και της επιστημονικότητάς της, μέσα από τους εννοιολογικούς μετασχηματισμούς που εσωτερικά συντελούνται σε ένα ορθολογικά αυτόνομο πεδίο. Με τον τρόπο αυτό πραγματώνεται θεωρητικά η απάλειψη

⁶⁴ ΠΕκαι ΚΤ, τ.α’, σελ. 14.

⁶⁵ Ο.π., σελ. 20.

⁶⁶ Βλ. ό.π., σελ 21.

της αντίθεσης ανάμεσα στις αλήθειες του λόγου και τις αλήθειες των γεγονότων και το τυπικό παύει να αντιτίθεται στο πραγματικό, το συγκεκριμένο στη σκέψη στο συγκεκριμένο πραγματικό. Το επιστημονικό κύρος ενός συστήματος υποθέσεων αντλείται τότε από το επίπεδο συνοχής των εννοιών που συνάγονται από τη χρησιμοποίηση των επιστημολογικών και λογικών αρχών μιας μεταεπιστήμης. Με άλλα λόγια στην περίπτωση του Πουλαντζά, η εγκυρότητα της θεωρίας του για το Κράτος, εξαρτάται αποκλειστικά από τη χρήση των αρχών της θεωρίας της επιστήμης της ιστορίας, δηλ. του διαλεκτικού υλισμού.

Βρισκόμαστε ήδη ενώπιον μιας πρώτης θεώρησης της ιδεολογίας. Η επιστήμη που έχει την έννοια μιας αντικειμενικής μεθοδολογίας, εμφανίζεται ως καθαρή γνώση, βασιζόμενη αποκλειστικά σε λογικές διεργασίες. Η ιδεολογία που βρίσκεται στον αντίποδα της επιστημονικής αλήθειας-γνώσης, ταυτίζεται συνολικά με το ψευδές, χωρίς να αναδεικνύονται οι σχέσεις της με την αλήθεια ή έστω ο λογικός της πυρήνας. Η διχοτομική διάκριση που εμφανίζεται, σχετίζεται με το γεγονός ότι για τον Althusser γνώση και αλήθεια ταυτίζονται. Αυτό οδηγεί στο να επιδιώκεται για τον επιστημονικό λόγο η διαμόρφωση μιας απαλλαγμένης από αντιφάσεις ομοιόμορφης και συνεκτικής ενότητας. Η θεωρητική αυτή 'καθαρότητα' βρίσκεται σε ριζική αντίθεση με την έννοια της ιδεολογίας. Το σφάλμα του «θεωρητικισμού», το οποίο ο Althusser αναγνώρισε μεταξύ άλλων στην 'αυτοκριτική' του⁶⁷, συνίσταται στον υποβιβασμό των μεταξύ τους διαφοροποιήσεων, καθώς και στο γεγονός ότι η σχέση τους αντιμετωπίζεται ως έναν αυστηρά γνωσιολογικό πρόβλημα, τη στιγμή που η πολιτική και η πρακτικο-κοινωνική διάσταση του προβλήματος παραμένει αφανής.

Αυτή ακριβώς τη διάσταση θα επιχειρήσει να ενσωματώσει ο Althusser σε μεταγενέστερες θεωρητικοποιήσεις του. Από το 1968 και ύστερα θα τροποποιήσει τη θέση του για τη φιλοσοφία στη σχέση της με την επιστήμη και την ιδεολογία, ορίζοντάς την ως αναπαράσταση της πάλης των τάξεων, ως προς τις επιστήμες. « Η φιλοσοφία οφείλει να αναγνωρίσει ότι δεν αποτελεί παρά πολιτική κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο

⁶⁷ Βλ. *Eléments d'Autocritique*, Hachette, Παρίσι, 1972, ελλ. έκδ.: *Στοιχεία Αυτοκριτικής*, μτφρ. Τ. Καφετζή, Πολύτυπο, Αθήνα 1982, σελ. 33-41.

επενδυμένη...»⁶⁸. Δεν πρόκειται για το ότι η φιλοσοφία καταγράφει με θεωρητικούς όρους, ό,τι επισυμβαίνει στην πολιτική ως πολιτική φιλοσοφία, αλλά για το ότι λειτουργεί σαν το αντηχείο των γεγονότων της πραγματικής πολιτικής, της ταξικής πάλης, συνεχίζοντας την ταξική πάλη με τον τρόπο που προσιδιάζει στη θεωρία. Με τον μαρξισμό συντελείται μια εισβολή, η εισβολή της πρακτικής στο πεδίο της θεωρίας, στοιχείο που ποτέ μέχρι τον Marx δεν είχε κατορθώσει η φιλοσοφία στην ιστορία της, να ενσωματώσει. Αυτό ακριβώς το γεγονός σηματοδοτεί μια ριζική μετατροπή στη θεώρηση για το ρόλο και τη λειτουργία της. Ενώ λοιπόν, από την πλευρά της κυρίαρχης τάξης επιτελείται διαμέσου της φιλοσοφίας ένας ρόλος οργάνωσης, ιεράρχησης, ενοποίησης και απόδοσης ενός ορισμένου προσανατολισμού στις κοινωνικές πρακτικές και στις σύστοιχες προς αυτές ιδεολογίες, με σκοπό τη σύνθεση των ποικίλων αυτών στοιχείων σε έναν κυρίαρχο ηγεμονικό λόγο, από την πλευρά των κυριαρχουμένων τίθεται ένα διαφορετικό καθήκον. Αυτό της επινόησης εκ μέρους των μαρξιστών θεωρητικών μιας νέας πρακτικής της φιλοσοφίας, τη δημιουργία μιας *μη-φιλοσοφίας*, που θα εγκαινιάζει «μια κριτική κι επαναστατική σχέση ανάμεσα στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές πρακτικές...», έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι «ιδεολογικές συνθήκες που θα επιτρέπουν την απελευθέρωση και την ελεύθερη ανάπτυξη των κοινωνικών πρακτικών»⁶⁹. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι σε αυτό ακριβώς το αίτημα θέλησε να ανταποκριθεί και ο Πουλαντζάς.

Κλείνοντας, θα αναφερθούμε σε δύο σημεία σημαντικά για τον τρόπο που μέσα σε αυτό το πλαίσιο συγκροτείται η έννοια της ιδεολογίας.

A. Είναι σαφές ότι σε ότι αφορά την αντίληψη του Althusser, για την ιδεολογία – και την αντίληψη αυτή θα προσυπέγραφε και ο Πουλαντζάς – πρόκειται για μια διαδικασία που εξελίσσεται μέσα από έννοιες και ειδικότερα, για μια διαδικασία χωρίς υποκείμενο. Πουθενά δεν προϋποτίθεται μια ενεργητική υποκειμενικότητα, εφόσον καθεαυτή η ιδέα του υποκειμένου θεωρείται ιδεολογική, κατάλληλη μόνο να υποστηρίξει μια ουμανιστική φιλοσοφία.

⁶⁸ L.Althusser, *Lénine et la philosophie suivie de Marx et Lénine devant Hegel*, Maspero, Παρίσι 1982, σελ. 15.

⁶⁹ L. Althusser, *Ο μετασχηματισμός της φιλοσοφίας και Η μοναξιά του Μακιαβέλι*, μτφρ. Σ.Λαπατσιώρας, Α.Ελεφάντης, Πολίτης, Αθήνα 1992.

B. Η φιλοσοφία που έχει ουσιαστικά το ρόλο της επαναδιάταξης και του διαχωρισμού των εννοιών, στερείται η ίδια ιστορίας, πράγμα που της επιτρέπει να διαχωρίσει τον εαυτό της από τις οποιεσδήποτε ιστορικοιστικές συνδηλώσεις. Και οι δύο αυτές προκείμενες προδιαθέτουν για την κατασκευή μιας κοινωνικής θεωρίας που θεμελιώνεται στην ανυπαρξία του υποκειμένου και μιας διαφορετικής από τη γραμμική εκδοχή, αντίληψης για την ιστορικότητα. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τον τρόπο, που οι δύο αυτές όψεις θεματοποιούνται στο έργο του Πουλαντζά, το πως δηλ. στην έννοια της δομής συσσωματώνονται μια διαφορετική εκδοχή για την ιστορία και παράλληλα μια διαφορετική εκδοχή για τη θέση της υποκειμενικότητας σε έναν κοινωνικο-ιστορικό σχηματισμό, καθώς και τον αντίκτυπο αυτής της διαφορετικής θεώρησης στη θεωρητικοποίηση της έννοιας της ιδεολογίας.

2. Μορφή και περιεχόμενο της δομικής ολότητας

Όπως έχει ήδη διευκρινιστεί, η κατανόηση των μεθοδολογικών και επιστημολογικών παραμέτρων στο έργο του Πουλαντζά απαιτεί τη διαύγαση του αλτουσεριανού εγχειρήματος μετεγγραφής του μαρξισμού σε ένα δομιστικό πλαίσιο. Έτσι, ενώ η μία από τις δύο βασικές όψεις του συγκεκριμένου εγχειρήματος επικέντρωνε στην ανασύνθεση του εννοιολογικού περιεχομένου της φιλοσοφίας, της 'θεωρητικής πρακτικής', η δεύτερη συνομιζόταν στον επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου της κοινωνικο-ιστορικής δομής. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί πρόκειται να εξετάσουμε αυτή τη δεύτερη όψη, επιχειρώντας μια κατά το δυνατόν εκτεταμένη και αναλυτική παρουσίαση του τρόπου που για το δομιστικό μαρξισμό εννοιολογείται ένας 'τρόπος παραγωγής' ή ένας 'κοινωνικός σχηματισμός', με το δεύτερο να νοείται ως η συγκεκριμενοποίηση και ιστορική εξειδίκευση του πρώτου. Η παρουσίαση αυτή είναι απαραίτητη, γιατί θα μας επιτρέψει στη συνέχεια να κατανοήσουμε το συνολικό πλέγμα, μέσα στο οποίο εντάσσεται το επιμέρους θεωρητικό αντικείμενο που μας αφορά, αυτό της ιδεολογίας. Είναι σημαντικό να τονίσουμε, ότι οι έννοιες που στη συνέχεια αναλύονται δεν παραμένουν αναλλοίωτες στο έργο του

Πουλαντζά, αλλά σταδιακά τροποποιούνται, παρά το ότι, όπως ήδη αναφέραμε στην εισαγωγή, η θεωρητική αφετηρία, ο ιδιαίτερος τρόπος εννοιολόγησης του κοινωνικο-ιστορικού παραμένει κατά βάση ο ίδιος. Στις επόμενες ενότητες θα έχουμε την ευκαιρία να εντοπίσουμε και να παρακολουθήσουμε αυτές τις τροποποιήσεις, καθώς και τις επιπτώσεις τους στο πεδίο εννοιολόγησης της ιδεολογίας.

Η προτεραιότητα που ο Marx αποδίδει στην υλική ανθρώπινη δραστηριότητα, έναντι της πνευματικής παραγωγής, θέτει εξ' ύπαρξης και για κάθε θεωρητική προσέγγιση που εντάσσεται στα πλαίσια της μαρξιστικής παράδοσης, ένα συγκεκριμένο σημείο εκκίνησης για την παραγωγή της έννοιας της ιδεολογίας: αυτήν της παραγωγής της υλικής ζωής. Αυτό σημαίνει ότι κάθε νοητική δραστηριότητα θα συνιστά την απόρροια της υλικής δραστηριότητας των ατόμων που στο σύνολό της διαμεσολαβείται από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τον καταμερισμό εργασίας. Στην *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Marx υποδεικνύει το πως, το σύνολο των διαπλεκόμενων σχέσεων ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις που αντιστοιχούν σε ένα ορισμένο ιστορικό στάδιο και την ιδιαίτερη μορφή του καταμερισμού εργασίας, αποτελεί τη βάση της εσωτερικής 'επικοινωνίας' (Verkehr) μεταξύ των ατόμων. Το πλέγμα αυτών των σχέσεων επικοινωνίας που στηρίζεται στην εργασιακή διαδικασία, περιλαμβάνει ολόκληρη την πνευματική παραγωγή, την ηθική, το δίκαιο, την πολιτική, τη θρησκεία και συνιστά στο σύνολό της, μαζί με τη μορφή της εργασίας, τον πραγματικό χώρο εκτύλιξης της ιστορίας του ανθρώπινου γένους⁷⁰.

Στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, του 1859, ο Marx παρουσιάζει μια αρκετά πιο σχηματοποιημένη εκδοχή, για τη σχέση ανάμεσα στην υλική ζωή, την πνευματική παραγωγή και τη κυριαρχία της πρώτης πάνω στη δεύτερη μέσα από την τοπολογική μεταφορά της σχέσης 'βάσης-επικοδομήματος'. Η διατύπωση αυτή, που επαναλαμβάνεται και συμπληρώνεται σε υποσημείωση του Marx στον Α' τόμο του *Κεφαλαίου*⁷¹,

⁷⁰ K.Marx, F.Engels, *The German Ideology*, 1845-46, C.J.Arthur: International Publishers, Νέα Υόρκη, 1986, σελ. 47.

⁷¹ K.Marx, *Das Kapital*, τ. I, The Modern Library, Ν. Υόρκη, σελ. 94.

υπήρξε το εξηγητικό πρότυπο για τις πολλαπλές, στα πλαίσια του μαρξισμού, ερμηνείες των διαφορετικών κοινωνικό-ιστορικών μορφών. Στη βάση αυτής της μαρξικής τοπογραφίας - η οποία θεωρούμε ότι για τον ίδιο τον Marx αποτέλεσε περισσότερο έναν οδηγητικό μίτο παρά ένα επεξεργασμένο πρότυπο - συγκροτείται από τους Althusser και Balibar μια διαφοροποιημένη - έναντι του κυρίαρχου προτύπου του ορθόδοξου μαρξισμού - εκδοχή αυτού που συνιστά τη θεωρητική σύλληψη ενός τρόπου παραγωγής, με απώτερο στόχο την ανάδειξη του επιστημονικού χαρακτήρα της μαρξικής αντίληψης για το κοινωνικο-ιστορικό. Πρόκειται παράλληλα, για τη διατύπωση μιας θετικής θεωρίας των τρόπων παραγωγής, που θα απέιχε τόσο από τις εγγελιανής εμπνεύσεως ερμηνείες, όσο κι από αντίστοιχες οικονομιστικές. Για το λόγο αυτό, μέσα από τη διαδικασία της συμπτωματικής ανάγνωσης του *Κεφαλαίου* και με άξονα τη μέθοδο ανάλυσης των δομών συγγένειας που ακολουθεί ο Levi-Strauss⁷², δηλ. την υπαγωγή όλων τω δυνατών συστημάτων σε μια τυπολογία με προκαθορισμένους και απαράλλακτους όρους, ο Althusser και ο Balibar θα εφαρμόσουν ένα πλαίσιο ταξινόμησης, βασισμένο στο συνδυασμό των ίδιων αμετάβλητων ιστορικά στοιχείων. Διατυπώνουν έτσι μια νέα δομική θεώρηση, για την οποία ο τρόπος παραγωγής έχει τα χαρακτηριστικά όχι μιας εφραστικής ολότητας, αλλά μιας αρθρωμένης δομής, το πρότυπο της οποίας ο Πουλαντζάς θα υιοθετήσει στη συνέχεια στο πρώτο κυρίως έργο του.

Πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος παραγωγής εκλαμβάνεται ως ένας ειδικός *συνδυασμός* επιπέδων-δομών στο εσωτερικό του οποίου, τα επίπεδα δεν είναι μονοσήμαντα προσδιορισμένα. Αντιθέτως, το καθένα δέχεται μια πολλαπλότητα προσδιορισμών από το κάθε επίπεδο χωριστά και από όλα μαζί συγχρόνως, δηλ. από το σύνολο που αποτελεί τη 'μήτρα' αυτού του τρόπου παραγωγής. Η συγκεκριμένη αυτή αντίληψη της πολλαπλής αιτιότητας, αντιδιαστέλλεται στις δύο κλασσικές θεωρήσεις - την καρτεσιανή, της μηχανικής, γραμμικής αιτιότητας και την εγγελιανή, της εκφραστικής και τελεολογικής αιτιότητας - ενώ αντλείται, όχι τόσο από το έργο του Marx, στο οποίο θεωρείται ότι βρίσκεται υπόρρητα σε 'πρακτική

⁷² Βλ. στο : Cl. Lévi – Strauss , *Anthropologie structurale*, Plon, Παρίσι 1958.

μορφή', όσο από τον Spinoza, για τον οποίο η αιτία είναι πάντοτε εμμενής στα αποτελέσματά της⁷³. Πρόκειται για τη θεωρητική εφαρμογή της 'πολλαπλής' αιτιότητας, της έννοιας της *Darstellung*,⁷⁴ η οποία υποδηλώνει την παρουσία της δομής στα αποτελέσματά της. Κατά συνέπεια, τα όποια αποτελέσματα της δομής ούτε προσδιορίζονται από μια εξωτερική αιτία, ούτε συνιστούν το αποτέλεσμα των διαφοροποιήσεων μιας αρχικά ενιαίας ουσίας. Αντιθέτως, θεωρείται ότι η ίδια η δομή αποτελεί εγγενώς την αιτία της ιδιαίτερης μορφής της. Όπως γράφει ο Althusser : «η συνολική ύπαρξη της δομής συνίσταται στα αποτελέσματά της,... η δομή, που αποτελεί στην κυριολεξία ένα συγκεκριμένο συνδυασμό των ιδιαίτερών της στοιχείων, δεν είναι τίποτα έξω από τα αποτελέσματά της»⁷⁵

Επιπλέον, σε αντιδιαστολή με τον αναγωγισμό που χαρακτηρίζει κάθε εμπειριστική ή ιδεαλιστικο-εγελιανή αντίληψη (η πρώτη ανάγει το πραγματικό στη σκέψη και η δεύτερη τη σκέψη στο πραγματικό), εισάγεται η έννοια της 'συνδυαστικής' για μια δομική πολυπλοκότητα, η οποία ισχύει για κάθε τρόπο παραγωγής και για κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Ο Althusser βρίσκει στην μαρξική έννοια της *Verbindung*⁷⁶ την επεξεργασία ενός τυπικού πλαισίου σχέσεων, ανάμεσα σε ομόλογα στοιχεία, με διαφορετικό ωστόσο περιεχόμενο, που στο συνδυασμό τους αποτυπώνουν την ύπαρξη κάθε κοινωνικό-ιστορικής μορφής. Στη βάση αυτού: 1) κάθε τρόπος παραγωγής αποτελεί μια σύνθετη ολότητα με κυριαρχία σε 'τελική ανάλυση' του οικονομικού στοιχείου και 2) κάθε περιοχική δομή-βαθμίδα είναι 'σχετικά αυτόνομη', πράγμα που σημαίνει, ότι αν και διατηρεί κάποιο βαθμό αυτονομίας από το οικονομικό στοιχείο, 'επικαθορίζεται'⁷⁷ ταυτόχρονα και από αυτό, αλλά και από τη 'μήτρα' του τρόπου παραγωγής.

⁷³ Αναφέρουμε ενδεικτικά ένα σύντομο απόσπασμα από τη γαλλική έκδοση της *Μικρής Πραγματείας*, χαρακτηριστικό για τη σπινοζική αντίληψη της αιτιότητας : «Tu prétends donc que la cause, en tant que productrice de ses effets, doit être en dehors de ceux-ci, et tu ne peut le dire que parce que tu connais la seule cause transitive, et ignores tout de la cause immanente (qui ne produit absolument rien en dehors d'elle-même)» *Court Traité de Dieu, de l'Homme et de son État bienheureux*, από τα Oeuvres Complètes, Gallimard, Παρίσι 1954, σελ. 28.

⁷⁴ L. Althusser –E. Balibar, *LC*, σελ. 24.

⁷⁵ Ο.π., σελ. 404-405.

⁷⁶ Ο.π., σελ. 43.

⁷⁷ Χρησιμοποιούμε ως πιο δόκιμους τους όρους, 'επικαθορίζω' και 'επικαθορισμός' μεταφράζοντας αντίστοιχα τους γαλλικούς όρους 'surdéterminer' και 'surdétermination', αντί για το 'υπερπροσδιορίζω' 'υπερπροσδιορισμός', που έχει υιοθετήσει ο μεταφραστής της ελληνικής έκδοσης και που αναγκαστικά διατηρούμε στα παραθέματα.

Κινούμενος εντός του ίδιου θεωρητικού πλαισίου, ο Πουλαντζάς στο *ΠΕκαιΚΤ* θα ορίσει ως τρόπο παραγωγής, όχι το αφηρημένο σύνολο των συνθηκών που αφορούν την εργασιακή διαδικασία, αλλά τον «ειδικό συνδυασμό των διαφόρων δομών και πρακτικών που παρουσιάζονται ως βαθμίδες ή επίπεδα, ως περιοχικές δομές αυτού του τρόπου. Ένας τρόπος παραγωγής [...] περιλαμβάνει διάφορα επίπεδα ή βαθμίδες, το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό και το θεωρητικό»⁷⁸, αποτελώντας παράλληλα μια ‘πάντα εκ των προτέρων δεδομένη δομή’(structure toujours-déjà-donnée), που σε ‘τελική ανάλυση προσδιορίζεται’ (determinée en dernière instance) από το οικονομικό στοιχείο. Αυτό το τελευταίο καθορίζει, το ποιο επίπεδο θα τίθεται σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση ως ‘κυρίαρχο’ (structure à dominante). Πράγμα που σημαίνει, ότι καθώς ο συναρθρωτικός τύπος οργάνωσης ισχύει από γενική άποψη για κάθε τρόπο παραγωγής, η διαφορά ανάμεσα στις επιμέρους μορφές έγκειται στο ‘δείκτη κυριαρχίας’ (dominance), που σε όλες τις περιπτώσεις ορίζεται από την οικονομία. Επί παραδείγματι, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Κ.Τ.Π.) είναι το οικονομικό στοιχείο που βρίσκεται σε κυριαρχία, ενώ στη φεουδαρχία, η ιδεολογία, διαμέσου της θρησκευτικής της μορφής. «Ο αυστηρός ορισμός ενός τρόπου παραγωγής, συνίσταται στο να αποκαλύπτουμε με ποιον ιδιαίτερο τρόπο αντανάκλαται στο εσωτερικό του ο προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση από το οικονομικό στοιχείο, αντανάκλαση που οροθετεί το δείκτη κυριαρχίας και υπερπροσδιορισμού αυτού του τρόπου παραγωγής.»⁷⁹ Το οικονομικό στοιχείο προσδιορίζει τη μορφή της ολότητας, αλλά και διέπει τη συγκρότηση των περιοχικών δομών, καθορίζοντας τη θέση τους και διανέμοντας λειτουργίες. Οδηγούμαστε με τον τρόπο αυτό σε μια πολλαπλότητα προσδιορισμών, όπου οι συγκροτητικές για κάθε επίπεδο σχέσεις δεν είναι ποτέ απλές, αλλά ‘επικαθορίζονται’ (surdétermination) - δηλ. δέχονται μια πολλαπλότητα προσδιορισμών σε διαφορετικούς χρόνους και θέσεις - από τις σχέσεις των άλλων επιπέδων.

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι η έννοια του τρόπου παραγωγής δεν αναφέρεται αυστηρά στη διαδικασία παραγωγής της υλικής ζωής, στη σχέση παραγωγικών δυνάμεων και καταμερισμού εργασίας, αλλά σε

⁷⁸ Ν.Πουλαντζάς, *ΠΕ καιΚΤ*, τ.α', σελ.15.

⁷⁹ Ο.π. σελ. 16.

ολόκληρη τη σφαίρα παραγωγής και αναπαραγωγής, σε ένα σύνθετο τύπο ολότητας, ο οποίος περιλαμβάνει στο εσωτερικό του επιμέρους βαθμίδες-επίπεδα. Εάν λοιπόν ο τρόπος παραγωγής υπερβαίνει τα στενά πλαίσια της υλικής παραγωγικής διαδικασίας, θα πρέπει να προσδιοριστεί η θέση της διαδικασίας παραγωγής καθεαυτής. Η παραγωγή με την στενή έννοια αποτελεί αυτό, που τόσο ο Althusser και ο Balibar όσο και ο Πουλαντζάς ονομάζουν 'οικονομικό στοιχείο'. Επιλεκτικά στηριζόμενος σε χωρία από το *Κεφάλαιο*, ο Balibar⁸⁰ αναλύει την οικονομία ως μορφή συνάρθρωσης μιας σειράς στοιχείων που υπάρχουν μονάχα στο συνδυασμό τους. Με βάση τη διατύπωση του Marx, ότι : «όποιες και αν είναι οι μορφές παραγωγής, οι εργαζόμενοι και τα παραγωγικά μέσα μένουν πάντα οι συντελεστές της... Για να υπάρξει παραγωγή γενικά, πρέπει να *συνδυαστούν*»⁸¹, καθορίζεται η διάκριση ανάμεσα σε τρεις σταθερούς και αναλλοίωτους παράγοντες :

- α) στον εργαζόμενο - άμεσο παραγωγό
- β) στα μέσα παραγωγής: αντικείμενο και μέσα εργασίας και
- γ) στον μη-εργαζόμενο- ιδιοποιούμενο την υπερεργασία.

Από το συνδυασμό των στοιχείων αυτών προκύπτουν δύο τύποι σχέσεων :

- α) Η σχέση πραγματικής ιδιοποίησης (ή κατοχής) και
- β) Η σχέση ιδιοκτησίας.⁸²

Η πρώτη σχέση, η σχέση ιδιοποίησης περιγράφει τη δυνατότητα του άμεσου παραγωγού να θέτει σε κίνηση τα μέσα παραγωγής και αφορά τη συνένωση του εργαζόμενου με τα μέσα της εργασίας του, ενώ η δεύτερη, η σχέση ιδιοκτησίας διακρίνεται από την προηγούμενη καθώς «κάνει τον μη εργαζόμενο να παρεμβαίνει ως ιδιοκτήτης είτε των μέσων παραγωγής είτε της εργατικής δύναμης»⁸³ Επίσης σημαντική είναι και η διάκριση της οικονομικής ιδιοκτησίας από την νομική ιδιοκτησία που συχνά απαντάται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Εξίσου με τον Balibar, ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι οι σχέσεις ιδιοκτησίας-ιδιοποίησης συγκροτούν στο συνδυασμό τους την ιδιαίτερη μορφή του οικονομικού στοιχείου στους διαφορετικούς τρόπους

⁸⁰ Βλ. *L.C.*, σελ. 421 κ.ε.

⁸¹ *LC*, σελ. 436.

⁸² *Ο.π.*, σελ. 440.

⁸³ *ΠΕκαιΚΤ*, τ.α', σελ.32.

παραγωγής. Ο Κ.Τ.Π. χαρακτηρίζεται από την ‘ομολογία’ (adequation) μεταξύ των δύο αυτών σχέσεων ιδιοκτησίας-ιδιοποίησης, εξαιτίας της ολοκληρωτικής απόσπασης του εργαζόμενου από τα μέσα της εργασίας του και της ιδιοποίησης του παραγόμενου προϊόντος από τον ιδιοκτήτη αυτών των μέσων. Αντιθέτως, οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής χαρακτηρίζονται από τη ‘μη-ομολογία’ (inadequation) ιδιοκτησίας-ιδιοποίησης, εφόσον ο εργαζόμενος κατέχει τα μέσα της εργασίας του και παραμένει συνδεδεμένος με αυτά.

Από τον εξωτερικό συσχετισμό των παραπάνω παραγόντων, μέσω της εφαρμογής μιας απλής συνδυαστικής επιδιώκεται να αποσαφηνιστεί, ότι σε αντίθεση με την οικονομιστική αντίληψη, για την οποία οι παραγωγικές δυνάμεις προηγούνται των παραγωγικών σχέσεων, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τις σχέσεις αυτές, αφού και οι δύο πλευρές της διαδικασίας της παραγωγής, οι κοινωνικοί και τεχνολογικοί όροι της, αποτελούν μια οργανική ενότητα. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται, ότι κανενός είδους ανάπτυξη των ‘ουδέτερων’ παραγωγικών δυνάμεων δεν θα επέφερε αυτομάτως και την μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων, που εξ’ ολοκλήρου θεμελιώνονται στον καταμερισμό εργασίας. Ετούτο έχει ως συνέπεια, το ότι «οι παραγωγικές δυνάμεις παύουν να αποτελούν μια ανεξάρτητη μεταβλητή κι εκλαμβάνονται ως παραλλαγή - ή υποδιαίρεση των σχέσεων παραγωγής»⁸⁴. Όπως ο Πουλαντζάς διευκρινίζει στις *Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*: «οι εργασιακές διαδικασίες και οι παραγωγικές δυνάμεις μαζί και η τεχνολογία, δεν υπάρχουν καθ’εαυτές, αλλά πάντα μέσα στην οργανική τους σχέση με την παραγωγή».⁸⁵

Ο Laclau στο έργο του *Πολιτική και Ιδεολογία*⁸⁶ ασκεί κριτική σε αυτή την εννοιολογική σχηματοποίηση του τρόπου παραγωγής. Συγκεκριμένα αναφέρεται στη χρήση του όρου ‘παραγωγή’, που αφορά την καθεαυτό διαδικασία παραγωγής της υλικής ζωής, καθώς και στη χρήση του όρου ‘οικονομία’, η οποία σύμφωνα με τη δομιστική ανάλυση είναι σε

⁸⁴ G. Elliott, *Althusser, The Detour of Theory*, Verso, 1987, σελ. 163.

⁸⁵ N. Poulantzas, *Les classes dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, 1974, σελ. 16-17, ελλ. έκδ.: *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, μτφρ. Ν. Μηλιόπουλος, Θεμέλιο 1981.

⁸⁶ Βλ. E. Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσ/νίκη 1983, σελ. 85-91.

‘τελική ανάλυση’ πάντοτε κυρίαρχη. Ο Laclau παραθέτει ενδεικτικά, αποσπάσματα απ’ τον Marx⁸⁷ στα οποία ο τελευταίος, αναφερόμενος στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, εξηγεί, το πως η απόσπαση υπερεργασίας από τον άμεσο παραγωγό για λογαριασμό του ιδιοκτήτη, συντελείται μέσω της άσκησης ενός εξω-οικονομικού καταναγκασμού. Αυτής της μορφής ο καταναγκασμός αποτελεί στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς συστατικό στοιχείο, για την απόσπαση υπερεργασίας από την πλευρά του άμεσου παραγωγού, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την ‘ανάμιξη’ του πολιτικού στοιχείου με την οικονομία. Με άλλα λόγια ο Marx θεωρεί, ότι στη φεουδαρχία ο εξω-οικονομικός καταναγκασμός είναι συμφυής με την παραγωγική διαδικασία και επομένως, δεν θα μπορούσε με την αυστηρή έννοια να θεμελιωθεί η αυτονομία της πολιτικής, εφόσον η ίδια βρίσκεται εκ των προτέρων εσωτερικευμένη στην παραγωγική διαδικασία. Αντίθετα, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής η ιδιαίτερη μορφή της παραγωγικής διαδικασίας βασίζεται στη μετατροπή της εργασίας σε εμπόρευμα και στην υποταγή της στο κεφάλαιο. Συνεπώς, η παραγωγή δεν εξαρτάται από τις προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, αλλά στηρίζεται στη διεύρυνση της σφαίρας ανταλλαγής εμπορευμάτων, σε τέτοιο σημείο ώστε αυτή να καθορίζει την μορφή της εργασιακής διαδικασίας.

Ο Laclau προτείνει, στο βαθμό που η έννοια της παραγωγής δεν μπορεί και στις δύο περιπτώσεις, να νοηθεί με τον ίδιο τρόπο και προκειμένου να αποφευχθεί η σύγχυση μεταξύ των δύο όρων, να χρησιμοποιηθεί ο όρος ‘παραγωγή’ για την περιγραφή των αφηρημένων συνθηκών της εργασιακής διαδικασίας και ο όρος ‘οικονομία’ για τις συνθήκες της διευρυμένης εμπορευματικής παραγωγής. Ανεξάρτητα από τις συνέπειες που θα είχε για τη δομιστική εννοιολόγηση μια τέτοια μεταβολή και ανεξάρτητα από την πραγματική της σημασία, η συγκεκριμένη κριτική αναδεικνύει μια βαθύτερη δυσκολία σε ό,τι αφορά το σαφή προσδιορισμό της σχέσης ανάμεσα στην οικονομία και τη πολιτική, ειδικά σε σχηματισμούς που προηγούνται του καπιταλιστικού. Η σημασία της κριτικής του Laclau συνίσταται κυρίως στην επισήμανση της δυσκολίας του δομιστικού μαρξισμού, να επεξεργαστεί και να δώσει ένα συνθετότερο και

⁸⁷ Ο.π.,σελ.85.

ουσιαστικότερο περιεχόμενο στην έννοια του τρόπου παραγωγής, χωρίς να καταφεύγει σε εξαιρετικά σχηματικές αφαιρέσεις και γενικεύσεις. Είναι εξάλλου εξαιρετικά αμφίβολο το κατά πόσο το πρόβλημα της θεμελίωσης μιας ειδικής θεωρίας για κάθε επιμέρους, περιοχική δομή, θα εύρισκε μια επιστημολογικά ικανοποιητική λύση, μέσω της αφηρημένης εννοιολόγησης και σχηματικής ταξινόμησης εξαιρετικά σύνθετων και μεταβαλλόμενων ιστορικών διαδικασιών.

Από μια άλλη πλευρά, αυτή μιας πιο ορθόδοξης μαρξιστικής προσέγγισης, η E.Meiskins-Wood⁸⁸ ασκεί κριτική στην προσπάθεια απομόνωσης των οικονομικών σχέσεων από τα υπόλοιπα επίπεδα. Θεωρώντας ότι ο Πουλαντζάς αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στον αυτόνομο χαρακτήρα της πολιτικής σε τέτοιο βαθμό, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις να θεωρείται ‘κυρίαρχη’ (π.χ. σε κάποιες μορφές προαστικών σχηματισμών ή στο στάδιο του K.M.K.) - γεγονός που αποδίδεται από την ίδια στην ιδιαίτερη επίδραση της Μαρξικής θεωρίας στο έργο του - υποστηρίζει ότι ο κεντρικός ρόλος των σχέσεων ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης μειώνεται δραστικά. Η σημασία των σχέσεων αυτών περιστέλλεται σημαντικά, καθώς αυτές περιορίζονται αποκλειστικά στο οικονομικό επίπεδο, ενώ η επίδρασή τους, μέσω της πολλαπλής αιτιότητας και των πολλαπλών προσδιορισμών, υποβαθμίζεται στην αδιευκρίνιστη έννοια του ‘προσδιορισμού σε τελική ανάλυση’. Τόσο ο Laclau στο *Πολιτική και Ιδεολογία*, όσο και η Meiskins-Wood συμφωνούν ότι για τη μαρξική θεώρηση «η οικονομία, αν με τον όρο αυτό εννοούμε την παραγωγή της υλικής ύπαρξης, δεν είναι καθοριστική σε τελική ανάλυση, αλλά σε πρώτη, οποιοσδήποτε και αν είναι ο τρόπος παραγωγής».⁸⁹

Έννοιες όπως αυτή του ‘προσδιορισμού σε τελική ανάλυση’ από την οικονομία, ή η ‘κυριαρχία’, μαζί και ο τρόπος προσδιορισμού της από την οικονομία, αποτελούν μια σειρά αφηρημένων κατηγοριοποιήσεων με αδιευκρίνιστο περιεχόμενο. Η αυστηρότητα και η συνεκτικότητα της ανάλυσης προκύπτουν από τη φορμαλιστική αποσύνδεση των διαδικασιών της σκέψης από ό,τι θα μπορούσε να συνιστά το περιεχόμενό της. Η δομή της πραγματικότητας εξακολουθεί να αποτελεί το σημείο αναφοράς της

⁸⁸ Βλ. E. Meiskins -Wood, *The Retreat from Class*, Verso, 1986, σελ 27-31.

⁸⁹ Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία*, σελ. 87.

θεωρίας, όμως δεν αποτελεί και το πραγματικό της αντικείμενο, στο βαθμό που, όπως ο Althusser θεωρεί, το μόνο που πραγματικά διαθέτουμε είναι τυπικές διαδικασίες παραγωγής της γνώσης. Η σχέση ανάμεσα στη νόηση και το είναι παίρνει το χαρακτήρα μιας σχέσης ανάμεσα στη διαδικασία της σκέψης καθεαυτής και ορισμένες αριθμητικά πεπερασμένες κατηγορίες. Συνεπώς, εύλογα τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο, από τη θέση ενός υπερβολικά αφηρημένου θεωρητικού σχήματος, θα μπορούσε εννοιολογικά να αποδοθεί η συνθετότητα και η πολυπλοκότητα των διαφορετικών κοινωνικο-ιστορικών μορφών.

Αποτελεί πράγματι γεγονός, ότι ο Πουλαντζάς από τη δική του πλευρά, επιχείρησε εν μέρει να αποστασιοποιηθεί από την αυστηρή φορμαλιστική τυποποίηση που επέβαλλε μια ορισμένη εννοιολόγηση της δομής⁹⁰ και αποπειράθηκε σε αυτό το πλαίσιο να υπερβεί τη δυσκολία προσδιορισμού της σχέσης σταθερότητας/μεταβλητότητας, αφηρημένου/συγκεκριμένου, προκειμένου να αποδώσει τη ρευστότητα και τη συγκρουσιακότητα των ιστορικών διαδικασιών. Γι αυτό, στο πρώτο του δημοσιευμένο έργο εισάγει δύο τύπους διαφοροποιήσεων: α) εκείνον που αφορά τη διάκριση τρόπου παραγωγής - κοινωνικού σχηματισμού και β) εκείνον που αφορά τη διάκριση δομών και πρακτικών. Ως προς την πρώτη διάκριση, θεωρεί ότι ο τρόπος παραγωγής αποτελεί ένα «αφηρημένο τυπικό αντικείμενο, που δεν υπάρχει με την κύρια σημασία της λέξης στην πραγματικότητα»⁹¹, σε αντίθεση με τον κοινωνικό σχηματισμό, το συγκεκριμένο πραγματικό αντικείμενο με ιστορική ύπαρξη, ο οποίος απαρτίζεται από στοιχεία διαφορετικών τρόπων παραγωγής, που με τη σειρά τους επικαθορίζονται από την υπεροχή του κυρίαρχου μέσα στο σχηματισμό, τρόπου παραγωγής. Η διάκριση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και τον κοινωνικό σχηματισμό εγκαθιστά μια παράλληλη σχέση ανάμεσα σε έναν ιδεατό τύπο, μια μη ρεαλιστική οντότητα και τη «συγκεκριμενοποίηση/χωροποίησή (concretization/spatialization)»⁹² του στο πραγματικό, διαμέσου της ύπαρξης ενός ιδιαίτερου κοινωνικού

⁹⁰ Για τη διαφοροποίηση του Πουλαντζά από τον εννοιολογικό αφαιρετισμό που εισήγαγε ο Balibar, βλ. Ν. Πουλαντζά, «Το κεφαλαιοκρατικό κράτος. Απάντηση στον Miliband», *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Θεμέλιο 1981, σελ. 82-83.

⁹¹ *ΠΕ και ΚΤ*, τ.α', σελ. 16.

⁹² Ν. Πουλαντζάς, «Το Κεφαλαιοκρατικό Κράτος. Απάντηση στον Μίλιμπαντ», *ΠΣΚ*, σελ. 87.

σχηματισμού. Επομένως, η παραγωγή καθεαυτή ενέχει ένα διττό χαρακτήρα, αφού καλύπτει ταυτόχρονα την ουσία της παραγωγής γενικά και τη συγκεκριμένη ιστορικά εκτύλιξη της διαδικασίας. Το γεγονός αυτό μας παραπέμπει στην ταύτιση των δύο όψεων της κλασσικής μεταφυσικής διαίρεσης ανάμεσα στην *ουσία-essentia* και την *ύπαρξη-existentia*. Η εννοιολογική συγκρότηση του τρόπου παραγωγής έχει ως σκοπό τη διαμόρφωση ενός υπερβατολογικού αναλυτικού πλαισίου μέσα από τη δημιουργία a priori αρχών, ενός πλαισίου στο οποίο θα εντάσσονται και στη βάση του οποίου, θα νοηματοδοτούνται οι κοινωνικο-ιστορικές σχέσεις. Το συγκεκριμένο πραγματικό (κοινωνικός σχηματισμός) ανάγεται στον ίδιο πάντοτε αμετάβλητο συνδυασμό στοιχείων, σε έναν πεπερασμένο αριθμό κατηγοριών, καταλήγωντας με αυτόν τον τρόπο να αποτελεί μια ανεπτυγμένη μορφή της έννοιας του αφηρημένου (τρόπος παραγωγής). Αργότερα, στο *Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ο Πουλαντζάς σε μια απόπειρα να διαλεκτικοποιήσει περαιτέρω τη σχέση τρόπου παραγωγής-κοινωνικού σχηματισμού θα διευκρινίσει ότι οι «κοινωνικοί σχηματισμοί δεν είναι η απλή συγκεκριμενοποίηση και χωροθέτηση των τρόπων και μορφών παραγωγής που υπάρχουν στην καθαρή τους μορφή [αλλά] οι ουσιαστικοί τρόποι ύπαρξης και αναπαραγωγής των τρόπων παραγωγής».⁹³ Ο χώρος λειτουργίας της ταξικής πάλης θεωρείται, «ο πραγματικός τόπος (effective locus) της ύπαρξης και αναπαραγωγής των τρόπων παραγωγής»⁹⁴, διατύπωση που σε ένα βαθμό περιορίζει το δυισμό των δύο πεδίων.

Εξάλλου, μέσα στο ίδιο πάντοτε πλαίσιο ανάπτυξης της θεωρίας της συνάρθρωσης, ο Πουλαντζάς εισάγει τη διάκριση δομών-πρακτικών. Με δεδομένο ότι οι έννοιες και το πραγματικό ταυτίζονται, ασκεί κριτική στον Lévi-Strauss, για τον οποίο η σχέση δομών-πρακτικών υποβαθμίζεται σε μια σχέση ανάμεσα στο εμπειρικό, συγκεκριμένο - κοινωνικές σχέσεις/πρακτικές και την *έννοια* του εμπειρικού - δομές. Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε μία «εμπειριστική θεωρία της γνώσης»⁹⁵, όπου η ουσία του εμπειρικού – κοινωνικές σχέσεις θα υψωνόταν εν συνεχεία σε έννοια -

⁹³ CSC, σελ. 20.

⁹⁴ Ο.π., σελ. 28.

⁹⁵ ΠΕ καιΚΤ, τ.α', σελ. 89.

δομές. Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει, ότι τόσο οι δομές, όσο και οι πρακτικές αποτελούν έννοιες, αν και όχι «θεωρητικά ομοιογενείς»⁹⁶ και αντιδιαστέλλει την έννοια της πρακτικής στην ιστορικοιστική έννοια της ‘πράξης’. Η τελευταία αυτή διάκριση στοχεύει στη διάλυση οποιασδήποτε υποκειμενιστικής προοπτικής, όπου η συνείδηση ή η βούληση του υποκειμένου προνομιακά θα εκλαμβάνονταν, ως οι παράγοντες διαμόρφωσης και αναδημιουργίας της αντικειμενικής κοινωνικο-ιστορικής ύπαρξης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κριτικής διαφοροποίησης, η έννοια της δομικής αιτιότητας θα αποτελέσει το υπόβαθρο του θεωρητικού αντι-ουμανισμού - για τον οποίο τα άτομα είναι οι ‘φορείς’ και όχι τα υποκείμενα των κοινωνικο-ιστορικών διαδικασιών – αποδεικνύεται δε εξαιρετικά σημαντική, καθώς επιτρέπει την απαλλαγή της κοινωνικής θεωρίας από τις κάθε είδους εκφρασιοκεντρικές εκδοχές για την ολότητα. Οι συγκεκριμένες εννοιολογήσεις που έχουν ως κοινό συστατικό τους την αναγωγή ενός οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού σε ένα γενετικό υποκείμενο, θεωρείται ότι καθιστούν ανέφικτη τη θεμελίωση της έννοιας της ‘σχετικής αυτονομίας’ ανάμεσα στα επίπεδα μιας δομής, όπως και τον προσδιορισμό της ‘ειδικής αποτελεσματικότητας’ των διακρινόμενων επιπέδων. Σύμφωνα με το θεωρητικό αντι-ουμανισμό, ο υποκειμενισμός και το σύστοιχό του, ο ιστορικισμός, αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα των εποικοδομημάτων ενός κοινωνικού σχηματισμού ως το αποτέλεσμα μιας ενιαίας δημιουργικής αρχής. Η αρχή αυτή στηρίζεται στην υποκείμενη στους νόμους της κοινωνίας ‘βάση’ (πρόκειται για συσχετισμό που προδίδει μια θεωρητική εγγύτητα ανάμεσα στη βουλευσιαρχία και τον οικονομισμό), την ίδια στιγμή που το σύνολο ‘βάση-εποικοδόμημα’ εντάσσεται σε μία κυκλικού τύπου ολότητα, ιστορικά εκτυλισσόμενη σε μονογραμμική διαδοχή. Με τον τρόπο αυτό, αφενός καθίσταται αδύνατη η επιστημονική εξέταση και θεμελίωση της αντικειμενικότητας των επιπέδων και αφετέρου γίνεται δύσκολο να εντοπιστεί, στον ορίζοντα μιας διαφορετικής από τον μονογραμμικό εξελικτικισμό αντίληψης για την ιστορία, ο τρόπος σύνθετης διαδοχής και μετάβασης ανάμεσα σε συστήματα ρυθμισμένων σχέσεων.

⁹⁶ Ο.π., σελ. 90.

Ο Πουλαντζάς είναι εξίσου επικριτικός και απέναντι σε ορισμένες «λειτουργιστικές ερμηνείες του Μάρξ»⁹⁷, όπως εκείνης του Bourdieu, που αν και δέχονται την εννοιολόγηση του κοινωνικού σχηματισμού ως συστήματος δομών, την εντάσσουν ωστόσο σε μία παραλλαγή της ιστορικιστικής προβληματικής, στο σύστημα συγχρονίας-διαχρονίας. Οι δομές θα συσχετιζόνταν τότε με την ταξική κατάσταση-συγχρονία, ενώ οι πρακτικές, με ένα δυναμικό στοιχείο, την ταξική λειτουργία-διαχρονία. Ο Πουλαντζάς τονίζει εξίσου τη συγγένεια των αντιλήψεων του Lukács με τις λειτουργιστικές ερμηνείες, θεωρώντας ότι και οι δύο είναι άμεσα συνυφασμένες με τον βεμπεριανό ιστορικισμό: «Αυτή η αντίληψη [η λειτουργιστική] καταλήγει στη θεωρητική διαίρεση ενός διπλού υπόβαθρου της κοινωνικής τάξης: την ταξική κατάσταση-τάξη καθεαυτή, καθοριζόμενη από τη θέση της μέσα στην οικονομική δομή και την ταξική λειτουργία-τάξεις για τον εαυτό τους, πάλη των τάξεων - σαν διαχρονικός παράγοντας (ως διαχρονικού παράγοντα) μετασχηματισμού της δομής».⁹⁸

Οι πρακτικές, που διακρίνονται εξίσου κατά το πρότυπο των δομών σε οικονομικές, νομικό-πολιτικές και ιδεολογικές, αποτελούν στο συνδυασμό τους το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και συνακόλουθα, συνδέονται με τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Ο Πουλαντζάς, αποσυνδέοντας τη δομή από την πρακτική των τάξεων, τονίζει ότι οι δομές, σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζονται με τις ταξικές πρακτικές. Είναι η *δομή* του οικονομικού στοιχείου, δηλ. ο συνδυασμός μέσων παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων (ιδιοκτησία, ιδιοποίηση), που έχει ως *αποτέλεσμα* την κατανομή των 'φορέων' (Träger) ενός τρόπου παραγωγής στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και το σχηματισμό των κοινωνικών τάξεων στο οικονομικό πεδίο. Επομένως, οι παραγωγικές σχέσεις είναι δομή, όχι όμως άμεσα και κοινωνικές τάξεις. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα επίπεδα ενός τρόπου παραγωγής. Οι δομές του πολιτικού στοιχείου δεν είναι τάξεις, έχουν όμως ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κοινωνικών, νομικο-πολιτικών σχέσεων, όπως και οι δομές του ιδεολογικού στοιχείου έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ιδεολογικών κοινωνικών σχέσεων. Αυτό

⁹⁷ Ο.π., σελ 80.

⁹⁸ Ο.π., σελ 81.

σημαίνει, ότι το σύνολο των δομών-η μήτρα του τρόπου παραγωγής- είναι υπεύθυνο για την εγχάραξη του πεδίου των κοινωνικών σχέσεων. Η τάξη «δεν δηλώνει μια πραγματικότητα που βρίσκεται στις δομές: υποδηλώνει το αποτέλεσμα ενός συνόλου δεδομένων δομών, συνόλου που προσδιορίζει τις κοινωνικές σχέσεις σαν ταξικές σχέσεις»⁹⁹. Ανάμεσα στις δομές και τις πρακτικές (δηλ. τις κοινωνικές σχέσεις) δεν υπάρχει θεωρητική ομοιογένεια, αλλά «η οργάνωση των βαθμίδων σε επίπεδο οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό αντανακλάται μέσα στις κοινωνικές σχέσεις σε οικονομική, πολιτική και ιδεολογική πρακτική και σε πάλη των πρακτικών των διαφόρων τάξεων».¹⁰⁰

Οι ταξικές πρακτικές βρίσκονται πάντοτε σε αντίθεση μεταξύ τους, προσδιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο το πεδίο της πάλης των τάξεων. Ο Πουλαντζάς αρχικά θεωρεί, ότι οι σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής δεν εντοπίζονται στις δομές, αλλά αφορούν το πεδίο των ταξικών πρακτικών. Οι σχέσεις αυτές που αποτελούν σχέσεις κοινωνικών δυνάμεων, προσδιορίζουν τα όρια της δομής μέσα στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Οι δομές αντίστοιχα, προσδιορίζουν με τη σειρά τους τα όρια των ταξικών πρακτικών. Στο βαθμό που η έννοια των τρόπων παραγωγής και των κοινωνικών σχηματισμών είναι αποσυνδεδεμένη από μια προβληματική του υποκειμένου, τόσο οι δομές όσο και οι πρακτικές δεν νοούνται, ως το αποτέλεσμα της συμπεριφοράς δρώντων προσώπων - ατόμων ή ομάδων, αλλά αποτελούν απρόσωπες σχέσεις, που εκφράζονται διαμέσου των λειτουργιών και των μετατοπίσεών τους, στα πλαίσια ενός δυναμικού χώρου. Όπως σημειώνει ο Althusser : «Τα αληθινά ‘υποκείμενα’ (με την έννοια των συγκροτητικών για τη διαδικασία υποκειμένων) δεν είναι ‘τα συγκεκριμένα άτομα’, οι ‘πραγματικοί άνθρωποι’ – αλλά ο προσδιορισμός και η κατανομή αυτών των θέσεων και αυτών των λειτουργιών»¹⁰¹.

Οι συνάψεις ανάμεσα στις θεσμικές μορφές (δομές) και την πάλη των τάξεων (πρακτικές) επεξηγούνται στο *ΠΕκαιΚΤ*, μέσω ενός πλήθους τοπολογικών μεταφορών. Τα επίπεδα των πρακτικών εξίσου με τα επίπεδα των δομών χαρακτηρίζονται από ‘ειδικούς ρυθμούς’, ‘άνιση ανάπτυξη’ και

⁹⁹ Ο.π., σελ. 90.

¹⁰⁰ Ο.π., σελ. 92.

¹⁰¹ *LC.*, σελ. 393.

‘ειδικές σχέσεις διάστασης’.¹⁰² Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει ότι η διάκριση δομών-πρακτικών δεν αντιστοιχεί στη διάκριση ανάμεσα σε ένα σταθερό και σ’ ένα μεταβλητό στοιχείο. Εάν όμως μόνο το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων αποτελεί ένα δυναμικό πεδίο αντιθέσεων, τότε μένει αδιευκρίνιστος ο τρόπος που οι δομές, εφόσον προϋποτίθεται ότι δεν αποτελούν αμετάβλητες, αναλλοίωτες μορφές, μεταβάλλονται. Ο ορισμός των τρόπων παραγωγής, ως αποτελέσματος μεταβλητών συνδυασμών ανάμεσα σε συναρθρωμένα σταθερά στοιχεία, αντιπαραβάλλεται στον εγγεγραμμένο εξελικτικισμό, δεν επιλύει ωστόσο ικανοποιητικά το πρόβλημα μετάβασης από τον έναν τρόπο παραγωγής σε άλλον. Η προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος μέσα από τη συγκρότηση μιας γενικής θεωρίας των μεταβατικών μορφών¹⁰³ δεν μπόρεσε επαρκώς να ερμηνεύσει και να εξηγήσει το πως, κάτω από ποιούς όρους συντελούνται τα περάσματα σε αυτές τις μεταβατικές μορφές.

Ο τρόπος επενέργειας των δομών στις πρακτικές προσδιορίζεται ως καθορισμός των ορίων «παραλλαγών των κοινωνικών δυνάμεων»¹⁰⁴ από το σύνολο των δομών. Με αυτό εννοείται, ότι η πάλη των τάξεων εγγράφεται πάντοτε σε ένα πλαίσιο ήδη διαμορφωμένο από μερικώς παγιωμένες ιστορικές και κοινωνικές σχέσεις και θεσμικές μορφές. Το κυριότερο όμως πρόβλημα εντοπίζεται στον καθεαυτό διαχωρισμό ανάμεσα στις δομές και τις πρακτικές και πιο συγκεκριμένα, στο γεγονός ότι οι δομές εμφανίζονται να αποτελούν ξεχωριστές οντότητες, κατ’ ουσίαν εξωτερικές από την πάλη των τάξεων και επομένως και από τις σχέσεις εξουσίας. Όπως ο ίδιος ο Πουλαντζάς αναφέρει¹⁰⁵, αργότερα στο *Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, επεδίωξε να διορθώσει τη θέση αυτή, ενοποιώντας το πεδίο προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων, διατηρώντας όμως στην πραγματικότητα το διαχωρισμό ανάμεσα στις δομές-δομικός ταξικός προσδιορισμός και τις πρακτικές-ταξική στάση σε μια δοσμένη συγκυρία.¹⁰⁶

¹⁰² Βλ. ό.π., σελ.122.

¹⁰³ Βλ. στο *L.C.*, την απόπειρα του E. Balibar να επεξεργαστεί μια γενική θεωρία του τρόπου μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο, σελ. 520-568.

¹⁰⁴ *ΠΕ καιΚΤ*, τ.α΄, σελ.130.

¹⁰⁵ Ν. Πουλαντζάς, «Το Κεφαλαιοκρατικό Κράτος. Απάντηση στον Miliband», *ΠΣΚ*, σελ.90.

¹⁰⁶ *CSC*, σελ.10-11.

Υποδείξαμε μέχρι τώρα το σύνολο των εννοιών, μέσα από τις οποίες ο Πουλαντζάς, στα πλαίσια των επιρροών του από το δομιστικό μαρξισμό, αναλύει σε γενικές γραμμές έναν τρόπο παραγωγής και ειδικότερα, έναν κοινωνικό σχηματισμό. Δείξαμε ότι η αντίληψη που υιοθετείται είναι αυτή μιας πολυεπίπεδης οργάνωσης ενός σχηματισμού, χωρίς γενεσιουργό υποκείμενο και με κυρίαρχο στοιχείο τον «σε τελική ανάλυση» οικονομικό προσδιορισμό. Μπορούμε, σε σχέση με τα παραπάνω να επισημάνουμε τα εξής :

1) Είναι γνωστό, ότι ο Marx, μέσω των κατηγοριοποιήσεων που υιοθετεί για τον Κ.Τ.Π., προβαίνει σε αναστοχασμό των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Το εγχείρημα παρουσιάζει επιστημολογικές δυσκολίες, δεδομένου ότι υπονοείται μία γραμμική εξέλιξη φαινομένων ή εννοιών, που μόνο στον καπιταλισμό εκδηλώνονται στην πλήρη τους μορφή και που επιτρέπουν, μόνο μία εκ των υστέρων εννοιολογική σύλληψη των προγενέστερων κοινωνικών μορφών. Ο αλτουσεριανός μαρξισμός χρησιμοποιεί τις κατηγοριοποιήσεις, που αποδίδονται στον ύστερο Marx και τις προβάλλει σε προαστικές κοινωνικές μορφές. Αφενός λοιπόν, ο ίδιος ο Κ.Τ.Π. παρουσιάζεται σε όλες του τις εκδοχές μέσα σαν ένα ομοιόμορφο πλαίσιο, αναλυμένο πάντοτε στον ίδιο αριθμό επιπέδων, αφετέρου δε θεωρείται δεδομένο, ότι αυτό το σχήμα μπορεί να μεταφερθεί, παραλάσσοντας τις θέσεις και το βαθμό σημασίας των ίδιων στοιχείων σε όλες τις προκαπιταλιστικές μορφές, χωρίς την εισαγωγή και τη χρήση άλλης διαφοροποιητικής αρχής. Εξίσου ένας περιορισμένος αριθμός στοιχείων μπορεί να προσδιορίσει τη φύση της οικονομίας σε όλους τους γνωστούς τρόπους παραγωγής. Πολυσχιδείς ιστορικές μορφές υπάγονται σε ένα προκαθορισμένο σχήμα και ανάγονται στις ίδιες πάντοτε επαναλαμβανόμενες λογικές πράξεις, οι οποίες προϋποθέτουν ένα δεδομένο αριθμό και μία προκαθορισμένη σταθερή μορφή υπερϊστορικών στοιχείων.

Για τον αλτουσεριανό μαρξισμό, οι ιστορικές κατηγορίες είναι δεδομένες, σταθερές και αριθμητικά πεπερασμένες. Οι ίδιες μεταβλητές υπό διαφορετικούς συνδυασμούς παράγουν αποτελέσματα, που πάλι αναλύονται στις ίδιες μεταβλητές. Το όλο ερμηνεύεται μέσα από τα μέρη που το αποτελούν, πράγμα που σημαίνει ότι οι ποιότητες δεν μεταβάλλονται ποτέ, αλλά μένουν αυτούσιες. Η μεταβολή έγκειται στην αλλαγή θέσεων και το

συνδυασμό στοιχείων στο εσωτερικό ενός δυνητικού χώρου, αλλά ποτέ στην εμφάνιση νέων ποιοτήτων ή στην μετεξέλιξή τους. Η κίνηση εγκιβωτίζεται στα πεπερασμένα όρια των δομών (οι αντιτιθέμενες ταξικές πρακτικές απλώς μεταβάλλουν τα όριά τους), που βρίσκονται σε κατάσταση μεταβαλλόμενης ισορροπίας και οι οποίες, στο σύνολό τους - ως μήτρα-αυτορρυθμίζονται μέσω εμμενών κανόνων. Η ιστορία θεμελιωδώς νοούμενη ως τάξη, εκλαμβάνεται ως μία συμπαράθεση δομών, δηλ. εννοτήτων, χωρίς δεσμούς συνέχειας μεταξύ τους.

Ο Althusser και ο Balibar υποστήριξαν ότι στο *Κεφάλαιο* ανακάλυψαν τις βασικές εκείνες έννοιες του ιστορικού υλισμού, οι οποίες επέτρεψαν την παραγωγή του θεωρητικού αντικείμενου του 'τρόπου παραγωγής'. Όμως πουθενά δεν απέδειξαν ότι το *Κεφάλαιο* έχει ως αντικείμενο πραγμάτευσης τους τρόπους παραγωγής γενικά και όχι, τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπως και ότι το ίδιο έργο παρέχει από μόνο του την εννοιολογική επάρκεια μιας ολοκληρωμένης επιστήμης. Ας σημειωθεί επίσης, ότι ο ίδιος ο Marx ποτέ δεν εισήγαγε στατικές κατηγορίες στις αναλύσεις του και ποτέ δεν υποκατέστησε την ιστορική ανάλυση, από το συνδυασμό αριθμητικά πεπερασμένων και α priori αρχών.

Η έμφαση στις δομές και τις λειτουργίες, η εγγενής ανιστορικότητα, η αντίληψη για τη δυνατότητα θεμελίωσης μίας και μόνο επιστημονικής θεωρίας για την ιστορία και την κοινωνία και ο αντι-ουμανισμός, αποτελούν γνωρίσματα κοινά για το ρεύμα του δομο-λειτουργισμού, που κυριάρχησε ανάμεσα στις δεκαετίες '30-'60 στο χώρο της κοινωνιολογίας και από αυτή την άποψη οι αντιλήψεις του Πουλαντζά, κατά την πρώτη τουλάχιστον περίοδο των θεωρητικών επεξεργασιών του, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως ένα παράδειγμα προσπάθειας συγκερασμού μιας συγκεκριμένης ανάγνωσης του Marx και του κυρίαρχου στην εποχή του ρεύματος, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

2) Η συγκρότηση της έννοιας του τρόπου παραγωγής, ως μιας σύνθετης και πολυεπίπεδης οργάνωσης χωρίς υποκείμενο τοποθετείται στον αντίποδα των ιστορικιστικών ερμηνειών που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του Δυτικού Μαρξισμού. Οι ερμηνείες αυτές, επικεντρωόμενες στην οντογενετική σχέση του υποκειμένου με το πραγματικό, κατέστησαν σύμφωνα με τον Πουλαντζά, θεωρητικώς αδύνατη, την επιστημονική

θεμελίωση των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των επιπέδων. Για τον ιστορικισμό και πιο συγκεκριμένα, για τον Gramsci και τον νεαρό Lukács, η ολότητα που απορρέει από την πράξη του υποκειμένου, είναι μια ολότητα αδιαφοροποίητη, όπου όλα τα επίπεδα ενός σχηματισμού συνυπάρχουν στη συγχρονικότητά τους. Επιστήμη, φιλοσοφία, ιδεολογία, ουσιαστικά ταυτίζονται, αφού αδιακρίτως ανάγονται στην εκδίπλωση μιας κοινής ιστορικής ουσίας, με φορέα τη συνείδηση μιας τάξης, όχι ως μιας κάποιας ψυχολογικής πραγματικότητας, αλλά ως καθαρής και συνειδητής αίσθησης της κάθε τάξης για την ιστορικό-κοινωνική της κατάσταση και αποστολή.

Πέρα από το γεγονός ότι αυτή η κριτική στον ιστορικισμό έχει τη δική της ιδιαίτερη σημασία, καθώς αναδεικνύει από μια άποψη τους εγγενείς περιορισμούς παρόμοιων υποκειμενικοκεντρικών προσεγγίσεων, από την άλλη πλευρά θα πρέπει να επισημάνουμε, ότι η ανάπτυξη της δομιστικής προβληματικής στο σύνολό της φαίνεται να έχει ως στόχο τον αποκλεισμό οποιασδήποτε έννοιας της υποκειμενικότητας γενικά, γεγονός που δημιουργεί σημαντικά προβλήματα σε ολόκληρο το εννοιολογικό οικοδόμημα. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε αναλυτικά το πως θεωρητικά συγκροτείται η ρήξη με οτιδήποτε παραπέμπει στην έννοια του υποκειμένου, προκειμένου να καταστή δυνατό να αναδείξουμε τις επιπτώσεις αυτής της ρήξης στην άρθρωση ολόκληρης της προβληματικής του Πουλαντζά πάνω στην ιδεολογία.

Β΄ ΜΕΡΟΣ:**Η εν γένει ιδεολογία στο έργο του Πουλαντζά****1. Το φαντασιακό, ως υπόβαθρο της ιδεολογίας**

Όπως ήδη σημειώσαμε, η κριτική που ο Πουλαντζάς ασκεί στον ιστορισμό, αφορά κυρίως τον τρόπο, μέσα από τον οποίο συγκροτούνται οι σχέσεις ανάμεσα στην ολότητα και το υποκείμενο της ολότητας. Μιας ολότητας, που σύμφωνα με τις ιστορικιστικές προσεγγίσεις αποτελεί το περιεχόμενο της οντολογικής διάστασης ανθρώπου-πράξης κι ενός υποκειμένου που εκλαμβάνεται ως η πηγή, το γενεσιουργό υποκείμενο μιας μεσολαβημένης ή αδιαμεσολάβητης ιστορικής πράξης. Ο Πουλαντζάς θεωρεί πως, σε ό,τι αφορά τον τρόπο που ‘επιστημονικά’ θεμελιώνεται η έννοια της ιδεολογίας, η ιδιαίτερη φύση της και ο ιδιαίτερος τρόπος συγκρότησής της, είναι κατ’αρχάς απαραίτητη η ρήξη με την τάση του φαινομενολογικού και υπαρξιστικού υποκειμενισμού να συνδέει το υποκείμενο με την πηγή του νοήματος και του χώρου ελευθερίας. Παράλληλα δε, θεωρεί αναγκαία τη ριζική κριτική κάθε φιλοσοφίας, που θα έθετε ως θεωρητικό της άξονα την ενοποιητική αρχή του cogito.

Ο Althusser στο δοκίμιο του ‘Marxisme et Humanisme’¹⁰⁷ υποδεικνύει, ότι στα πλαίσια της συνολικής υπέρβασης των προσεγγίσεων που κινούνται στο εσωτερικό μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας είναι απαραίτητο, η έννοια της ιδεολογίας να αποδεσμευτεί από τις κάθε είδους ουσιοκρατικές θεωρήσεις, οι οποίες αφενός θέτουν στο επικεντρό τους μια αμετάβλητη ουσία του ανθρώπου και αφετέρου, εκλαμβάνουν τα ατομικά υποκείμενα ως το συλλογικό υποκείμενο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Και οι δύο θέσεις συνιστούν τις δύο εκδοχές ενός διπόλου, που ο ίδιος ονομάζει ‘εμπειρισμό/ιδεαλισμό’ του υποκειμένου : τα συγκεκριμένα άτομα είναι οι εν δυνάμει φορείς μιας καθολικότητας και κατά συνέπεια, διαθέτουν έναν απόλυτο ιστορικό χαρακτήρα (εμπειρισμός του υποκειμένου)’ ταυτόχρονα όμως συνιστούν και τους φορείς μιας

¹⁰⁷ L.Althusser, *Pour Marx*, La Découverte, Παρίσι 1996.

αμετάβλητης ανθρώπινης ουσίας, η οποία ενυπάρχει ως κατηγορημα σε κάθε επιμέρους άτομο (ιδεαλισμός της ουσίας)¹⁰⁸.

Αυτή η απόρριψη του θεωρητικού ουμανισμού και του διπόλου ιδεαλισμός/ εμπειρισμός - που αποτελεί θέση κοινή, τόσο για τον Althusser όσο και για τον Πουλαντζά - επιφέρει συγκεκριμένες θεωρητικές συνέπειες στο γνωσιοθεωρητικό πεδίο. Εν πρώτοις, αποδεσμεύει την έννοια της ιδεολογίας από την προβληματική της αλλοτρίωσης, η οποία με αφετηρία τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*¹⁰⁹ προεκτείνεται σε μια σειρά από προσεγγίσεις, όπως επί παραδείγματι, στην κριτική του Lukács για τις διαδικασίες εκπραγμάτισης, ή στην κριτική του εργαλειακού λόγου, ως υπόβαθρου της αλλοτρίωσης από τη Σχολή της Φραγκφούρτης. Όπως ο Πουλαντζάς σημειώνει, για τον Marx του '44 ισχύει το τρίπτυχο «υποκείμενο-πραγματικό- αλλοτρίωση».¹¹⁰ Πράγματι, για τον νεαρό Marx, η αλλοτρίωση κάνει την εμφάνισή της, όταν στην εξωτερίκευση των ουσιωδών δυνάμεων του υποκειμένου (*Gattungswesen*), παρεμβάλλεται η ατομική ιδιοκτησία, ως άρνηση της ουσιαστικότητας του ανθρώπου στην αυτοδιαμεσολαβητική του σχέση με τη φύση. Τότε η ιδεολογία ταυτίζεται με την ψευδή-αλλοτριωμένη συνείδηση και ολόκληρη η προβληματική της αναπτύσσεται γύρω από την έννοια της καθολικής ουσίας ενός γενεσιουργού υποκειμένου¹¹¹.

Στην προβληματική του Lukács, η αποξένωση του εργαζόμενου από τα μέσα και το προϊόν της παραγωγής του και η συνακόλουθη κυριαρχία απρόσωπων νόμων και δυνάμεων που στρέφονται ενάντια στην έλλογη δραστηριότητά του, χαρακτηρίζουν τη συνολική μορφή των αντικειμενικών σχέσεων στον καπιταλισμό. Η συνοχή και η αναπαραγωγή των σχέσεων αυτών εξαρτώνται από την επικράτηση της αστικής τάξης, κυρίως στο

¹⁰⁸ Βλ. ό.π., σελ. 235.

¹⁰⁹ K.Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο, σελ. 68.

¹¹⁰ ΠΕκαιΚΤ, τ.β', σελ.22.

¹¹¹ Στα *Χειρόγραφα του '44* η σχέση του υποκειμένου με το πραγματικό συνιστά μια οντογενετική σχέση, στο βαθμό κυρίως που αυτό ενεργητικά σχετίζεται με τον εξωτερικό κόσμο, μέσω της ελεύθερης εργασίας του και της συνειδητής και αυθόρμητης δραστηριότητάς του. Η ελεύθερη και συνειδητή δραστηριότητα ταυτίζεται με τον ειδολογικό χαρακτήρα του ανθρώπου. Το εργασιακό προϊόν αποτελεί την ενσωματωμένη στο αντικείμενο εργασία, η οποία όσο είναι ελεύθερη συνιστά την αντικειμενοποίηση της ειδολογικής φύσης του υποκειμένου. Σε συνθήκες ωστόσο αποξένωσης η σχέση αυτή αντιστρέφεται και η πραγμάτωση μετατρέπεται σε απώλεια πραγμάτωσης, ενώ η αντικειμενοποίηση στρέφεται στο αρνητικό της, σε αποξένωση. Αυτή η τελευταία περιλαμβάνει μια τετραπλή διάσταση: α) την αποξένωση από το παραγόμενο προϊόν, β) την αποξένωση από την παραγωγική διαδικασία, γ) την αποξένωση από την ειδολογική φύση του ανθρώπου και τέλος δ) την αποξένωση ανθρώπου από άνθρωπο.

επίπεδο της συνείδησης, μέσα από την επέκταση και την αφομοίωση της ιδιαίτερης της κοσμοαντίληψης (Weltanschauung) από τις υπόλοιπες τάξεις και στρώματα ενός κοινωνικού σχηματισμού. Ο Lukács θεωρεί, ότι η συνείδηση που αντιστοιχεί σε κάθε τάξη, διαθέτει μια ορισμένη ορθολογική αντιστοιχία με την τυπική της θέση στην παραγωγή και από τη θέση αυτή εξαρτάται η ολοκληρωμένη ή μη, σύλληψη των πραγματικών σχέσεων που διέπουν την ολότητα. «Παρατηρούμενη από μια αφηρημένη τυπική άποψη, η ταξική συνείδηση είναι λοιπόν ταυτόχρονα, μια ταξικά καθορισμένη ασυνειδησία (της κάθε τάξης) απέναντι στην ίδια της την οικονομική, ιστορική και κοινωνική της κατάσταση... Κατά συνέπεια, το 'ψευδές', η 'ψευδαίσθηση' που περιλαμβάνεται σε μια τέτοια κατάσταση δεν είναι κάτι το αυθαίρετο, αλλά αντιθέτως η έκφραση της αντικειμενικής οικονομικής δομής στη σκέψη»¹¹².

Στα ίδια πλαίσια των ιστορικιστικών ερμηνειών τίθεται από τους δύο θεωρητικούς και η φιλοσοφία του Gramsci. Ένας από τους βασικούς λόγους, για τους οποίους ο Althusser εντάσσει την γκραμισιανή κριτική στα πλαίσια των υποκειμενιστικών ερμηνειών του μαρξισμού¹¹³, είναι πως σύμφωνα με τον ιταλό θεωρητικό, η διάχυση μιας κυρίαρχης κοσμοαντίληψης στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, επιτρέπει σε μια τάξη να αναδεικνύεται σε ηγεμονική, καθώς της παρέχει τη δυνατότητα να επιβάλλει τη συνείδησή της ως συλλογική αντίληψη και βούληση στις υπόλοιπες τάξεις. Συνέπεια αυτού θα ήταν η έλλειψη διαφοροποίησης ανάμεσα στην έννοια της κοσμοαντίληψης και την ιδεολογία. Εντούτοις, χρειάζεται να επισημανθεί, ότι μια πολύ σημαντική διαφορά υφίσταται ανάμεσα στη λουκατσιανή και τη γκραμισιανή προσέγγιση: στην περίπτωση του Gramsci, αντίθετα από ό,τι ισχύει για τον Lukács, η συνείδηση ως συγκροτητικό στοιχείο, δεν ταυτίζεται απλώς με την αντικειμενοποιημένη συνείδηση ενός και μόνο ταξικού υποκειμένου, αλλά συνιστά κυρίως, το *συμβιβασμό* ανάμεσα σε μια επικρατούσα τάξη και τις υποτασσόμενες στην πολιτική και οικονομική κυριαρχία της τάξεις και στρώματα¹¹⁴.

¹¹² G.Lukács, *Histoire et Conscience de Classe*, Les Éditions de Minuit, Παρίσι, 1960, σελ. 74.

¹¹³ Βλ. *LC.*, σελ. 326-327.

¹¹⁴ Διεξοδικά θα αναφερθούμε στην έννοια της ηγεμονίας στην ενότητα που ακολουθεί.

Τέλος, ο Πουλαντζάς στην κριτική του για τον ιστορικισμό περιλαμβάνει και προσεγγίσεις που προέρχονται από τη βεμπεριανή κοινωνιολογία και το λειτουργισμό. Όπως ο ίδιος σημειώνει: «Αυτό που κατά τον Πάρσονς συνδέει τις θεωρίες του Βέμπερ με το λειτουργισμό είναι ότι η ολική κοινωνική δομή θεωρείται σε τελευταία ανάλυση, (σαν) το *προϊόν* μιας κοινωνίας-υποκειμένο, που δημιουργεί, στο τελικό της γίγνεσθαι, ορισμένες αξίες ή κοινωνικούς σκοπούς»¹¹⁵. Και στις δύο περιπτώσεις το κοινωνικό σύστημα ορίζεται ως ένας χώρος διαντίδρασης ατομικότητας, οι οποίες συμερίζονται ένα κοινώς αποδεκτό σύστημα νοηματοδοτήσεων¹¹⁶. Στον λειτουργισμό η ιδεολογία συμβάλλει στην αξιολογική ενοποίηση της συλλογικότητας, καθώς νομιμοποιεί και ορθολογικοποιεί την επιλογή συγκεκριμένων αξιών, που προωθούνται στο όνομα της αυτοσυντήρησης και της ευημερίας της ολότητας¹¹⁷. Οι νομιμοποιημένες αξιολογήσεις, όπου το αληθές και το δέον αναμειγνύονται, προσανατολίζουν τους ατομικούς παράγοντες προς την ολοκλήρωση και την αναπαραγωγή αυτής της ίδιας της ολότητας.

Γίνεται φανερό, ότι κοινό σημείο των παραπάνω αναλύσεων αποτελεί το γεγονός, ότι το ιδεολογικό στοιχείο διαθέτει ένα ρόλο συγκροτητικό για την ολότητα ενός κοινωνικού σχηματισμού. Σε όλες επίσης τις περιπτώσεις υιοθετείται μια προοπτική, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική ολότητα συνδέεται με μια δεδομένη αντίληψη για μια *a priori*, συστατικά ενοποιημένη υποκειμενικότητα, είτε πρόκειται για σύνολα ένσκοπων ατομικών συμπεριφορών, είτε για την αλλοτριωμένη ανθρώπινη ουσία, είτε για τη συνείδηση μιας τάξης. Υφίσταται συνεπώς μια ειδική διασύνδεση της υποκειμενικότητας με την ιδεολογία. Σε αντιδιαστολή με τις παραπάνω θεωρήσεις ο Πουλαντζάς ακολουθεί την αλτουσεριανή προοπτική, για να διατυπώσει τις εξής θέσεις:

¹¹⁵ ΠΕκαιΚΤ, τ.β', σελ. 26.

¹¹⁶ Στον Weber συγκεκριμένα, τα κοινωνικά συλλογικά πλάσματα αποτελούν σύνολα σχέσεων, προερχόμενα από την ειδική συμπεριφορά των επιμέρους ατόμων, συμπεριφορά η οποία τείνει προς μια 'σκοπευόμενη ιδανικότητα', δηλ. προς την έλλογη επίτευξη ενός σκοπού που τίθεται ως ένα συλλογικό ή ατομικό αίτημα. Οι ξεχωριστές κοινωνικές πράξεις εισάγονται σε ένα προϋπάρχον πλαίσιο εννοιών, προς το οποίο και προσανατολίζονται με βάση την αναφορά τους σε συγκεκριμένες αξίες. Η κατανοούσα κοινωνιολογία διαμορφώνει 'καθαρούς' ιδεατούς τύπους, αντίστοιχων μορφών συμπεριφοράς, οι οποίοι ερείδονται σε αξίες και αναφέρονται στο εννοιολογικό πλαίσιο που θέτει η πίστη στην ύπαρξη ή την ισχύ μιας 'νόμιμης τάξης' (έθιμο, δίκαιο) εισάγονται επομένως στα πλαίσια κάποιας 'νομιμότητας'.

¹¹⁷ Βλ. T. Parsons, *The Social System*, The Free Press, Inc., Νέα Υόρκη, σελ. 349.

α) Η ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών δεν αποτελεί διάσταση κάποιου υποκειμένου. Η ιδεαλιστική 'πράξη' στο διαλεκτικό υλισμό αντικαθίσταται, από τη θεωρία των διαφορετικών βαθμίδων ενός κοινωνικού σχηματισμού ή ενός τρόπου παραγωγής. Ιστορικά υποκείμενα είναι οι ίδιες οι δομικές ολότητες, η δε ανθρώπινη πράξη, όπως και η ανθρώπινη συνείδηση υπόκεινται σε αυτές και αποτελούν παράγωγά τους. Η ιδεολογία υπό αυτό το πρίσμα δεν αποτελεί κάποιο είδος εκτροπής της ελεύθερης έκφρασης της ειδολογικής φύσης του υποκειμένου, αλλά μια δομή, της οποίας η ύπαρξη οφείλεται σε διαδικασίες και παράγοντες που εν πολλοίς παραμένουν ασυνείδητοι.

β) Για τον ιστορικισμό η ολότητα που απορρέει από την πράξη του υποκειμένου είναι μια αδιαφοροποίητη ολότητα, στην οποία όλα τα πεδία συνυπάρχουν στη συγχρονικότητά τους. Καθίσταται έτσι αντικειμενικά αδύνατον να θεμελιωθούν οι πραγματικές σχέσεις μεταξύ των επιπέδων, σχέσεις σχετικής αυτονομίας και επικαθορισμού. Επιστήμη, φιλοσοφία, ιδεολογία ουσιαστικά ταυτίζονται, καθώς συλλήβδην ανάγονται στην εκδίπλωση μιας κοινής ιστορικής ουσίας. Γίνεται επιπλέον δύσκολο να θεμελιωθεί συγκεκριμένα η σχέση της κυρίαρχης ιδεολογίας με την πολιτικά κυρίαρχη τάξη κι ακόμα η σχέση της με τις ιδεολογίες των κυριαρχουμένων.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, για την επιστημονική ανάλυση του ιδεολογικού στοιχείου απαιτείται η διαφοροποίηση από οποιαδήποτε υποκειμενιστική προβληματική, στο βαθμό που η ιδεολογία δε συναρτάται ούτε με την αναγνώριση της απώλειας κάποιας 'ειδολογικής φύσης' του ανθρώπου, που θα έμπαινε φραγμός στη γνωστική διαδικασία εμποδίζοντας τη διαύγαση του πραγματικού, ούτε με τους περιορισμούς που θέτει η "Weltanschauung". Η ιδεολογία δεν αποτελεί ένα σύνολο ιδεών, που θα αντιστοιχούσε σε μια αλλοτριωμένη κατάσταση, όπως και δεν αποτελεί κάποιο σύνολο ιδεών, που θα αντιστοιχούσε σε μια μερική σύλληψη του πραγματικού. Εξίσου, η ρήξη με τις υποκειμενικοκεντρικές αντιλήψεις προϋποθέτει και τη ρήξη με τις θεωρήσεις εκείνες, για τις οποίες η ιδεολογία συνιστά το αποτέλεσμα μιας *συνειδητής* επεξεργασίας της εμπειρίας του υποκειμένου. Η ιδεολογία τόσο για τον Althusser, όσο και για τον Πουλαντζά δεν αποτελεί απλώς ένα σύνολο ιδεών, ένα σύνολο ψευδών

ή μερικών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας. Δεν πρόκειται για παραποιημένες – ψευδείς αντιλήψεις, αλλά αντιθέτως για συγκεκριμένες υλικές κοινωνικές πρακτικές, αδιαχώριστες από τη «βιωμένη εμπειρία»¹¹⁸ των ανθρώπων. Ειδικά με αυτό το τελευταίο σημείο υπονοείται, ότι δεν πρόκειται για κάποια δυνατότητα ή αδυναμία του υποκειμένου να αντιλαμβάνεται τις σχέσεις και τα αντικείμενα που είναι εξωτερικά σε αυτό, αλλά ότι οι ίδιοι οι 'δρώντες παράγοντες', ως φορείς, βρίσκονται αργίσι ενταγμένοι, 'βυθισμένοι' μέσα σε ιδεολογικές σχέσεις, τις οποίες με ασυνείδητο τρόπο αναπαράγουν και την ύπαρξη των οποίων, λόγω ακριβώς του ότι πρόκειται για ασυνείδητες διεργασίες, δεν είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται. Με δεδομένο λοιπόν ότι η ιδεολογία δεν αποτελεί ένα σύνολο ψευδών ιδεών, που αντιστοιχούν σε μια 'πραγματική' κατάσταση, δηλ. σε υπαρκτές κοινωνικές συνθήκες, ούτε και ιδέες αληθείς που θα αντιστοιχούσαν σε μια 'ψευδή-αλλοτριωμένη' κατάσταση, αλλά συναρτάται με τη συγκεκριμένη, βιωμένη εμπειρία των δρώντων, χρειάζεται να διερωτηθούμε παραιτέρω πάνω στη φύση της.

Ο Althusser θεωρεί, ότι πρόκειται για ένα «οργανικό κομμάτι κάθε κοινωνικής ολότητας»¹¹⁹, για δομές, και «καθόλου για κάποια μορφή συνείδησης - αλλά για ένα αντικείμενο του κόσμου τους (των ανθρώπων) - για τον ίδιο τους τον κόσμο».¹²⁰ Πρόκειται εν ολίγοις για 'υλικές' κοινωνικές σχέσεις, που άπτονται της βιωμένης εμπειρίας των ανθρώπων και όχι για ιδεατές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Στο *Pour Marx* θα ορίσει την ιδεολογία, ως «έκφραση της σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους και τον 'κόσμο τους'», δηλ. ως την «(επικαθορισμένη) ενότητα της πραγματικής και φαντασιακής σχέσης ανάμεσα σε αυτούς και τις συνθήκες της ύπαρξής τους»¹²¹. Ανάλογος θα είναι και ο ορισμός που δίνει ο Πουλαντζάς στο *ΠΕκαιΚΤ*: «...οι ιδεολογίες αποκρυσταλλώνουν σ' έναν κόσμο σχετικά συγκροτημένο όχι απλώς και μόνο πραγματικές σχέσεις, αλλά επίσης και φανταστικές σχέσεις, μια πραγματική δηλ., σχέση των ανθρώπων με τις συνθήκες της ύπαρξής τους, επενδυμένη σε μια σχέση

¹¹⁸ *ΠΕκαιΚΤ*, τ.β', σελ. 38.

¹¹⁹ *P.M.*, σελ.238.

¹²⁰ *Ο.π.*, σελ. 240.

¹²¹ *Ο.π.*, σελ. 240.

φανταστική»¹²² (imaginaire). Η ιδεολογία δεν συνιστά απλώς μια σχέση με το πραγματικό, αλλά ταυτίζεται με τον τρόπο, που οι πραγματικές σχέσεις αντανακλώνται στο πεδίο του φαντασιακού. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο βιώνει το πραγματικό, μέσα από τη μορφή που του επιβάλλεται από το φαντασιακό. Η μεσολάβηση αυτού του στοιχείου αποκλείει εξ' ύπαρξης στο υποκείμενο τη δυνατότητα, να κάνει άμεσα τις συνθήκες της ύπαρξής του αντικείμενο της εμπειρίας του. Καθώς λοιπόν ο τρόπος που το υποκείμενο συνδέεται με το πραγματικό διαμεσολαβείται πάντοτε από το φαντασιακό - που το ίδιο αποτελεί ένα διακριτό πεδίο συλλογικών και ασυνείδητων ταυτίσεων και κατασκευών - αυτό το τελευταίο, δεν καθίσταται δυνατόν να παραμεριστεί από καμιάς μορφής κοινωνική ολότητα, θεωρητικά ούτε εκεί όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης θα είχαν οριστικά αρθεί. Γι' αυτό και σύμφωνα με τον Althusser η ιδεολογία είναι συστατική για κάθε μορφής κοινωνίας.

Το νέο αυτό στοιχείο, των φαντασιακών σχέσεων που παρεμβάλλονται ανάμεσα στα άτομα και το πραγματικό, συνιστά σύμφωνα με τον Althusser το ίδιο το θεμέλιο της ιδεολογίας. Ρόλος της τελευταίας είναι, αφενός να εξασφαλίσει την ενότητα μιας κοινωνικής δομής - καθώς η ιδεολογία «έχει μια ιδιαίτερη λειτουργία συνοχής»¹²³ - κι αφετέρου, να «εντάξει (τους δρώντες παράγοντες) μέσα στις πρακτικές δραστηριότητες που στηρίζουν αυτή τη δομή»¹²⁴, να αναπαραγάγει δηλ. τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής. Πρόκειται για τη σύζευξη μιας 'λειτουργιστικής' κοινωνιολογικής θέσης με μια αντίληψη για την υποκειμενικότητα, η οποία αντλείται από τη λακανική θεώρηση για το στάδιο του καθρέφτη. Θεωρούμε αναγκαία, στο σημείο αυτό την επεξήγηση της συγκεκριμένης προβληματικής, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η χρήση της έννοιας του φαντασιακού, μαζί με το νέο περιεχόμενο που αποδίδεται στην έννοια της ιδεολογίας, τόσο από τον Althusser, όσο και από τον Πουλαντζά.

¹²² ΠΕ.ΚΤ, τ.β', σελ.38. Σημειώνουμε ότι το επίθετο φανταστικός-η-ο που υιοθετήθηκε από τον έλληνα μεταφραστή για τη λέξη imaginaire, αποδίδεται σωστότερα με το επίθετο 'φαντασιακός-η-ο' και με το ουσιαστικό 'φαντασιακό', το οποίο και αποτελεί, σύμφωνα με τον Lacan - μαζί με το πραγματικό και το συμβολικό- ένα από τα τρία διακριτά πεδία της ανθρώπινης εμπειρίας. Κατά συνέπεια διατηρούμε τον όρο 'φανταστικό' μόνο στα παραθέματα, όπου επιβάλλεται από τη μετάφραση.

¹²³ Ο.π., σελ.40.

¹²⁴ Ο.π., σελ.39.

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, για τον μαρξισμό γενικά η έννοια της υποκειμενικότητας βρισκόταν συρρικνωμένη στα περιορισμένα όρια της ‘ταξικής συνείδησης’. Η ίδια η ιδεολογία εντασσόταν στο πεδίο των διαδικασιών ενσυνείδητης πρόσληψης και παραγωγής ιδεών, που καθορίζονταν από τις επικρατούσες σχέσεις ενός τρόπου παραγωγής και τον καταμερισμό της εργασίας. Η καινοτομία του Althusser σε σχέση με την παραπάνω προβληματική συνίσταται στο ότι θα επιχειρήσει να αποδείξει, το ότι η ιδεολογία είναι βαθύτατα συνδεδεμένη με το χώρο του ασυνειδήτου κι επιπλέον, το ότι η ίδια η αναπαραγωγή ενός κοινωνικού σχηματισμού συντελείται μέσα από ασυνείδητες διεργασίες, που σχετίζονται με την ύπαρξη ιδεολογικών δομών, ανεξάρτητων από ένα υποκειμενικό κέντρο. Στρέφεται γι’ αυτό το λόγο ενάντια στον αστικό ανθρωποκεντρισμό και στην ανθρωπολογία που τον συνοδεύει, μαζί και στις διάφορες επιβιώσεις τους στον μαρξισμό, προκειμένου να αναδείξει στη θέση του υποκειμένου ως ουσιώδους υποκειμενικότητας, το υποκείμενο του ασυνειδήτου. Αυτή η διάλυση της ενότητας του υποκειμένου, που προκύπτει από την απόρριψη της ύπαρξης στο εσωτερικό του μιας συνεκτικής ενοποιητικής αρχής, βρίσκει τη θεωρητική της θεμελίωση στο έργο του γάλλου ψυχαναλυτή J.Lacan.

Υπάρχει μια σύνθετη σχέση ανάμεσα στη δομιστική θεώρηση της σκέψης ως υποκείμενης σε ασυνείδητες δομές και τη λακανική εκδοχή της ψυχανάλυσης, που δίνει την ίδια με τον ορθόδοξο φροϋδισμό έμφαση στο ασυνείδητο. Αυτό ωστόσο που διαφοροποιεί την αντίληψη του Lacan από εκείνη του Freud, είναι μια ιδιαίτερη γλωσσολογική κατεύθυνση, κυρίως όμως – και είναι αυτό που μας αφορά εδώ - η διάλυση της ουσιακής ενότητας του υποκειμένου και η χασματική επανασύστασή του σε μια ψευδο-ενότητα, η οποία αρχικά συντελείται μέσα από το ‘στάδιο του καθρέφτη’ και εν συνεχεία, με την εγγραφή του ατόμου στο χώρο του συμβολικού. Εξ’ου και ο Althusser θα βρει στο λακανικό έργο ένα πρόσφορο έδαφος για να στηρίξει τον αντι-ανθρωπολογισμό του, το θεωρητικό υπόβαθρο που θα του επιτρέψει να αντιπαραβάλλει στην ιδέα μιας δεδομένης, διαγούσ και ενιαίας ανθρώπινης φύσης, μια υποκειμενική δομή κατακερματισμένη και διχασμένη ανάμεσα στο υποκείμενο του ασυνειδήτου, που για τον Lacan είναι το υποκείμενο της επιθυμίας και

συγχρόνως το ‘αυθεντικό’ υποκείμενο και στο ‘προσωπείο’ του υποκειμένου, το ομοίωμα δηλ. μιας ενότητας. Αυτή η προβληματική της συστατικής διαίρεσης του υποκειμένου και του θεμελιακού του διχασμού (Spaltung) σχετίζεται με τη θεωρία της ταύτισης, που ο Lacan επεξεργάστηκε ήδη απ’ το 1936 κι επανέλαβε το 1949¹²⁵, με την ονομασία που ήδη προαναφέραμε ‘στάδιο του καθρέφτη’. Πρόκειται για την εκ μέρους του παιδιού ανακάλυψη της ολικής εικόνας του σώματός του μπροστά στον καθρέφτη, ανακάλυψη που του επιτρέπει να εδραιώσει την κινητική του συνοχή και που παράλληλα του δίνει τη δυνατότητα να σκιαγραφήσει σε πρώτο χρόνο το εγώ του.

Αναλυτικότερα: Σύμφωνα με τον Lacan, η ανθρώπινη εμπειρία οριοθετείται ανάμεσα σε τρία διακριτά πεδία: το φαντασιακό, το συμβολικό και το πραγματικό. Το πρώτο, το φαντασιακό, περιλαμβάνει εικόνες, φαντασιώσεις και αναπαραστάσεις οργανωμένες γύρω από το εγώ [moi] και τις ταυτίσεις του και συγκροτείται μέσα από το ‘στάδιο του καθρέφτη’. Το δεύτερο, το συμβολικό, αφορά κυρίως τη γλωσσική έκφραση που με αυτήν και διαμέσου των ολισθημάτων της γλώσσας, μπορεί η απωθημένη επιθυμία να κάνει την εμφάνισή της μέσα από το ασυνείδητο. Και τέλος, το τρίτο, το πεδίο του πραγματικού που συνιστά το τραύμα ή αλλιώς, την αρχή που μπαίνει εμπόδιο στην εκπλήρωση της επιθυμίας.

Όπως μας εξηγεί ο Lacan, για το βρέφος, μέχρι την ηλικία των έξι περίπου μηνών, η εικόνα του εαυτού του είναι αυτή ενός σώματος μερικού, κατακερματισμένου, όπου το εσωτερικό (Innenwelt) και το εξωτερικό (Umwelt) ταυτίζονται. Το βρέφος επενδύει το σύνολο της libido στον εαυτό του, ο οποίος ωστόσο είναι σχεδόν αδιαφοροποίητος από το πρόσωπο της μητέρας. Πρόκειται για ένα στάδιο προγλωσσικό, όπου το παιδί ακόμη δεν έχει συγκροτηθεί σε υποκείμενο, καθώς η ύπαρξή του αγκιστρώνεται, περνά μέσα από την επιθυμία του άλλου, δηλ. της μητέρας. Υπάρχει μόνο, εφόσον αισθάνεται ότι αποτελεί το αντικείμενο της επιθυμίας της, ή αλλιώς, με λακανικούς όρους, επιθυμεί την επιθυμία του άλλου. Ωστόσο, η γύρω στους

¹²⁵ Η θεωρία για το ‘στάδιο του καθρέφτη’ διατυπώθηκε για πρώτη φορά, ενόψει του XIV διεθνούς ψυχαναλυτικού συνεδρίου του Marienbad, 2-8 Αυγούστου 1936. Επαναδιατυπώθηκε στις 17 Ιουλίου 1949 για το XVI διεθνές ψυχαναλυτικό συνέδριο της Ζυρίχης με τον τίτλο : ‘Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je, telle qu' elle nous est révélée dans l' expérience psychanalytique’ , *Écrits I*, Seuil 1999, σελ. 92-99.

δώδεκα με δεκαοκτώ μήνες αιφνίδια ανακάλυψη του σωματικού του σχήματος στον καθρέφτη θα συμπέσει με τον προσχηματισμό του εγώ [moi], οπότε και η ταύτιση που θα προκύψει από τη συνάντηση με το σωματικό του σχήμα θα του επιτρέψει να ξεπεράσει το προηγούμενο στάδιο ενός διασκορπισμένου προ-εγώ, για να αποκτήσει σε συνειδητό επίπεδο την αίσθηση της ενότητας του εαυτού του. Από τη συμβιωτική ταύτιση με τη μητέρα, ταύτιση που στο έδαφός της θεμελιώνεται το φαντασιακό, το βρέφος θα αντικρύσει αρχικά στο είδωλό του μια εικόνα που, όπως το ίδιο φαντάζεται, δεν είναι η δική του αλλά αυτή κάποιου άλλου και μόνο στη συνέχεια, σε ένα δεύτερο χρόνο θα την αναγνωρίσει ως εικόνα του εαυτού του, θα περάσει δηλ. σε αυτό που για τον Lacan συνιστά μια 'φαντασιακή αναγνώριση' (reconnaissance imaginaire). Ας σημειωθεί, ότι το παιδί αναγνωρίζει τον εαυτό του στο κατοπτρικό του είδωλο, μόνο στο βαθμό που αισθάνεται, ότι ο άλλος αναγνωρίζει πως η εικόνα που βλέπει στον καθρέφτη είναι η δική του εικόνα, στο βαθμό λοιπόν, που αναγνωρίζεται σε ένα ευρύτερο πεδίο, ως ξεχωριστή ύπαρξη, ως υποκείμενο.

Επομένως, η ανάδυση του εγώ συνίσταται στην υπέρβαση του πρωταρχικού ή θεμελιώδους ναρκισσισμού - που θα περιγράφαμε συνοπτικά ως κατάσταση ενισμού με τη μητέρα - και στη μετατόπιση της libido σε έναν προσχηματισμό του Ιδεώδους του Εγώ (Ideal-Ich), πράγμα που σημαίνει, ταύτιση με το πεδίο από όπου ο εαυτός αναγνωρίζεται ως υποκείμενο. Όμως για τον Lacan, η εγκαθίδρυση της χαμένης ενότητας του εαυτού, που τώρα τοποθετείται στο κέντρο της συνείδησης εμφανίζεται «ως μία Gestalt, δηλ. ως μια εξωτερικότητα, όπου...η μορφή είναι περισσότερο συγκροτούσα παρά συγκροτημένη»¹²⁶. Η αναγνώριση του εαυτού ως ενότητας είναι ψευδεπίγραφη, αφού δεν αποτελεί παρά μία παραγνώριση (méconnaissance), που στο εξής θα προϋποθέτει ένα πεπρωμένο αλλοτριωτικό, αφού αυτός ο κόσμος μέσα από τον καθρέφτη είναι ένας κόσμος αντεστραμμένος. Ένας κόσμος στον οποίο το υποκείμενο είναι αδύνατον να έχει πρόσβαση, χώρος φαντασιακής ταύτισης, δηλ. ταύτισης με μια εικόνα που συνιστά μια φαντασιακή αναπαράσταση του εγώ [moi], - εφόσον αντιπροσωπεύει σε μια πρωτογενή μορφή, αυτό που θα θέλαμε να

¹²⁶ Ο.π., σελ.94.

είμαστε (Ιδεώδες του Εγώ) και όχι αυτό που είμαστε – και που συγχρόνως δεν περιέχει τον άλλο.

Αυτή η ταυτοποίηση με την εικόνα του ειδώλου, που κάνει το εγώ [moi], ύστερα και από την εισβολή του συμβολικού να συγκροτείται σε Ιδεώδες του Εγώ, είναι διπλά παραπλανητική: αρχικά, υπό την έννοια της ανακάλυψης μιας ολικής μορφής σε πληρότητα, τη στιγμή που το βρέφος είναι ακόμη ανίκανο να ελέγξει τις κινητικές του λειτουργίες, ενώ συγχρόνως εξαρτάται για την ύπαρξή του και την κάλυψη των αναγκών από άλλους και στη συνέχεια, πράγμα που είναι και το πιο σημαντικό, επειδή η αναγνώριση αυτή συμπίπτει με την ‘παραγνώριση’ της ύπαρξης ενός χώρου όπου, σύμφωνα με τον Lacan, κατοικεί ο αυθεντικός εαυτός και που αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο αληθείας – δηλ. το χώρο του ασυνειδήτου. Πρόκειται με άλλα λόγια για ένα χώρο απατηλής συνάντησης με τον εαυτό μας, έτσι όπως, ταυτιζόμενοι με το βλέμμα του άλλου, νομίζουμε ότι είναι. Το υποκείμενο παρουσιάζεται συνεπώς, ως αμετάκλητα προσδεδεμένο στην επιθυμία του άλλου - γεγονός που αποτελεί και την αιτία της θεμελιακής του αλλοτρίωσης -, η δε ενότητά του δε συνιστά παρά το αποτέλεσμα μιας ψευδαισθητικής ναρκισσιστικής κατάστασης, που εξαρτάται τόσο από την ταύτιση με την κατοπτρική εικόνα, όσο και από το επίπεδο ταυτίσεων με τον άλλο.

Εν κατακλείδι, αυτό που για την προβληματική μας έχει αξία ως συμπέρασμα, είναι ότι η διαδικασία που σύμφωνα με τον Lacan κινητοποιείται μέσα απ’ το στάδιο του καθρέφτη, αποδεικνύει πως η ιδέα μιας ουσιώδους υποκειμενικότητας έχει απατηλό χαρακτήρα, αφού το υποκείμενο ‘moi’ που εκλαμβάνει τον εαυτό του ως ‘je’, αγνοεί ότι στην πραγματικότητα το ‘moi’ είναι ένα ομοίωμα και ότι αυθεντικός εαυτός είναι το υποκείμενο του ασυνειδήτου. Η ολοκλήρωση του συστατικού διχασμού θα επέλθει ύστερα και από την εισαγωγή του υποκειμένου στο συμβολικό, μετά τη συμπλήρωση των φάσεων του οιδιποδείου. Το υποκείμενο στο εξής θα ‘αντιπροσωπεύεται’ μέσα από τη γλώσσα, καθώς το μέρος της υποκειμενικότητας που αποτελεί το υποκείμενο του ασυνειδήτου θα εκφράζει τις απωθημένες επιθυμίες, διαμέσου της αλυσίδας της ομιλίας και των γλωσσικών ολισθημάτων. Στην πραγματικότητα δεν είναι κάποιος

αυτόνομο κεντροθετημένο στο εγώ του υποκείμενο που εκφράζεται μέσα στη γλώσσα, αλλά το *εκείνο* [Es], που μιλάει μέσα από αυτό.

Ο Althusser θα μετεγγράψει τις λακανικές επεξεργασίες, που συνεπάγονται την υπονόμηση της ουσιακής ενότητας του υποκειμένου, στα πλαίσια της δικής του θεώρησης για την ιδεολογία, κάνοντας παράλληλα χρήση των τριών διαστάσεων της εμπειρίας, με έναν τρόπο που θέτει ορισμένα ερωτήματα, σχετικά με το κατά πόσο μένει πιστός στη λακανική τους εκδοχή¹²⁷. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι η προβληματική τόσο του Althusser όσο και του Lacan έχουν ως κοινό τόπο τη σύσταση της υποκειμενικότητας και τη διαπίστωση, ότι αυτό που θεμελιωδώς θεωρούμε ως 'εγώ' δεν είναι παρά μία Gestalt, μια εξωτερικότητα, το αποτέλεσμα διαδοχικών ταυτίσεων, για τον Lacan «υπάρχει μια θεωρητική έννοια του υποκειμένου, που κατέχει μια οντολογική θέση»¹²⁸. Αντίθετα για τον Althusser το υποκείμενο δεν είναι παρά «...ο δείκτης μιας ανυπαρξίας»¹²⁹. Αν λοιπόν σύμφωνα με τον Althusser το υποκείμενο δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει, θα πρέπει κατά συνέπεια η αντίληψή μας για την ιδεολογία να απομακρυνθεί από κάθε είδους 'φιλοσοφίας του ανθρώπου' και να στραφεί στη ριζική κριτική του ανθρωπολογισμού. «Τα πάντα εξαρτώνται», όπως γράφει ο Althusser, «από τη γνώση της φύσης του ανθρωπολογισμού, ως ιδεολογίας».¹³⁰

Με βάση τα παραπάνω ο προσδιορισμός της έννοιας της ιδεολογίας κινείται επάνω στους ακόλουθους άξονες :

α) Η δομή της ιδεολογίας εμπερικλείει το φαινόμενο της κατοπτρικής αναγνώρισης: Όπως εξηγεί ο Althusser, κάθε ιδέα περί της ύπαρξης κάποιας 'υποτιθέμενης' ενότητας του ανθρώπου, ελευθερίας του ατόμου, ή κάποιας διαηγούς ανθρώπινης φύσης κ.ο.κ., ανήκει στον πυρήνα της φαντασιακής σχέσης, στην οποία στηρίζεται η ιδεολογία. Ως φαντασιακή, ορίζεται η σχέση που καθορίζει τον τρόπο, με τον οποίο το υποκείμενο βιώνει τις συνθήκες της ύπαρξής του, όπως και τον τρόπο μέσα

¹²⁷ Επί παραδείγματι, στον Lacan το φαντασιακό συναρθρώνεται με το πραγματικό διαμέσου του συμβολικού. Οι διατυπώσεις του Althusser και του Πουλαντζά δεν προσδιορίζουν τον τρόπο συνάρθρωσης των τριών πεδίων, αφήνοντας μετέωρο το συμβολικό, που για τον Πουλαντζά περιοριστικά θεωρείται ότι ανήκει στο χώρο της ιδεολογίας. Βλ. στο κεφ.: "Η ιδεολογία και η θεσμική της διαμεσολάβηση".

¹²⁸ Πρόκειται για τη σύζευξη του κενού με το αντικείμενο *a*, αντικείμενο και συγχρόνως αίτιο της επιθυμίας. Βλ. A.Badiou, *Abrégé de métapolitique*, σελ. 69.

¹²⁹ Ο.π., σελ. 68.

¹³⁰ P.M., σελ. 238.

από τον οποίο το ίδιο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του: δηλ., ως ενιαίο και αυτόβουλο όν, δημιουργό των συνθηκών της ζωής του. Κατά συνέπεια, το φαντασιακό δε συνιστά μια στρεβλή, παραποιημένη αντανάκλαση αντικειμενικών κοινωνικών συνθηκών, αλλά εκπηγάζοντας το ίδιο από τη δομή του ψυχισμού, διαμεσολαβεί κάθε σχέση με το πραγματικό, σε μια σχέση αμοιβαίου ‘επικαθορισμού’ μαζί του.

Η καινοτομία της λακανικής προοπτικής έγκειται, στο ότι αναδύκνυει ακριβώς το πρόβλημα της σύστασης της υποκειμενικότητας, όπως και το ότι παράλληλα, παρέχει με τη θεωρία του ‘σταδίου του καθρέφτη’ μια απόδειξη του φενακιστικού χαρακτήρα της κλασσικής αντίληψη περί του υποκειμένου. Στο εξής, στην ενότητα του ατόμου θα αντιπαραβάλλεται ο θεμελιακός υποκειμενικός διχασμός, ενώ στην ιστορικιστική θεώρηση του υποκειμένου ως παραγωγού της ιστορίας θα αντιπαραβάλλονται οι υπο-κείμενοι σε ασυνείδητες δομές, φορείς των σχέσεων παραγωγής. «Η ιδεολογία είναι στην πραγματικότητα ένα σύστημα αναπαραστάσεων...συνήθως εικόνες και ενίοτε έννοιες, κυρίως όμως δομές που επιβάλλονται στη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων, όχι διαμέσου της συνείδησής τους. Είναι πολιτιστικά αντικείμενα που γίνονται αντιληπτά- αποδεκτά - ανεκτά και δρουν λειτουργικά στους ανθρώπους, μέσω μιας διαδικασίας που τους διαφεύγει».¹³¹ Με τον ίδιο τρόπο που το νήπιο αντικρύζει στο κατοπτρικό είδωλο ενός εαυτού χωρίς αισθησιοκινητική συνοχή, κατακερματισμένου, εξαρτημένου, στο είδωλο ενός εγώ[moi]- αντικειμένου, μια ενότητα στερεοποιημένη, την ολότητα ενός εαυτού ήδη ολοκληρωμένου, αυτόνομου, ενεργητικού και ενιαίου, ένα εγώ[je] υποκείμενο’ κατά τον ίδιο τρόπο το φαντασιακό στοιχείο της αστικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας επιβάλλει στους επικαθορισμένους από τις κοινωνικές σχέσεις ‘φορείς’, την εικόνα του εαυτού τους, ως οντολογικώς συνεκτικών και αυτοτελών ενοτήτων, ως ατόμων ελεύθερων και αυτοκαθοριζόμενων. Συνεπώς, η ιδεολογία συνίσταται σε μια ‘φαντασιακή αναγνώριση’ (reconnaissance imaginaire), που δε συνιστά παρά μία ‘παραγνώριση’ (méconnaissance), παραγνώριση του γεγονότος ότι, «το ανθρώπινο υποκείμενο είναι κεντρόφυγο, πως αποτελείται από μία δομή,

¹³¹ Ο.π., σελ. 239-240.

πως κι αυτή επίσης δεν έχει ‘κέντρο’, παρά μόνο στη φαντασιακή παραγνώριση (άγνοια) του ‘εγώ’, δηλ. μόνο μέσα στους ιδεολογικούς σχηματισμούς όπου αναγνωρίζεται».¹³²

Η χρήση των λακανικών εννοιών, στο *ΠΕκαιΚΤ.*, φανερώνει μια αμηχανία ενδεικτική για την έλλειψη μιας βαθύτερης και ουσιαστικής σχέσης του Πουλαντζά όχι μόνο με τη λακανική εκδοχή της ψυχανάλυσης, αλλά και με το σύνολο της ψυχαναλυτικής προβληματικής εν γένει. Παρ’ όλ’ αυτά η εκ μέρους του υιοθέτηση του αντι-ανθρωπολογισμού, θεμελιώνεται θεωρητικά σε αυτό το ίδιο σχήμα της φαντασιακής αναγνώρισης ως παραγνώρισης, με τη διαφορά ότι εδώ, λαμβάνει μια επιπλέον διάσταση, γεγονός που της προσκομίζει ένα διττό χαρακτήρα. Αφ’ ενός λοιπόν χρησιμεύει *υπόρρητα* για τη στήριξη της προβληματικής του ενάντια στον ανθρωπολογισμό και την ουσιοκρατία που τον συνοδεύει - η ιδέα της ενότητας του υποκειμένου, των ατόμων ως υποκειμένων ελεύθερων και ίσων μεταξύ τους είναι φανακιστική - η ίδια η υποκειμενική δομή βρίσκεται ‘ριγμένη’ στο επίπεδο των υποστηριγμάτων και επικαθορίζεται από τις δομές του τρόπου παραγωγής’ αφετέρου όμως - κι αυτό συνιστά το επιπλέον χαρακτηριστικό της - χρησιμεύει στη στήριξη της γκραμισιανής μεταφοράς του ‘τσιμέντου’, την οποία ο Πουλαντζάς επικαλείται, προκειμένου να επεξηγήσει το ρόλο της ιδεολογίας, ως παράγοντα συνοχής ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η ιδεολογία «...προσφέρει μια φανταστική συνοχή στην ενότητα που διέπει τις πραγματικές αντιφάσεις του συνόλου ενός σχηματισμού...Ο ειδικός και πραγματικός ενωτικός ρόλος της δεν είναι η ανασύνθεση της ενότητας ενός σχηματισμού - όπως νομίζει η ιστορικιστική αντίληψη - αλλά, η αντανάκλαση αυτής της ενότητας με την ανασύνθεσή της επάνω σ’ ένα φανταστικό επίπεδο».¹³³ Ο ρόλος της ιδεολογίας συνίσταται επομένως σ’ αυτή τη ιδιαίτερη λειτουργία συνοχής, στην παροχή δηλ. μιας ψευδο-ενότητας σε ένα διεπόμενο από αντιθέσεις κοινωνικό σχηματισμό. Διαμέσου της ιδεολογίας που λειτουργεί συνεκτικά ως ‘τσιμέντο’ στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, οι πραγματικές αντιθέσεις

¹³² L. Althusser, ‘Freud et Lacan’, *Positions*, Éditions sociales, Παρίσι, 1976, ελλην. μτφρ.: Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο 1977, σελ. 35-36.

¹³³ *ΠΕκαι ΚΤ*, τ.β’, σελ. 41.

αποκρύπτονται και η κοινωνία φαντασιακά ανασυγκροτείται σε μια εύτακτη και εναρμονισμένη ολότητα. Αυτή ακριβώς η ενότητα που παρέχεται στο επίπεδο του φαντασιακού, προσδίδει «έναν ορίζοντα στα 'βιώματα' των δρώντων παραγόντων, πλάθοντας τις παραστάσεις τους με υλικό τις πραγματικές σχέσεις και ενσωματώνοντάς τις στην ενότητα των σχέσεων ενός σχηματισμού».¹³⁴

Οι αναλογίες με τη διαδικασία της κατοπτρικής αναγνώρισης είναι προφανείς: Στις αντιφάσεις του συνόλου ενός κοινωνικού σχηματισμού - αντίστοιχα με τις αντιφάσεις του υποκειμένου που δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί στην ιδεώδη πληρότητά του - η ιδεολογία παρέχει μια φανταστική συνοχή - με τον ίδιο τρόπο που με τη διαδικασία της φανταστικής αναγνώρισης μέσα από τον καθρέφτη αντανακλάται ένα συνεκτικό εγώ, εκεί όπου δεν υπάρχει παρά η σχάση (clivage) του υποκειμένου. Σκοπός είναι η διασφάλιση της ολότητας σε μια στερεοποιημένη μορφή και η ρύθμιση των σχέσεων των φορέων των υποστηριγμάτων μεταξύ τους, κατά τρόπο ώστε, εκπληρώνοντας τις κοινωνικές τους δραστηριότητες να εντάσσονται στη δομή, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την αναπαραγωγή της. Αυτό ακριβώς το τελευταίο σημείο συνιστά το δεύτερο άξονα της θεώρησης του Althusser και του Πουλαντζά για την ιδεολογία :

β) Η ιδεολογία χρησιμεύει στην αναπαραγωγή των υπάρχουσών σχέσεων παραγωγής. Προφανώς, το επιχείρημα αυτό διαπνέεται από μια λειτουργιστική λογική, αφού προϋποθέτει, ότι όχι μόνο η ιδεολογία καθορίζεται από την ανάγκη και τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της οικονομίας, αλλά και ότι σε ένα ευρύτερο πεδίο, η αξιακή συναίνεση - που εδώ συντελείται μέσα από την ανακίνηση ασυνείδητων διεργασιών - διασφαλίζει την ενότητα και τη συνοχή μιας δομικής ολότητας.

Φαίνεται σαν η ιδεολογία να μην αποτελεί έναν εγγενώς αντιφατικό χώρο, σαν να υπάρχει μία ιδεολογία, η κυρίαρχη και ακόμη, σαν αυτή η ίδια η κυρίαρχη ιδεολογία να μην εμπεριέχει εσωτερικευμένες αντιθέσεις. Ο υψηλός βαθμός γενίκευσης και φορμαλιστικής τυποποίησης στο *ΠΕκαιΚΤ* αφαιρούν από τον Πουλαντζά τη δυνατότητα εννοιολόγησης

¹³⁴ Ο.π., σελ. 39-40.

της ιδεολογίας ως ενός χώρου συγκρουσιακού. Μόνο αργότερα, στη μελέτη του για το φασισμό θα επιχειρήσει να αναδείξει την εγγενή αντιφατικότητα του ιδεολογικού πεδίου, μέσω μιας ειδικής επεξεργασίας της έννοιας των ‘ιδεολογικών υποσυνόλων’.¹³⁵ Επιπλέον, εάν ρόλος της ιδεολογίας είναι η ενσωμάτωση των φορέων στην παραγωγική διαδικασία, με σκοπό την αναπαραγωγή του ολικού συστήματος της δομής, αυτό έχει ως συνέπεια, αντί του συσχετισμού των ιδεολογιών και των παραγόμενων θεωριών με τις υπάρχουσες αντιθέσεις, οικονομικές ή κοινωνικο-πολιτικές, η ιδεολογία απλουστευτικά να συρρικνώνεται στο ρόλο που επιτελεί.

Από το σημείο αυτό οδηγούμαστε στον τρίτο άξονα, στη διάκριση ιδεολογίας - επιστήμης:

γ) Στο *ΠΕκαιΚΤ*, διατηρείται από τον Πουλαντζά η αλτουσσεριανή διάκριση επιστήμης-ιδεολογίας. Κατά συνέπεια, οτιδήποτε αφορά στις ανθρώπινες δραστηριότητες πέραν του πεδίου, που αυστηρά ανήκει στη δομή του επιστημονικού λόγου, θεωρείται ότι εμπίπτει στο χώρο της ιδεολογίας. Με έναν παρόμοιο τρόπο οτιδήποτε φαίνεται να εμπεριέχεται στον όρο ‘ανθρώπινο βίωμα’ συλλήβδην εξοβελίζεται στο ίδιο επίπεδο. Η ίδια η διαδικασία συμβολικής παραγωγής που συνιστά το φυσικό τρόπο διαμεσολάβησης της ανθρώπινης υποκειμενικότητας με το πραγματικό, θεωρείται ότι ανήκει στην ιδεολογία, δηλ. στο επίπεδο που μέσω της λειτουργίας του φαντασιακού επιτελεί το ρόλο της διατήρησης και αναπαραγωγής του ήδη υπάρχοντος.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι αυτό που διακρίνει την αντίληψη του Althusser και του Πουλαντζά απ’ τις προγενέστερες θεωρήσεις, είναι η έμφαση που δίνεται στην υλική πλευρά των σχέσεων που απορρέουν από την ιδεολογία. Εξίσου, ο Althusser θα εισαγάγει για πρώτη φορά την ιδέα, ότι η ιδεολογία δε σχετίζεται απλώς και μόνον με το υλικό συμφέρον ούτε και αφορά μονοσήμαντα μια γνωστική διαδικασία, αλλά ότι ολόκληρη η δομή της ιδεολογίας συναρτάται με αυτό που κατά τη λακανική ψυχανάλυση ορίζεται ως φαντασιακό. Θα δείξει επιπλέον ότι αυτή η λειτουργία του φαντασιακού έχει στο κοινωνικό επίπεδο καθαρά υλικές

¹³⁵ Βλ. παρακάτω, στο Δ΄Μέρος, κεφ.2, για τον μετασχηματισμό των ταξικών ιδεολογιών.

συνέπειες, με άλλα λόγια ότι το ψευδές, παράγει και αναπαράγει στον κοινωνικό κόσμο υλικές μορφές. Ως εκ τούτου, η ιδεολογία συνδεδεμένη με το φαντασιακό και άρα και με το χώρο του ασυνειδήτου βρίσκεται συγχρόνως σε σχέσεις αμοιβαίας συνύφανσης και συσχετισμού με το πραγματικό. Ανάγεται στις ενδοψυχικές δομές του διχασμένου υποκειμένου και αυτές οι δομές εμπλέκονται σε διαδικασίες που καθιστούν εφικτές τη διατήρηση και αναπαραγωγή των σχέσεων ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Με δεδομένο, ότι η κατεξοχήν ιδεολογία του καπιταλισμού είναι ο φιλελευθερισμός, που στον πυρήνα του ενέχει την ιδέα ενός ουδέτερου Δικαίου ως ανώτατης ρυθμιστικής αρχής, ο Πουλαντζάς αναλαμβάνει να αναλύσει διεξοδικά, αυτό που αποτελεί τον θεμελιωδώς ιδεολογικό χαρακτήρα της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας και να αναδείξει τις φαντασιακές της συνιστώσες, οι οποίες επιφέρουν πολύ συγκεκριμένα υλικά αποτελέσματα σε επίπεδο συστημικής ρύθμισης. Εξειδικεύει με τον τρόπο αυτό τη διασύνδεση του φαντασιακού με τις υπαρκτές κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό και τον τρόπο που ιδεολογικές λειτουργίες, όπως αυτές της εξατομίκευσης ή της ψευδαισθητικής ανασύνθεσης του κοινωνικού κόσμου, μορφοποιούν την ενότητα του Κράτους-έθνους.

2. Λειτουργία και ρόλος της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας

Δείξαμε ήδη, ότι Πουλαντζάς, θεωρεί πως ρόλος της ιδεολογίας ως διακριτής βαθμίδας ενός κοινωνικού σχηματισμού, είναι αυτός της παροχής μιας συνοχής στηριγμένης στη λειτουργία του φαντασιακού, εφόσον είναι το φαντασιακό, που κυρίως επιβάλλει την ψευδαισθητική ανασύνθεση μιας μη συνεκτικής ενότητας σε ενοποιημένη μορφή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιείται και η γκραμσιανή μεταφορά του ‘τσιμέντου’, που αντιστοιχεί ακριβώς στη συγκροτητική λειτουργία της κυρίαρχης ιδεολογίας. Αυτός ο ρόλος συνοχής, όπως ο ίδιος εξηγεί, προϋποθέτει την ειδική απόκρυψη της ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης και στην

περίπτωση του ΚΤΠ, αποδίδεται στην ιδιαίτερη λειτουργία της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας¹³⁶.

Στο κεφάλαιο αυτό πρόκειται να αναλύσουμε τον τρόπο, με τον οποίο η νομικο-πολιτική ιδεολογία, που κατά τον Πουλαντζά κατέχει στους κεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς τον κυρίαρχο ρόλο, θέτοντας στο επίκεντρο την έννοια του ‘υποκειμένου δικαίου’, αποτελεί τη βασική αιτία της διαδικασίας μέσα από την οποία το Κράτος απομονώνει τους εργάτες (effet d’isolation), αποτρέποντάς τους από την ταξική πάλη. Πρόκειται για ένα από τα βασικότερα σημεία του πρώιμου έργου του Πουλαντζά και αφορά ακριβώς τον τρόπο που το Κράτος, στη νομικο-πολιτική του διάσταση και όχι η καπιταλιστική παραγωγή, απομονώνει τους κυριαρχούμενους, για να τους ενσωματώσει εκ των υστέρων στην ενότητα του λαού και του Κράτους-έθνους. Προκειμένου ωστόσο να γίνει κατανοητή η ανάπτυξη της συγκεκριμένης προβληματικής, θα πρέπει αρχικά να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο, μορφοποιείται θεωρητικά για τον Πουλαντζά, ο διαχωρισμός ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτικό επίπεδο, εντός των κεφαλαιοκρατικών σχηματισμών.

Σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, δε θα ήταν δυνατόν να θεμελιωθεί μια σαφής διάκριση ανάμεσα στο πολιτικό και το οικονομικό επίπεδο, με τον τρόπο που μια ανάλογη διάκριση θα ίσχυε για τον ΚΤΠ. Ένας τέτοιος διαχωρισμός γίνεται ορατός, μόνο ύστερα από τη σταδιακή διάλυση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής και τη λύση των παλαιών σχέσεων προστασίας, διαδικασία που οδήγησε στη συσσώρευση του κεφαλαίου και την κοινωνικοποίηση της εργασίας.

Είναι γνωστές από τις αναλύσεις του Marx, οι διαδικασίες που οδήγησαν, αφενός στη συγκέντρωση κεφαλαίου και αφετέρου, στη σχεδόν ταυτόχρονη κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής¹³⁷. Η ανάπτυξη της ανταλλαγής, η κυριαρχία της ανταλλακτικής αξίας σε βάρος της αξίας χρήσης, ο αποχωρισμός της εργασίας από τις μέχρι τότε αντικειμενικές

¹³⁶ ΠΕ και ΚΤ τ.β’, σελ. 49-51.

¹³⁷ Βλ. ειδικότερα τις αναλύσεις του Marx, σχετικά με τη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης όπως και ό,τι αφορά στην ιστορική διαμόρφωση του κεφαλαίου, K. Marx, *Das Kapital*, αγγλ. μτφρ., στο κεφ. : ‘The so-called primitive Accumulation’, τ. I, The Modern Library, Νέα Υόρκη, σελ. 784 κ.ε.

συνθήκες παραγωγής αποτέλεσαν όλα, τις συνέπειες της συσσώρευσης χρηματικού πλούτου - που εν μέρει προκλήθηκε και από την απογύμνωση των αγροτικών πληθυσμών από το έδαφος και την ιδιοκτησία τους - όπως και της προώθησης των παραγωγικών μεθόδων και του συνακόλουθου μετασχηματισμού των τεχνουργικών συντεχνιών σε μονάδες μαζικής παραγωγής. Ο *αποχωρισμός* του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του που επακολούθησε, «ο συνδυασμός», όπως γράφει ο Πουλαντζάς, «της σχέσης πραγματικής ιδιοποίησης και της σχέσης ιδιοκτησίας»¹³⁸, ήταν εκείνος που εγκαθίδρυσε στο «*νομικο-πολιτικό επίπεδο* τους δρώντες παράγοντες της παραγωγής σαν 'άτομα-υποκείμενα', πολιτικά και νομικά, απογυμνωμένα από τον οικονομικό τους προσδιορισμό και επομένως, από την ταξική τους τοποθέτηση».¹³⁹ Ωστόσο, αυτή ακριβώς η ισότητα που προκύπτει ανάμεσα στα άτομα -υποκείμενα δικαίου δεν είναι καθόλου προφανής και φυσική. Πως και κάτω από ποιές συνθήκες συντελέστηκε η μετάβαση από από ένα σύμπαν ιεραρχημένο, από το υποβαθμισμένο νομικό καθεστώς των δουλοπαροίκων, σε έναν κόσμο ελεύθερων και ίσων ατόμων-υποκειμένων, αυτόνομων οντοτήτων, φαινομενικά ανεξάρτητων από κάθε κοινωνική δέσμευση ;

Η νομικο-πολιτική αυτή εξίσωση συμπίπτει με την ανάδυση των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου, οι οποίες προϋποθέτουν την ίση μεταχείριση ξεχωριστών ατομικών προκοινωνικών σφαιρών, δηλ. μια *φυσική* κατάσταση του ατόμου που προηγείται κάθε κοινωνικής σχέσης και το οποίο μόνο στη συνέχεια, ύστερα από τη σύναψη ενός *συμβολαίου* ή μιας *σύμβασης* εισέρχεται στην πολιτική κοινωνία. Από τη φυσική κατάσταση που αποτελεί όχι τόσο ένα ιστορικό, όσο ένα λογικό προαπαιτούμενο, συνάγονται οι κανόνες που θα πρέπει να διαπνέουν το Κράτος, το οποίο σύμφωνα με τους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου συνιστά μια εθελούσια ένωση ίσων μεταξύ τους και ανεξάρτητων ατόμων. Αυτό το μεμονωμένο άτομο που είναι ο φορέας των ατομικών δικαιωμάτων, θα αποτελεί στο εξής την προϋπόθεση του πολιτικού Κράτους, του οποίου η σύσταση εγγυάται την ισορροπία των σχέσεων ανάμεσα στους ανεξάρτητους και ίσους μεταξύ

¹³⁸ ΠΕ και ΚΤ, τ. α', σελ. 176.

¹³⁹ Ο.π., σελ. 177.

τους ιδιώτες. Αφ' ενός λοιπόν, «η κοινωνία μετατρέπεται σ' ένα σύνολο από ελεύθερα και ίσα άτομα που σχετίζονται μεταξύ τους ως ιδιοκτήτες των ατομικών τους ικανοτήτων, καθώς και όσων έχουν αποκτήσει από την άσκησή τους»¹⁴⁰ και αφετέρου, η ίδια η «η πολιτική κοινωνία μετατρέπεται σε ένα όργανο προστασίας αυτής της ιδιοκτησίας και διατήρησης των τακτικών σχέσεων ανταλλαγής».¹⁴¹ Συνάγεται ότι η ισότητα της φιλελεύθερης θεωρίας και της θεωρίας του φυσικού δικαίου συνδέεται με το διαχωρισμό του ατόμου-ιδιοκτήτη από τη φεουδαρχική κοινότητα, ενώ είναι ακριβώς το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης του εαυτού του και των ατομικών του ικανοτήτων - μέρος της ιδιοκτησίας του - που τον καθιστά ελεύθερο από κοινωνικές δεσμεύσεις. Η ιεραρχική δομή της κοινωνίας αποκηρύσσεται- τουλάχιστον φραστικά -, ενώ αναγνωρίζεται η ελευθερία δικαιωμάτων και ευκαιριών, στα πλαίσια της αγοράς και των ελεύθερων ανταλλαγών.

Είναι γνωστό, ότι κατά τον Marx η φιλελεύθερη ισότητα ανάμεσα σε άτομα-ιδιώτες είναι ιδεατή και τυπική, εξαιτίας του ότι τοποθετείται έξω από τις πραγματικές αντικειμενικές σχέσεις, εκτός του πλαισίου των σχέσεων και των διαδικασιών παραγωγής. Με τον ίδιο τρόπο που θεωρεί ότι η κοινωνία δεν αποτελεί μια αφηρημένη έννοια, η οποία θα παγωνόταν εκτός του πλέγματος των αισθητών, αντικειμενικών σχέσεων, με τον ίδιο τρόπο θεωρεί ότι και το άτομο, ως ξεχωριστή και επιμέρους ατομικότητα δεν μπορεί να αποτελεί μια έννοια αφηρημένη, μια οντότητα ανεξάρτητη από το συνολικό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Για τον Marx άτομο είναι πάντοτε το κοινωνικό άτομο. Η ελευθερία και η ισότητα δεν μπορεί να αποτελούν κατηγορήματα του 'εγωιστή ανθρώπου', ενώ το πρόβλημα της ατομικότητας δεν μπορεί να ιδωθεί έξω από τους φυσικούς, ιστορικούς και υλικούς όρους της ύπαρξης των ανθρώπινων κοινωνιών.

Κατά τον Πουλαντζά, η θεωρία του φυσικού δικαίου, αποτελεί τον πολιτικό και νομικό λόγο της ανερχόμενης, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, αστικής τάξης. Αυτή η πολιτική ιδεολογία διαποτίζει στο σύνολό της τη νομική γλώσσα και από εκεί διαχέεται σε ολόκληρο το κοινωνικό

¹⁴⁰ C.B Macpherson , *The Political Theory of Possessive Individualism : Hobbes to Locke*, Oxford University Press, σελ. 3.

¹⁴¹ Ο.π., σελ. 3.

οικοδόμημα, για να αναχθεί στη συνέχεια σε κυρίαρχη στα πλαίσια των κεφαλαιοκρατικών σχηματισμών. Τα προβλήματα της ελευθερίας, της ισότητας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, της σύστασης του κράτους δικαίου, της έννοιας του προσώπου, καθώς και της συγκρότησης των υποκειμένων δικαίου, ελεύθερων και ίσων μεταξύ τους ανάγονται όλα στη λειτουργία των νομικο-πολιτικών δομών και πιο συγκεκριμένα σε αυτήν της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας¹⁴². Αυτή ακριβώς η ειδική διαμόρφωση των συγκεκριμένων ιδεολογικών δομών είναι που επιτρέπει τη λειτουργία των νέων οικονομικών σχέσεων, οι οποίες εξαρτώνται από την απελευθέρωση των δρώντων οικονομικών παραγόντων από τις παλαιές σχέσεις εξάρτησης και υποτέλειας, και θεμελιώνονται στην ελεύθερη αγοραπωλησία της εργατικής τους δύναμης διαμέσου της σύμβασης εργασίας. Η σύγχρονη νομική μορφή υποβοηθά την ανάπτυξη της πρακτικής δραστηριότητας των ανθρώπων έξω από το πλαίσιο των παλαιών περιορισμών και δεσμεύσεων, εμφανίζοντας τη γενικευμένη ανταλλαγή των εμπορευμάτων -που εκτείνεται μέχρι τη σχέση μισθωτής εργασίας- ως συναλλαγή προερχόμενη από τη σύγκλιση βουλήσεων, δηλ. την ελεύθερη απόφαση ισότιμων 'υποκειμένων δικαίου', ατόμων αποκομμένων μεταξύ τους και προσωπικά ανεξάρτητων, τα οποία συνδέονται μόνο διαμέσου της ανταλλαγής των προϊόντων τους¹⁴³.

Από την άλλη πλευρά, αν η νομικο-πολιτική ιδεολογία προσδιορίζει τους φορείς της παραγωγής ως άτομα-πρόσωπα, παράγεται αυτό που ο Πουλαντζάς ονομάζει 'αποτέλεσμα απομόνωσης'. Πρόκειται για «..μια ιδεολογική αντίληψη των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων που τις αντιλαμβάνονται σαν συναντήσεις ανταλλακτικού χαρακτήρα μέσα στην αγορά, ατόμων-δρώντων παραγόντων της παραγωγής»¹⁴⁴. Οι δρώντες παράγοντες, οι φορείς των σχέσεων παραγωγής ζουν τις καπιταλιστικές σχέσεις, όχι μέσα από αυτό που είναι, ως μέλη δηλ. της τάξης στην οποία ανήκουν, αλλά σαν να αποτελούν οι ίδιοι διακριτές, αποκομμένες μονάδες, που συγκρούονται στο όνομα του ατομικού, εγωιστικού τους συμφέροντος. Το γεγονός αυτό συσκοτίζει την ύπαρξη των ταξικών ανταγωνιστικών

¹⁴² ΠΕ και ΚΤ, τ.β', σελ. 45-46.

¹⁴³ Για τη γνωστή κριτική των 'ατομικών δικαιωμάτων' από τον Marx, βλ. K. Marx, *Das Kapital*, τ. I, σελ. 195.

¹⁴⁴ ΠΕ και ΚΤ, τ.α', σελ. 180.

σχέσεων κι επιφέρει συνέπειες στο πεδίο της ταξικής πάλης, ενώ την ίδια στιγμή αυτή η απομόνωση αποτελεί το υπόβαθρο της εμφάνισης του Κράτους-έθνους. Σε αντιδιαστολή με το αποτέλεσμα απομόνωσης, την ατομικοποίηση που επιβάλλει η νομικο-πολιτική ιδεολογία, το Κράτος ανυψώνεται στο επίπεδο της *ενότητας* όλων των ανεξάρτητων υποκειμένων δικαίου, ως η ενσάρκωση της συλλογικής, λαϊκής βούλησης και του γενικού συμφέροντος. Αυτό αντανακλάται όχι μόνο στους θεσμούς και τη γραφειοκρατική οργάνωση του Κράτους, αλλά και στη σύσταση πολιτικών κατηγοριών, όπως η *κοινή γνώμη* και η *συναίνεση*. Κατά συνέπεια, το Κράτος αφενός απομονώνει τους φορείς της παραγωγής διαμέσου της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας και παράλληλα, την ίδια στιγμή τους συνενώνει, αντιπροσωπεύοντας την ενότητα αυτής της διάσπασης, ως Κράτος-έθνος, αποκρύπτοντας με αυτόν τον τρόπο τον ταξικό του χαρακτήρα. Η συγκεκριμένη αντίθεση παίρνει τη μορφή «αντιφάσεων ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, ανάμεσα στο ιδιωτικό δίκαιο και το δημόσιο δίκαιο, ανάμεσα στις πολιτικές ελευθερίες και το γενικό συμφέρον κτλ.»¹⁴⁵ Δεν πρόκειται προς το παρόν να επικεντρώσουμε στη θεσμική λειτουργία του Κράτους-έθνους¹⁴⁶, τονίζουμε μόνο ότι ο οργανωτικός ρόλος του Κράτους, επιβάλλει την απουσία μιας γλώσσας σημαδεμένης από τα ίχνη της ταξικής κυριαρχίας και παράλληλα, εμφανίζει το γραφειοκρατικό μηχανισμό καθώς και κάθε θεσμό αντιπροσώπευσης, ως μια ανεξάρτητη, γενική, οργανωτική αρχή.

Θα ήταν ωστόσο σκόπιμο, να εστιάσουμε περαιτέρω στο ‘αποτέλεσμα απομόνωσης’, όχι μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι κατά την πρώτη περίοδο του θεωρητικού έργου του Πουλαντζά παίζει σημαντικό ρόλο στην αντίληψή του για την ιδεολογία, αλλά κι επειδή συνδέει την ανάλυσή του για το κεφαλαιοκρατικό Κράτος με το οικονομικό στοιχείο. Όπως ήδη σημειώσαμε, ο Πουλαντζάς απορρίπτει τη διάκριση κοινωνίας των πολιτών-Κράτους, για την οποία θεωρεί ότι : «καλύπτει καταχρηστικά το πραγματικό πρόβλημα της *αμοιβαίας αυτονομίας*, μέσα στον ΚΤΠ., των

¹⁴⁵ Ο.π., σελ. 185.

¹⁴⁶ Η ανάλυση της θεσμικής ενότητας του Κράτους θα γίνει στη συνέχεια, στην ενότητα: ‘Ηγεμονία και θεσμική διαμεσολάβηση’.

πολιτικών και οικονομικών δομών»¹⁴⁷ και διευκρινίζει, ότι η εμφάνιση των δρώντων παραγόντων ως ‘ατόμων’, δεν εντοπίζεται στο πεδίο των σχέσεων παραγωγής, αλλά είναι το αποκλειστικό αποτέλεσμα των νομικών σχέσεων και ειδικότερα της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας.¹⁴⁸ Όμως, παρόλο που σχεδόν αντιφάσκοντας με τα παραπάνω υποστηρίζει επίσης ότι :«...το νομικο-πολιτικό εποικοδόμημα είναι συσχετισμένο μ’ αυτή τη δομή των παραγωγικών σχέσεων ...Ο αποχωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής αντανακλάται...στο θεσμοποιημένο προσδιορισμό των δρώντων παραγόντων της παραγωγής σαν νομικών υποκειμένων, δηλ. πολιτικών ατόμων-προσώπων»¹⁴⁹, δεν αποσαφηνίζει, όπως θα ήταν αναμενόμενο στα πλαίσια μιας μαρξιστικής εννοιολόγησης, το υλικό υπόβαθρο που συνδέει τη συγκεκριμένη μορφή ιδιοκτησίας με την ατομικοποίηση που επιβάλλεται από το δίκαιο και την ιδεολογία. Αυτή την άποψη, που ο Πουλαντζάς υιοθετεί στο *ΠΕκαιΚΤ*, πρόκειται αργότερα, ειδικά στο τελευταίο του έργο να ανασκευάσει, καθώς θα εντάξει το αποτέλεσμα απομόνωσης στη διαδικασία παραγωγής και συγκεκριμένα, στην αποκοπή των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής.

Ο Marx συνδέει την νομική σχέση με την ανταλλαγή, θεμελιώνοντάς την στη σχέση αμοιβαίας συναίνεσης.¹⁵⁰ Αυτή η συναίνεση που όπως ο ίδιος εξηγεί, παίρνει τη μορφή της σύμβασης, είναι αναγκαία στις συνθήκες των γενικευμένων ανταλλαγών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εάν λοιπόν η νομική σχέση που προέρχεται ιστορικά από την αντιδικία, προϋποθέτει ξεχωριστά υποκείμενα, ατομικούς ιδιοκτήτες, φορείς ξεχωριστών ατομικών συμφερόντων που αντιπαρατίθενται συναλασσόμενοι στην αγορά, γενικεύεται και αναπτύσσεται σε δίκαιο, παίρνει δηλ. τη μορφή ενός *αντικειμενικού εξωτερικού κανόνα* ρυθμιστικού των σχέσεων μεταξύ των κατόχων εμπορευμάτων, εκεί όπου η οικονομική δομή της κοινωνίας βασίζεται στον ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας και στη διευρυμένη ανταλλαγή. Ο Πουλαντζάς, εκλαμβάνοντας την ατομικοποίηση ως το αποκλειστικό παράγωγο της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας, θεωρεί ότι απομακρύνεται από την αντίληψη που ανάγει τη δομή των

¹⁴⁷ Ο.π., σελ.175.

¹⁴⁸ Βλ. ό.π., σελ.177.

¹⁴⁹ Ο.π., σελ. 176.

¹⁵⁰ Κ.Marx, *Das Kapital*, τ.1, σελ.96.

κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε «συναντήσεις ανταλλακτικού χαρακτήρα»¹⁵¹. Έτσι διαφοροποιείται κατά κάποιο τρόπο από τον Marx, για τον οποίο δεν είναι νοητή η οποιαδήποτε ανάλυση των παραγωγικών σχέσεων, εκτός του συνολικού κύκλου της παραγωγικής διαδικασίας - από την παραγωγή των προϊόντων στη διανομή, από τη διανομή στην ανταλλαγή, κι από την ανταλλαγή στην κατανάλωση (αυτή η τελευταία υπολογίζεται από την πολιτική οικονομία, μόνο στο βαθμό που επηρεάζει την παραγωγή, ώστε να ξαναρχίσει η όλη διαδικασία)¹⁵² - όσο και αν η μορφή ιδιοκτησίας και ιδιοποίησης παραμένει καθοριστική.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως ό,τι για τον Marx συνιστά απόρροια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για τον Πουλαντζά εμφανίζεται ως το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού Κράτους και της ιδεολογίας του. Εκτός από αυτή τη σημαντική διαφοροποίηση, μπορεί κανείς να διαγνώσει την ιδιαίτερης βαρύτητας λειτουργιστική επιρροή που υφίστανται κατά την πρώτη αυτή περίοδο οι επεξεργασίες του, από το γεγονός ότι ο ρόλος της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας συνυφαίνεται με τη συνοχή και την ισορροπία ολόκληρου του συστήματος¹⁵³. Η νομική μορφή με το ιδιαίτερο περιεχόμενό της, φαίνεται να διασφαλίζει την ανάγκη σταθερότητας και αναπαραγωγής της οικονομίας και συγχρόνως, να εκφράζει ως επιφαινόμενο, ένα περιεχόμενο που βρίσκεται σε ‘τελική ανάλυση’, ‘κάπου αλλού’, εν προκειμένω στην οικονομία. Στην πραγματικότητα, η θέση του Πουλαντζά δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από εκείνη του Parsons, όταν ο τελευταίος ισχυρίζεται ότι: «Οι θεσμοί...προσδιορίζουν τις συνθήκες διατήρησης μιας σταθερής κατάστασης, από την άποψη της συνάντησης των λειτουργικών προαπαιτούμενων του συστήματος, κάτω από λίγο πολύ τυπικές συνθήκες».¹⁵⁴ Η ακόμη, όταν θεωρεί, ότι η σύμβαση εργασίας αποτελεί οργανωτικό παράγοντα της παραγωγής, που όμως βρίσκεται έξω από τα

¹⁵¹ ΠΕ καιΚΤ, τ.α',σελ.180.

¹⁵² K.Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, τ.Ι, αγγλ.μτφρ., Penguin, 1973, σελ. 87 -89.

¹⁵³ «...η νομικο-πολιτική ιδεολογία εκπληρώνει τον ιδιαίτερο ρόλο συνοχής, ρόλος που ανήκει στο ιδεολογικό στοιχείο μέσα στον Κ.Τ.Π. και σ' ένα καπιταλιστικό σχηματισμό. Με δυο λόγια, όλα συμβαίνουν εδώ σαν εάν ο χώρος της ιδεολογίας που είναι ο καλύτερα τοποθετημένος για να κρύβει τον πραγματικό δείκτη καθορισμού και κυριαρχίας της δομής είναι επίσης ο καλύτερα τοποθετημένος για να τσιμεντάρει τη συνοχή των κοινωνικών σχέσεων, ανασυγκροτώντας την ενότητα πάνω σ' ένα φανταστικό πεδίο». ΠΕ καιΚΤ,τ. β', σελ.51.

¹⁵⁴ Talcott Parsons, *The Social System*, The Free Press, Νέα Υόρκη, σελ. 102.

πλαίσιά της.¹⁵⁵ Κοινός τόπος και στις δύο περιπτώσεις είναι η θέση πως οι κοινωνικοί κανόνες και οι ρυθμίσεις συνιστούν το αποτέλεσμα, την έκφραση της λειτουργικότητας μιας υπο-κείμενης δομής- στη συγκεκριμένη περίπτωση, της οικονομικής - η οποία και επιτρέπει την παραγωγική τους ερμηνεία.

Το πρόβλημα που μεταξύ άλλων τίθεται, είναι το κατά πόσο μπορούμε πραγματικά να υποθέσουμε μια νομική μορφή ανεξάρτητη από την οικονομία. Το πως θα μπορούσαμε να θεμελιώσουμε τη χρονική ή λογική προτεραιότητα της μιας έναντι της άλλης, από τη στιγμή που οι σχέσεις οικονομικής εκμετάλλευσης άμεσα συνυφαίνονται με συγκεκριμένα *θεσμισμένες συμβολικές μορφές*, οι οποίες μπορεί άλλοτε να έχουν μια προεξάρχουσα νομική κι άλλοτε μια προεξάρχουσα θρησκευτική διάσταση; Θα μπορούσαμε αντιθέτως, να υποστηρίξουμε ότι το δίκαιο δεν εκφράζει με την ιδεολογία του κάτι που δεν είναι ήδη υπαρκτό στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, καθώς δεν πρόκειται για την έκφραση μιας σχέσης ουσίας (οικονομικής) – φαινομένου (δικαίου).

Σε ό,τι αφορά την ενοποιητική λειτουργία της ιδεολογίας, υπενθυμίζουμε ότι κατά τον Πουλαντζά, αυτή συνίσταται στην παροχή μιας ενότητας στηριγμένης στο φαντασιακό εκεί όπου δεν υπάρχει παρά σύγκρουση και κατακερματισμός¹⁵⁶. Στην περίπτωση των κεφαλαιοκρατικών σχηματισμών, το φαντασιακό λειτουργεί διαμέσου της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας με έναν τρόπο διττό : αφενός απομονώνει, εξατομικεύει και αφετέρου ανασυνθέτει, συνδέει το σύνολο των ξεχωριστών υποκειμένων δικαίου μέσα στην ψευδαισθητική ενότητα του Κράτους-έθνους. Από τη μία πλευρά επομένως διαπιστώνεται η συγκρότηση διακριτών ατομικότητων, μέσω των ταυτίσεων που διακινεί η νομικο-πολιτική ιδεολογία και από την άλλη, οι διακριτές αυτές ατομικότητες συσσωματώνονται, όπως μέσα από το πρόπλασμα μιας κατοπτρικής εικόνας, στη μήτρα του Κράτους-έθνους.

¹⁵⁵ Ο Parsons εξηγεί τη σχέση παραγωγής- σύμβασης εργασίας ως εξής : «Καθώς ο καταμερισμός εργασίας αναπτύσσεται, η διαδικασία της παραγωγής φέρνει κοντά και από διαφορετικές πηγές, τους αναγκαίους παράγοντες, κυρίως όμως [τους φέρνει] από διαφορετικούς χώρους του κοινωνικού συστήματος και τους συνδυάζει, κάτω από κατάλληλες συνθήκες και στις κατάλληλες αναλογίες...Αλλά τι σημαίνει 'χώρος του κοινωνικού συστήματος'; Σημαίνει σαφώς, ότι ο πρωταρχικός έλεγχος αυτών των παραγόντων βρίσκεται σε μη-οικονομικά υποσυστήματα».

¹⁵⁶ Βλ. *ΠΕκαιΚΤ*, τ. β', σελ 38 – 40.

Όπως ήδη δείξαμε, κατά τον Althusser το υποκείμενο «που τοποθετείται στον πυρήνα κάθε ιδεολογίας»¹⁵⁷, δεν συνιστά παρά το αποτέλεσμα της εμπειρικής διαδικασίας της αναγνώρισης (*reconnaissance*), που δεν είναι τίποτε άλλο από μία παραγνώριση (*méconnaissance*), οργανωμένη γύρω απ' το *στάδιο του καθρέφτη*¹⁵⁸. Στην περίπτωση που εξετάζουμε, η παραγνώριση συνίσταται, στο ότι τα άτομα θεωρούνται όχι τα μέλη μιας τάξης, καθοριζόμενα από τους ταξικούς τους προσδιορισμούς, αλλά ανεξάρτητες, αυτόνομες και προσυγκροτημένες οντότητες. Είναι μόνο η φαντασιακά υπαγορευμένη διαδικασία ταύτισης με μια εξωτερική εικόνα, την εικόνα ενός Ιδεώδους του Εγώ, που μπορεί να επιβάλλει το μοντέλο της ελεύθερης ατομικότητας, ως προτύπου μιας ψευδαισθητικής ανασύνθεσης. Ο θεσμός του υποκειμένου δικαίου, επιτελεί ακριβώς αυτή τη λειτουργία, που είναι ταυτόσημη με μια λειτουργία ιδεώδους. Ο φιλελευθερισμός συγκροτεί, μετατρέπει τα συγκεκριμένα άτομα σε υποκείμενα δικαίου και συγχρόνως τα απομονώνει από τους ταξικούς τους καθορισμούς, γεγονός που κατά τον Πουλαντζά αποτελεί ανάμεσα στα άλλα «τον όρο δυνατότητας της νομικής σχέσης της ιδιοκτησίας»¹⁵⁹. Ακριβώς στον αντίποδα αυτής της ατομικοποίησης, της 'απομόνωσης' των δρώντων παραγόντων της παραγωγής, ή αλλιώς της διάλυσης των κοινωνικών σχηματισμών σε επιμέρους άτομα, η ιδεολογία του Κράτους-έθνους ενοποιεί, αντιπροσωπεύοντας την ενότητα αυτών των μεμονωμένων σχέσεων, παρέχοντας μια συλλογική και συγχρόνως ατομική ταυτότητα, η οποία υπερτερεί κάθε άλλης ατομικής και κοινωνικής ταύτισης. Διαμορφώνει δηλ. μια συλλογική εικόνα ολότητας που τεχνητά υπερβαίνει τη συγκρουσιακότητα του κοινωνικού πεδίου, με το να δίνει στα άτομα, διαμέσου του πλαισίου που παρέχει, τη δυνατότητα συλλογικά να ταυτίζονται και να καλύπτουν τις διαφορές και τις ανισότητες που επιβάλλουν οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις¹⁶⁰. Πρόκειται επομένως για

¹⁵⁷ L. Althusser, *Lénine et la Philosophie : Sur le rapport de Marx à Hegel*, Petite Collection Maspero, Παρίσι 1982, σελ. 70.

¹⁵⁸ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

¹⁵⁹ *ΠΕ και ΚΤ*, τ.β', σελ. 49.

¹⁶⁰ Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Ο Εθνικισμός ως ιδεολογία», υλικά του Επιστημονικού Συμποσίου: *Εθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, 21 και 22 Ιανουαρίου 1994, Εταιρεία Σπουδών Ν.Ε. Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, σελ. 81-82.

την ψευδεπίγραφη εμφάνιση της υπερταξικής πολιτικής καθολικότητας του Κράτους-έθνους που συνενώνει και ομογενοποιεί.

Εν κατακλείδι θα λέγαμε, ότι η συγκρότηση του 'υποκειμένου δικαίου', που ως φαινόμενο αναδύεται, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, από την ιδεολογία της νομικής και πολιτικής βαθμίδας, λειτουργεί ως μια φαινομενική μορφή, στην οποία ερείδεται ένα σύνολο κοσμοεικόνων και ιδεολογημάτων, αναγκαίων για την αναπαραγωγή και τη λειτουργία της κοινωνίας. Το ανθρώπινο υποκείμενο παρουσιάζεται ως μια έννοια ιδεολογική, μια έννοια που ανήκει στον ιδεολογικό λόγο του Κράτους, το οποίο έχει ως απώτερο στόχο την απρόσκοπτη ένταξη των ατόμων στις πρακτικές εκείνες δραστηριότητες, που είναι αναγκαίες για τη στήριξη, διατήρηση και αναπαραγωγή της υπάρχουσας δομής.

Γ' ΜΕΡΟΣ:

Ηγεμονία και θεσμική διαμεσολάβηση

Αναλύσαμε έως τώρα, πως το φαντασιακό - το οποίο, σύμφωνα με την αλτουσσεριανή άποψη συνίσταται ουσιαστικά στο γεγονός, ότι τα άτομα ζουν τις συνθήκες της ύπαρξής τους σαν να ήταν τα 'υποκείμενα', οι δημιουργοί αυτών των συνθηκών - συνιστά, σύμφωνα με αυτή την ίδια αντίληψη, το υπόβαθρο κάθε ιδεολογίας. Όμως, αυτό που ειδικότερα αφορά την ανάπτυξη της προβληματικής του Πουλαντζά στον τομέα της ιδεολογίας, δεν είναι τόσο ο εν γένει χαρακτήρας της, όσο η άρθρωσή της με το πρόβλημα των δομών εξουσίας και ταξικής κυριαρχίας.

Υπενθυμίζουμε, ότι ο Althusser έχοντας ιδιαίτερος επιμένει στην υλική διάσταση της ιδεολογίας και θεωρώντας την οργανικό μέρος κάθε κοινωνικής ολότητας, την ανήγαγε σε μια ειδική δομή η οποία, καθώς εκδηλώνεται στις βιωμένες υλικές σχέσεις των ανθρώπων, 'επικαθορίζει' διαμέσου της λειτουργίας του φαντασιακού τις σχέσεις τους με το πραγματικό. Για τις ταξικές κοινωνίες αποφασιστικής σημασίας θα ήταν οι ιδεολογικές διαδικασίες, διαμέσου των οποίων μια τάξη σταθεροποιεί και αναπαράγει την κυριαρχία της, το πως δηλ. με τη διαμεσολάβηση των ιδεολογικών διαδικασιών γίνεται κατορθωτό η σχέση που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη και τον κόσμο να εμφανίζεται ως νομιμοποιημένη, έλλογη και συνεπώς αποδεκτή.

Για τον Πουλαντζά, ο κατεξοχήν χώρος υλοποίησης της ταξικής ηγεμονίας είναι ο χώρος του Κράτους-έθνους. Η ειδική επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας καθίσταται εφικτή, στο βαθμό που κατορθώνει να ανασυνθέτει φαντασιακά τις θεμελιώδεις διαιρέσεις της αστικής κοινωνίας, διαδικασία που θα πρέπει να συσχετιστεί με τη λειτουργία του αυτόνομου πεδίου της πολιτικής και ειδικότερα με το Κράτος και τη θεσμική του οργάνωση. Εξ'ου και σκοπός του παρόντος κεφαλαίου θα είναι να αναδειχθεί το πως ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται την οργάνωση της ταξικής ηγεμονίας στους κεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς, καθώς και το πως η συνολική διαμόρφωση των θεσμών του κεφαλαιοκρατικού Κράτους νοείται

από τον ίδιο, ως συγκεκριμένη σύσταση των μηχανισμών, με σκοπό την νομιμοποίηση της ηγεμονίας.

1. Δομή και λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού Κράτους

Η κυρίαρχη θέση που η νομικο-πολιτική ιδεολογία καταλαμβάνει στο εσωτερικό της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, οφείλεται, σύμφωνα με τον Πουλαντζά του *ΠΕκαιΚΤ*, αφενός στο ρόλο διασφάλισης της θεσμικής ενότητας του Κράτους, μέσω της νομιμοποίησης της πολιτικής κυριαρχίας και αφετέρου, στο γεγονός ότι αποτελεί τον αιτιώδη παράγοντα του ‘αποτελέσματος απομόνωσης’ και του σύστοιχου του φαινομένου, της ενοποίησης των δρώντων παραγόντων στο εσωτερικό του Κράτους-έθνους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται ο αγώνας των ανταγωνιστριών τάξεων για την ‘ηγεμονία’, η οποία, όπως συχνά τονίζει ο Πουλαντζάς, δεν μπορεί εξ’ ολοκλήρου να αναχθεί στο πεδίο της ιδεολογίας, αφού αποτελεί μια ιδιαίτερη εκδοχή της πολιτικής, με σοβαρές ωστόσο επιπτώσεις για την εν γένει ιδεολογία. Η ίδια εξάλλου η ηγεμονία διαθέτει ένα διπλό πεδίο εφαρμογής: αφορά τόσο τις θεσμοποιημένες πολιτικές δομές, δηλ. τους μηχανισμούς του Κράτους, τη θεσμική τους υλικότητα, όσο και το σύνολο των πολιτικών πρακτικών των τάξεων μιας καπιταλιστικής ανταλλακτικής κοινωνίας. Ο διττός της αυτός χαρακτήρας οφείλεται στο γεγονός ότι ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται το πολιτικό στοιχείο και ως ιδιαίτερο δομικό επίπεδο-αντικειμενικές δομές/θεσμοί και ως ειδική πρακτική, με ειδικό αντικείμενο τον μετασχηματισμό της πολιτικής ‘συγκυρίας’¹⁶¹. Για το λόγο αυτό, πέρα απ’ το συσχετισμό του Κράτους με τον καθεαυτό χώρο των σχέσεων παραγωγής, είναι η ηγεμονία που αποτελεί τη θεμελιώδη του οργανωτική αρχή.

Εν κατακλείδι, η έννοια της ηγεμονίας μας επιτρέπει την εξέταση της συγκεκριμένης σχέσης ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, τόσο στο πεδίο των θεσμών, όσο και στο πεδίο των πρακτικών. Άπτεται δε της ιδεολογίας- χωρίς, το επαναλαμβάνουμε, εξ’ ολοκλήρου να ταυτίζεται - στο

¹⁶¹Βλ. Β. Jessop, *Nicos Poulantzas. Marxist Theory and Political Strategy*, σελ. 76-78.

βαθμό που διαμέσου αυτής, γίνεται κατορθωτό από την ηγεμονεύουσα τάξη, να κάνει αποδεκτή την κοσμοαντίληψή της, νομιμοποιώντας ιδεολογικά την κυριαρχία της.

Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι η ηγεμονία συγκροτείται στο εσωτερικό μιας πολιτικής βαθμίδας αυτονομημένης από την οικονομία, πράγμα που συνεπάγεται, ότι η συγκεκριμένη βαθμίδα διαθέτει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σχέση με εκείνα που προσidiaζαν στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Ωστόσο, για να εντοπιστούν και να ερμηνευθούν σωστά τα συγκεκριμένα στοιχεία, θα έπρεπε πρώτα, σύμφωνα με τον ίδιο, να προσδιοριστούν οι οικονομικοί παράγοντες που υπαγορεύουν την ιδιαίτερη μορφή Κράτους στον καπιταλισμό¹⁶². Εν πρώτοις λοιπόν, απορρίπτεται ο διαχωρισμός που υιοθετείται, τόσο από την τυπική ιστορικοιστική τάση, όσο και από την ιταλική μαρξιστική σχολή¹⁶³, της κοινωνίας πολιτών /Κράτους. Μια τέτοια διάκριση θα προϋπέθετε την κατ' άτομο θεώρηση των παραγόντων της παραγωγής, που το σύνολό τους θ' αποτελούσαν την κοινωνία των πολιτών/οικονομικό στοιχείο εντός των κοινωνικών σχέσεων.¹⁶⁴ Αντιθέτως, διευκρινίζεται ότι το φαινόμενο που στην πραγματικότητα περιγράφεται με αυτό τον όρο, αντιστοιχεί στο χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του, πράγμα που από την πλευρά των εργαζομένων οδηγεί στη συλλογικοποίηση της εργασίας-κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ από την πλευρά των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής στη συγκέντρωση κεφαλαίου.¹⁶⁵

Η συγκεκριμένη αυτή δομή της εργασιακής διαδικασίας έχει ως συνέπεια την αυτονόμηση των ξεχωριστών ατομικών εργασιών που δεν συντελούνται σχεδιασμένα, την απομόνωση των παραγόντων της παραγωγής (εξάρτηση/ανεξαρτησία των παραγωγών) και την κυριαρχία του νόμου της αξίας και της ανταλλακτικής αξίας, η οποία αποτελεί τη βάση του εμπορεύματος.¹⁶⁶ Από την άλλη πλευρά, αυτή ακριβώς η αυτονόμηση των παραγωγών στο οικονομικό επίπεδο αντικαθρεφτίζεται στον πολιτικό -

¹⁶² ΠΕ καιΚΤ, τ.α',σελ.170.

¹⁶³ Βλ. για την ιταλική μαρξιστική σχολή, ό.π., σελ.171-172, 175-179, 190-196.

¹⁶⁴ Ό.π., σελ. 171.

¹⁶⁵ Ό.π., σελ. 175.

¹⁶⁶ Ό.π., σελ. 178 και Ν. Πουλαντζάς, «Γκράμσι, μεταξύ Σάρτρ και Αλτουσέρ, 1965», *Για τον Γκράμσι*, Πολύτυπο, Αθήνα 1984, σελ. 47.

καθολικό χαρακτήρα του Κράτους, το οποίο «παρουσιάζεται σαν να ενώνει καθαρά πολιτικά και δημόσια τους ιδιαίτερους και ‘ιδιωτικούς’ οικονομικούς ανταγωνισμούς του συνόλου της ‘κοινωνίας’»¹⁶⁷, ενώ με τη θεσμική του ενότητα «θεσπίζει το τυπικό πλαίσιο εξωτερικής συνοχής ενός πρακτικού πεδίου ανταγωνιστικών και ανταλλακτικών επαφών».¹⁶⁸

Οι νομικές δομές του Κράτους, που ‘σε τελική ανάλυση’ καθορίζονται από την ιδιαίτερη μορφή της εργασιακής διαδικασίας, σε συνδυασμό με την νομικο-πολιτική ιδεολογία και το ιδεολογικό στοιχείο γενικά, έχουν ως συνέπεια το ‘αποτέλεσμα απομόνωσης’ επάνω στις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις. Πρόκειται, όπως είδαμε, για την απόκρυψη απ’ τους δρώντες παράγοντες της παραγωγής του πραγματικού χαρακτήρα των κοινωνικών ανταγωνιστικών σχέσεων, ως σχέσεων ταξικών και της συνακόλουθης παρουσίας αυτών των παραγόντων, στα πλαίσια της πολιτικής ενότητας του Κράτους-έθνους, ως ατόμων-υποκειμένων, ελεύθερων και ίσων μεταξύ τους. Ωστόσο, η απομόνωση δεν αφορά μόνο τις δύο βασικές τάξεις του ΚΤΠ, αλλά και τάξεις, που ανήκοντας στην πραγματικότητα σε άλλους τρόπους παραγωγής, χαρακτηρίζονται απ’ τον μη αποχωρισμό του παραγωγού απ’ τα μέσα της παραγωγής του : «είναι η περίπτωση της μικροαστικής τάξης και των μικροϊδιοκτητών αγροτών»¹⁶⁹, για τους οποίους ισχύει ότι «η πραγματική απομόνωση που είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους υπερπροσδιορίζεται απ’ το αποτέλεσμα απομόνωσης που επιβάλλει ο ΚΤΠ».¹⁷⁰

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το Κράτος εμφανίζεται, για τον Πουλαντζά του *ΠΕκαιΚΤ*, να αποκαθιστά αφενός, μέσα από τη μορφή μιας αφηρημένης κανονιστικής ρύθμισης, διαμέσου της νομικο-πολιτικής του λειτουργίας, τους παράγοντες της παραγωγής ως νομικο-πολιτικά υποκείμενα και αφετέρου, να αντιπροσωπεύει την ενότητα των μοριοποιημένων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων, στο επίπεδο του πολιτικού, ως Κράτος-έθνος. Με άλλα λόγια: «το Κράτος αντιπροσωπεύει την ενότητα μιας απομόνωσης που είναι κατά μεγάλο μέρος το δικό του αποτέλεσμα γιατί το

¹⁶⁷ *ΠΕ καιΚΤ*, τ.β’, σελ.138.

¹⁶⁸ *Για τον Γκράμσι*, σελ. 47.

¹⁶⁹ *ΠΕκαιΚΤ*, τ.β’, σελ.137.

¹⁷⁰ *Ο.π.*, σελ.137.

ιδεολογικό στοιχείο παίζει εδώ έναν ρόλο»¹⁷¹. Η καθολικεύουσα δομή του σύγχρονου Κράτους έχει ως προϋπόθεση αυτή την ατομικιστική διάλυση που προκύπτει απ' τη δομή του οικονομικού στοιχείου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, την οποία συγχρόνως αναπαράγει. Αντιπροσωπεύοντας την πολιτική ενότητα της οικονομικής απομόνωσης και εμφανιζόμενο ως εθνικό-λαϊκό, το Κράτος παρουσιάζεται, όχι ως αντιπροσωπευτικό της εξουσίας μιας ή περισσοτέρων τάξεων, αλλά σαν να εκφράζει τη βούληση του πολιτικού σώματος που είναι το έθνος, ο λαός και συγχρόνως, σαν να αποτελεί την αταξική ενότητα τυπικά ίσων και ελεύθερων ατόμων. Αυτός ο τόπος του καθολικού, της γενικής βούλησης και του γενικού συμφέροντος, χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη θεσμική ενότητα, που αποτελεί ακριβώς την προϋπόθεση της σχετικής αυτονομίας του Κράτους. Είναι πολύ σημαντικό να διασαφηνίσουμε το νόημα των δυο αυτών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού Κράτους, στο βαθμό που τα συγκεκριμένα στοιχεία αποκτούν ξεχωριστή σημασία για την αντίληψη που ο Πουλαντζάς υιοθετεί κατά την πρώτη -την επηρεασμένη απ' το δομισμό- περίοδο του θεωρητικού του έργου.

Με τον όρο 'θεσμική ενότητα' νοείται το σύνολο των θεσμών της κρατικής εξουσίας, το οποίο παραμένει σχετικά αυτόνομο από το οικονομικό στοιχείο και εσωτερικά συνεκτικό, υπό την έννοια ότι εμποδίζει τις σχέσεις των κυρίαρχων τάξεων ή μερίδων τάξεων να θεμελιωθούν επάνω «σε μια τμηματοποίηση ή κατακερματισμό ή σε μια διαίρεση της θεσμοποιημένης εξουσίας του Κράτους»¹⁷² 'ενώ, με τον όρο 'σχετική αυτονομία' νοείται, όχι μόνο η σχέση του Κράτους με τις παραγωγικές σχέσεις, αλλά και η σχετική του αυτονομία απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις ή μερίδες τάξεων. Η θεώρηση αυτή του Κράτους αντιδιαστέλλεται τόσο προς την εργαλειακή-μηχανιστική αντίληψη, που σύμφωνα με τον Πουλαντζά, συνδέεται μ' έναν 'εκχυδαϊσμένο' οικονομισμό, όσο και προς την αυθορμησιαρχική-βουλευσιαρχική τάση, η οποία αντιλαμβάνεται το Κράτος ως έκφραση της συνείδησης της κυρίαρχης τάξης. Ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι και στις δύο περιπτώσεις, το Κράτος εμφανίζεται σαν να εξαρτάται από ένα μοναδικό υποκείμενο, του οποίου η βούληση

¹⁷¹ Ο.π., τ.α',σελ.185.

¹⁷² Ο.π.,τ.β',σελ.108.

παρουσιάζεται σαν να ήταν αφηρημένα ενοποιημένη, γεγονός που δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό της αντικειμενικής σχέσης ανάμεσα στα οικονομικά συμφέροντα και το θεσμοποιημένο πολιτικό επίπεδο. Επιπλέον, η θεσμοποιημένη πολιτική εξουσία εκλαμβάνεται ως μια αδιαμεσολάβητη ενότητα ανάμεσα στην αντικειμενική λειτουργία οικονομικών νόμων και την ενότητα της ταξικής πολιτικής βούλησης, ενώ ο ρόλος της περιορίζεται σε ρόλο καταστολής και βίας. Μέσα σε ένα τέτοιο ερμηνευτικό πλαίσιο γίνεται αδύνατον να προσδιοριστεί η ιστορική ιδιαιτερότητα της εκάστοτε μορφής Κράτους, όπως και η ακριβής θεσμική του μορφή σε σχέση με το σύνολο του τρόπου παραγωγής, καθώς και με την πολιτική και οικονομική πάλη¹⁷³.

Στον αντίποδα αυτών των αναλύσεων, ο Πουλαντζάς, αναπτύσσει μια θεώρηση της ηγεμονίας, που συνδέεται με την αυτόνομη πολιτική βαθμίδα και τοποθετείται, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, εντός ενός επιστημονικού πλαισίου. Είδαμε, ότι εάν το Κράτος στον ΚΤΠ είναι εκείνο που απομονώνει τα μέλη των τάξεων και όχι η δομή της ταξικά διαρθρωμένης καπιταλιστικής παραγωγής, το ίδιο αποτελεί συγχρόνως και τον παράγοντα πολιτικής ενότητας αυτής της διαίρεσης. Ωστόσο, καθώς είναι αναγκαίο η καπιταλιστική τάξη να προωθή τα συμφέροντά της και να αναπαράγει τις υπάρχουσες σχέσεις, το Κράτος τείνει να συγκροτεί την ενότητά της, απομονώνοντας την πολιτική πάλη από την οικονομική. Ως εκ τούτου η ηγεμονία δείχνει «τη συγκρότηση των πολιτικών συμφερόντων αυτών των τάξεων (των κυρίαρχων), στη σχέση τους με το κεφαλαιοκρατικό Κράτος, σαν αντιπροσωπευτικών του ‘γενικού συμφέροντος’ αυτού του πολιτικού σώματος, που είναι ο ‘λαός-έθνος’, και που έχει σαν υπόσταση το αποτέλεσμα απομόνωσης μέσα στο οικονομικό στοιχείο».¹⁷⁴ Επιπλέον, η έννοια της ηγεμονίας αποκτά και μια συμπληρωματική διάσταση, καθώς αναφέρεται στον ηγεμονικό ρόλο που κατέχει μια τάξη ή ταξική μερίδα στα πλαίσια ενός συνασπισμού που βρίσκεται στην εξουσία. Αφορά δηλ. την «ιδιαιτέρη κυριαρχία μιας από τις κυρίαρχες τάξεις ή μερίδες απέναντι στις άλλες κυρίαρχες τάξεις ή μερίδες ενός κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού

¹⁷³ Για τον Γκράμσι, σελ.35-39 και ΠΕ και ΚΤ, τ.β', σελ.109-110.

¹⁷⁴ ΠΕ και ΚΤ, τ.α', σελ. 195.

σχηματισμού».¹⁷⁵Εν ολίγοις, η έννοια της ηγεμονίας σύμφωνα με τον Πουλαντζά περικλείει, όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο τα πολιτικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης μετατρέπονται σε ‘αντιπροσωπευτικά’, για το σύνολο των τάξεων ενός σχηματισμού, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις και μερίδες τάξεων συγκροτούνται σε συνασπισμό, υπό την αιγίδα μιας ηγεμονεύουσας τάξης ή ταξικής μερίδας. Μπορούμε τώρα να συνδέσουμε την κυρίως πολιτική λειτουργία του Κράτους με τη σχετική του αυτονομία, εφόσον η τελευταία απορρέει από ένα σύνολο παραγόντων που σχετίζονται : α) με το ρόλο του Κράτους ως παράγοντα πολιτικής οργάνωσης των κυρίαρχων τάξεων β) το ρόλο του ως παράγοντα πολιτικής αποδιοργάνωσης των κυριαρχούμενων τάξεων - διαιώνιση του αποτελέσματος απομόνωσης - και τέλος, γ) το ρόλο του απέναντι σε τάξεις μη-κυρίαρχων τρόπων παραγωγής, π.χ. τους αγρότες με μικρή αγροτική ιδιοκτησία και τους μικροαστούς, τάξεις που επωμίζονται το ρόλο του στηρίγματος των κυρίαρχων τάξεων στο εσωτερικό της πολιτικής σκηνής και απέναντι στις οποίες το Κράτος, μέσω της ιδεολογίας του, εμφανίζεται ως αντιπρόσωπος και εγγυητής των συμφερόντων τους.¹⁷⁶

Ο Πουλαντζά αποστασιοποιούμενος από την αντίληψη του Κράτους οργάνου ή εργαλείου θεωρεί, ότι για την αποτελεσματική διαιώνιση της κυριαρχίας της η ηγεμονική τάξη θα πρέπει να κατορθώνει, μέσα από την κατοχή της κρατικής εξουσίας να αναπαράγει τις υπάρχουσες σχέσεις, προβαίνοντας αναγκαστικά ακόμη και σε σειρά συμβιβασμών που αφορούν τα βραχυπρόθεσμα οικονομικά της συμφέροντα, προς όφελος των μακροπρόθεσμων πολιτικών της συμφερόντων. Το Κράτος διασφαλίζει με τη διάρθρωσή του τα οικονομικά συμφέροντα ορισμένων κυριαρχούμενων τάξεων, γεγονός όμως που δεν θα έπρεπε να παρερμηνεύεται και να νοείται ως περιορισμός της πολιτικής εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων. Είναι το ίδιο το Κράτος που με τις δομές του θέτει τα όρια, εντός των οποίων η ταξική πάλη επιδρά στη θεσμοθετημένη πολιτική εξουσία, ενώ οι μεταβολές που προκαλούνται, είναι άμεσα συνδεδεμένες με τον συσχετισμό δυνάμεων στο πεδίο της ταξικής πάλης. Αυτό σημαίνει ότι ο βαθμός της σχετικής αυτονομίας του Κράτους, απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις, εξαρτάται

¹⁷⁵ Ο.π., σελ.196.

¹⁷⁶ Ο.π.,τ.β',σελ.154 -155.

ουσιαστικά «από την πολιτική πάλη των κυριαρχούμενων τάξεων»¹⁷⁷ απέναντι στις κυρίαρχες.

Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολιτική εξουσία εμφανίζεται να στηρίζεται σε μία «ασταθή ισορροπία συμβιβασμών»: 'συμβιβασμών' αφού το Κράτος είναι υποχρεωμένο να λαμβάνει υπόψην του τα οικονομικά συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων, στο βαθμό ασφαλώς που δεν θίγονται τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης 'ισορροπία', εφόσον πρόκειται για παραχωρήσεις που δεν αμφισβητούν την κατεστημένη ισορροπία της πολιτικής εξουσίας και τέλος 'ασταθή', καθώς η ισορροπία αυτή εξαρτάται απ' τον συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.¹⁷⁸ Η εγγύηση των συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων συνάδει ακριβώς με τη λογική της συγκρότησης του Κράτους ως σχετικά αυτόνομης, θεσμοθετημένης οντότητας που σκοπό της έχει την προώθηση των πολιτικών συμφερόντων της ηγεμονικά συγκροτημένης άρχουσας τάξης.

Από την άλλη πλευρά είναι εξίσου αναγκαίο, η θεσμοποιημένη πολιτική εξουσία του καπιταλιστικού Κράτους να εμφανίζεται ως εγγυήτρια του γενικού συμφέροντος των κυρίαρχων τάξεων και μερίδων, εφόσον η αστική τάξη, η οποία είναι η κατ' εξοχήν κυρίαρχη, εμφανίζεται εξαιτίας της εσωτερικής της διαίρεσης, ανίκανη να πραγματοποιήσει την ενότητά της και να αναλάβει απ' εαυτής της τον ηγεμονικό ρόλο της πολιτικής της οργάνωσης. Ο Marx στη μελέτη του για τον βοναπαρτισμό εντοπίζει την αδυναμία αυτή στον εσωτερικό κατακερματισμό της αστικής τάξης, στη διατήρηση της μικρής παραγωγής, στην πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης και στους θεσμούς αντιπροσώπευσης του καπιταλιστικού Κράτους, με κυριότερο αυτόν της καθολικής ψηφοφορίας.¹⁷⁹ Συμπερασματικά θα λέγαμε, ότι το Κράτος αναλαμβάνει να πραγματοποιεί την ηγεμονική πολιτική λειτουργία, που η αστική τάξη λόγω κυρίως της εσωτερικής της διαίρεσης δεν μπορεί να επιτελέσει, ενώ η σχετική του αυτονομία είναι αναγκαία για την ηγεμονική οργάνωση των κυρίαρχων τάξεων, η δε

¹⁷⁷ Ο.π., σελ.157.

¹⁷⁸ Ο.π.,σελ.18.

¹⁷⁹ Ο.π., σελ.148-151.

πολιτική του ενότητα λειτουργεί επιβεβαιωτικά για την πολιτική εξουσία αυτών των τάξεων.

Ο Πουλαντζάς θα εντοπίσει τα πρώτα στοιχεία της θεωρητικά τυπικής μορφής του καπιταλιστικού Κράτους μέσα από την εξέταση του απολυταρχικού Κράτους.¹⁸⁰ Αν και στο πεδίο των παραγωγικών σχέσεων υφίσταται ακόμη η αναντιστοιχία ανάμεσα στη σχέση ιδιοκτησίας και πραγματικής ιδιοποίησης, το μεταβατικό Κράτος της απολυταρχίας παρουσιάζεται με χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στο 'αποτέλεσμα απομόνωσης' των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Εμφανίζεται έτσι, ως Κράτος έντονα συγκεντρωτικό που εκπροσωπεί την «καθεαυτό πολιτική ενότητα μιας συγκεντροποιημένης εξουσίας επάνω σ' ένα εθνικό σύνολο»¹⁸¹. Αυτονομημένο σχετικά από την οικονομική βαθμίδα - πράγμα που το διαφοροποιεί από τις μορφές πολιτικής εξουσίας της φεουδαρχίας- αρχίζει να διαμορφώνεται ως εκπρόσωπος του 'γενικού συμφέροντος' και να αντικαθιστά σταδιακά του φεουδαρχικούς δεσμούς με καθεαυτό πολιτικούς. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο αναδύεται η νομική διάκριση ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, συγκροτείται ένα ενιαίο γραπτό νομικό σύστημα κι ενισχύεται ο ρόλος του στρατού και της γραφειοκρατίας που τώρα πια συνδέονται με μια ανεξάρτητη κεντρική εξουσία.

Ωστόσο, παρόλο που στο απολυταρχικό Κράτος, το οποίο λειτουργεί ακόμη στην κατεύθυνση της πρωταρχικής συσσώρευσης, μπορούμε να διακρίνουμε την ανάδυση των θεμελιωδών χαρακτηριστικών του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, είναι στον βοναπαρτισμό - Κράτος με παγιωμένη την κυριαρχία του ΚΤΠ - που βρίσκουμε ό,τι αποτελεί το κυριότερο δομικό χαρακτηριστικό κάθε καπιταλιστικού Κράτους, αυτό της σχετικής αυτονομίας, που θεμελιώνεται σε ένα σταθεροποιημένο και ευρύ κρατικό μηχανισμό. Οι αναλύσεις του Πουλαντζά για το χαρακτήρα και τις μορφές της πολιτικής εξουσίας σε συνάρτηση με το Κράτος και το ρόλο του κρατικού μηχανισμού, στηρίζονται ως επί το πλείστον στις αναλύσεις του Marx στην *Πάλη των τάξεων στη Γαλλία* και στη *18η Μπρυμαίρ του*

¹⁸⁰ Ο.π., τ.α', σελ. 219 κ.ε. Ο Πουλαντζάς συγχρόνως διευκρινίζει, ότι στη μελέτη του απολυταρχικού Κράτους, δεν ανευρίσκει μια γενεαλογία των στοιχείων του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, μιας και η θεωρία των μεταβατικών περιόδων αφορά τη 'θεωρία έναρξης μιας καινούργιας δομής', σελ. 219.

¹⁸¹ Ο.π., σελ. 227.

Λουδοβίκου Βοναπάρτη.¹⁸² Παραμερίζοντας το ιστορικό στοιχείο των μαρξικών αναλύσεων, ο Πουλαντζάς αντλεί από τα παραπάνω έργα ένα σημαντικό μέρος της εννοιολόγησης που αφορά τα δομικά χαρακτηριστικά του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, την περιγραφή των σχέσεων ανάμεσα στις κρατικές δομές και τις κυρίαρχες τάξεις και τέλος, το κριτήριο της περιοδολόγησης των μορφών και τύπων του Κράτους. Σε αυτή τη βάση αναλύεται, όχι μόνο η έννοια της σχετικής αυτονομίας ως συστατικού στοιχείου του καπιταλιστικού Κράτους ή η αντίληψη για μια αστική τάξη που είναι βαθιά διαιρεμένη από την ίδια της τη συγκρότηση, αλλά και η συνεπαγόμενη αναγκαιότητα συνένωσής της, στα πλαίσια της πολιτικής ενότητας του μερικώς αυτονομημένου σύγχρονου Κράτους. Από την άλλη πλευρά, ο προσδιορισμός του θεσμικού χώρου, ως χώρου ενωτικής συσπείρωσης -συνασπισμού- των κυρίαρχων τάξεων, υπό την αιγίδα μιας ηγεμονικής τάξης ή μερίδας, η οποία κατορθώνει να ανάγει το ειδικό της συμφέρον σε κοινό ταξικό συμφέρον σε ό,τι αφορά τις κυρίαρχες τάξεις και σε 'γενικό συμφέρον' σε ό,τι αφορά τις τις κυριαρχούμενες - δυνατότητα που απορρέει απ' τον ιδεολογικό ρόλο που επιτελεί - παρουσιάζεται ως το βασικό κριτήριο που καθορίζει τους ειδικούς μετασχηματισμούς των κρατικών μορφών.

Από τις αναλύσεις του Marx για την περίοδο 1848-1852 στη Γαλλία προκύπτει, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, η αντίληψη του Κράτους ως οργανωτικού παράγοντα πολιτικής ενότητας του συνασπισμού εξουσίας. Αυτή δε η σχέση ενότητας και σχετικής αυτονομίας προσδιορίζει και την τυπολογία των μορφών του Κράτους, αναλόγως με το βαθμό παρέμβασής του στις οικονομικές σχέσεις και τις σχέσεις του με το πεδίο της ταξικής πάλης. Στη βάση αυτή, η διάκριση των εξουσιών γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα των σύνθετων και ενίοτε αντιφατικών σχέσεων ανάμεσα στις μερίδες του συνασπισμού, ενώ η θεσμοθέτηση των διαφορετικών θεσμικών χώρων της νομοθετικής ή εκτελεστικής εξουσίας οφείλεται σε μια κατανομή των εξουσιών ανάμεσα σε αυτές τις δυνάμεις - κατανομή που καθόλου δεν αμφισβητεί, αλλά αντιθέτως υπό κανονικές συνθήκες προϋποθέτει - την ενότητα της θεσμικής εξουσίας. Ωστόσο, όπως ήδη

¹⁸² K.Marx, *Les luttes de classes en France (1848-1850), Le 18 brumaire de Louis Bonaparte*, La Table Ronde, Παρίσι 2001.

γνωρίζουμε, η ενότητα του καπιταλιστικού Κράτους δεν απορρέει μόνο από την πολιτική ενότητα των κυρίαρχων τάξεων, αλλά και από την ικανότητά του να νομιμοποιείται εμφανιζόμενο ως αντιπροσωπευτικό της πολιτικής ενότητας του λαού-έθνους : ακριβώς ο τόπος συγκέντρωσης των δύο αρχών ενότητας, το σημείο όπου αυτές συγκλίνουν, αποτελεί και την κυρίαρχη βαθμίδα εξουσίας - νομοθετικής ή εκτελεστικής - του κεφαλαιοκρατικού τύπου Κράτους. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του Κράτους με τις κυριαρχούμενες τάξεις, η συγκεκριμένη διάκριση «ανταποκρίνεται σε διαφοροποιήσεις των μορφών νομιμότητας του καπιταλιστικού Κράτους»,¹⁸³ πράγμα που αφορά τις ιδεολογικές διαδικασίες, μέσω των οποίων γίνεται αποδεκτή η επιβολή μιας δεδομένης μορφής πολιτικής εξουσίας. Ο Πουλαντζάς αναφέρεται στα διαφορετικά συστήματα νομιμοποίησης που συνοδεύουν αντιστοίχως την κυριαρχία του εκτελεστικού ή του νομοθετικού. Στην πρώτη περίπτωση παρατηρείται μια αύξηση της σπουδαιότητας του γραφειοκρατικού μηχανισμού, ο οποίος λειτουργεί με μια χαρακτηριστική εσωστρέφεια, ένας τονισμός των χαρισματικών στοιχείων του 'ηγέτη', ο περιορισμός της αντιπροσωπευτικότητας, η ενίσχυση των μηχανισμών ιδεολογικής προπαγάνδας, ενώ αντίθετα στη δεύτερη, η αντιπροσωπευτικότητα της κοινοβουλευτικής νομιμότητας παίζει τον κυρίαρχο ρόλο στην ιδεολογική νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας.¹⁸⁴

Από την άλλη πλευρά, σε ό,τι αφορά τη σχέση Κράτους-κυρίαρχων τάξεων, η μετατόπιση κυριαρχίας από το νομοθετικό στο εκτελεστικό, ή αντιστρόφως, αποτελεί σύμφωνα με τον Πουλαντζά το κατάλληλο εκείνο κριτήριο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε, το πως εκδηλώνονται οι μετασχηματισμοί των μορφών του Κράτους. Αυτού του είδους οι μετασχηματισμοί συνδέονται με τις μεταβολές των ταξικών σχέσεων στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας και αντανακλώνται στην πολιτική οργάνωση και εκπροσώπηση των διαφόρων τάξεων ή μερίδων στο πεδίο της 'πολιτικής σκηνής'. Συνεπώς προς την εννοιολόγηση του Marx στα κείμενά του για τη Γαλλία, ο Πουλαντζάς ορίζει ως πολιτική σκηνή το χώρο που «περιλαμβάνει ακριβώς την πάλη των οργανωμένων σε πολιτικά

¹⁸³ ΠΕ καιΚΤ, τ.β',σελ.187.

¹⁸⁴ Ο.π., σελ.188.

κόμματα κοινωνικών τάξεων»¹⁸⁵ και διακρίνει τις επιμέρους μορφές καθεστώτος, ανάλογα με το συνδυασμό των μορφών του Κράτους και τη διαμόρφωση της κομματικής εκπροσώπησης των διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων στο χώρο της πολιτικής σκηνής.¹⁸⁶ Επιπλέον, στο πλαίσιο της ανάλυσης των ενδεχόμενων σχέσεων ανάμεσα σε πολιτικές δομές και ταξικές σχέσεις, ο Πουλαντζάς διακρίνει ανάμεσα στις τάξεις που είναι ‘πολιτικά κυρίαρχες’, ανήκουν δηλ. στο συνασπισμό εξουσίας, ‘τις επικρατούσες τάξεις’, τάξεις των οποίων η πολιτική εκπροσώπηση κατέχει τις κυρίαρχες θέσεις στο πεδίο της πολιτικής σκηνής -αναφέρεται π.χ. ο ρόλος της μικροαστικής τάξης στη στήριξη σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων στη Γαλλία - και τέλος, στις ‘τάξεις στηρίγματα’, στηρίγματα του κρατικού μηχανισμού, από όπου στρατολογείται συνήθως το ανώτατο γραφειοκρατικό προσωπικό του Κράτους - περίπτωση των γαιοκτημόνων, κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στη Μ. Βρεταννία.¹⁸⁷

Συνολικά, μέσα από την ανάλυση της εσωτερικής δομής του Κράτους περιγράφεται από τον Πουλαντζά ο τρόπος που οι κυρίαρχες τάξεις συγκροτημένες σε ηγεμονικές τάξεις και ηγεμονικό Κράτος, διαμορφώνουν μια ιδιαίτερη πολιτικο-ιδεολογική ενότητα, που ως στόχο της έχει την αναπαραγωγή των σχέσεων ταξικής κυριαρχίας. Είναι ακριβώς στο σημείο αυτό, που διαφοροποιείται η αντίληψη του Πουλαντζά για την έννοια της ηγεμονίας, σε σχέση με εκείνη του Gramsci.

2. Gramsci - Πουλαντζάς για την έννοια της ηγεμονίας

Είναι γνωστό, ότι η πολεμική του Gramsci στον οικονομισμό τον οδήγησε στην επεξεργασία των πολύπλοκων σχέσεων ανάμεσα στην ‘οικονομική βάση’ και το ‘εποικοδόμημα’, καθώς και στον επαναπροσδιορισμό της ιδιαίτερης φύσης του Κράτους, το οποίο σύμφωνα με τη θεώρησή του δεν περιοριζόταν απλώς, στο να επιτελεί έναν αδιαμεσολάβητο ρόλο καταπίεσης και καταναγκασμού, αλλά έναν πολύ

¹⁸⁵ Ο.π., σελ. 96.

¹⁸⁶ Ο.π., σελ. 198.

¹⁸⁷ Ο.π., σελ. 94-104.

ευρύτερο ηθικο-πολιτικό ρόλο. Η έννοια της ιδεολογίας αποτελεί για τον Gramsci έναν από τους κεντρικούς άξονες της αντίληψης που διαμορφώνει για την κρατική εξουσία και δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από αυτήν της ηγεμονίας, της κοινωνίας πολιτών, την έννοια ενός επαναστατικού κόμματος ή ακόμη αυτή των διανοουμένων. Ο Gramsci, που όπως και ο Πουλαντζάς, αντιλαμβάνεται την ιδεολογία ως αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με την πολιτική, υποστήριζε - αντίθετα με τη θέση της 2ης Διεθνούς - ότι δε συνιστά απλώς 'αντανάκλαση της οικονομικής βάσης', αλλά υλική δύναμη με συγκεκριμένη πρακτικο-κοινωνική λειτουργία. Θεωρούσε επίσης, ότι η ηγεμονία συμπεριλαμβάνει το ιδεολογικό στοιχείο, χωρίς όμως να ανάγεται εξολοκλήρου σε αυτό, εφόσον αναφέρεται σε σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής ανάμεσα στις ταξικές δυνάμεις. Ωστόσο, - και σε αυτό έγκειται η βασική διαφορά ανάμεσα στους δύο θεωρητικούς σχετικά με την έννοια της ηγεμονίας - ο Gramsci δεν την περιόριζε αποκλειστικά στο εσωτερικό του Κράτους, ούτε την αντιλαμβάνεται ως αποκλειστικά αναπαραγόμενη από τους μηχανισμούς του. Στο σημείο αυτό κομβικό ρόλο έπαιξε η επεξεργασία της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, η οποία επέτρεπε μια συνθετότερη, σε σχέση με την μέχρι τότε επικρατούσα στους κόλπους του μαρξισμού, αντίληψη του πολιτικού και παράλληλα, την αποδέσμευση από μια απλή τοπογραφική αναπαραγωγή ενός παγιωμένου μοντέλου σχέσεων ανάμεσα στη 'βάση' και το 'εποικοδόμημα'.

Αν και η έννοια της κοινωνίας πολιτών δε φαίνεται να έχει ένα καθορισμένο πάντοτε νόημα στο έργο του Gramsci¹⁸⁸, θα ήταν δυνατόν να την προσδιορίσουμε ως μία σφαίρα ενδιάμεση ανάμεσα στην οικονομία και το Κράτος. Είναι το ίδιο το πεδίο των ιδιωτικών συμφερόντων, που περικλείει τους λεγόμενους ιδιωτικούς μηχανισμούς, όπως τα πολιτικά κόμματα, τον τύπο, τα σχολεία, την Εκκλησία, τα συνδικάτα κ.ο.κ. Όπως ο Gramsci το διατυπώνει, «το Κράτος περιλαμβάνει στοιχεία, που αναφέρονται στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών (θα μπορούσε κανείς, με αυτή την έννοια να πει, ότι Κράτος = πολιτική κοινωνία + κοινωνία των πολιτών, με άλλα λόγια, ηγεμονία που προστατεύεται από τη θωράκιση του

¹⁸⁸ Βλ. S.Hall, B.Lumley, G.McLennan, «Politics and Ideology: Gramsci», *On Ideology*, Centre for Contemporary Cultural Studies, Hutchinson, Λονδίνο 1983, σελ.47.

καταναγκασμού)»¹⁸⁹. Μέσα σε αυτό το πεδίο η κυρίαρχη τάξη επιδιώκει να εξασφαλίσει την ενεργό συγκατάθεση των κυριαρχουμένων, παίζοντας ένα ηθικό και διαπαιδαγωγικό ρόλο και διαχέοντας συγχρόνως τις αξίες, τις ιδέες, την ηθική της, συνολικά την κοσμοαντίληψή της, η οποία αποτελεί το ‘τσιμέντο’¹⁹⁰, που συνέχει και ενοποιεί ολόκληρο το ιστορικο- κοινωνικό μπλόκ. Επομένως, η ηγεμονία δεν αφορά απλώς το πεδίο της θεσμοποιημένης πολιτικής εξουσίας, αλλά εκτείνεται ευρύτερα σε ένα χώρο συγκρουσιακό, όπου διαμέσου των ιδιωτικών μηχανισμών οι τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού ανταγωνίζονται διαρκώς για την ιδεολογική, πολιτική και οικονομική εξουσία. Η ‘κυριαρχία’ (dominio) που βασίζεται στον εξαναγκασμό, συμπληρώνεται από την έννοια της ‘καθοδήγησης’ (direzione) που βασίζεται στη συγκατάθεση.

Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι η θέση του Gramsci σύμφωνα με την οποία μία τάξη μπορεί και πρέπει να γίνει ηγεμονική στο εσωτερικό της πολιτικής κοινωνίας, προτού γίνει πολιτικά κυρίαρχη στο πεδίο της πολιτικής εξουσίας, είναι ουσιαστικά ανυπόστατη.¹⁹¹ Υποστηρίζει ότι, με εξαίρεση την περίπτωση της Γαλλίας κατά τη μετάβασή της από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, καμία τάξη δεν μπορεί να κυριαρχήσει ιδεολογικά, εφόσον δεν έχει πρώτα εξασφαλίσει τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού. Η έννοια της κοινωνίας πολιτών απορρίπτεται ως ιστορικιστική και η διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό συγχωνεύεται στο εσωτερικό της θεσμοποιημένης πολιτικής εξουσίας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο ολόκληρη η διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου φαίνεται να ρυθμίζεται αποκλειστικά από τις λειτουργίες του Κράτους. Συνέπεια αυτής της αντίληψης για τον ενισχυμένο ρόλο του Κράτους είναι η υιοθέτηση της λενινιστικής θέσης για την κατά μέτωπον επίθεση στον κρατικό μηχανισμό και η αντίστοιχη απόρριψη της γκραμσιανής για την αντικατάσταση του ‘πολέμου ελιγμών’ από τον ‘πόλεμο θέσεων’¹⁹², με την οποία τίθεται ως προϋπόθεση η διαμόρφωση μιας νέας ηθικής και πνευματικής τάξης, πριν από την κατάληψη της κρατικής εξουσίας. Για τον

¹⁸⁹ A.Gramsci, *Quaderni del carcere*, αγγλ. μτφρ., *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1973, σελ. 263.

¹⁹⁰ Ο.π., σελ. 328.

¹⁹¹ ΠΕ καιΚΤ, τ.β’, σελ.35.

¹⁹² Βλ. ό.π, σελ.35-36, 66-67 και *Quaderni del carcere*, σελ. 238-239.

Πουλαντζά, η έμφαση που δίδεται από τον Gramsci στον παράγοντα της συνείδησης, καθώς και το γεγονός ότι αντιμετωπίζει την πάλη για τον έλεγχο της ως πεδίο πολιτικής διαπάλης, είναι το αποτέλεσμα της ιστορικιστικής σύλληψης της ολότητας, όπως και του ότι αντιλαμβάνεται την ανερχόμενη τάξη, ως φορέα μιας καθολικευτικής κοσμοαντίληψης.

Στην πραγματικότητα ο Gramsci, αν και θεωρεί ότι η κυρίαρχη ιδεολογία παρουσιάζεται ως αναγκαία συστηματοποιημένη και καθολικευτική, δεν την αντιλαμβάνεται ως αυτομάτως εκπηγάζουσα από την τάξη που είναι πολιτικά κυρίαρχη, αλλά ως το αποτέλεσμα συγκρούσεων που ξεπερνούν το πεδίο του Κράτους, το οποίο και αποτελεί ένα τμήμα μόνο του συνολικού συστήματος εξουσίας. Για τον Gramsci δεν υφίσταται ηγεμονία μιας τάξης, χωρίς το συνεχή κίνδυνο ανατροπής της, δεν υφίσταται συναίνεση που να μη χρειάζεται διαρκώς να διασφαλίζεται. Κι ενώ ο Gramsci δεν εξαντλεί το πεδίο της ηγεμονίας στον έλεγχο του Κράτους και στις σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις που είναι πολιτικά κυρίαρχες, ο Πουλαντζάς συρρικνώνει το πεδίο των πολιτικο-ιδεολογικών συγκρούσεων, συγχωνεύοντας τους δύο πόλους της εξουσίας, συναίνεση και καταναγκασμό, μέσα στον ίδιο θεσμοποιημένο χώρο, που για τον Gramsci αποτελεί ένα μέρος μόνο του ηγεμονικού εποικοδομήματος της κοινωνίας των πολιτών. Εάν επομένως, για τον Πουλαντζά η ηγεμονία παγιώνεται μέσα από τη συνολική λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, εξασφαλίζοντας την αποτελεσματικότητα των λειτουργιών αναπαραγωγής του κοινωνικού σχηματισμού, για τον Gramsci αποκτά ένα πιο ρευστό περιεχόμενο, καθώς τίθεται διαρκώς υπό αμφισβήτηση και απαιτεί μια συνεχή προσπάθεια εκ μέρους των κυρίαρχων, άλλοτε για 'εξημέρωση', μέσω της βίας κι άλλοτε για εκλογίκευση των σχέσεων εξουσίας και μεταστοιχείωσής τους σε σχέσεις νοήματος.

Είναι προφανές, ότι ο Πουλαντζάς στηρίζει την ενότητα της πολιτικής εξουσίας σε ένα ορισμένο θεσμικό πλαίσιο, εντός των ορίων του Κράτους, δηλ. σε ένα πλαίσιο δραστηριότητας με συγκεκριμένη οργάνωση και καθορισμένες λειτουργίες, το οποίο επιτρέπει στο κυρίαρχο Κράτος να εμφανίζεται ως ο εκφραστής της συλλογικής βούλησης και του γενικού εθνικού-λαϊκού συμφέροντος. Το ιδεολογικό στοιχείο μέσα σε αυτό το σύστημα αρχών και κανόνων παρουσιάζει μια ειδική δραστηριότητα, στο

βαθμό που οργανώνει φανταστικά το βίωμα των ενταγμένων σε ένα αντικειμενικό σύστημα σχέσεων, ατομικότητων. Στο ΠΕκαιΚΤ ολόκληρη η θεσμική κανονιστική ενότητα της πολιτικής δημοκρατίας θεωρείται ότι διαμορφώνεται κατά τρόπο, ώστε φαινομενικά να αίρεται η αντίφαση ανάμεσα στο πεδίο των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και αυτό της πολιτικής εξουσίας, καθώς διαμέσου των πολλαπλών διαμεσολαβήσεων των νομικο-πολιτικών ιδεολογιών εξομοιώνονται οι πραγματικές ανταγωνιστικές σχέσεις με την φαντασιακά ομογενοποιημένη ενότητα του κεφαλαιοκρατικού Κράτους. Επομένως, η ιδεολογία εμφανίζεται να υποκαθιστά στο επίπεδο του βιώματος την οικονομική σχέση με την πολιτική, ανασυνθέτοντας σε μια συνεκτική ενότητα την υφιστάμενη κοινωνική διαίρεση. Ποιό όμως είναι το συγκεκριμένο κανονιστικό πλαίσιο που συνδέεται με την ειδική νομιμότητα της πολιτικής εξουσίας-νομιμότητα, που όπως έδειξε ο Althusser γίνεται αποδεκτή, όχι στη βάση ορθολογικών κριτηρίων, αλλά εξαιτίας της φαντασιακής λειτουργίας του ιδεολογικού στοιχείου ;

3. Το ιδεολογικό περιεχόμενο των θεσμών

Ο Πουλαντζάς τοποθετεί την ενότητα του θεσμικού πλαισίου της πολιτικής δημοκρατίας στον αδιαίρετο χαρακτήρα της λαϊκής κυριαρχίας και της κυριαρχίας του Κράτους - έννοιες που αλληλοκαλύπτονται - το οποίο και περιλαμβάνει θεσμούς τέτοιους, όπως η κοινοβουλευτική αντιπροσωπευτικότητα, η καθολική ψηφοφορία και οι δημόσιες ελευθερίες. Αυτή η θεσμική κρατική ενότητα συντηρείται άλλοτε μέσω της κυριαρχίας του εκτελεστικού- τονισμένος ρόλος της γραφειοκρατίας και της διοίκησης-κι άλλοτε μέσω της κυριαρχίας του νομοθετικού - ενισχυμένος ρόλος της κοινοβουλευτικής αντιπροσωπευτικότητας. Και στις δύο περιπτώσεις θεωρείται ότι πρόκειται για καθαρά 'ιδεολογικές διαδικασίες', οι οποίες αντανακλούν μετατοπίσεις και διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας ενώ, σε καμιά περίπτωση δεν εκφράζεται κάποια

αντίθεση ανάμεσα στην ‘ετερονομία του έθνους’ και την αυθεντική νομιμοποίηση της πολιτικής δημοκρατίας¹⁹³.

Καθώς η πολιτική ταξική κυριαρχία δεν εκδηλώνεται, σύμφωνα με τον ίδιο, στους θεσμούς του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, ‘ο λαός’ που αποτελεί την αδιαφοροποίητη αρχή προσδιορισμού αυτού του Κράτους¹⁹⁴, νοείται ως το άθροισμα ατόμων-πολιτών από το οποίο υποτίθεται ότι απορρέει κάθε κρατικά οργανωμένη εξουσία. Οι επιμέρους βουλήσεις ανάγονται σε μία και αντιπροσωπεύονται ενοποιητικά, χωρίς όμως αυτό θεωρητικά να συνεπάγεται την ακύρωση των πολιτικών ελευθεριών των ‘αυτόνομων’ και αυτοπραγματούμενων υποκειμένων. Έτσι, στο Κράτος ως νομικό πρόσωπο αντιστοιχεί η συλλογικότητα του λαού ως σώματος, το πλάσμα της λαϊκής κυριαρχίας η οποία, καθώς αποτελείται από νομικά και τυπικά ίσα άτομα, συνιστά συγχρόνως και την πηγή νομιμότητας της πολιτικής εξουσίας. Το κοινοβούλιο αντιπροσωπεύει το λαό στο σύνολό του και νομοθετεί διαμέσου των εκλεγμένων αντιπροσώπων του, εκφράζοντας το συλλογικό-καθολικό συμφέρον των ατόμων-υποκειμένων δικαίου. Σύμφωνα με το αστικό ιδεώδες και χωρίς να υπεισέλθουμε στη διαμάχη μεταξύ φιλελευθερισμού και ριζοσπαστικότερων ερμηνειών, η δημοκρατία επιτρέπει την ικανοποίηση όλων των νομίμων συμφερόντων των ατόμων-υποκειμένων, ενώ αναγνωρίζει την πολιτική ισότητα και τη δυνατότητα πρόσβασης όλων στην άσκηση και τον καταμερισμό της πολιτικής εξουσίας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ο εξορθολογισμός της κυριαρχίας επιτυγχάνεται με την ψευδεπίγραφη, κατά τον Πουλαντζά του *ΠΕκαιΚΤ*, αναγνώριση της δυνατότητας ενεργητικής συμμετοχής των πολιτών στη δημοκρατική οργάνωση της συλλογικής βούλησης, διαδικασία που διασφαλίζεται διαμέσου του καθολικού δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι.

Σε αντίθεση με τις πολιτικές θεωρίες της αστικής επανάστασης που έθεταν ως ιδεώδες την ενεργητική συμμετοχή των πολιτών, ο Πουλαντζάς, συνεπής προς την αλτουσεριανή αντίληψη, διαπιστώνει την ύπαρξη ενός δομικού μηχανισμού, ο οποίος αν και θεσπίζει τα άτομα ως πολιτικά πρόσωπα που αντιπροσωπεύονται, τα καθιστά ουσιαστικά αντικείμενα

¹⁹³ Βλ. *ΠΕ καιΚΤ*, τ.β΄, σελ. 189.

¹⁹⁴ *Ο.π.*, τ.α΄, σελ. 169.

σφετερισμού της εξουσίας, που υποτίθεται ότι πηγάζει από αυτά. Ο μηχανισμός αυτός, ο οποίος στηρίζεται στη συγκρότηση της έννοιας του υποκειμένου, ανάγεται σε μια λειτουργία ιδεολογικής παραγνώρισης, η οποία ωστόσο θεωρείται αναπόφευκτη, καθώς προϋποθέτει ότι η συνολική ιστορική μας εμπειρία χαρακτηρίζεται από την ψευδαίσθηση της δράσης μας ως αυτόνομων και μη 'επικαθορισμένων' από τις δομές εξουσίας υποκειμένων. Ξαναβρίσκουμε υπόρητα το παιχνίδι της κατοπτρικής αναγνώρισης, αφού ο εντολοδόχος αναγνωρίζει στον εντολέα τον εαυτό του (εν μέρει ως ιδεώδες), εκχωρώντας του τη δυνατότητα να τον αντιπροσωπεύσει, καθώς και την εξουσία του να 'θέλει γι' αυτόν'. «Ο λαός είναι παρών στο Κράτος, μόνο αν είναι αντιπροσωπευόμενος. Ο ρόλος των αντιπροσώπων του λαού δεν είναι η έκφραση της θέλησης του έθνους, αλλά...να θέλουν για το Έθνος, δηλαδή να συγκροτούν το πολιτικό σώμα που είναι ο λαός, ενώνοντας τα μέλη της 'κοινωνίας'». ¹⁹⁵ Επομένως, η κοινοβουλευτική αντιπροσωπευτικότητα, μαζί και ο θεσμός της καθολικής ψηφοφορίας εμφανίζονται να επιτελούν έναν σύνθετο ιδεολογικό ρόλο. Αφενός όπως μας λέει ο Marx, η πολιτική συμμετοχή (ή το ομοίωμά της) φαίνεται ως η προσφορότερη μορφή, η οποία θα επέτρεπε στο καπιταλιστικό Κράτος, να διευρύνει κατά έναν ιδιαίτερο τρόπο τη σχέση του με τις κυρίαρχες τάξεις ή μερίδες τάξεων, που συνυπάρχουν μεταξύ τους ¹⁹⁶ και αφετέρου, ο θεσμός της αντιπροσώπευσης επιτρέπει την υπεξάιρεση της εξουσίας των κυριαρχουμένων, δυνατότητα η οποία εξ' υπαρχής εγγράφεται στο εσωτερικό της.

Η σύμπτωση της δημοκρατικής αρχής με την ενεργητική συμμετοχή των πολιτών, ως πηγή νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας, εντάσσεται στο πλαίσιο των χειραφετητικών εκείνων αντιλήψεων, των οποίων το κλασικό πρότυπο επεξεργάστηκε πρώτος ο Rousseau. Οι θεωρήσεις αυτές γίνονται μεταπολεμικά κυρίως, το αντικείμενο μιας κριτικής με συντηρητική κατεύθυνση, η οποία ως επί το πλείστον εμπνέεται από θεωρητικούς όπως ο Weber και ο Schumpeter ¹⁹⁷. Σκοπός είναι η διάψευση των ριζοσπαστικών προσδοκιών και η προώθηση μιας αντίληψης για τη

¹⁹⁵ Ο.π., τ.β', σελ.140-141.

¹⁹⁶ *Les luttes des classes...*,σελ.32-33.

¹⁹⁷ Βλ. D. Held, *Models of Democracy*, The Open University, Polity Press, σελ.157 κ.ε.

δημοκρατία, ως συμβιβασμού μεταξύ των επιμέρους ελίτ, ανάμεσα στις οποίες οι πολίτες καλούνται να επιλέξουν, προκειμένου να τους αναθέσουν την πολιτική διαχείριση. Οι εκπρόσωποι του πλουραλιστικού προτύπου¹⁹⁸ θεωρούν ότι οι μεταβολές στο σύγχρονο Κράτος, η ισχυροποίησή του, η μετατροπή του σε παρεμβατικό, η ενίσχυση της εκτελεστικής του λειτουργίας έναντι της νομοθετικής, η διόγκωση του διοικητικού μηχανισμού, που στηρίζεται σε ένα τεχνοκρατικό και ορθολογικό μοντέλο, καθιστούν άνευ αντικειμένου κάθε έκφραση της δημοκρατικής βούλησης. Η ανάπτυξη της τεχνικής ωθεί σε μια διαδικασία συγχώνευσης των ‘επιστημονικών τεχνικών’ με το θεσμικό πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, κατά τρόπο ώστε με τη σταδιακή ‘επιστημονικοποίησή’ της η πολιτική να μετατρέπεται από άσκηση τέχνης, σε εφαρμογή επιστήμης¹⁹⁹. Εντέλει, εγκαταλείπεται στα χέρια μιας μερίδας ειδικών, η οποία διαθέτει την απαιτούμενη επιστημονική γνώση, καθώς και τις αναγκαίες τεχνικές και στρατηγικές άσκησής της. Όπως είναι επόμενο, η κυριαρχία μιας τέτοιας αντίληψης συμβαδίζει με την αποπολιτικοποίηση της πλειοψηφίας, καθώς και με έναν περιορισμό της συμμετοχής, η οποία σε αυτή την περίπτωση υποκαθίσταται από την έκφραση της ‘κοινής γνώμης’ και την εκδήλωση της ‘συναίνεσης’.²⁰⁰ Το στοιχείο που σε αυτή την περίπτωση εξασφαλίζει τη νομιμότητα είναι η τεχνική αρμοδιότητα και πάνω σ’ αυτή στηρίζεται η παροχή συναίνεσης εκ μέρους των κυριαρχουμένων.

Οι παραπάνω εξελίξεις σηματοδοτούν την υπεροχή του εκτελεστικού στα πλαίσια του σύγχρονου Κράτους. Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι η μετατόπιση αυτή οφείλεται «στην ηγεμονία των μονοπωλίων και την αδυναμία τους να οργανώσουν στο Κοινοβούλιο, με τα κόμματά τους την ηγεμονία απέναντι στο λαό-έθνος».²⁰¹ Διαπιστώνεται συνεπώς ένας πολυκεντρισμός των θεσμικών τόπων - που ουδεμία σχέση έχει με την πολυαρχία, δηλ. με την ύπαρξη πολλών κέντρων εξουσίας - ο οποίος συμβαδίζει με την παρακμή των κομμάτων και με την ενίσχυση του ρόλου του κρατικού μηχανισμού²⁰². Η εφαρμογή του τεχνοκρατικού μοντέλου στο

¹⁹⁸ Βλ. ό.π.,σελ. 200-215.

¹⁹⁹ Βλ. Habermas , *La technique et la science comme idéologie*, Gallimard, Παρίσι 1973, σελ.4 κ.ε.

²⁰⁰ *ΠΕ και ΚΤ*,τ.β’, σελ.54-55.

²⁰¹ Ό.π.,σελ.196.

²⁰² Ό.π.,σελ.196.

εσωτερικό αυτών των τόπων επιτρέπει την ορθολογικοποίηση της κυριαρχίας, διαδικασία που την ανώτερη και καθαρότερη έκφρασή της βρίσκει κανείς στο σύγχρονο γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Ο Πουλαντζάς, του *ΠΕκαιΚΤ*, αντιλαμβάνεται το γραφειοκρατικό φαινόμενο ως ένα «ειδικό πολιτικό φαινόμενο»²⁰³ το οποίο, στηριζόμενο σε κανονιστικά ιδεολογικά πρότυπα, παρεμβάλλεται διαμέσου της γραφειοκρατικής διοίκησης, ανάμεσα στις μοριοποιημένες κοινωνικές σχέσεις και την πολιτική βούληση, λειτουργώντας ως ουδέτερη αρχή οργάνωσης και προώθησης του γενικού συμφέροντος. Ασκώντας κριτική στον Weber, (ο οποίος ορίζει τη γραφειοκρατική οργάνωση ως το μέσον μετατροπής της κοινωνικής δραστηριότητας σε ορθολογικά οργανωμένη δράση,²⁰⁴ ενώ παράλληλα τονίζει το αναπόφευκτο του χαρακτήρα της, βασιζόμενος στο συνδυασμό τεχνικής υπεροχής και λειτουργικής εξειδίκευσης),²⁰⁵ θεωρεί ότι η ανάλυση του γραφειοκρατισμού στο επίπεδο εξορθολογισμού του συστήματος και η ανάδειξη της λειτουργικότητας ή δυσλειτουργικότητας του μηχανισμού, αποκρύπτει τις βαθύτερες σχέσεις ανάμεσα στη γραφειοκρατία και τις κοινωνικές τάξεις στον ΚΤΠ. Γι' αυτό ο Πουλαντζάς ορίζει τη γραφειοκρατία ως «ένα ειδικό σύστημα οργάνωσης και εσωτερικής λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, που εκφράζει κυρίως την πολιτική επιβολή της αστικής ιδεολογίας πάνω στο Κράτος»²⁰⁶ και θεωρεί ότι η σχετική αυτονομία του Κράτους απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις αντανakλάται και στον ίδιο το μηχανισμό του, γεγονός που επιτρέπει στην κρατική γραφειοκρατία να εμφανίζεται ως αντιπροσωπευτική της πολιτικής ενότητας του λαού-έθνους. Ο Πουλαντζάς παραπέμπει στον Marx, ο οποίος τονίζει αυτή ακριβώς τη διάσταση, όταν στην *18η Μπρυμαίρ* διαπιστώνει, ότι για να συντριβούν όλες οι τοπικές ανεξάρτητες εξουσίες στη Γαλλία, έπρεπε να δημιουργηθεί η αστική ενότητα του έθνους στο έδαφος του συγκεντρωτισμού²⁰⁷ ή, όταν εξηγώντας τη διαδικασία ανάπτυξης και διόγκωσης του κρατικού μηχανισμού, γράφει: «Κάθε κοινό συμφέρον διαχωρίστηκε αμέσως από την κοινωνία, για να της αντιπαρατεθεί σαν

²⁰³ Ο.π.,σελ. 232.

²⁰⁴ M.Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, αγγλ.μτφρ.: *Economy and Society* τ.ΙΙ, University of California Press, Berkeley, 1978, σελ.987.

²⁰⁵ Ο.π., σελ. 988.

²⁰⁶ *ΠΕ καιΚΤ*, τ.β', σελ.215.

²⁰⁷ Βλ. *Le 18 brumaire...*, σελ. 298.

ανώτερο, γενικό συμφέρον' αποσπάστηκε από την αυτενέργεια των μελών της κοινωνίας, για να μετατραπεί σε αντικείμενο της κυβερνητικής δραστηριότητας...». ²⁰⁸ Η γραφειοκρατία συνεπώς, δε θα έπρεπε να αναχθεί σε μια «εξαιρετική και παθολογική λειτουργία του κρατικού μηχανισμού» ²⁰⁹, αλλά αντιθέτως, να θεωρηθεί ότι θεμελιώνεται στην ανάπτυξη του συγκεντρωτισμού που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του εθνικού Κράτους. Προϋποθέτει επίσης την ύπαρξη και λειτουργία μιας αυτονομημένης από το οικονομικό στοιχείο πολιτικής βαθμίδας, που συνιστά «τον αντιπροσωπευτικό συντελεστή της πολιτικής ενότητας των κυρίαρχων τάξεων, μέσω του Κράτους που παίζει τον ρόλο αυτής της οργάνωσής». ²¹⁰

Συνολικά, το φαινόμενο της γραφειοκρατίας συνδέεται με την κυριαρχία ενός ιδεολογικού προτύπου, το οποίο της επιτρέπει να εμφανίζεται σαν ένα «ουδέτερο σώμα» ²¹¹, στηριζόμενο σε έναν ορθολογικά οργανωμένο, νομιμοποιημένο μηχανισμό, με απρόσωπο χαρακτήρα, ιεραρχική οργάνωση, ευρύ καταμερισμό εργασίας και υψηλή εξειδίκευση στον τομέα των λειτουργιών. ²¹²

4. Κριτική αποτίμηση

Επιχειρήσαμε με την παραπάνω ανάλυση να αναδείξουμε το γενικό περίγραμμα της ιδιαιτερότητας του πολιτικού στοιχείου, τον τρόπο που αυτό αναδεικνύεται στο πρώιμο έργο του Ν. Πουλαντζά, ως μια διακριτή και σχετικά αυτόνομη περιοχή, θεσμικά διαχωρισμένη από την οικονομία μέσα στο πλαίσιο της γενικής συνάρθρωσης του Κ.Τ.Π. Δείξαμε επίσης, τον τρόπο συνάρθρωσής του με την ιδεολογία, η οποία διαμέσου της ιδιαιτερότητας των θεσμικών μορφών, εμφανίζεται να εξειδικεύει τις πολιτικές λειτουργίες του Κράτους, επενδύοντάς τις φαντασιακά. Ωστόσο,

²⁰⁸ Ο.π., σελ.299.

²⁰⁹ ΠΕ καιΚΤ, τ.β', σελ. 230.

²¹⁰ Ο.π.,σελ. 246.

²¹¹ Ο.π., σελ.237.

²¹² Βλ. *Wirtschaft und Gesellschaft*, σελ. 987-994.

όπως έχει ήδη από πολλούς μελετητές επισημανθεί²¹³, ο συγκεκριμένος διαχωρισμός και η συγκρότηση της θεωρίας του Κράτους σε διακριτό αντικείμενο ανάλυσης ενέχει ορισμένα σοβαρά μεθοδολογικά και γνωσιοθεωρητικά προβλήματα.

Το πρώτο, αφορά την καθεαυτή αντίληψη ενός Κράτους δομικά και θεσμικά αυτόνομου, που μόνο κατά έναν εξωτερικό τρόπο συναρθρώνεται με την οικονομία. Ο Πουλαντζάς στηρίζοντας την ανάπτυξη των πολιτικών μορφών στις σχέσεις ανάμεσα στις μερίδες του συνασπισμού εξουσίας, δεν συμπεριλαμβάνει στην ανάλυσή του την εξέταση της διαμόρφωσης των οργανικών σχέσεων Κράτους-παραγωγής, πράγμα που έχει ως συνέπεια, αφενός να εκλαμβάνει ως δεδομένους τους όρους αναπαραγωγής της οικονομίας και τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου γενικά - και αφετέρου, το να εξηγεί ανεπαρκώς τις επιμέρους μορφές του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, στο βαθμό που δεν τις συνδέει με τις τροποποιήσεις των σχέσεων παραγωγής.

Η εξωτερικότητα αυτή στις σχέσεις Κράτους-οικονομίας προκύπτει, τόσο από το γεγονός ότι ο Πουλαντζάς δεν τοποθετεί την ανάπτυξη των πολιτικών μορφών σε μια ενιαία βάση με την ανάπτυξη των οικονομικών, όσο και από το ότι απομακρυνόμενος από την αντίληψη που επεξεργάστηκε ο Marx για τον κεντρικό ρόλο των σχέσεων παραγωγής κι εκμετάλλευσης στους κοινωνικούς σχηματισμούς, περιορίζει μέσα από τη γενική θεωρία της συνάρθρωσης τη σημασία τους σε δευτερεύουσες επιδράσεις. Θεωρώντας εν ολίγοις, ως βασική αιτία διαμόρφωσης του Κράτους τη δυναμική που προκύπτει ανάμεσα στις διαφορετικές ταξικές δυνάμεις εντός των ορίων των δομών, ο Πουλαντζάς παρακάμπτει την ανάλυση των μεταλλαγών και των προσαρμογών που προκύπτουν στην ίδια τη δομή του Κράτους κατά τη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης,

²¹³ Ενδεικτικά σημειώνω : S.Clark, «Marxism Sociology and Poulantzas, Theory of the State». *Capital and Class*, τχ.2, 1977, B. Jessop, *Nicos Poulantzas. Marxist Theory and Political Strategy*, Λονδίνο 1985, J. Holloway, S.Picciotto, *State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold, Λονδίνο 1978, E.Meiskins Wood, *The Retreat from class*, Verso 1986, R.Miliband, «Το κεφαλαιοκρατικό Κράτος. Απάντηση στον Νίκο Πουλαντζά» και «Ο Πουλαντζάς και το κεφαλαιοκρατικό Κράτος» στο *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Θεμέλιο 1981, C.Offe, «The Theory of the Capitalist State and the Problem of Policy Formation» στο *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*, Lexington, D.C Heath, K.Ψυχοπαίδης, «Ο Ν. Πουλαντζάς και η Πολιτική μέσα στη Μέθοδο», στο *Η Πολιτική σήμερα, ο Ν.Πουλαντζάς και η Επικαιρότητα του Έργου του*, Θεμέλιο 2001.

καθώς και κατά τη διαδικασία των γενικότερων μεταβολών στις σχέσεις παραγωγής, μέσα στα πλαίσια του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.²¹⁴

Ως εκ τούτου, το πολιτικό στοιχείο που συμπίπτει με την έννοια του Κράτους, αναλύεται με όρους εσωτερικούς, που αφορούν αποκλειστικά την ιδιαιτερότητα της δομής του, ενώ ο ανταγωνισμός, η διαπάλη ανάμεσα στις τάξεις και τις μερίδες τάξεων εξετάζονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα εντός του του συγκεκριμένου πεδίου, χωρίς να αναδεικνύονται οι περαιτέρω διασυνδέσεις τους με την οικονομία και την παραγωγή. Από την άλλη πλευρά, ο Πουλαντζάς δεν εξηγεί πουθενά, γιατί αυτές οι συγκρούσεις οδηγούν σε κάθε περίπτωση στην αναπαραγωγή της αστικής ηγεμονίας κι έτσι, η πραγματική επίδραση των συγκρούσεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις υποχωρεί μπροστά στην υπεροχή της κυριαρχίας των δομικών μορφών. Η επεξεργασία της ιδέας ενός Κράτους λειτουργικά συναρθρωμένου με τα συλλογικά μακροπρόθεσμα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και εγγυητή της αναπαραγωγής των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων, καταλήγει στην αντίληψη μιας αυτορυθμιζόμενης, μη αντινομικής λειτουργικής ολότητας, η οποία θεμελιώνεται στο έδαφος κάποιας αργιστής γνώσης των αναπαραγωγικών κανόνων και αναγκών του καπιταλισμού. Συνέπεια αυτού είναι οι θεσμισμένοι κανόνες, ή αλλιώς οι δομές του Κράτους να εμφανίζονται ως πραγματικά ή λογικά απορρέουσες από τους λειτουργικούς κανόνες. Με άλλα λόγια, απέναντι στην αυτοαναπαράγόμενη οικονομία, τοποθετείται ένα δομικό θεσμικό πλαίσιο, που διατηρεί και συγχρόνως εγγυάται τη συνοχή και συνέχεια ολόκληρου του συστήματος. Με τη διαπίστωση αυτή οδηγούμαστε στο δεύτερο πρόβλημα :

Αυτοί οι θεσμοί, που απορρέουν από λειτουργικούς κανόνες και που συνολικά περιστέλλονται σε μια επιφανομενική εκδήλωση του αποτελέσματος που προκύπτει από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις ταξικές δυνάμεις - αναγόμενοι έτσι σε μια σχέση ουσίας-φαινομένου - δεν εξετάζονται καθόλου στη συμβολική τους αποτελεσματικότητα, αλλά

²¹⁴ Για την εξέταση των δραστηριοτήτων που αναλαμβάνει το Κράτος, σε σχέση με τις απαιτήσεις του οικονομικού συστήματος, βλ. Habermas, *Raison et légitimité, Problèmes de légitimation dans le capitalisme avancé*, Payot 1978, σελ.73-82.

συνδέονται με την ορθολογικότητα των μακροπρόθεσμων συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης.

Είδαμε πως ο Althusser πρώτος και εν συνεχεία ο Πουλαντζάς, ανέδειξαν τις φαντασιακές συνιστώσες της ιδεολογίας στη σχέση της με το πραγματικό, επεξεργαζόμενοι τη διάκριση, που θεμελιώθηκε κυρίως από τη λακανική ψυχανάλυση ανάμεσα στο πραγματικό, το συμβολικό και το φαντασιακό²¹⁵. Παρά ταύτα η λειτουργικότητα της λακανικής εννοιολογίας παρέμεινε αμφίβολη και ελλειπής, εφόσον αγνοήθηκε η ιδιαίτερη λογική αυτού καθεαυτού του συμβολικού πεδίου. Είναι γεγονός ότι ο Πουλαντζάς παραβλέπει εξ' ολοκλήρου τη συμβολική αποτελεσματικότητα των θεσμών, το γεγονός ότι αυτοί περιλαμβάνουν συμβολικά δίκτυα, μορφές πολλές φορές αυθαίρετα συγκροτημένες, εργαλεία επικοινωνίας ή επιβολής, που εγκαθιδρύουν μια γνωσιολογική τάξη, ή επιβάλλουν αρχές διαίρεσης και σχέσεις εξουσίας και που σε κάθε περίπτωση ενέχουν μια ιδιαίτερη λογική, όχι απευθείας αναγόμενη σε ένα ορθολογικό περιεχόμενο. Επομένως, παρά το γεγονός ότι ακολουθώντας τον Althusser, εισάγει στη θεώρησή του τη διάσταση του φαντασιακού, ουσιαστικά δεν τη διακρίνει από το συμβολικό, αλλά συνολικά περιστελλεί και τα δύο σε μία σχέση εργαλειακότητας, δηλ. σε μια προκαθορισμένη λειτουργία, που ο θεσμός πληροί.

Ο Πουλαντζάς δεν δείχνει, δεν εξηγεί πουθενά τη φύση του δεσμού που διαμεσολαβείται ανάμεσα στην μυθοποιητική λειτουργία των μηχανισμών διασφάλισης και αναπαραγωγής της ταξικής κυριαρχίας και την εσωτερίκευση του λόγου τους, από τους 'φορείς των δομών'. Δεν υποδεικνύει πουθενά τη διαδικασία ή το στοιχείο εκείνο, που κάνει την ψυχική οικονομία του υποκειμένου δεκτική στην νομιμοποιητική φενάκη των εξουσιαστικών μορφών. Γιατί και πώς, οι σχέσεις εξουσίας έτσι όπως συμπυκνώνονται στο εσωτερικό του Κράτους μετατρέπονται σε σχέσεις νοήματος κι επιπλέον, γιατί και κάτω από ποιούς όρους κάποιες νομιμοποιητικές δομές γίνονται αποδεκτές, ενώ άλλες απορρίπτονται ;

Συνεπώς, ο Πουλαντζάς εξετάζοντας τον τρόπο, με τον οποίο η ιδεολογία εκδηλώνεται μέσα από την υλική υπόσταση των θεσμών, αντιλαμβάνεται το χώρο στον οποίο οργανώνεται το συνολικό πολιτικό και

²¹⁵ Βλ. στο κεφ.: 'Το φαντασιακό, ως υπόβαθρο της ιδεολογίας'.

ιδεολογικό εποικοδόμημα, ως ένα χώρο φαντασιακών επενδύσεων, όπου οι πραγματικές πρακτικο-κοινωνικές λειτουργίες αποκρυσταλλώνονται σε σχέσεις φαντασιακές, σχέσεις που εξυπηρετούν τη συνοχή και αναπαραγωγή των όρων του συστήματος. Κι ενώ από τη μια πλευρά δεν εξετάζει, πώς το φαντασιακό διαμεσολαβείται απ' το συμβολικό - το Κράτος δεν αναγνωρίζεται ως μια θεσμισμένη εξουσία που είναι συγχρόνως και συμβολικά κυρωμένη, γεγονός που καθιστά αμήχανη τη χρήση της λακανικής εννοιολόγησης - από την άλλη, δε φαίνεται να αναγνωρίζει κανένα πλαίσιο εγκυρότητας στην οργάνωση των θεσμών, εφόσον συλλήβδην υπηρετούν τις ανάγκες νομιμοποίησης της κυρίαρχης τάξης.

Οδηγούμαστε λοιπόν, σε μια τρίτη διαπίστωση, στο γεγονός ότι δεν αναγνωρίζεται κάποιο έγκυρο δυναμικό στο αστικό ιδεώδες, το οποίο αδιακρίτως ανάγεται σε συμφέροντα και εξουσιαστικές δομές. Η αστική ιδεολογία ενέχει στον πυρήνα της μια ασυνείδητη φαντασίωση που δομεί ολόκληρη την κοινωνική πραγματικότητα: αυτή που αφορά μια ψευδή καθολικοποίηση όπου, «μια κατάσταση η οποία εξαρτάται από μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία εμφανίζεται ως αιώνια, καθολικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κατάστασης».²¹⁶ Η 'επιστημονική' τότε ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας θα αποκάλυπτε το γεγονός, ότι πίσω από την καθολικότητα εννοιών, όπως η ελευθερία ή η ισότητα του ατόμου, κρύβεται το αληθινό περιεχόμενο μιας ένσκοπης ορθολογικότητας. Οι θεσμικοί μηχανισμοί του Κράτους βεβαιώνοντας την ύπαρξη υποκειμένων δικαίου, αποκρύπτουν τον υποκειμενικό ετεροκαθορισμό, λειτουργώντας όπως το κάτοπτρο που ψευδαισθητικά βεβαιώνει το παιδί, ότι αποτελεί μια αυτοδύναμη και αυτοκαθοριζόμενη υποκειμενικότητα, η οποία όμως στην πραγματικότητα βρίσκεται υποταγμένη στο λόγο του Άλλου. Τα άτομα εμφανίζονται ως εξ' υπαρχής προορισμένα να εσωτερικεύουν μέσα από ασυνείδητες διαδικασίες το λόγο των μηχανισμών κι έτσι επιβαρύνονται με ανθρωπολογικές, προ-ιδεολογικές προϋποθέσεις. Βλέπουμε ότι η υποψία ιδεολογίας επεκτείνεται σε κάθε πλευρά του αστικού ιδεώδους, γίνεται καθολική και καθώς εμφανίζεται πάντοτε να επιτελεί τις ίδιες νομιμοποιητικές και αναπαραγωγικές ανάγκες, εξαφανίζει

²¹⁶ Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, 1995, σελ. 50.

τα στοιχεία διαφοροποίησης ανάμεσα στις επιμέρους πολιτικές μορφές. Ο Πουλαντζάς περιστέλλει με σχετική ευκολία τις διαφορές ανάμεσα στις αντιπροσωπευτικές μορφές Κράτους και σε αυταρχικότερες εκδοχές με κυριαρχία του εκτελεστικού, στον ίδιο πάντοτε φενακιστικό μηχανισμό. Σε όλες τις περιπτώσεις, η ψευδής καθολικοποίηση των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας των ατόμων στηρίζει κι εκφράζει την επιβολή συγκεκριμένων εκμεταλλευτικών σχέσεων ανταλλαγής ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο.

Θα μπορούσαμε ωστόσο να αντιτείνουμε, ότι αν και η φιλελεύθερη δημοκρατία στηρίζεται στις νομικές αρχές του Κ.Τ.Π. δεν μπορεί εξ' ολοκλήρου να αναχθεί σ' αυτές. Ένα ελάχιστο ελευθερίας και ισότητας είναι αναγκαίο σε κάθε μορφή κεφαλαιοκρατικού Κράτους, ώστε να ξεπερνά φαντασιακά, μέσω αφαιρέσεων τις συγκρούσεις. Αλλά και πίσω από τη λειτουργία αυτών των τυπικών αρχών, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η αξία που οι δημοκρατικές αρχές είχαν και έχουν για τους κυριαρχούμενους, καθώς και τον ρόλο που ιστορικά έχουν παίζει στον μετριασμό της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε μια πιο ρευστή αντίληψη της έννοιας της ηγεμονίας, ότι αποδεχόμαστε όχι μια μονόδρομη στατική σχέση κυριαρχίας από τη μια και υποταγής από την άλλη, αλλά μια συνθετότερη αντίληψη όλων των κοινωνικών ανταγωνισμών, καθώς και μια αναγνώριση όλων των κρίσιμων διαφορών ανάμεσα στις μορφές του κεφαλαιοκρατικού Κράτους.

Ο Πουλαντζάς στο *ΠΕκαιΚΤ* δεν υπερβαίνει τα όρια μιας γενικής αντίληψης της ηγεμονίας, ως συμβιβασμού ανάμεσα στα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των κυριαρχουμένων και τα μακροπρόθεσμα των κυριάρχων, με τη διαμεσολάβηση του ιδεολογικού ρόλου των νομικο-πολιτικών θεσμών. Επιπλέον, επιχειρώντας να εξηγήσει την εσωτερίκευση των σχέσεων εξουσίας ακολουθεί τον Althusser, προϋποθέτοντας και ο ίδιος με τη σειρά του μια ασυνείδητη οικονομία του υποκειμένου, που στην ουσία φέρει ένα δεδομένο ανθρωπολογικό περιεχόμενο. Αναφέεται ως εκ τούτου το ερώτημα για τη δυνατότητα άρθρωσης της κριτικής της ιδεολογίας (εν τέλει από ποιόν;) και μεταβολής των θεσμικών δομών (εφόσον η νομιμοποίηση θεωρείται πάντοτε δεδομένη).

Παρά τη σημασία της απόπειρας θεμελίωσης μιας διακριτής θεωρίας για το Κράτος και σύνδεσής του με το σχετικώς αυτόνομο πεδίο της ιδεολογίας, ο Πουλαντζάς κατέληξε αφενός στην ολοκληρωτική αφομοίωση της ιδεολογίας από τους κρατικούς θεσμούς²¹⁷ και αφετέρου, στη συνολική υπαγωγή του ‘εποικοδομήματος’ σε μια κονστρουκτιβιστική, λειτουργιστική αντίληψη. Τέλος, αν και εισήγαγε - όπως άλλωστε και ο Althusser- ένα μέρος της λακανικής εννοιολογίας στην κοινωνική θεωρία, το εγχείρημα επαναδιατύπωσης μιας θεωρίας της ιδεολογίας στηριγμένης σε μια μη - ουσιοκρατική δομή του υποκειμένου παρέμεινε εν τέλει αθεμελίωτο, καθώς η μεταφορά των εννοιών της ψυχανάλυσης υπήρξε συνολικά αμήχανη και επιλεκτική.

²¹⁷ Ν.Πουλαντζάς, «Το πρόβλημα του κεφαλαιοκρατικού Κράτους», στο *ΠΣΚ*, σελ.26.

Δ' ΜΕΡΟΣ:**Κρίση ηγεμονίας και θεσμική συγκρότηση του Κράτους εκτάκτου ανάγκης**

Έχοντας διατυπώσει και περιγράψει στο *ΠΕκαιΚΤ* τη βασική δομή του Κράτους στον Κ.Τ.Π, ο Πουλαντζάς επανέρχεται δύο χρόνια αργότερα με μια μελέτη και ερμηνεία του φασισμού ως μεταβατικού σταδίου στην αναγκαία, δομική προσαρμογή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από το φιλελεύθερο στάδιο στον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Με το *Φασισμός και Δικτατορία*²¹⁸ ανατέμνει το φασιστικό φαινόμενο, μέσα από μια οπτική, η οποία επιδιώκει να εξετάσει την περίπτωση του φασισμού, όχι υπό το πρίσμα των θεωριών περί ολοκληρωτισμού, που είχαν μεγάλη απήχηση, κυρίως κατά τη δεκαετία του '50²¹⁹, αλλά ως εκδήλωση ενός «ιδιότυπου πολιτικού φαινομένου», που περιγράφεται από τον ίδιο, ως μορφή καθεστώτος «εκτάκτου ανάγκης»²²⁰.

Ήδη στο *ΠΕκαιΚΤ*, αναφερόμενος στα στοιχεία που συγκροτούν την τυπική μορφή του κεφαλαιοκρατικού Κράτους, είχε εντοπίσει τον 'ολοκληρωτικό' του χαρακτήρα, στον ίδιο τον τύπο νομιμότητας του αστικού Κράτους, που του επιτρέπει να εμφανίζεται ως ενότητα ξεχωριστών και μεμονωμένων ατόμων, τα οποία στο σύνολό τους αποτελούν την ολότητα του λαού-έθνους. Σε αντιδιαστολή με τα όσα είχαν κατά καιρούς υποστηριχθεί από τις κλασσικές θεωρίες περί ολοκληρωτισμού, σχετικά με την παρακμή της πολιτικής μορφής του φιλελεύθερου Κράτους-έθνους, την απώλεια των ορίων ανάμεσα στο Κράτος και την κοινωνία, την κατάργηση των εσωτερικών διαιρέσεων της κοινωνικής ολότητας, την απορρόφησή τους από ένα παντοδύναμο Κράτος που θα στηριζόταν στην μετατροπή των ατόμων-υποκειμένων σε 'μάζα', κάτω από την επίδραση της μαζικής ιδεολογικής χειραγώγησης και των μεθόδων άσκησης τρομοκρατίας, ο

²¹⁸Ν. Poulantzas, *Fascisme et Dictature. La troisième Internationale face au fascisme*, Maspero 1970, ελλ. έκδ. : *Φασισμός και Δικτατορία, Η Τρίτη Διεθνής αντιμετώπιση στο φασισμό*, μτφρ. Χρ. Αργιαντώνη, Ολκός, Αθήνα, 1975.

²¹⁹ Σημειώνουμε χαρακτηριστικά την απήχηση του έργου της Η. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Νέα Υόρκη, 1951, όπως και την, αντίστοιχου προσανατολισμού, προσέγγιση από τους Friedrich C.J.& Brzezinsky Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1956.

²²⁰ *F.D.*, σελ. 7.

Πουλαντζάς επισημαίνει ότι στον ίδιο τον ατομικισμό της φιλελεύθερης παράδοσης υφίσταται μια διάσταση ολοκληρωτική. Αναφερόμενος όχι μόνο στον Hobbes και τον Locke, αλλά και σε κάποιες πλευρές της σκέψης του Hegel και του Rousseau εντοπίζει τη συγκεκριμένη διάσταση στο γεγονός ότι το άτομο-ιδιώτης «εξαφανίζεται μπροστά στην εξουσία του Κράτους, που ενσαρκώνει τη γενική θέληση»²²¹, ενός Κράτους που τόσο πιο ενισχυμένο και ολοκληρωτικό εμφανίζεται, όσο αποτελεσματικότερα κατορθώνει να αποκρύψει από την ιδεολογική αρχή της νομιμότητάς του τον εγγενώς συγκρουσιακό του χαρακτήρα.

Εάν επομένως, η ίδια η φιλελεύθερη πολιτική θεωρία εμπεριέχει πολλά στοιχεία της ολοκληρωτικής αντίληψης για το Κράτος, από αυτό συνάγεται, ότι η χρήση της έννοιας του 'ολοκληρωτισμού', δεν μπορεί να αντιστοιχεί σε κάποιο ειδικό πολιτικό φαινόμενο, πολύ δε περισσότερο δεν αρκεί για να περιγράψει την ιδιαιτερότητα του φασιστικού φαινομένου, ως μορφής καπιταλιστικού Κράτους εκτάκτου ανάγκης. Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι προκειμένου να εξεταστεί ο ιδιότυπος χαρακτήρας του φαινομένου, επιβάλλεται η διερεύνηση της πολιτικής κρίσης που οδηγεί στην άνοδο και την εγκαθίδρυση του φασισμού στην εξουσία, διαδικασία που περιλαμβάνει τόσο τον καθορισμό των γενικών χαρακτηριστικών της πολιτικής κρίσης, όσο και την εξέταση της ιδιαίτερης ιστορικής συγκυρίας στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων. Όμως κάτι τέτοιο καθίσταται δυνατό, μόνο μέσα στο πλαίσιο ανάλυσης της συγκεκριμένης «ιστορικής περιόδου των καπιταλιστικών σχηματισμών, στο εσωτερικό των οποίων εμφανίζονται οι πολιτικές κρίσεις».²²² Εξ ου και ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι ο φασισμός μπορεί να αναλυθεί ως ιδιαίτερο αποτέλεσμα κρίσης που προσιδιάζει στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού. «Πράγματι, το φασιστικό φαινόμενο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό παρά στο βαθμό που εντοπίζεται στο εσωτερικό ενός σταδίου, που χαρακτηρίζεται από τη δοσμένη αλλαγή του ρόλου του Κράτους»²²³. Πρόκειται για τον νέο ρόλο που το Κράτος αναλαμβάνει, μπροστά στις μεταβολές που επιβάλλει το ιμπεριαλιστικό

²²¹ ΠΕ καιΚΤ, τ.β', σελ. 57.

²²² F.D., σελ. 12.

²²³ Ο.π., σελ. 17.

στάδιο, ρόλο που αντιστοιχεί στη φάση μετάβασης προς την κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, μέσα στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις.

Αυτή η προσέγγιση έχει ως συνέπεια την «αμοιβαία ανασύνταξη τόσο των θεωρητικών προκειμένων, όσο και την ανασυγκρότηση του ιστορικού υλικού»²²⁴, πράγμα που σημαίνει ότι, καθώς επιτελείται η απόπειρα θεωρητικής θεμελίωσης του Κράτους εκτάκτου ανάγκης, τροποποιείται μερικώς και η μεθοδολογική κατεύθυνση που είχε χαρακτηρίσει στο *ΠΕκαι ΚΤ*. Κάποιες προκαταρκτικές παρατηρήσεις πάνω στο γενικό μεθοδολογικό πλαίσιο μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε, ότι ο Πουλαντζάς εγκαταλείπει εν μέρει «έναν ορισμένο φορμαλισμό στην ίδια την έρευνα»²²⁵ και μια χαρακτηριστική «παραμέληση των συγκεκριμένων αναλύσεων».²²⁶ Κι ενώ εξακολουθεί να υπερασπίζεται «τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της θεωρητικής διαδικασίας σε σχέση με το συγκεκριμένο πραγματικό»²²⁷, παρουσιάζει συγχρόνως ένα πλούσιο εμπειρικό υλικό, προβαίνοντας σε εκτεταμένες και ενδιαφέρουσες αναλύσεις της διαδικασίας εκφασισμού και εμπέδωσης των αντίστοιχων καθεστώτων στην Ιταλία και τη Γερμανία. Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι διατηρείται ο διϋσμός των πεδίων δομές-πρακτικές, αποδίδεται μεγαλύτερη έμφαση στον τομέα της ταξικής πάλης, με το να υιοθετείται μια περισσότερο ρευστή αντίληψη των ταξικών συγκρούσεων. Εξίσου, επιχειρείται κατά κάποιο τρόπο η άρση του διαχωρισμού τρόπου παραγωγής-κοινωνικού σχηματισμού, αφού οι τελευταίοι εκλαμβάνονται πλέον, από τον ίδιο, ως τα πραγματικά πεδία εκτύλιξης των κοινωνικών συγκρούσεων, οι πραγματικοί χώροι συσσώρευσης των αντιφάσεων. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί, όπως δηλώνει, αποτελούν τώρα «τον πραγματικό τόπο (effective locus) της ύπαρξης και αναπαραγωγής των τρόπων παραγωγής...του μετασχηματισμού των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κεφαλαιοκρατικού Κράτους»²²⁸

Ωστόσο, παρά τις παραπάνω μεθοδολογικές τροποποιήσεις, η θεμελιώδης εννοιολογική σκευή, όπως θα φανεί αναλυτικότερα στη

²²⁴ Π.Νούτσου, «Ο Ν. Πουλαντζάς ως 'ιστορικός' της Γ' Διεθνούς», από τα πρακτικά του συνεδρίου με τίτλο : *Η Πολιτική Σήμερα, Ο Ν. Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, 2001 σελ. 125.

²²⁵ Ν. Πουλαντζά, «Το κεφαλαιοκρατικό Κράτος. Απάντηση στον Μίλμπαντ», *ΠΣΚ*, σελ. 65.

²²⁶ Ο.π., σελ. 65.

²²⁷ Ο.π., σελ. 64.

²²⁸ Ο.π. σελ. 87.

συνέχεια, παραμένει σε γενικές γραμμές αμετάβλητη. Ο κοινωνικο-ιστορικός σχηματισμός, που προκύπτει παραγωγικά από τη θεωρία της δομής του τρόπου παραγωγής, συνιστά πάντοτε ένα σύνολο πεπερασμένων και διακριτών στοιχείων, το οποίο σε 'τελική ανάλυση' προσδιορίζεται από την οικονομία, δηλ. τη συγκεκριμένη οργάνωση της παραγωγής, που κυριαρχείται από τον νόμο της αξίας, ενώ το οικονομικό στοιχείο καθορίζει το δείκτη κυριαρχίας ο οποίος, στην περίπτωση της μετάβασης από τον φιλελεύθερο καπιταλισμό στον μονοπωλιακό, μετατοπίζεται από την οικονομία στην πολιτική. Επομένως, στην περίπτωση του μονοπωλιακού καπιταλισμού είναι το πολιτικό στοιχείο που επιτελεί τον κυρίαρχο ρόλο, αν και ο Πουλαντζάς, δεν διευκρινίζει επαρκώς, το πως αυτές μεταλλαγές τροποποιούν τη συνολική δομή του Κ.Τ.Π.

1. Η συγκυρία ανάδυσης του φασισμού- συνθήκες κρίσης

Κατά τον Πουλαντζά ο φασισμός αντιστοιχεί σε μια χαρακτηριστική κρίση, που σημαδεύει την *μετάβαση*, από το στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού στο ιμπεριαλιστικό στάδιο. Η ολιγοπωλιακή συγκέντρωση σε συνδυασμό με την αναδιοργάνωση των αγορών σε διεθνικό επίπεδο επέφεραν, στις αρχές του 20ου αιώνα, τη συνολική αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος όχι μόνο στο πεδίο της οικονομίας, αλλά και στο χώρο της πολιτικής και της ιδεολογίας. Οι συγκεκριμένες μεταβολές σηματοδοτούν τη μετάβαση από το φιλελεύθερο Κράτος του ανταγωνιστικού σταδίου, στο παρεμβατικό, όρος που αντιστοιχεί σ' έναν αυξημένο ρόλο του Κράτους, το οποίο τώρα καλείται να καλύπτει και να ρυθμίζει τις λειτουργικές αδυναμίες της αγοράς, καθώς και να δημιουργεί ή να βελτιώνει συνολικά τις συνθήκες εκμετάλλευσης του συσσωρευμένου κεφαλαίου.

Στην περίπτωση της Ιταλίας και της Γερμανίας η διαδικασία μετάβασης συνοδεύτηκε από μια σύνθετη ιδεολογικο-πολιτική κρίση, απόρροια μιας κατάστασης συμπυκνωμένων αντιφάσεων (condensation), εκδηλωμένων τόσο στο χώρο των ταξικών σχέσεων, όσο και των κρατικών μηχανισμών. Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι η συγκεκριμένη συγκυρία που

οδήγησε στην εγκαθίδρυση του φασισμού και στις δύο χώρες, μπορεί θεωρητικά να γίνει κατανοητή μόνο στο πλαίσιο μιας αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις ιδιοτυπίες της ανισομερούς ανάπτυξης των δύο εθνικών σχηματισμών, στο εσωτερικό της λεγόμενης *μπεριαλιστικής αλυσίδας*, καθώς και μέσα από τα *ιδιάζοντα* χαρακτηριστικά των δύο αυτών κοινωνικών σχηματισμών. Σύμφωνα με αυτή την τοποθέτηση η Γερμανία και η Ιταλία, αποτελούσαν, με εξαίρεση τη Ρωσία, τους ασθενέστερους κρίκους σ' αυτήν την αλυσίδα, θέση που αποκτά νόημα, μόνο στο βαθμό που θεωρήσουμε ότι η διεθνοποίηση των κοινωνικών σχέσεων δεν επηρεάζει αποκλειστικά την οικονομία, αλλά εξίσου μ' αυτήν και τον πολιτικό και ιδεολογικό τομέα. Επομένως, αν και πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες -η Γερμανία, επί παραδείγματι, το 1929 φτάνει το επίπεδο ανάπτυξης των Ηνωμένων Πολιτειών²²⁹- πρόκειται συγχρόνως και για χώρες με εσωτερικές ρωγμές, οι οποίες χρονολογούνται ήδη από τη φάση μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Και στις δύο περιπτώσεις ο Πουλαντζάς εντοπίζει τα αίτια αυτών των ρωγμών στην αργοπορημένη εκβιομηχάνιση, στην καθυστέρηση και την ανισότητα στην ολοκλήρωση της εθνικής ενοποίησης, στην ανισομερή ανάπτυξη ανάμεσα στη βιομηχανία και τη γεωργία εξαιτίας της μη-πραγματοποίησης της αγροτικής μεταρρύθμισης, στην έλλειψη εμπορικών συναλλαγών με την παγκόσμια αγορά, όπως και στην απουσία μιας ηγεμονικής αστικής τάξης. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά την Γερμανία, ο μόνιμα παρεμβατικός χαρακτήρας του Κράτους και ο ρόλος των μεγάλων γαιοκτημόνων στον κρατικό μηχανισμό εμπόδισαν το Κράτος, «να ανταποκριθεί στο συγκεκριμένο ρόλο που θα άρμοζε στην ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού»²³⁰ ενώ σε ό,τι αφορά την Ιταλία, ανάμεσα στους επιβαρυντικούς παράγοντες συγκαταλέγονται ο πρόωρος χαρακτήρας συγκεντροποίησης και η συνακόλουθη βαριά κρατική χρέωση, καθώς και η ιδιαίτερη οικονομική και πολιτικό-ιδεολογική κυριαρχία των γαιοκτημόνων στον Νότο. Είναι χαρακτηριστικό, ότι για όλους τους παραπάνω λόγους και οι δύο χώρες προσπέρασαν τη φάση του φιλελεύθερου Κράτους.

²²⁹ F.D., σελ. 25.

²³⁰ Ο.π., σελ 29.

Συνάγεται ότι η κρίση, η οποία οδηγεί στην άνοδο του φασισμού στην εξουσία, θα πρέπει να νοηθεί ως ένας συνδυασμός παραγόντων, που αντιστοιχούν στις αντινομίες της μεταβατικής φάσης προς το μονοπωλιακό καπιταλισμό και οι οποίες επιδρούν σε μια κατάσταση συμπυκνωμένων αντιφάσεων, που προϋπάρχουν στο εσωτερικό των δύο κοινωνικών σχηματισμών. Η συγκεκριμένη αντίληψη, βρίσκεται σε αντιδιαστολή με τη θέση του παραδοσιακού λειτουργισμού, που θεωρεί την κρίση «στιγμή εκρυθμίας»²³¹, το αποτέλεσμα αποσταθεροποιητικών επιδράσεων της κοινωνικής ευταξίας, καθώς και με τις θέσεις της μετα-λενινιστικής Διεθνούς, για την οποία κάθε πολιτική κρίση αποτελούσε την ανοιχτή έκφραση των ενδογενών τάσεων του καπιταλισμού, ενώ παράλληλα ταυτιζόταν αδιακρίτως με την εκδήλωση μιας «επαναστατικής κατάστασης».²³² Ο Πουλαντζάς απέναντι στη λειτουργιστική ερμηνεία της κρίσης, ως πολιτικής κρίσης ή κρίσης του πολιτικού συστήματος και την τριτοδιεθνιστική ερμηνεία του φασισμού, ως κατάληξης μιας οργανικής, συνεχούς και εξελικτικής διαδικασίας, αντιδιαστέλλει μια θεώρηση, η οποία παραπέμπει στην εξέταση της έξαρσης των αντιθέσεων στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας και στις μεταβολές που ύστερα από μια τέτοια κρίση έπονται. Υπενθυμίζουμε ότι, στο *ΠΕκαιΚΤ* ο Πουλαντζάς είχε υποδείξει το Κράτος, ως το προνομιακό εκείνο πεδίο, που «επιτρέπει την αποκρυπτογράφηση της ενότητας και της συναρμογής των δομών», καθώς αποτελεί τη «δομή μέσα στην οποία συμπυκνώνονται οι αντιφάσεις των διαφόρων επιπέδων ενός σχηματισμού».²³³ Κατά συνέπεια, ο ιδιότυπος χαρακτήρας της κρίσης που καταλαμβάνει τους δύο κοινωνικούς σχηματισμούς, θα πρέπει να εκφραστεί με έναν ιδιαίτερο τρόπο, στο συσχετισμό δυνάμεων που επικρατούν στο εσωτερικό του Κράτους.

Πράγματι, ο Πουλαντζάς διαπιστώνει ότι η κρίση που εκδηλώνεται κατά τη διαδικασία εκφασισμού, αποτελεί μια «κατάσταση υπερβολικής όξυνσης και επιδείνωσης των αντιφάσεων στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάσεων και τμημάτων που ανήκουν στις κυρίαρχες τάξεις»²³⁴, αντιφάσεων

²³¹ N. Poulantzas, *La crise de l'Etat*, Παρίσι, 1976, ελλ. έκδ.: *Η Κρίση του Κράτους*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σελ.23.

²³² Ο. π., σελ. 24.

²³³ *ΠΕκαιΚΤ*, τ.α', σελ.57.

²³⁴ *F.D.*, σελ.77.

που επιδρούν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των μορφών Κράτους και καθεστώτος. Η ‘κρίση ηγεμονίας’ που χαρακτηρίζει τη συγκυρία των φασισμών, δηλ. η εκδήλωση της αδυναμίας μιας τάξης ή μερίδας τάξης να επιβάλλει την ηγεμονία της, αποτελεί συνέπεια του γεγονότος, ότι οι τριγμοί που εκδηλώνονται στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, αντανακλώνται με έναν ιδιαίτερο τρόπο στο επίπεδο της πολιτικής και της ιδεολογίας.

Μαζί με την πολιτική κρίση, που εκδηλώνεται στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας και που παίρνει τη μορφή αμφισβήτησης της ηγεμονεύουσας μερίδας ή τάξης, εκδηλώνεται συγχρόνως και η κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας, η οποία εκφράζεται ως συνολική αμφισβήτηση του οργανωτικού ρόλου του Κράτους, Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι κάθε πολιτική κρίση συναρθρώνεται αναγκαία με μία κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας ή αλλιώς, με μια ‘κρίση νομιμοποίησης’²³⁵, η οποία πλήττει τόσο τους μηχανισμούς του Κράτους, όσο και τη σχέση του Κράτους με τους ‘οργανικούς διανοούμενους’. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση των φασισμών, πρόκειται για το φαινόμενο μιας «γενικευμένης ιδεολογικής κρίσης»²³⁶, η οποία διαταράσσει μαζί με την ενότητα της ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης και τις ιδεολογίες των κυριαρχουμένων. Ο Πουλαντζάς διαπιστώνει, ότι η κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν αντιστοιχεί σε μια «προώθηση της ιδεολογίας της ανταγωνιστικής κοινωνικής δύναμης»²³⁷- όπως στη Γαλλία κατά την περίοδο της μετάβασης στην αστική κοινωνία-, αλλά αντιθέτως πρόκειται για μια κρίση που προσβάλλει το σύνολο του ιδεολογικού κόσμου, δηλ. όλα τα *ιδεολογικά υποσύνολα* συγχρόνως. Φαίνεται έτσι, ότι κυρίαρχες και κυριαρχούμενες τάξεις δεν «μπορούν πλέον να ‘ζήσουν’ τη σχέση τους με τις συνθήκες ύπαρξής τους κατά τον ίδιο τρόπο».²³⁸

Η ηγεμονιακή αστάθεια που εκδηλώνεται- και της οποίας κυριότερο χαρακτηριστικό αποτελεί η ρήξη των δεσμών εκπροσώπησης ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις και τα πολιτικά τους κόμματα- ακολουθείται, ύστερα από την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, από μια πλήρη αναδιοργάνωση του ηγεμονικού μπλόκ, με οριστική πλέον επικράτηση του χρηματιστικού

²³⁵ *Η Κρίση του Κράτους*, σελ.29.

²³⁶ *F.D.*, σελ.84.

²³⁷ *Ο.π.*, σελ.84.

²³⁸ *Ο.π.*, σελ. 84.

κεφαλαίου. Ο φασισμός εμφανίζεται επομένως, να επιτελεί έναν ρόλο «μετάθεσης της πολιτικής ηγεμονίας»²³⁹. Ο Πουλαντζάς απορρίπτει τη θεώρηση του φασισμού ως άμεσου εκπροσώπου, ‘φορέα’ του χρηματιστικού κεφαλαίου, θέση που υιοθετήθηκε από τη Διεθνή για πρώτη φορά το 1924 και αποτέλεσε τη βασική γραμμή στις αναλύσεις των κομμουνιστικών κομμάτων για τον ‘κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό’ (ΚΜΚ), κατά την μεταπολεμική εποχή²⁴⁰. Εξίσου, απορρίπτει και την υιοθέτηση του ερμηνευτικού σχήματος του ‘βοναπαρτισμού’ από τον Α. Thalheimer- στη συνέχεια υιοθετήθηκε και από άλλους, όπως ο Ο. Bauer, για τον οποίο ο φασισμός λειτουργεί ως μια πολιτική δύναμη που δρα ανεξάρτητα, δημιουργώντας ένα ισχυρό Κράτος στο έδαφος των κοινωνικο-οικονομικών συγκρούσεων και στο εσωτερικό της πολιτικής κοινωνίας (société civile).²⁴¹ Και βεβαίως δεν συμερίζεται ούτε την αντίληψη, που ερμηνεύει το φασισμό ως έκφραση ενός μικροαστικού ριζοσπαστισμού²⁴². Αντιθέτως, ακολουθώντας μια περιοδολόγηση που αντιστοιχεί στις διαδοχικές φάσεις ανόδου και εγκαθίδρυσης του φασισμού στην εξουσία- (διακρίνονται: η έναρξη της διαδικασίας εκφασισμού έως το σημείο της μη-επιστροφής, σημείο της μη-επιστροφής έως την εγκατάσταση του φασισμού, από την εγκατάσταση του φασισμού έως την πρώτη περίοδο στην εξουσία και από εκεί έως την περίοδο σταθεροποίησής του σε αυτήν)²⁴³ - διαπιστώνει τη συνθετότητα των σχέσεων που αντιστοιχούν στο μονοπωλιακό κεφάλαιο, σχέσεις που με διάφορες παλινωδίες, καταλήγουν σε μια «πολιτική σύμφωνη με τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του τμήματος αυτού»²⁴⁴. Πρόκειται για μια «ιδιότυπη σχετική αυτονομία»²⁴⁵ του φασισμού απέναντι στο ηγεμονικό μπλόκ, που σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί, ούτε με τις ‘ομαλές’ εκδοχές του κεφαλαιοκρατικού Κράτους ούτε με την ιδιαίτερου τύπου αυτονομία των βοναπαρτικών μορφών Κράτους. Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι το φασιστικό κόμμα κατόρθωσε να

²³⁹ Ο.π., σελ. 79.

²⁴⁰ Πρόκειται για τη γνωστή θεωρία του ‘Stamokap’, που αποτέλεσε την επίσημη ερμηνεία του φασισμού στην πρώην Ανατ. Γερμανία. Στη Δύση, ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους αυτής της άποψης κατά τη δεκαετία του ’30 ήταν ο D. Guerin, *Fascisme et grand capital*, Παρίσι, 1936

²⁴¹ *F.D.*, σελ. 94.

²⁴² Ο.π., σελ. 95.

²⁴³ Ο.π., σελ. 97-99.

²⁴⁴ Ο.π., σελ. 99.

²⁴⁵ Ο.π., σελ. 96.

καλύψει το κενό που δημιούργησε η πολιτική κρίση στην Ιταλία και τη Γερμανία, ενώ η άνοδός του και η σταθεροποίησή του στην εξουσία είχαν ως τελικό στόχο την αναδιοργάνωση του ηγεμονικού μπλοκ, μαζί με την αναπροσαρμογή της κυρίαρχης ιδεολογίας και όλου του κρατικού μηχανισμού στις νέες απαιτήσεις ανάδυσης του παρεμβατικού Κράτους στο μονοπωλιακό καπιταλισμό. Σε τελική ανάλυση, ο φασισμός λειτουργεί «ως παράγοντας εξουδετέρωσης των αντιφάσεων μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων και τμημάτων, αποσκοπώντας μέσα από την διαδικασία *διακανονισμού*... στην αποφασιστική κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου».²⁴⁶

2. Η κρίση των ταξικών ιδεολογιών και ο 'μετασχηματισμός' τους

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει ότι κατά τον Πουλαντζά, το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη συγκυρία των φασισμών, είναι η εκδήλωση μιας διπλής ηγεμονικής κρίσης, που ξεσπά μέσα σε μια κατάσταση συμπτυκνωμένων αντιφάσεων και η οποία χαρακτηρίζεται από την αδυναμία μιας τάξης να επιβάλλει την ηγεμονία της, τόσο στο εσωτερικό του ηγεμονικού μπλόκ, όσο και στο σύνολο της κοινωνίας. Πρόκειται για την «ανικανότητα της συμμαχίας που βρίσκεται στην εξουσία να ξεπεράσει 'από μόνη της' τις ίδιες της τις αντιφάσεις»²⁴⁷. Αυτή η χαρακτηριστική επιδείνωση των αντιφάσεων που καταλαμβάνει το πεδίο της πολιτικής, επεκτείνεται και στην ιδεολογία που συνέχει το σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, επιδρώντας τόσο στην ιδεολογία των κυρίαρχων τάξεων όσο και στα *ιδεολογικά υποσύνολα* που αντιστοιχούν στις λαϊκές μάζες των πόλεων και της υπαίθρου. Προτού όμως υπεισέλθουμε στο πρόβλημα του ειδικού χαρακτήρα της ιδεολογικής κρίσης και πριν από την ανάλυση των ειδικών μετασχηματισμών που υφίστανται οι ταξικές ιδεολογίες κατά την άνοδο και την εμπέδωση του φασισμού, θα ήταν σκόπιμο να διατυπωθούν ορισμένες διευκρινιστικές παρατηρήσεις, αναφορικά με τα κριτήρια που ο Πουλαντζάς είχε θέσει για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων.

²⁴⁶ Ο.π., σελ.111.

²⁴⁷ Ο.π., σελ.78.

Υπενθυμίζουμε, ότι ο Πουλαντζάς αποστασιοποιούμενος από τις ορθόδοξες μαρξιστικές αναλύσεις, σύμφωνα με τις οποίες ο ταξικός προσδιορισμός ανάγεται αποκλειστικά στο οικονομικό πεδίο, υιοθετεί μια συνθετότερη αντίληψη, η οποία συνίσταται στην παραδοχή, ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν καθορίζονται αποκλειστικά στη βάση της οικονομικής δομής, αλλά κατανοούνται ως το συνολικό αποτέλεσμα των δομών, εντός του πεδίου των κοινωνικών σχέσεων.²⁴⁸ Οι δομές - οικονομικές, πολιτικές ή ιδεολογικές - θα αντανακλώνται μέσα στις κοινωνικές σχέσεις αντίστοιχα ως οικονομικές, πολιτικές ή ιδεολογικές πρακτικές, καθώς και ως 'πάλη' των πρακτικών αυτών, εντός του συγκρουσιακού πεδίου των κοινωνικών σχέσεων. Εάν «οι κοινωνικές τάξεις συμπίπτουν εν πολλοίς με τις μορφές ταξικής πρακτικής»²⁴⁹, η ύπαρξή τους αντανακλά ταυτοχρόνως και την αντικειμενική τους τοποθέτηση μέσα στις σχέσεις παραγωγής, όπως και μέσα στις σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας- υποταγής.²⁵⁰ Εν ολίγοις, εάν μία τάξη υπάρχει στις οικονομικές σχέσεις, κατ' ανάγκη θα καταλαμβάνει και μια ειδική θέση στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις, ακόμη και όταν αυτή η συγκεκριμένη τάξη δεν διαθέτει μια «δική της 'ταξική συνείδηση' ή μίαν αυτόνομη πολιτική οργάνωση»²⁵¹. Τότε, από αυτή και μόνο την τοποθέτηση θα προκύπτουν και «ειδικές υλικές μορφές πολιτικο-ιδεολογικής πρακτικής, καθώς και ένα ορισμένο 'ταξικό ένστικτο'».²⁵² Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει ότι για τον προσδιορισμό των τάξεων, τον κύριο ρόλο έχει η θέση τους μέσα στις οικονομικές σχέσεις - σχέσεις και διαδικασία παραγωγής-, οι δε εξουσίες που απορρέουν από αυτές τις τελευταίες, θα «συνδέονται οργανικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που τις καθιερώνουν και τις νομιμοποιούν».²⁵³ Από την άλλη πλευρά, εάν όπως ορίζει στο *ΠΕκαιΚΤ*, η εξουσία συνιστά τον «ορίζοντα που οροθετεί το πεδίο της πολιτικής πρακτικής μιας τάξης και αφορά την ικανότητά της να πραγματοποιεί τα ειδικά της αντικειμενικά συμφέροντα»²⁵⁴, έπεται ότι η ιδεολογία θα

²⁴⁸ *ΠΕκαιΚΤ*, τ.α', σελ.90.

²⁴⁹ *CSC*, σελ.10.

²⁵⁰ *Ο.π.*, σελ. 10.

²⁵¹ *Ο.π.*, σελ. 13.

²⁵² *Ο.π.*, σελ. 13.

²⁵³ *Ο.π.*, σελ. 18.

²⁵⁴ *ΠΕκαι ΚΤ*, τ.α', σελ. 155.

σχετίζεται με την παράσταση που η κάθε τάξη έχει γι' αυτά τα συμφέροντα, όπως και με την ικανότητά της να τα νομιμοποιεί. Συνάγεται, ότι σύνολα φορέων που καταλαμβάνουν παρόμοιες θέσεις μέσα στον κοινωνικό χώρο, θα συνδέονται με παρόμοιες αντιλήψεις για το 'αντικειμενικό τους συμφέρον', θα παράγουν παρόμοιες κοσμοθεωρήσεις και κατά συνέπεια παρόμοιες πρακτικές. Όμως, στο βαθμό που πρόκειται για ταξικά διαιρεμένες κοινωνίες, η παράσταση των κοινών συμφερόντων, η συνείδηση-κοσμοαντίληψη που διαμορφώνει η κάθε τάξη δεν θα παρουσιάζει έναν ενιαίο χαρακτήρα, αλλά θα 'επικαθορίζεται' από τις σχέσεις που έχουν οι διάφορες ανταγωνιστικές ή μη, τάξεις μεταξύ τους. Υπό αυτή την έννοια, ο Πουλαντζάς αναφέρεται στην ύπαρξη ιδεολογικών στοιχείων που αντιστοιχούν στην ιδεολογία μιας τάξης, μέσα στο ιδεολογικό υποσύνολο που αντιστοιχεί σε μια άλλη, όπως και στην ύπαρξη ολόκληρων ιδεολογικών υποσυνόλων που αντιστοιχούν σε έναν τρόπο παραγωγής και που επιβιώνουν στο εσωτερικό ενός σχηματισμού, τη στιγμή που κυριαρχείται από έναν άλλον -π.χ. η περίπτωση της φεουδαρχικής ιδεολογίας στη Γερμανία.

Η ανάγκη ερμηνείας του πολυδιάστατου χαρακτήρα των στοιχείων που συγκροτούν το κοινωνικό πεδίο, μέσα από μια αυστηρά επεξεργασμένη θεωρία του ιδεατού αντικείμενου, ήδη διατυπωμένης στο *ΠΕκαιΚΤ*, οδηγεί σε μια σχηματική αναπαραγωγή του ίδιου λογικού, 'κατασκευαστικού' σχήματος. Μόνο που αυτή τη φορά, στη γενική θεωρία του κοινωνικού σχηματισμού, που έχει νοησιαρχικά παραχθεί από τη θεωρία του τρόπου παραγωγής, εντάσσεται το εμπειρικό πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων, τα οποία κατανοούνται επαρκώς, μόνον εφόσον μπορούν αιτιακά να παραχθούν απ' τη δομή και στη συνέχεια, λειτουργικά να ενταχθούν σ' αυτήν. Η τάση για κατάτμηση, ταξινόμηση και υπαγωγή του εμπειρικού περιεχομένου σε προκαθορισμένες λογικές δομές εξειδικεύεται για τον τομέα της ιδεολογίας, στη θεωρία των ιδεολογικών υποσυνόλων, όπου νοηματικές ενότητες, 'αμιγείς' και παραδειγματικές που συνδέονται με συγκεκριμένες ιδεολογικές πρακτικές, θα αναδύονται μέσα από καθορισμένα κοινωνικά πλαίσια και θα αποδίδονται σε συγκεκριμένα σύνολα φορέων της παραγωγής- τάξεις. Παρόμοιες επομένως τοποθετήσεις στον κοινωνικό χώρο θα παράγουν παρόμοιες διαθέσεις και συμπεριφορές,

καθώς και μια κοινή αντίληψη της έννοιας του συμφέροντος. Οι αντιστοιχίες αυτές εμπειρικά προϋποτίθενται και δεν εξηγείται πουθενά, το γιατί, μέσα από ποιές διεργασίες και μέσα από τι είδους διαμεσολαβήσεις οι αναλογίες αυτές προκύπτουν, όπως και το γιατί κάθε επιμέρους νοηματοδότηση θα πρέπει να διαθέτει και μια αναγκαία ταξική συνδήλωση. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι στο εσωτερικό των ιδεολογιών διακρίνονται στοιχεία επικαθορισμένα, τα οποία προέρχονται από άλλα ιδεολογικά υποσύνολα, ή από τρόπους παραγωγής που συνυπάρχουν εντός του εξεταζόμενου κοινωνικού σχηματισμού δεν αλλάζει το γεγονός, ότι στον πυρήνα τους, όλες οι *αναγκαίες* ταξικές συνάψεις παραμένουν ανέπαφες και ο χαρακτήρας των ιδεολογικών συνόλων ουσιαστικά μονολιθικός. Η διαδικασία θεωρητικής κατανόησης παραπέμπει σε μια εξαντλητική αναζήτηση όλων των στοιχείων που επικαθορίζουν ή επικαθορίζονται, ενώ κάθε αντίθεση που διαπερνά τον ιδεολογικό χώρο θα ανάγεται εντέλει περιοριστικά, στην έσχατη αντίθεση ανάμεσα στην εργατική τάξη και τους κεφαλαιοκράτες.

Δείξαμε ήδη, ότι κατά τον Πουλαντζά, η ενότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν εξαρτάται γενετικά από την ταξική συνείδηση μιας τάξης-υποκειμένου. Αντιθέτως, η εσωτερική της ενότητα προέρχεται - και τότε μόνο μπορεί να λειτουργήσει ηγεμονικά - από τη δυνατότητά της να αντανakλά την ενότητα ενός κοινωνικού σχηματισμού, ανασυνθέτοντάς την φαντασιακά. Αυτό καθίσταται εφικτό, στο βαθμό που κατορθώνει, αφενός να ενσωματώνει επιτυχώς τα ιδεολογικά υποσύνολα που αντιστοιχούν στις άλλες ταξικές δυνάμεις, εμφανιζόμενη ως αντιπρόσωπος των αντικειμενικών τους συμφερόντων και αφετέρου, να διαπερνά τα ιδεολογικά υποσύνολα που αντιστοιχούν στους κυριαρχούμενους, κατά έναν τέτοιο τρόπο, ώστε όχι μόνο να διεισδύει στον τρόπο ζωής τους, αλλά και να τις κάνει να ζουν την εξέγερσή τους μέσα από το δικό της κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο.²⁵⁵ Στην περίπτωση που μας απασχολεί, η κρίση εστιάζεται στο ότι η πολιτικο-ιδεολογική αυτή ενότητα έχει διαρραγεί, κατά τρόπο ώστε, κοντά στη θεσμική κρίση εκπροσώπησης, η οποία οδηγεί στην υποκατάσταση των πολιτικών κομμάτων από δίκτυα παράλληλης

²⁵⁵ Βλ., *ΠΕκαιΚΤ*, τ.β', σελ.43-59.

εξουσίας²⁵⁶, εκδηλώνεται και η αδυναμία της κυρίαρχης ιδεολογίας να επιτελέσει τον ειδικό ρόλο συνοχής του κοινωνικού σχηματισμού και νομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας-υποταγής απέναντι στις κυριαρχούμενες τάξεις. Ο Πουλαντζάς, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, αναλύει ολόκληρο το φάσμα των ιδεολογικών μετατοπίσεων και ‘μετασχηματισμών’ (transformations) στο έδαφος της αποκλειστικής ύπαρξης δύο αμιγών ταξικών ιδεολογιών, της αστικής ιδεολογίας και της εργατικής. Με αφετηρία τα στοιχεία που θα συγκροτούσαν την ιδεατή ταυτότητα των δύο αυτών ιδεολογικών υποσυνόλων αναλύει τα συστατικά της ιδεολογικής κρίσης και ερμηνεύει την ιδιοσυστασία της φασιστικής ιδεολογίας που ξεπηδά μέσα από τη διάλυση της κυρίαρχης ιδεολογίας, προκειμένου να λειτουργήσει ως νομιμοποιητικός και συνδετικός ιστός στο αναφύόμενο φασιστικό Κράτος.

Πιο συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς, αναλύοντας τη σχέση του φασισμού με την ιδεολογία των αντιμαχόμενων κοινωνικών τάξεων, διαπιστώνει τα εξής:

1) Σε ό,τι αφορά τη Γερμανία, θεωρεί την ανυπαρξία μιας ισχυρής φιλελεύθερης παράδοσης, ως δείκτη αδυναμίας και αστάθειας της γερμανικής αστικής τάξης. Τα μέχρι πρότινος κυρίαρχα στοιχεία της φεουδαρχικής ιδεολογίας - που είχαν κατάλληλα ‘προσαρμοστεί’, ώστε να αντιστοιχούν και στα συμφέροντα της γερμανικής αστικής τάξης-συναρθρώνονται τώρα με στοιχεία που συναπαρτίζουν την ιμπεριαλιστική ιδεολογία, η οποία ανταποκρίνεται στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου, για το οποίο δεν έχει ακόμη καταστεί δυνατό παρά την οικονομική του κυριαρχία, να εδραιώσει και την ιδεολογικο-πολιτική του ηγεμονία. Στα πλαίσια της προσπάθειας εδραίωσης της συμμαχίας ανάμεσα στο μεγάλο κεφάλαιο και τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία, προς όφελος κυρίως του πρώτου, ο εθνικο-σοσιαλισμός συνενώνει μέσα στον ιδεολογικό του λόγο στοιχεία που ανήκουν και στα δύο ιδεολογικά υπο-συστήματα: «επεκτατικός εθνικισμός, милитарισμός, λατρεία του δεσποτισμού και του κρατικού κύρους, σεβασμός της ‘ιεραρχίας’ και της ‘πειθαρχίας’ σε όλους τους τομείς, αυτά είναι τα σημεία σύγκλισης ιμπεριαλιστικής και

²⁵⁶ F.D., σελ. 81.

‘μετασχηματισμένης’ φεουδαρχικής ιδεολογίας».²⁵⁷ Κοντά σε αυτά, η τεχνοκρατική διάσταση της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας εκδηλώνεται μέσω της εξύμνησης και της λατρείας της τεχνικής, ενώ η επανάκαμψη του φεουδαρχικού ρομαντισμού βρίσκει την έκφρασή του στο ιδανικό της συντεχνιακής οργάνωσης, ενός κορπορατισμού απογυμνωμένου από τις τυπικές πλουραλιστικές του συνιστώσες.

Αντίστοιχα με τη Γερμανία και στην Ιταλία, η δημοκρατική αστική επανάσταση παρέμεινε ανολοκλήρωτη, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι άφησε ουσιαστικά άλυτο το πρόβλημα του Νότου. Εδώ, η επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου εκδηλώνεται ιδεολογικά με την υιοθέτηση της εθνικιστικής φιλελεύθερης παράδοσης, προέκταση του γαριβαλδινού κινήματος εθνικής ενοποίησης, που μετασχηματίζεται σε ‘εθνικιστική-ιμπεριαλιστική’. Και ενώ αμφισβητούνται οι πιο ριζοσπαστικές πλευρές του κινήματος αυτού, τονίζεται ο επεκτατισμός του, ο οποίος, πέρα από το ότι ανταποκρίνεται σε μια διάχυτη ανάγκη εθνικής επιβεβαίωσης, καλύπτει βραχυπρόθεσμα τα συμφέροντα της μεγάλης γαιοκτησίας, η οποία αντιδρά στις ανακινούμενες από το μεγάλο κεφάλαιο τοποθετήσεις περί ‘ιταλικής ενοποίησης’ και εθνικής παλιγγενεσίας.²⁵⁸

Ο Πουλαντζάς παρέχει μια πληθώρα στοιχείων σχετικά με τις μετατοπίσεις και τις ιδεολογικές διεργασίες, που συντελούνται στο εσωτερικό των ιδεολογικών υποσυνόλων των κυρίαρχων τάξεων. Ωστόσο θα σημειώναμε ότι, όπως πολύ σωστά ο Laclau υπογραμμίζει,²⁵⁹ αυτό που ο Πουλαντζάς ονομάζει διαδικασία ‘μετασχηματισμού’, διαδικασία δηλ. προσοικειώσης στοιχείων που ανήκουν σε άλλες ιδεολογίες ή ακόμη και ολόκληρων ιδεολογικών υποσυνόλων από τον φασιστικό λόγο, ουδόλως επεξηγείται ή ερμηνεύεται αλλά αντιθέτως, προϋποτίθεται. Το ίδιο ισχύει και για τις αναλύσεις που αφορούν τον τρόπο μεταστοιχείωσης πλευρών της εργατικής ιδεολογίας από το φασισμό.

2) Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, η ανάλυση της ειδικής συγκυρίας των ταξικών αγώνων που οδηγούν στην άνοδο του φασισμού, θα πρέπει να

²⁵⁷ Ο.π., σελ.119.

²⁵⁸ Βλ. ό.π., σελ. 148-151.

²⁵⁹ E. Laclau , *Πολιτική και Ιδεολογία*, σελ. 108 κ.ε.

περιλαμβάνει τη συνδυασμένη δράση των κοινωνικών δυνάμεων, τη συνολική εξέταση των ταξικών πρακτικών και πολιτικών. Κατά συνέπεια, οφείλει να μην περιορίζεται στην ανάλυση της πολιτικο-ιδεολογικής κρίσης στο ηγεμονικό μπλόκ, που σε συνδυασμό με μια επιθετική πολιτική εκ μέρους του μονοπωλιακού κεφαλαίου θα οδηγούσε στην άνοδο του φασισμού στην εξουσία, αλλά να επεκτείνεται παράλληλα και στις ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις και πιο συγκεκριμένα, στην ανάλυση των αιτιών αποτυχίας της εργατικής τάξης να εκμεταλλευτεί την κατάσταση γενικευμένης κρίσης, προκειμένου να προωθήσει τα δικά της ‘αντικειμενικά’ και ‘μακροπρόθεσμα’ πολιτικά συμφέροντα.²⁶⁰ Ο Πουλαντζάς δεν θεωρεί, ότι η ανικανότητα της κυρίαρχης τάξης να επιτελέσει τον ηγεμονικό της ρόλο μέσα στις δεδομένες συνθήκες κρίσης, θα συνεπαγόταν αυτομάτως την αύξηση της επιρροής της εργατικής τάξης στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, καθώς δε συμερίζεται την αντίληψη μιας εξουσίας μηδενικού αθροίσματος.²⁶¹ Αντιθέτως, υποστηρίζει ότι, παρά τις τοποθετήσεις της Διεθνούς, που θεωρούσε το φασισμό, απάντηση σε ένα διογκούμενο επαναστατικό κίνημα, στην πραγματικότητα η άνοδος του αντιστοιχεί σε μια μακροχρόνια «διαδικασία ήττας»²⁶² του εργατικού κινήματος. Παρά το γεγονός αυτό, δηλ. την αδυναμία εντέλει της εργατικής τάξης να προωθήσει τους πολιτικούς της στόχους, ο Πουλαντζάς βεβαιώνει, ότι θα μπορούσε να είχε αποτρέψει τον φασισμό, τουλάχιστον μέχρι τις παραμονές έναρξης της διαδικασίας εκφασισμού. Ποιά όμως είναι τα στοιχεία εκείνα που συνέτειναν στην κρίση των επαναστατικών οργανώσεων και στη συνακόλουθη παθητικοποίηση και της εργατικής τάξης, εν όψει του φασιστικού κινδύνου ;

Οι διαδοχικές ήττες που υπέστησαν οι επαναστατικές οργανώσεις, μετά το τέλος του πολέμου, μέσα σε συνθήκες ‘αντικειμενικά επαναστατικές’ (Ιταλία 1920, Γερμανία 1918-1919 και 1923), απομακρύνουν σταδιακά την εργατική τάξη από τα κομμουνιστικά κόμματα και επιτείνουν το διχασμό στο εσωτερικό τους. Ο Πουλαντζάς διαπιστώνει, ότι η έξαρση της κρίσης που ακολουθεί, οφείλεται σε δύο βασικούς

²⁶⁰ Βλ. *F.D.*, σελ. 161 κ.ε.

²⁶¹ *ΠΕκαιΚΤ.*, τ.α’ σελ. 162-166 και *F.D.*, σελ. 165.

²⁶² *F.D.*, σελ. 162.

παράγοντες που θα μπορούσε ουσιαστικά να συμπυκνωθεί σε έναν : «στη λανθασμένη στρατηγική του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος από τη μια, της Διεθνούς και του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος από την άλλη».²⁶³ Η ‘λανθασμένη’ στρατηγική, αν και δεν συνδέεται ευθέως με την ιδεολογική κρίση των εργατικών οργανώσεων - που με τη σειρά τους υπόκεινται στη γενικευμένη κρίση που συνταράσσει τους δύο σχηματισμούς-, έχει ωστόσο ορατές επιπτώσεις στην ιδεολογία των επαναστατικών οργανώσεων, η οποία καθώς κλονίζεται, αφήνει να παρεισφρήσουν στο εσωτερικό της ιδεολογίες που αντιπροσωπεύουν την αστική και τη μικροαστική τάξη. Επομένως, αφενός η λανθασμένη στρατηγική των κομμουνιστικών κομμάτων και αφετέρου η επιρροή της μικροαστικής ιδεολογίας, οδηγούν εντέλει στην αποστράτευση και την αδρανοποίηση της εργατικής τάξης.

Ειδικότερα, αναφορικά με τα δύο κομμουνιστικά κόμματα ο Πουλαντζάς σημειώνει ότι σε ό,τι αφορά το Κ.Κ.Γ (ΚΡΔ), η γραμμή που ακολουθήθηκε, υπήρξε μια συνεπής εφαρμογή της πολιτικής της Διεθνούς, ενώ σε ό,τι αφορά το Ι.Κ.Κ. (ΡΚΙ), η πολιτική του υπήρξε ακριβώς η αντίθετη. Στην πρώτη περίπτωση, η αρχή της διαδικασίας εκφασισμού λανθασμένα ερμηνεύτηκε ως φάση επαναστατικής ανόδου, γεγονός που είχε ως επακόλουθο να προωθηθεί, στα πλαίσια της προσμονής μιας επικείμενης επανάστασης, η θέση του 6^{ου} Συνεδρίου της Διεθνούς όπου ξεκάθαρα διατυπωνόταν η θέση περί ‘σοσιαλισμού’. Η υιοθέτηση αυτής της πολιτικής γραμμής συμβάδιζε ταυτοχρόνως με την ολοκληρωτική απουσία οποιασδήποτε ‘γραμμής μαζών’, δηλ. με την ανυπαρξία μιας γραμμής που θα λειτουργούσε σε συνάρτηση με τις λαϊκές μάζες - και αυτό παρά το γεγονός, ότι η Διεθνής ήδη στο 3^ο Συνέδριό της και ενώ βρισκόταν ακόμη υπό τη λενινιστική επιρροή, είχε επισημάνει και επεξεργαστεί τις θέσεις για τη συγκρότηση ενός ενιαίου μετώπου στη βάση. Η υπερίσχυση του ‘οικονομιστικού καταστροφισμού’, αντίληψη, σύμφωνα με την οποία θα έπρεπε να θεωρείται αναπόφευκτη μια επικείμενη καταστροφή του καπιταλισμού, λογικά κατέληγε στο να θεωρείται η σοσιαλδημοκρατία ο κυριότερος αντίπαλος, θέση που ισχυροποιείτο από το γεγονός της αύξησης

²⁶³ Ο.π., σελ.181.

της επιρροής της στην εργατική τάξη, συμβάδιζε δε με μια πλήρη σύγχυση στον τομέα της πολιτικής των συμμαχιών. Το KPD δε διέθετε κανενός είδους πολιτική γραμμή απέναντι στα φτωχότερα αγροτικά στρώματα, αλλά ούτε και απέναντι στους μικροαστούς. Κι ενώ συνέχισε να παγιδεύεται σε έναν αποκλειστικά οικονομιστικό αγώνα, υιοθέτησε παράλληλα μια νομιμόφρονα στάση αναμονής ακόμη και μέχρι τις παραμονές ανόδου του εθνικοσοσιαλισμού.

Αναλύοντας αντιστοίχως ο Πουλαντζάς την πολιτική του PCI, διαπιστώνει ότι η γραμμή του είχε αποκλίνει σοβαρά από τις θέσεις της Διεθνούς, κυρίως σε ό,τι αφορούσε τη συγκρότηση των ενιαίων μετώπων, καθώς περιόριζε την εφαρμογή τους αποκλειστικά στον οικονομικο-δικεδικητικό τομέα. Το PCI εξίσου με το KPD εφάρμοσε τη θεωρία περί σοσιαλφασισμού, αντίθετα όμως από το τελευταίο και στα πλαίσια της υπερίσχυσης της τάσης Bordiga, απείχε από τις εκλογές και ακολούθησε μια εντελώς σεκταριστική γραμμή, τόσο στον τομέα των εκλογικών αναμετρήσεων, όσο και στον τομέα των συμμαχιών. Τέλος μόνο με το 7^ο Συνέδριό της αναγνώρισε επιτέλους η Διεθνής την ανάγκη να μεταβάλλει την τακτική της απέναντι στην υπάρχουσα κατάσταση και να προχωρήσει στη διαδικασία συγκρότησης ενός *αντιφασιστικού λαϊκού μετώπου* από κοινού με τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, τα συνδικάτα, ακόμη και μέσα στα πλαίσια κυβερνητικών συνασπισμών. Ήταν όμως πλέον, από κάθε άποψη αργά.

Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι στο βαθμό που τα κομμουνιστικά κόμματα δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στον καθοδηγητικό τους ρόλο²⁶⁴, το πεδίο έμεινε ανοιχτό για την εισβολή της αστικής, κυρίως όμως της μικροαστικής ιδεολογίας. Και εδώ, όπως και στην περίπτωση μεταστοιχείωσης της κυρίαρχης ιδεολογίας στην ενότητα του φασιστικού λόγου, τίθενται σε λειτουργία οι διαδικασίες 'μετασηματισμού' ή αλλοίωσης της επαναστατικής ιδεολογίας από κάθε είδους εξεγερσιακές, αυθορμησιαρχικές ή βουλησιαρχικές τάσεις, που σύμφωνα με τον ίδιο είθισται να εμφιλοχωρούν στα μικροαστικά ιδεολογικά υποσύνολα. Ο Πουλαντζάς καταγράφει τις αντικαπιταλιστικές αυτές τάσεις, που

²⁶⁴ F.D., σελ.167 κ.ε.

προέρχονται από τα στρώματα των εξεγερμένων μικροαστών - για τις οποίες θεωρεί αυτονόητο ότι θα έβρισκαν μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης στις επαναστατικές οργανώσεις - και τις συμπυκνώνει σε τρεις βασικές μορφές: στον αναρχισμό, τον αυθορμητισμό και την πραξικοπηματική ανταρσία²⁶⁵. Στην περίπτωση της Γερμανίας, ο εθνικοσοσιαλισμός, κυρίως μέσα από την αριστερή του πτέρυγα, κατορθώνει να οικειοποιηθεί μια φιλεργατική και σοσιαλίζουσα φρασεολογία, λαϊκιστικής και αντικαπιταλιστικής χροιάς. Βασιζόμενος στη λαϊκή δυσπιστία απέναντι στις οργανώσεις, προωθεί την αναβίωση διαφόρων αναρχο-συνδικαλιστικών τάσεων (εξάιρεται η απεργία ως μέσο που οδηγεί στην αναδιάρθρωση της κοινωνίας, μέσα από την υιοθέτηση ενός κορπορατιστικού συστήματος αντιπροσώπευσης), καθώς και τη στροφή στον μπλανκισμό-κινηματισμό (μια επαναστατική ανατροπή θα συντελεστεί μόνο μέσα από αιφνιδιαστικές κινηματικές ενέργειες)²⁶⁶. Όλ' αυτά συνδυάζονται με μια νέα αντίληψη για την οργάνωση, η οποία θα συγκροτούνταν και θα συσπειρωνόταν μόνο εν όψει συγκεκριμένων ενεργειών - συχνά βίαιων που θα έφερναν τη σφραγίδα του αισθητικά θεμελιωμένου αιτήματος της 'θέλησης για δύναμη'. Τα δε μέλη μιας τέτοιας οργάνωσης θα αναφέρονταν αποκλειστικά σε έναν και μοναδικό, υπέρτατο αρχηγό (Führerprinzip).

Στην Ιταλία, περίπου όπως και στη Γερμανία, οι διάφορες ελιτιστικές και αντικοινοβουλευτικές θεωρίες συνδυάζονται με την ανάδυση της μεταφυσικής της βούλησης και με την προώθηση της έκφρασης μιας βίας, με αισθητικό χαρακτήρα. Εδώ ωστόσο, ανθούν οι ιδέες του *επαναστατικού συνδικαλισμού*, που στηρίζεται στην αυτο-χειραφέτηση των παραγωγών μέσα από τις συντεχνιακές τους οργανώσεις, χειραφέτηση που θα πραγματοποιείτο με τη βίαιη, ανατρεπτική παρέμβαση μιας *δρώσας μειοψηφίας* και μέσα από την εφαρμογή της 'γενικής απεργίας'. Σημαντική, στην προκειμένη περίπτωση υπήρξε η επίδραση του Σορέλ²⁶⁷, ο οποίος προτάσοντας το αίτημα της αναγέννησης του επαναστατικού σοσιαλισμού και στα πλαίσια μιας αντι-υλιστικής και αντι-ορθολογικής θεώρησης,

²⁶⁵ Ο.π., σελ. 169.

²⁶⁶ Ο.π., σελ. 205-206.

²⁶⁷ G. Sorel, *Refléxions sur la violence*, Marcel Rivière, 6e, 1923.

προωθεί την ιδέα ενός κινητοποιού πολιτικού μύθου και την εφαρμογή μιας αναγεννητικής βίας που ως σκοπό της θα είχε, όχι τη μεταρρύθμιση, αλλά την καταστροφή του υπάρχοντος.

Κατά τον Πουλαντζά, οι παραπάνω ιδεολογικές μορφές αυθόρμητης, ‘δεξιόστροφης’ ριζοσπαστικοποίησης, δεν θα μπορούσαν παρά να ερμηνευθούν ως το αποτέλεσμα της «αντίδρασης του ‘ταξικού ενστίκτου’, της εργατικής τάξης απέναντι στην πολιτική γραμμή των επαναστατικών οργανώσεων»²⁶⁸. Γι’ αυτό το λόγο, αποπειράται να εντοπίσει στην πολιτική τους τις αιτίες, που τα λαϊκά στρώματα αφέθηκαν αποπροσανατολισμένα και αφοπλισμένα απέναντι στην ισοπεδωτική ιδεολογική επίδραση του φασισμού, συσχετίζοντας τη δράση τους με τη συνολικότερη πολιτική της Κομμουνιστικής Διεθνούς απέναντι στο φασισμό. Η σύντομη ανάλυση για τις σχέσεις ΕΣΣΔ-Διεθνούς²⁶⁹ αφήνει να διαφανούν οι Μαιοϊκές επιδράσεις στο έργο του, που ιδιαίτερος αντικατοπτρίζονται στην κριτική του στον οικονομισμό, καθώς και στην υιοθέτηση των αναλύσεων του Bettelheim.²⁷⁰ Ο Πουλαντζάς τοποθετεί την έναρξη της διαδικασίας αποκατάστασης μιας «ιδιαιτέρα στενής»²⁷¹ σχέσης ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και τη Διεθνή, μετά το 6^ο Συνέδριό της - αν και υποβαθμίζεται το γεγονός ότι η σχέση αυτή είχε ήδη οργανωτικά εγκαινιαστεί το 1924 με το 5^ο Συνέδριο²⁷² - θεωρεί όμως, ότι σε κάθε περίπτωση δεν μπορούν να εγκατασταθούν ευθείες αναλογίες. Ωστόσο, παρά τις όποιες αντιφάσεις, η βασική γραμμή που σταδιακά κυριαρχεί από την ΕΣΣΔ στα περισσότερα κομμουνιστικά κόμματα, είναι αυτή «του οικονομισμού, της απουσίας γραμμής μαζών, καθώς και της εγκατάλειψης του προλεταριακού διεθνισμού»²⁷³. Τις αιτίες που οδηγούν στην υιοθέτηση αυτής της συγκεκριμένης πολιτικής τακτικής, ο Πουλαντζάς τις εντοπίζει στη διαπάλη που εκτυλίσσεται ανάμεσα σε δύο δρόμους στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, για την τελική υπερίσχυση της μιας από τις δύο επιλογές, του καπιταλισμού ή του σοσιαλισμού. Στη σύγκρουση αυτή αντιμέτωπες βρίσκονται, όχι οι διάφορες αντιπολιτεύσεις, τις οποίες ο

²⁶⁸ F.D., σελ. 170.

²⁶⁹ Η ανάλυση αυτή, ενώ εντάσσεται στην πρώτη έκδοση του *Φασισμός και Δικτατορία* το 1970, αφαιρείται απ’ τη γαλλική επανέκδοση του ίδιου έργου το 1974. Για το λόγο αυτό, παραπέμπουμε στην ελλην. έκδοση : σελ. 305-319.

²⁷⁰ Ch. Bettelheim, *La lutte des classes en URSS, 1971-1923*, Seuil/Maspero, Παρίσι 1974.

²⁷¹ F.D., ελλ. έκδ. σελ. 305.

²⁷² Βλ. Π. Νούτσος, «Ο Ν. Πουλαντζάς ως “ιστορικός” της Γ’ Διεθνούς», σελ. 128.

²⁷³ F.D., ελλ. έκδ.: σελ. 305.

Πουλαντζάς αρκετά επιπόλαια και βεβιασμένα τοποθετεί στο ίδιο πεδίο με την ‘επίσημη’ γραμμή²⁷⁴, αλλά η ίδια η εργατική τάξη απέναντι στην αστική. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την επιβίωση της αστικής ιδεολογίας η οποία, «συνδέεται με την επιρροή που ασκεί στην πράξη μια αστική τάξη, που ως κοινωνική δύναμη έχει καταφύγει στους κρατικούς μηχανισμούς»²⁷⁵ και αποδίδεται, όχι μόνο στην πολιτική που ακολούθησε το μολοσεβικό κόμμα στον τομέα των κρατικών και ιδεολογικών μηχανισμών, αλλά και στη γενικότερη γραμμή που εφαρμόστηκε από το ίδιο.

Αυτές ωστόσο οι ερμηνευτικές προτάσεις, παρά το αναμφισβήτητο ενδιαφέρον τους, παραμένουν στο επίπεδο των απλών διαπιστώσεων, καθώς δε δίνονται οι αναγκαίες επεξηγήσεις σχετικά με τη φύση των αναπαραγόμενων κοινωνικών αντιθέσεων, δεν εξηγούνται οι αιτίες και οι διαδικασίες εκδήλωσής τους, αλλά ούτε και οι αιτίες που έκαναν κατορθωτή την επιβολή μιας συγκεκριμένης γραμμής, όχι μόνο στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, αλλά και στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα εν γένει.

3) Μολονότι η ήττα του κομμουνιστικού κινήματος είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική ουδετεροποίηση της εργατικής τάξης, απέναντι στην επιθετική πολιτική του μονοπωλιακού κεφαλαίου, η εργατική τάξη στο σύνολό της δε στήριξε ενεργά το φασισμό.²⁷⁶ Αντιθέτως, η μικροαστική τάξη αποτέλεσε τη μαζική βάση, τόσο του φασισμού στην Ιταλία όσο και του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία. Ο Πουλαντζάς, με αφορμή την ιδιαίτερη σχέση που ανέπτυξε η μικροαστική τάξη με το φασιστικό κίνημα, θέτει για πρώτη φορά αναλυτικά το ζήτημα του προσδιορισμού της μέσα στους κεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς, όπως και το ζήτημα της διαμόρφωσης της ιδιαίτερης ιδεολογίας της. Έχοντας ήδη διευκρινίσει στο *ΠΕκαιΚΤ* ότι, οι κοινωνικές τάξεις δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά στη βάση των σχέσεων παραγωγής με την αυστηρή σημασία του όρου αλλά και με βάση το πολιτικό-ιδεολογικό πεδίο, διακρίνει δύο ‘μικροαστικά σύνολα φορέων’ που αν και κατέχουν διαφορετικές θέσεις στην παραγωγή, συμπίπτουν ωστόσο και ενοποιούνται στο πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο.

²⁷⁴ Π.Νούτσος, σελ.128 .

²⁷⁵ *F.D.*, ελλ. εκδ.: σελ. 316.

²⁷⁶ *F.D.*, σελ.194.

Πρόκειται για την ‘παραδοσιακή’ μικροαστική τάξη (μικροί παραγωγοί και μικροϊδιοκτήτες), η ύπαρξη της οποίας αποτελεί μορφή *επιβίωσης* ή *μετάβασης* από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και για την ‘νέα’ μικροαστική τάξη που διαρκώς διευρύνεται στα πλαίσια του μονοπωλιακού καπιταλισμού και η οποία, κατά τον Πουλαντζά, αποτελείται από τους λεγόμενους ‘μη-παραγωγικούς εργαζόμενους μισθωτούς’, από όσους δηλ. εξασφαλίζουν με την εργασία τους «την αναπαραγωγή των όρων παραγωγής της υπεραξίας».²⁷⁷ Η διαφορετική ωστόσο τοποθέτηση των δύο συνόλων στο οικονομικό επίπεδο, συνοδεύεται από μια κοινή τοποθέτηση στο πολιτικο-ιδεολογικό πεδίο. Γίνεται επομένως δυνατόν, να εντοπίσουμε την ύπαρξη ενός συγκροτημένου μικροαστικού ιδεολογικού υποσυνόλου με συγκεκριμένα και διακριτά χαρακτηριστικά. Ο Πουλαντζάς επιδίδεται και πάλι στη νοησιαρχική κατασκευή μιας θεωρητικής τάξης, που την ταυτίζει με την πραγματική, συγκροτεί ένα ιδεατό αντικείμενο, από όπου εκκινεί για να προσαρμόσει τα εμπειρικά δεδομένα. Θεωρώντας, ότι το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο βρίσκεται ενδιάμεσα τοποθετημένο απέναντι στις δύο ιδεολογίες των δύο βασικών τάξεων «που είναι πολιτικά αντίθετες μέχρις εσχάτων»²⁷⁸, αλλά και εξαιτίας της διαφορούμενης θέσης της μικροαστικής τάξης μέσα στις σχέσεις παραγωγής - ο μικροαστός είναι και ιδιοκτήτης αλλά και άμεσος παραγωγός, βιώνει την εκμετάλλευση αλλά συγχρόνως δεν μπορεί να απαρνηθεί την ιδιοκτησία - ερμηνεύει όλες τις εκφάνσεις της μικροαστικής ιδεολογίας, ως το αποτέλεσμα της μεταστοιχείωσης χαρακτηριστικών που ανήκουν είτε στην αστική είτε στην εργατική ιδεολογία μέσα στα πλαίσια μιας δοσμένης συγκυρίας. Σ’ αυτή την προοπτική διακρίνει στο ιδεολογικό υποσύνολο της μικροαστικής τάξης τα εξής στοιχεία: α) μια *αντικαπιταλιστική* ιδεολογική χροιά απέναντι στο κοινωνικό status quo, που παίρνει την μορφή της αντίθεσης στο ‘μεγάλο κεφάλαιο’, ενώ παράλληλα προβάλλεται το αίτημα για ισότητα κι εκδηλώνεται η πίστη στην ορθή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, β) το μύθο της ‘*γέφυρας*’, δηλ. την ύπαρξη προσδοκιών ανόδου των ‘ικανότερων’ στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα -τάση που συνδέεται με το γεγονός της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας των μικροαστών και γ) το ‘*φетиχισμό*’

²⁷⁷ Βλ. σχ. *F.D.*, σελ. 260 κ.ε.

²⁷⁸ *Ο.π.*, σελ. 265.

απέναντι στην εξουσία, ο οποίος βρίσκει την έκφρασή του κυρίως στην πίστη σε ένα υπερταξικό κράτος ή σε πιο ακραίες περιπτώσεις, στη ‘λατρεία’ του Κράτους, δηλ. στην ταύτιση με αυτό.²⁷⁹

Όπως ήταν φυσικό, η γενικευμένη πολιτικο-ιδεολογική κρίση κατά τη διάρκεια του εκφασισμού στην Ιταλία και τη Γερμανία δεν άφησε ανεπηρέαστη την μικροαστική τάξη, και στις δύο χώρες. Πράγματι, η αρχή της διαδικασίας εκφασισμού βρίσκει την μικροαστική τάξη, ήδη απογοητευμένη και απομακρυσμένη από την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων και της σοσιαλδημοκρατίας, να πλήττεται από την απώλεια των δεσμών αντιπροσωπευτικότητας ανάμεσα στην ίδια και τα αστικά κόμματα, από την απώλεια δηλ. των ιδεολογικών και οργανωτικών της δεσμών με αυτά. Τη σχέση αυτή θα προσπαθήσει στη συνέχεια να αναπληρώσει με την μαζική της προσχώρηση και στήριξη στο φασιστικό και εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Χάρη σε αυτά τα κόμματα η μικροαστική τάξη θα συγκροτηθεί σε κοινωνική δύναμη - στη Γερμανία αυτό θα συμβεί για πρώτη φορά - και θα παίζει «έναν ρόλο σχετικά αυτόνομο απέναντι στο μεγάλο κεφάλαιο»,²⁸⁰ πρώτα ως κυβερνώσα τάξη και στη συνέχεια, ως τάξη που κατέχει τον κρατικό μηχανισμό.

Η κρίση της αστικής ιδεολογίας θα επιδράσει επάνω στην ιδιαίτερη διαμόρφωση του μικροαστικού ιδεολογικού υποσυνόλου, οδηγώντας σε μια αναζωπύρωση των ιδιαίζόντων χαρακτηριστικών του, σε έναν υπερτονισμό της αντικαπιταλιστικής του πλευράς και σε μία αυξανόμενη άντληση στοιχείων από την ιδεολογία της εργατικής τάξης.²⁸¹ Κάποια επιπλέον στοιχεία της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας θα αφομοιωθούν από την ιδεολογία των εξεγερμένων μικροαστών, όπως επί παραδείγματι, η ανάγκη για ένα ισχυρό κράτος, μορφές επιθετικού κι επαναστατικού υπερεθνικισμού, η λατρεία του αρχηγού και η αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού. Ως εκ τούτου, μέσα από ανάλογες διαδικασίες και μετασηματισμούς η ιδεολογία του φασισμού θα προσλάβει τον ιδιότυπο χαρακτήρα της, προκειμένου να υποκαταστήσει την μέχρι τότε κυρίαρχη ιδεολογία και να ενοποιήσει τους εν λόγω κοινωνικούς σχηματισμούς. Πρόκειται, όπως γράφει ο Πουλαντζιάς

²⁷⁹ Ο.π.,σελ.266-267.

²⁸⁰ Ο.π.,σελ. 277.

²⁸¹ F.D.,σελ.279.

για την «έμμεση κυριαρχία της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας που εδραιώνεται χάρη στην άμεση επικράτηση της ‘μικροαστικής ιδεολογίας’». ²⁸²Επομένως, η φασιστική ιδεολογία αφομοιώνει στοιχεία καθεαυτό μικροαστικά καθώς και στοιχεία της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας -κι εδώ ας προσθέσουμε και μία έμφαση στις αρχές του τεχνοκρατισμού - προκειμένου να τα προσαρμόσει στις προσδοκίες της μικροαστικής τάξης. Ο Πουλαντζάς θεωρεί ως σημεία ‘σύγκλισης’ των δύο υποσυνόλων τα ακόλουθα χαρακτηριστικά : την ‘κρατολατρεία’ που συνδέεται με τον φετιχισμό της εξουσίας, την απόρριψη ενός συστήματος δικαίου, εφόσον ο νόμος υποκαθίσταται από τη βούληση του αρχηγού, ελιτιστικές απόψεις που συνδέονται με την ‘αποθέωση των επιλέκτων’, το ρατσισμό-αντισημιτισμό, τον επιθετικό εθνικισμό, τον μιλιταρισμό και τον αντικληρικαλισμό, καθώς και υπερσυντηρητικές απόψεις που συνδέονται με το ρόλο της οικογένειας-υποταγή σε ένα αυταρχικό μοντέλο-, ή της εκπαίδευσης- λατρεία της νεότητας, σε συνδυασμό μ’ έναν έντονο αντιδιανοουμενισμό καθώς και με μία «συντεχνιακή θεώρηση της κοινωνικής οργάνωσης». ²⁸³

Τα στοιχεία αυτά, που πράγματι ανήκουν στη φασιστική ιδεολογία, αν και θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και μερικά ακόμη, ανάγονται όπως είδαμε στις κοινωνικές τάξεις που απαντώνται στους συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς και τα οποία ‘μετασχηματιζόμενα’ διαμορφώνουν έναν ενιαίο ιδεολογικό λόγο - τον φασιστικό, ο οποίος με τη σειρά του μπορεί να ερμηνευθεί, εφόσον ακολουθήσουμε την αντίστροφη διαδικασία και τον αναλύσουμε τα συστατικά του μέρη. Σε κάθε περίπτωση, αιτία όλων αυτών των μετασχηματισμών και μεταλλαγών είναι η πραγματοποίηση μιας συμμαχίας ανάμεσα στην μικροαστική τάξη και το μεγάλο κεφάλαιο, προκειμένου να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα του τελευταίου. ²⁸⁴Το συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί στην υιοθέτηση ενός λειτουργιστικού εξηγητικού μοντέλου, σύμφωνα με το οποίο όλες οι πράξεις ή νοηματοδοτήσεις απαραίτητως θα έχουν ως αιτία τους την επιτέλεση κάποιων λειτουργιών, με σκοπό την προώθηση και τη διασφάλιση συμφερόντων που θα εξασφάλιζαν τη συνοχή και αναπαραγωγή

²⁸² Ο.π., σελ.280.

²⁸³ Ο.π., σελ.283-286.

²⁸⁴ Ο.π.,σελ.278.

του συστήματος. Κάθε επιμέρους νοηματοδότηση διαθέτει μια αναγκαία ταξική συνάφεια (συνδήλωση) και σε συσχετισμό μαζί της μπορεί να ερμηνευθεί. Άρα, κάθε ιδέα ή νόημα μπορεί να εξηγηθεί στη βάση του συμφέροντος το οποίο υπηρετεί. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο η συνθετότητα της φασιστικής ιδεολογίας, εξηγείται μέσα από την κατάτμησή της στα συστατικά της μέρη, την αναγωγή αυτών των στοιχείων σε αμιγή ιδεολογικά υποσύνολα και τέλος, με την κατάδειξη του ρόλου που ‘αντικειμενικά’ θα επιτελεί.

4)Τέλος, η ανάλυση του πεδίου της ταξικής πάλης, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που οδήγησε στην άνοδο και την εγκαθίδρυση του φασισμού στη Γερμανία και την Ιταλία, ολοκληρώνεται με μια σύντομη ανάλυση για τις σχέσεις των τάξεων της υπαίθρου με το φασιστικό κίνημα. Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει, ότι ο φασισμός συνιστά κυρίως φαινόμενο των πόλεων, παρά το γεγονός ότι πολιτικο-οργανωτικά συνδέεται περισσότερο με τη μεγάλη ιδιοκτησία της υπαίθρου²⁸⁵, απ’ ότι με τα υπόλοιπα τμήματα της αστικής τάξης’ ενώ, σε ό,τι αφορά το ρόλο των αγροτικών στρωμάτων στην άνοδο του φασισμού, τονίζει ότι ο ρόλος τους παρέμεινε δευτερεύων. Έχοντας επανακαθορίσει τα κριτήρια διάκρισης των τάξεων στη γεωργία, στη βάση του συνδυασμού της σχέσης ανάμεσα στον μη-εργαζόμενο και τη γη (εξουσία και οικονομικός έλεγχος) και επισημαίνοντας συγχρόνως τη σημασία των πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων για τον καθορισμό σε τμήματα και τάξεις, διαιρεί τις τάξεις της υπαίθρου στους μεγάλους γαιοκτήμονες, σε πλούσιους, μεσαίους και φτωχούς αγρότες και τέλος, στους αγρεργάτες. Η διαδικασία επιβολής του μονοπωλιακού καπιταλισμού επηρεάζει βαθύτατα τις παραπάνω τάξεις και στρώματα, οδηγώντας τα σε μια κατάσταση γενικού πολιτικο-ιδεολογικού αποπροσανατολισμού. Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι ενώ υπό κανονικές συνθήκες το μέρος αυτό του πληθυσμού πολώνεται γύρω από τις βασικές τάξεις ενός κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού, η κρίση που προσβάλλει την ύπαιθρο έχει ως αποτέλεσμα, να παρατηρείται το φαινόμενο μιας ιδιότυπης αναβίωσης της ‘φεουδαρχικής ιδεολογίας’. Η ιδεολογία αυτή βρίσκει ιδιαίτερη απήχηση στις λαϊκές τάξεις των επαρχιών,

²⁸⁵ Βλ. ό.π., σελ. 306-307.

με την εξιδανίκευση της λαϊκής κουλτούρας και τη ρομαντική φιλολογία γύρω από τη συγκρότηση μιας οργανικής ενότητας ανάμεσα σε ιδιοκτήτες, τους εργάτες γης και τη φύση. Η τάση αυτή που παράλληλα στρέφεται εναντίον της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης, ενισχύεται από τη μεγάλη ιδιοκτησία και σύμφωνα με τον Πουλαντζά, συνδυάζεται με την ύπαρξη ενός αναρχο-συνδικαλιστικού ρεύματος που εκδηλώνεται μέσα στους επηρεασμένους από την μικροαστική ιδεολογία μικροαστούς της υπαίθρου. Η συνύπαρξη των εξεγερσιακών τάσεων- μετασχηματισμένη μικροαστική ιδεολογία,- με τη συντεχνιακή θεώρηση - μετασχηματισμένη φεουδαρχική ιδεολογία, μορφοποιείται μέσα στην ενότητα του φασιστικού ιδεολογικού λόγου της υπαίθρου, που έχει ως στόχο του να ανακατευθύνει την αντίδραση των φτωχών αγροτών απέναντι στη μεγάλη ιδιοκτησία, στρέφοντάς την ενάντια στους κεφαλαιούχους της 'πόλης' (το τραπεζικό κεφάλαιο) και τους 'Εβραίους κερδοσκόπους'.

Εν κατακλείδι, οι παραπάνω αναλύσεις μας επιτρέπουν να αποσαφηνίσουμε τον τρόπο, με τον οποίο ο Πουλαντζάς ερμηνεύει την ανάδυση και διαμόρφωση του φασιστικού ιδεολογικού λόγου, μέσα από συνθήκες κρίσης και μετασχηματισμού των ιδεολογιών που αντιστοιχούν στις κοινωνικές τάξεις που απαρτίζουν τους δύο κοινωνικούς σχηματισμούς. Αναλύει τη φασιστική ιδεολογία θεωρώντας την ως το συνδυασμό αρθρωμένων και τυπικών νοημάτων, που προκύπτουν ουσιαστικά από έναν ιδεότυπο, από την ιδεώδη και αφηρημένη κατασκευή της έννοιας της τάξης, από αναπαραστάσεις και πρακτικές που εξ' ύπαρχής και αυθαίρετα ανάγονται σε 'αντικειμενικά' ταξικά συμφέροντα, τα οποία μετασχηματιζόμενα συμπυκνώνονται στην ενότητα της ιδεολογίας του φασισμού. Περιορίζει κατ' αυτόν τον τρόπο διαδικασίες νοηματοδότησης και αξιολογήσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να συνδέονται με ποικίλους ιστορικούς, κοινωνικούς, πολιτιστικούς, ακόμη και ψυχολογικούς μετασχηματισμούς σε διακριτές και στατικές ενότητες ιδεών, θεωριών και αντιλήψεων. Επιπλέον, πέρα από την αυθαίρετη απόδοση ιδεολογικών στοιχείων σε κάθε τάξη -δεν εξηγείται, επί παραδείγματι, το πως και γιατί η νοσταλγία για ισχυρή ηγεσία εκ μέρους της μικροαστικής τάξης συνδυάζεται με την πίστη στον κοινοβουλευτισμό - εξίσου δεν

προσδιορίζεται και το στοιχείο εκείνο, η κεντρική σημασία γύρω από την οποία αρθρώνεται η ενότητα της ιδεολογίας, εν προκειμένω της φασιστικής, διαδικασία που αντιθέτως είχε ακολουθηθεί στην περίπτωση του φιλελευθερισμού, με την ανάλυση της έννοιας και του ρόλου του ‘υποκειμένου δικαίου’. Θα προσθέταμε επίσης, ότι σημαντικές παράμετροι, ενδεικτικές της διανοητικής κρίσης της εποχής ανόδου του φασισμού και οι οποίες σε μεγάλο βαθμό συνέτειναν στη διαμόρφωση και απήχηση της φασιστικής ιδεολογίας, όπως η αναβίωση του μυστικισμού, η στροφή σε μια μεταθρησκευτική αγνωστικιστική υπερβατικότητα, η volkisch ιδεολογία ή η αισθητική λατρεία για τη νεότητα, στοιχεία στα οποία δεν θα μπορούσε να αποδοθεί ένας άμεσα ταξικός χαρακτήρας, μένουν γι’ αυτό το λόγο εκτός των αναλύσεων του Πουλαντζά.

3. Η θεσμική συγκρότηση του Κράτους εκτάκτου ανάγκης

Έχοντας εξετάσει τη διαμόρφωση του πεδίου της ταξικής πάλης, κατά τη διάρκεια του εκφασισμού και της ανόδου του φασισμού στην εξουσία, ο Πουλαντζάς στρέφεται στη συνέχεια, στην ανάλυση των πολιτικο-ιδεολογικών μηχανισμών του φασιστικού κράτους, στον τρόπο υλοποίησης της φασιστικής ιδεολογίας στο εσωτερικό των κρατικών θεσμικών μορφών. Το ανανεωμένο του ενδιαφέρον για τη λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών εντάσσεται εν μέρει στην ανακίνηση ζητημάτων και στην επαναφορά μιας θεματολογίας εκ μέρους του τμήματος εκείνου της ευρωπαϊκής αριστεράς, που με έναν πιο άμεσο τρόπο δέχεται τις επιδράσεις της κινεζικής πολιτιστικής επανάστασης και του γαλλικού Μάη και που αφορά κυρίως τον αυξημένο ρόλο των ιδεολογικών θεσμών. Ο Πουλαντζάς, φανερά επηρεασμένος από τις παραπάνω εξελίξεις αλλά και από τις αναλύσεις του Althusser στο ‘Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί’²⁸⁶, - εργασία που γράφεται στον απόηχο των γεγονότων του Μάη του ’68 και που θέτει ως στόχο την εξέταση του τρόπου αναπαραγωγής των αστικών κοινωνικών σχέσεων, μέσω της πολιτικής και ιδεολογικής

²⁸⁶ L.Althusser , «Idéologie et Appareils Idéologiques d' État (Notes pour une recherche)» 1969-1970, *La Pensée* τχ.151, Ιούνιος 1970, σελ.3-38.

υπερδομής, - επανέρχεται στο τελευταίο μέρος του *Φασισμός και Δικτατορία*²⁸⁷ στο θέμα που για πρώτη φορά είχε ρητά θίξει στην κριτική του στον Miliband²⁸⁸.

Στο *ΠΕκαιΚΤ*, ο Πουλαντζάς έτεινε να αγνοεί τη διασύνδεση ανάμεσα στη θεσμική ενότητα του Κράτους και τους μηχανισμούς με αμιγώς ιδεολογική λειτουργία. Διαπιστώνοντας στο σημείο αυτό ένα θεωρητικό έλλειμμα, διατυπώνει τη θέση ότι το κρατικό σύστημα αποτελείται τόσο από θεσμούς με πρωταρχικά καταπιεστικό ρόλο (ΚΜΚ), όσο και από θεσμούς με πρωταρχικά ιδεολογικό ρόλο (ΙΜΚ), οι οποίοι και αποτελούν τον κατεξοχήν τόπο εγγραφής της κυρίαρχης ιδεολογίας σε υλικές πρακτικές, το ιδιαίτερο πεδίο οργάνωσης και αναπαραγωγής των ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής. Εξίσου με τον Althusser, θα αποσυνδέσει την ανάλυση των ΙΜΚ από το πλαίσιο της ‘κοινωνίας των πολιτών’, αντίληψη που παραπέμπει σε μια ιστορικοιστική-ανθρωπολογική προσέγγιση του μαρξικού έργου, στη ‘σφαίρα των ανθρώπινων αναγκών’, προκειμένου να τους εντάξει απευθείας στις λειτουργίες που επιτελεί το Κράτος, προσδίδοντάς τους ωστόσο, το χαρακτηριστικό που υπό ομαλές συνθήκες διατηρούν, αυτό της σχετικής αυτονομίας.

Κατά τον Πουλαντζά, η διατήρηση και αναπαραγωγή της ηγεμονίας είναι αμετάκλητα συνδεδεμένη με τη λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών. Στην ίδια γραμμή με τις αλτουσσεριανές αναλύσεις θα θεωρήσει ότι η ανάλυση της ιδεολογίας, προϋποθέτει κυρίως την ανάλυση των σχέσεων μέσα στις οποίες ενσαρκώνεται ως κοινωνική πρακτική που συνενώνει και ενοποιεί το σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, υπό την ηγεμονία μιας τάξης ή ταξικής μερίδας. Η απόρριψη της διάκρισης κοινωνίας των πολιτών/Κράτους, που θεμελιώνει την απόρριψη της διάκρισης ‘ιδιωτικού/δημοσίου’- κατά τον Πουλαντζά διάκριση καθαρά νομική που επιβάλλεται από το ίδιο το Κράτος²⁸⁹-οδηγεί στην ένταξη του συνόλου των ιδεολογικών μηχανισμών μέσα στην ολότητα του κρατικού μηχανισμού, όπως και στην κάπως βιαστική, συνολική υπαγωγή τους στις διαδικασίες αναπαραγωγής του συστήματος. Εν ολίγοις, το Κράτος δεν

²⁸⁷ *F.D.*, σελ. 329 κ.ε.

²⁸⁸ Ν. Πουλαντζάς, «Το πρόβλημα του κεφαλαιοκρατικού Κράτους», *ΠΣΚ*, σελ. 25-29.

²⁸⁹ *F.D.*, σελ. 337.

επιβάλλει την εξουσία του αποκλειστικά διαμέσου της φυσικής δύναμης του καταναγκασμού αλλά αναπαράγει ταυτοχρόνως τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής μέσα από τη λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών, που κατ' ουσίαν μορφοποιούν στο εσωτερικό τους την κυρίαρχη ιδεολογία, τη 'συνεκτική ύλη' ενός σχηματισμού. Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι ο 'ιδιωτικός' χαρακτήρας αυτών των μηχανισμών, αντανακλά στην πραγματικότητα τη «*σχετική αυτονομία* τους, σε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό, αλλά και μεταξύ τους».²⁹⁰ Ενώ δηλ. ο κρατικός μηχανισμός καταναγκασμού (ΚΜΚ) παρουσιάζεται στο σύνολό του ενοποιημένος και συνεκτικός, δεν ισχύει το ίδιο και για τους ΙΜΚ. Στο σημείο αυτό ο Πουλαντζάς διαφοροποιείται από τον Althusser, καθώς θεωρεί, ότι η θεσμοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς δεν αναιρεί την πραγματικότητα της ύπαρξης διακριτών ιδεολογικών υποσυστημάτων, αντιτιθέμενων ταξικών ιδεολογιών, τις οποίες οι ΙΜΚ επεξεργάζονται και επιβάλλουν. Συνεπώς, ενώ ο Althusser ταυτίζει τη λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών με τη λειτουργία της 'εν γένει ιδεολογίας', ο Πουλαντζάς την ανάγει σε μια «*συμπυκνωμένη έκφραση εντονότατων ιδεολογικών αντινομιών*»²⁹¹, εισάγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια συνθετότερη και πιο διαλεκτικοποιημένη αντίληψη για την αναπαραγωγή, που δε θα στηρίζεται σε μια απλή εκφραστική σχέση ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη και την κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά στην ιδιαίτερη κατανόηση των συνθηκών και των μορφών, υπό τις οποίες η κυρίαρχη ιδεολογία λειτουργεί. Επιπλέον, οι αντιφάσεις των διαφόρων ιδεολογικών υποσυστημάτων δεν εκφράζονται μόνο στο εσωτερικό των ΙΜΚ αλλά και στις σχέσεις τους με τον κρατικό μηχανισμό - οι ΙΜΚ ενδέχεται ν' αποτελούν το «*προνομιακό καταφύγιο*»²⁹² μη ηγεμονικών τάξεων ή τμημάτων -, γεγονός που αποτελεί και τη βασική αιτία της 'σχετικής αυτονομίας' αυτών των μηχανισμών.

Εκκινώντας από την ανάλυση του ρόλου και της λειτουργίας των μηχανισμών του καπιταλιστικού Κράτους, που χρησιμεύει ως ένα γενικό θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς, ο Πουλαντζάς θα εξειδικεύσει στη μορφοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσα στα ειδικά θεσμικά

²⁹⁰ Ο.π., σελ. 337.

²⁹¹ Ο.π., σελ. 339.

²⁹² Ο.π., σελ. 341.

χαρακτηριστικά του φασιστικού Κράτους. Ο Πουλαντζάς ορίζει το φασιστικό Κράτος, ως *ιδιότυπη μορφή καπιταλιστικού Κράτους, Κράτος εκτάκτου ανάγκης*, από το οποίο προκύπτει μια *ιδιότυπη μορφή πολιτεύματος*, με χαρακτηριστικά αντίστοιχα με αυτά παρόμοιων καθεστώτων, όπως του βοναπαρτισμού ή της στρατιωτικής δικτατορίας²⁹³. Διευρύνοντας τα κάπως αφηρημένα κριτήρια διαφοροποίησης των μορφών Κράτους και καθεστώτος που είχε εισαγάγει στο *ΠΕκαιΚΤ*,²⁹⁴ προσθέτει στους παράγοντες προσδιορισμού τους το συγκεκριμένο ρόλο των ΙΜΚ, το συσχετισμό των διαφόρων κλάδων μεταξύ τους, όπως και τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς και τον κρατικό μηχανισμό²⁹⁵. Υπό αυτό το πρίσμα, το Κράτος εκτάκτου ανάγκης, το οποίο θεωρείται ότι αντιστοιχεί σε μια αναδιάταξη του συσχετισμού δυνάμεων και σε μια αναδιοργάνωση του ηγεμονικού μπλόκ, οδηγείται στην τροποποίηση του συνόλου των κρατικών δομών, στη συνολική αναδιάρθρωση των ΙΜΚ και των σχέσεων τους με τον κρατικό μηχανισμό, προκειμένου να γίνει κατορθωτή από την μονοπωλιακή μερίδα η εδραίωση της ηγεμονίας της.

Ο Πουλαντζάς δεν επικεντρώνεται τόσο στην εν γένει ‘φασιστική ιδεολογία’, κυρίως επειδή τη θεωρεί ένα συνοθύλευμα, αμάλγαμα στοιχείων, προερχόμενων κατά κύριο λόγο από τους μετασχηματισμούς των ιδεολογικών υποσυνόλων και κυρίως του μικροαστικού. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι ο εντοπισμός του τρόπου, με τον οποίο οι θεσμικές μορφές του Κράτους εκτάκτου ανάγκης ανταποκρίνονται στους μετασχηματισμούς της κυρίαρχης ιδεολογίας, ο τρόπος που η τελευταία μορφοποιείται στο εσωτερικό τους. Ποιά είναι επομένως τα θεσμικά χαρακτηριστικά του φασιστικού Κράτους;

Οι συγγραφείς του ‘ολοκληρωτισμού’²⁹⁶ υιοθετώντας το πλουραλιστικό μοντέλο, θεωρούν ότι ενώ σε συνθήκες δημοκρατικής διακυβέρνησης η εξουσία βρίσκεται διασκορπισμένη και σε μη ιεραρχική διάταξη, διαμοιρασμένη ανάμεσα σε πολυάριθμους θεσμούς, ομάδες και οργανώσεις που αντιπροσωπεύουν ποικίλα συμφέροντα, σε ολοκληρωτικές συνθήκες η ποικιλία των ανταγωνιστικών αυτών κέντρων η οποία, όπως

²⁹³ Ο.π., σελ. 343.

²⁹⁴ Βλ. προηγ. κεφάλαιο

²⁹⁵ *F.D.*, σελ. 348-349.

²⁹⁶ Βλ. ό.π., σελ.347 κ.ε. , για την κριτική που ο Πουλαντζάς ασκεί σε συγγραφείς, όπως η H. Arendt.

ισχυρίζονται διασφαλίζει το δημοκρατικό χαρακτήρα ενός καθεστώτος, συρρικνώνεται για να αντικατασταθεί από την ολική εξουσία του Κράτους. Αντιθέτως, ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι το φασιστικό Κράτος, αποτελώντας μορφή καπιταλιστικού Κράτους, εμπεριέχει τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν αυτή τη μορφή του Κράτους, δηλ. θεσμούς, που παρά το διαφορισμό ιδιωτικού-δημοσίου, είναι πάντοτε θεσμοί κρατικοί καθώς και γνωρίσματα όπως αυτό του διαχωρισμού της οικονομίας από την πολιτική ή της σχετικής αυτονομίας του Κράτους από τις κυρίαρχες τάξεις. Από την άλλη πλευρά, ο ρόλος του φασιστικού Κράτους στην αναδιοργάνωση της ηγεμονίας μέσα σε συνθήκες κρίσης υπαγορεύει τον *περιορισμό* της σχετικής αυτονομίας των μηχανισμών, περιορισμός που εκδηλώνεται με τη συγκεντροποίησή τους και τη συνολική τους υπαγωγή στον έλεγχο ενός και μόνο κλάδου, αυστηρά ελεγχόμενου από το καθεστώς (π.χ. περίπτωση της πολιτικής αστυνομίας στη Γερμανία). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αύξηση της φυσικής καταπίεσης των κυριαρχουμένων, συνοδεύεται από την ενίσχυση της παρέμβασης της κυρίαρχης ιδεολογίας, με σκοπό την *νομιμοποίηση* της καταστολής, όπως και από την απορρόφηση της ιδιαίτερης ιδεολογίας των ιδεολογικών μηχανισμών που λόγω των ταξικών αντιθέσεων παράγουν στο εσωτερικό τους, από την ιδεολογία ενός και μόνο κυρίαρχου μηχανισμού. Αυτό έχει ως συνέπειες τη στρατιωτικοποίηση -κι αυτό ισχύει για τις περιπτώσεις, όπου κυρίαρχος μηχανισμός είναι ο στρατός (φασισμός) - ή τη γραφειοκρατικοποίηση αν τον αντίστοιχο ρόλο τον έχει αναλάβει η διοίκηση (βοναπαρτισμός) κ.ο.κ. Επιπλέον, την ανατροπή του 'κεντρικού πυρήνα του Κράτους', την *εξάρθρωση (dislocation)* του κρατικού μηχανισμού ενδέχεται να την αναλάβουν τάξεις-στηρίγματα που εδράζονται συνήθως στους ιδεολογικούς μηχανισμούς, ενώ είναι σύνηθες να παρατηρούνται τροποποιήσεις της βασικής πλευράς ενός μηχανισμού, έτσι ώστε μηχανισμοί που κατά κύριο λόγο στηρίζονται στην καταστολή, να αναλαμβάνουν ιδεολογικό ρόλο (και πάλι, περίπτωση της πολιτικής αστυνομίας στη Γερμανία).

Σε ό,τι αφορά τις μεταβολές του δικαϊκού συστήματος, ο Πουλαντζάς απορρίπτει την απλουστευτική διάκριση ανάμεσα σε ένα 'Κράτος δικαίου' που θα αντιστοιχούσε στο φιλελεύθερο Κράτος και σε ένα 'αστυνομικό Κράτος' αντίστοιχο του ολοκληρωτικού Κράτους. Αντιθέτως,

θεωρεί ότι το φασιστικό Κράτος παρουσιάζει στοιχεία κοινά με το παρεμβατικό, κυρίως σε ό,τι αφορά την αναπαραγωγή των όρων παραγωγής και τη διασφάλιση των σχέσεων ιδιοκτησίας. Από αυτή την άποψη, διαπιστώνει ότι ο φασισμός άφησε «ανέπαφη αυτή την όψη του δικαίου που ρυθμίζει τις οικονομικές βάσεις του καπιταλιστικού συστήματος...»²⁹⁷ και δεν επέβαλε παρά απλές τροποποιήσεις. Εκεί που το Κράτος εκτάκτου ανάγκης παρεμβαίνει με αποφασιστικό τρόπο, είναι στη ρύθμιση μορφών με τις οποίες του δίνεται η δυνατότητα να αναδιοργανώνει το συσχετισμό δυνάμεων στα πλαίσια του ηγεμονικού μπλόκ, όπως και στην τροποποίηση των σχέσεων του Κράτους με τις κυριαρχούμενες τάξεις, πράγμα που συντελείται μέσω της αναστολής δικαιοκτικών ρυθμίσεων. Το δίκαιο πλέον δεν παρεμβαίνει με το να θέτει περιορισμούς στην άσκηση πολιτικής εξουσίας και στις δυνατότητες παρεμβάσεων εκ μέρους των κρατικών μηχανισμών. Οι ρυθμίσεις εξαρτώνται αποκλειστικά από τη βούληση του 'Αρχηγού', υπάγονται στην 'αρχή του Führer', τα δε όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου καταργούνται, για να περιέλθουν εξ' ολοκλήρου στη σφαίρα της κρατικής παρέμβασης.²⁹⁸

Η κρίση αντιπροσωπευτικότητας, ενδεικτική της πολιτικό-ιδεολογικής κρίσης, οδηγεί σε μία αναστολή του ρόλου των πολιτικών κομμάτων ως χώρων ιδεολογικής διαπαιδαγώγησης και πολιτικής οργάνωσης των κυρίαρχων τάξεων, γι' αυτό και αντικαθίστανται είτε από άλλους μηχανισμούς του Κράτους - ιδεολογικούς ή μη -, είτε από ένα ιδιότυπο κόμμα, όπως στην περίπτωση των φασισμών. Αυτό το τελευταίο αναλαμβάνει την αναδιοργάνωση της ηγεμονίας, εκδιώκοντας από την εξουσία όσες τάξεις ανήκουν στο ηγεμονικό μπλοκ, πλην της ηγεμονικής.²⁹⁹ Το γεγονός αυτό έχει ως άμεση συνέπεια την αναστολή των εκλογών, εφόσον ο καταμερισμός και οι εναλλαγές της εξουσίας που διασφαλίζονται για τις κυρίαρχες τάξεις μέσω της αρχής των εκλογών, όχι μόνο δεν εξυπηρετούν υπό αυτές τις συνθήκες καμμία λειτουργικότητα, αλλά και οι όποιες δυνατότητες δράσης ή εκπροσώπησης που παρέχονται μέσω των εκλογών στις κυριαρχούμενες τάξεις, θα πρέπει να αρθούν. Παρατηρείται

²⁹⁷ Ο.π., σελ.360.

²⁹⁸ Βλ. όπ., σελ. 355-360.

²⁹⁹ Ο.π., σελ. 363.

έτσι μία διόγκωση και γραφειοκρατικοποίηση των κρατικών μηχανισμών, καθώς το προσωπικό τους - το οποίο σε μεγάλο βαθμό προέρχεται από τις τάξεις-στηρίγματα του Κράτους και ειδικότερα από την μικροαστική τάξη-εισβάλλει μαζικά μέσω διορισμών, μεταφέροντας συγχρόνως μέσα στους μηχανισμούς την ιδιαίτερη ιδεολογία του - ιδεολογία της μικροαστικής τάξης. Ωστόσο, αντίβαρο σε αυτή τη γραφειοκρατικοποίηση των μηχανισμών αποτελεί μια χαρακτηριστική για το Κράτος εκτάκτου ανάγκης ‘αλληλεπικάλυψη’ των κρατικών μηχανισμών. Οι αντιθέσεις και οι προστριβές που εκδηλώνονται στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών ή και στις σχέσεις μεταξύ τους, κρύβουν πίσω από την επιφανειακή μονολιθικότητα του φασιστικού κράτους, τις συγκρούσεις που συντελούνται ανάμεσα σε τάξεις ή μερίδες τάξεων, στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης του ηγεμονικού μπλόκ. Ακριβώς γι’ αυτό το λόγο, η ‘παραλληλότητα των δικτύων εξουσίας’ και η ‘αλληλεπικάλυψη των μηχανισμών’ εξασφαλίζει τη γρήγορη μεταβίβαση εξουσίας, την κυριαρχία ενός μηχανισμού πάνω στους άλλους και την υπαγωγή όλων στην απόλυτη εξουσία του ‘Ηγέτη’.³⁰⁰

Ο Πουλαντζάς, εξειδικεύοντας στα στοιχεία εκείνα που συνιστούν την ιδιοτυπία του φασιστικού Κράτους, διατυπώνει τη θέση ότι εκείνο που διακρίνει τα φασιστικά καθεστώτα έναντι των λοιπών καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης είναι κυρίως η ύπαρξη ενός «ιδιότυπου κόμματος μαζών στο πλαίσιο των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών»³⁰¹, το οποίο συγχρόνως διατηρεί στενές σχέσεις και με το μηχανισμό καταναγκασμού. Μέσα στις συνθήκες ηγεμονιακής αστάθειας και της συνακόλουθης κρίσης νομιμοποίησης, ο φασισμός κατορθώνει σταδιακά να διεισδύσει ‘από τα έξω’ μέσα στον κρατικό μηχανισμό και στη συνέχεια, να συμβάλλει στη σταδιακή του ‘εξάρθρωση’, δηλ. στις κατάλληλες εσωτερικές αναδιευθετήσεις, με σκοπό την ευρύτερη ανακατανομή του γενικού συσχετισμού δυνάμεων. Σε όλη τη διάρκεια του εκφασισμού παρατηρείται μια διάσταση ανάμεσα στην *τυπική* και την *πραγματική* εξουσία έως τη στιγμή της οριστικής εμπέδωσης του φασισμού, οπότε και ο κρατικός μηχανισμός παύει πλέον να κυριαρχείται από το φασιστικό κόμμα και

³⁰⁰ Βλ. ό.π., σελ. 366 κ.ε.

³⁰¹ Ό.π., σελ 370.

κυριαρχεί πάνω σε αυτό. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό, ότι ενώ το κόμμα κατορθώνει να ελέγξει σταδιακά το στρατό, τη διοίκηση και την αστυνομία, στη συνέχεια καθυποτάσσεται στο σύνολό του στον κρατικό μηχανισμό, διατηρώντας ωστόσο τον έλεγχο των ιδεολογικών μηχανισμών, και παραμένοντας με αυτόν τον τρόπο ένας «αγωγός αυστηρής υπαγωγής των ιδεολογικών μηχανισμών στον κρατικό».³⁰² Ο Πουλαντζάς ιεραρχεί τους κρατικούς μηχανισμούς, τοποθετώντας στην κορυφή τους την πολιτική αστυνομία, και ακολούθως τη διοίκηση και το στρατό' ενώ στους ιδεολογικούς μηχανισμούς εντάσσει εκτός από το φασιστικό κόμμα, την οικογένεια και το μηχανισμό προπαγάνδας³⁰³, διευκρινίζοντας συγχρόνως, ότι δεν μπορεί κανείς να ορίσει στο εσωτερικό τους μια αυστηρή ιεραρχική δομή. Η άποψη αυτή βρίσκεται αρκετά κοντά σε μια θεώρηση που απέναντι στο φασιστικό 'stato totalitario' αντιδιαστέλλει ένα είδος πολυαρχίας, το οποίο απαρτίζεται στην πραγματικότητα από αλληλοσυγκρουόμενα μεταξύ τους κέντρα εξουσίας. Η τοποθέτηση αυτή γίνεται πιο ρητή όταν ο Πουλαντζάς βεβαιώνει ότι αντί για μια απλή ομογενοποίηση των διαφόρων κρατικών μηχανισμών βρισκόμαστε «παράλληλα με τη συγκέντρωσή τους στην 'κορυφή' μπροστά σε έναν πραγματικό διαμελισμό...»³⁰⁴, και τότε, «ανακαλύπτουμε ...κάτω από την ομογενοποιητική σκιά του λόγου και της 'αρχής' του αρχηγού το υπέρμετρα αντιφατικό μπλέξιμο πολλών ιδεολογικών περιφερειακών υποσυστημάτων»³⁰⁵.

4. Κριτική αποτίμηση

Οι αναλύσεις του Πουλαντζά για τη διαμόρφωση των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης και ειδικότερα για το φασισμό, σηματοδοτούν για τον ίδιο, την αφετηρία μιας διαδικασίας μετάβασης προς μια διαλεκτικότερη και συνθετότερη αντίληψη του καπιταλιστικού κράτους - σε σχέση με εκείνη που είχε υιοθετήσει στο *ΠΕκαιΚΤ* - η οποία στο κέντρο της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος θα έθετε το στοιχείο της

³⁰² Ο.π., σελ. 372.

³⁰³ Ο.π., σελ. 373.

³⁰⁴ Ν. Πουλαντζά, «Σχετικά με τη λαϊκή απήχηση του Φασισμού», *ΠΣΚ*, σελ. 170.

³⁰⁵ Ο.π., σελ. 170.

ταξικής πάλης. Μέσα σε αυτή την προοπτική ο Πουλαντζάς διατύπωσε τα πορίσματά του και τις διαπιστώσεις του σχετικά με το ρόλο της Κομμιντέρν και των κομμουνιστικών κομμάτων, την αποτυχία τους να ανακόψουν την άνοδο του φασισμού στην εξουσία, τη λειτουργία των επιμέρους ταξικών ιδεολογιών και το συσχετισμό τους με τη διαμόρφωση της φασιστικής ιδεολογίας ως κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου, καθώς και τις θέσεις του για τον ιδιαίτερο ρόλο των κρατικών μηχανισμών - και ειδικότερα των ιδεολογικών - στην ηγεμονιακή ανασυγκρότηση του Κράτους.

Αν και η ορθότητα των ιστορικών αναλύσεων του Πουλαντζά, δεν εμπίπτει στα όρια αυτής της εργασίας, μπορεί ωστόσο από θεωρητική άποψη να τεθεί το ερώτημα, του κατά πόσον ο ίδιος με τη μελέτη του πάνω στο φασισμό προσφέρει μια βαθύτερη ερμηνεία του φασιστικού φαινομένου, το εάν εντέλει κατορθώνει να αναδείξει τους παράγοντες εκείνους που οδήγησαν στην αποδοχή και τη νομιμοποίηση του μαζικού παραλογισμού που εξέφραζαν τα φασιστικά καθεστάτα. Από αυτή την άποψη, παρατηρούμε ότι σε ολόκληρο το έργο του η ανάλυση όλων των ορθολογικών συνιστωσών που έφεραν το φασισμό στην εξουσία, με κυριότερη την ανάγκη δομικής αναπροσαρμογής του συστήματος απέναντι στη διαδικασία μετάβασης προς το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, δεν επιλύει το πρόβλημα της συναίνεσης, η οποία εμφανίζεται μέσα στη συνολική συγκυρία κατά ένα μεγάλο βαθμό, ως δεδομένη. Εν ολίγοις, ενώ ο Πουλαντζάς σταδιακά μετακινείται, με το *Φασισμός και Δικτατορία*, από μια αντίληψη της ταξικής πάλης ως παράγοντα που 'επικαθορίζει' τις δομές, στον περιορισμό του ρόλου τους κι ενώ επιχειρεί τη διάνοιξη ενός πεδίου ενδεχομενικότητας, που η διαμόρφωσή του θα εξαρτάται από τη συγκυρία των ταξικών συγκρούσεων, δεν μπορεί ωστόσο να επιλύσει τη διαρκώς αναπαραγόμενη μέσα στο έργο του ένταση, μεταξύ δομικής αιτιότητας και ταξικής πάλης. Εξ' ου και κατά έναν παράδοξο τρόπο οι ανάγκες του κεφαλαίου εκπληρώνονται διαμέσου όλων των επιμέρους θεσμικών ή ιδεολογικών μετασχηματισμών, αφού οι θεσμοί, οι συμπεριφορές, η διαμόρφωση των αξιακών συστημάτων συντονίζονται, παρά τις επιμέρους συγκρούσεις, σε ένα σύνολο ρυθμιστικών λειτουργιών, με απώτερο στόχο την εξυπηρέτηση των μακροπρόθεσμων αναγκών του κεφαλαίου.

Ο Althusser είχε υποδείξει το πεδίο των ιδεολογικών μηχανισμών ως χώρο οργάνωσης της υποταγής στην κυρίαρχη ιδεολογία, άρα και άμεσης εξασφάλισης των συνθηκών αναπαραγωγής των σχέσεων εκμετάλλευσης. Ο Πουλαντζάς θέλησε να υπερβεί αυτή την μονολιθικότητα στην αντίληψη των μηχανισμών, προς όφελος μιας θεώρησής τους ως πεδίου διαπερατού από την ταξική πάλη. Υποστήριξε έτσι, ότι η λειτουργικότητα της φασιστικής ιδεολογίας απέρρευε από το γεγονός, ότι απευθυνόταν στις διάφορες τάξεις ή τα τμήματα των τάξεων με έναν τρόπο κάθε φορά διαφοροποιημένο, κατορθώνοντας να διαστρέφει και να οικειοποιείται τις βαθύτερες λαϊκές επιθυμίες. Το γεγονός αυτό, που οδηγούσε σε εντάσεις και αντιπαραθέσεις στις γραμμές των φασιστικών κομμάτων, εκφραζόταν κυρίως στις συγκρούσεις που ξεσπούσαν στο εσωτερικό των μηχανισμών και στην αναγκαία αλληλεπικάλυψη μεταξύ τους. Όμως ακόμη και με αυτή την παραχώρηση στην ιστορικότητα, η φορμαλιστική ενότητα των πρακτικών, δεν ακυρώνεται. Και αυτό, αφού μέσα από όλες τις αντιθέσεις ένας ηγεμονικός θεσμός κατορθώνει τελικά να αναχθεί σε συντονιστικό και ενοποιητικό παράγοντα, κυριαρχώντας πάνω στους άλλους και επιβάλλοντας με ξεκάθαρο τρόπο το σύνολο των κυρίαρχων ταξικών συμφερόντων. Συνολικά, ο ρόλος των πολιτικο-ιδεολογικών πρακτικών ερμηνεύεται στο έδαφος της διασφάλισης σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό της αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής και στη βάση αυτή η ενότητά τους μάλλον προϋποτίθεται, παρά συνάγεται από τα δεδομένα της εμπειρίας. Όμως, η υπέρβαση της λειτουργιστικής ερμηνείας του Κράτους, όπου τα πάντα εξηγούνται από τις λειτουργίες που επιτελούν, θα προϋπέθετε και την υπέρβαση μιας αντίληψης του Κράτους ως αντικειμένου που χωροθετεί τα όρια των κοινωνικών συγκρούσεων και προκαθορίζει την έκβασή τους (παραγωγή και αναπαραγωγή της υλικής ζωής). Θα προϋπέθετε επίσης την υπέρβαση μιας θεώρησης της κοινωνικής ολότητας ως πεδίου κλειστού στο εσωτερικό του οποίου, κάθε φαινόμενο εμφανίζεται ως εκδήλωση μιας υποκείμενης ‘αναγκαίας’ δομής. Πράγμα που σημαίνει, ότι η φύση αυτού που πρέπει να εξηγηθεί δεν μπορεί αξιωματικά να τίθεται ως προαπαιτούμενο. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Faye, στην κριτική του στον Πουλαντζά, «...εάν θέσουμε ως αντικείμενο αναλύσεως το φασισμό, πρέπει να ξεκινήσουμε

αγνοώντας το τί είναι και όχι, να θεσπίσουμε εκ των προτέρων τη φύση του ‘τό τί ἦν εἶναι’ του». ³⁰⁶ Μέσα σε ένα τέτοιο διαφοροποιημένο πλαίσιο, η σχέση της ιδεολογίας με το Κράτος θα έπρεπε να επαναπροσδιοριστεί, δηλ. η δυνατότητα επιβολής της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσα από τους κρατικούς μηχανισμούς να θεμελιωθεί, αφού πρώτα απαντηθεί το βασικό ζήτημα που ανακύπτει, του προσδιορισμού της βαθύτερης σχέσης ανάμεσα στη φύση της ιδεολογίας και την εξουσία. Κατά συνέπεια, η ερμηνεία του φασιστικού φαινομένου θα απαιτούσε την ανάδειξη όλων εκείνων των παραγόντων που συνέτειναν στην νομιμοποίηση της βίας μέσα στο φασιστικό κράτος και συγχρόνως, την αποκάλυψη των τεχνικών και διαδικασιών που εξασφάλισαν μέσα στη συγκεκριμένη συγκυρία τη διαίωνηση των σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής. Στην επισήμανση αυτών ακριβώς των αδυναμιών στέκονται οι δύο σημαντικότερες κριτικές που ασκήθηκαν στη θεωρία του φασιστικού κράτους που ανέπτυξε ο Πουλαντζάς.

Η πρώτη ήρθε ως απάντηση στην κριτική που ο Πουλαντζάς είχε ασκήσει στο έργο του Jean Pierre Faye, *Langages totalitaires* ³⁰⁷. Η μελέτη του Faye επικέντρωνε στο ζήτημα, του πως η δράση και η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο εθνικοσοσιαλισμός απευθυνόμενος στις μάζες γίνονταν αποδεκτές από τον γερμανικό λαό και συγχρόνως, επεδίωκε να αναδείξει τις σχέσεις ανάμεσα στην ιδεολογία και την εξουσία, μέσω της κριτικής του νοήματος που υποστήριζε τις συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας. Κατά τον Faye, η ‘ιστορία’ δε αποτελεί απλώς την μελέτη μιας διαδοχής γεγονότων μέσα σε ένα ορισμένο χωροχρονικό πλαίσιο, αλλά και το αποτέλεσμα μιας αφήγησης, μέσω της οποίας τα γεγονότα αυτά παράγονται. Σκοπός του Faye δεν ήταν να περιορίσει την ιστορία σε μια μορφή αφήγησης και να παραβλέψει τα γεγονότα καθεαυτά, αλλά να ερευνήσει τη σχέση γεγονότων -αφήγησης μέσα στην παραγωγή και οργάνωση των εξουσιαστικών μορφών. Αντίθετα από τον Πουλαντζά που έρρεπε προς την υιοθέτηση ενός ταξινομητικού μοντέλου, ο Faye ακολούθησε ένα μετασηματιστικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο οι υπερκείμενες αφηγηματικές μορφές απέρρεαν από βαθύτερες νοηματικές δομές, οι οποίες νομιμοποιούσαν και κατά κάποιο τρόπο, καθιστούσαν αποδεκτούς τους λόγους που έκαναν την

³⁰⁶ J.P.Faye, «Κοινωνικές τάξεις, (Δι) άρθρωση, Εξουσία» (Ανταπάντηση στον Πουλαντζά), *ΠΣΚ*, σελ. 127.

³⁰⁷ J.P.Faye, *Langages totalitaires : Critique de la raison // l' économie narrative*, Hermann, Παρίσι, 1973.

εμφάνισή τους στο κοινωνικό πεδίο. Η μελέτη αυτού του πεδίου συνδυαζόταν με τον κοινωνιολογικό συσχετισμό ανάμεσα στη γλώσσα και τις κοινωνικές τάξεις, για να ολοκληρωθεί σε μία κριτική του νοήματος γύρω από τη δυνατότητα θεμελίωσης μιας ιστορικής γνώσης.

Στην κριτική του Πουλαντζά, η οποία επικεντρώθηκε - σύμφωνα με τον ίδιο - στην παραμέληση εκ μέρους του Faye του ρόλου της ταξικής πάλης προς όφελος της μελέτης των αφηγήσεων, στην αδυναμία κατανόησης της αλληλεπίδρασης των ιδεολογικών υποσυνόλων μεταξύ τους και ως εκ τούτου, στην αποσιώπηση του ρόλου της ιδεολογικής ταξικής πάλης, όπως και στην παραγνώριση του προβλήματος της φύσης της μικροαστικής τάξης και της ιδεολογίας της, ο συγγραφέας του *Langages totalitaires* απάντησε με ένα εκτενές κείμενο που περιλαμβάνονταν σε μία συλλογή δοκιμίων, υπό τον τίτλο *La critique du langage et son économie*³⁰⁸.

Η κριτική του Faye σε μεγάλο βαθμό εντοπίζεται στον τρόπο που ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται την ιδεολογία. Ως προς το εάν ο ίδιος λαμβάνει υπόψιν του τα δεδομένα της ταξικής πάλης, ο Faye υποστηρίζει ότι η μελέτη των αφηγήσεων δεν είναι ανεξάρτητη από την εκδίπλωση των ταξικών συγκρούσεων. Κατά τη γνώμη του οι ιδεολογικοί μετασχηματισμοί δεν είναι παρά αφηγηματικοί μετασχηματισμοί, που συνδέονται με τους κοινωνικούς αγώνες: «Αυτός ο αφηγηματικός μίτος του πολέμου των τάξεων, αυτή η διείσδυση της πάλης των τάξεων στον ιστό των αφηγημάτων - να το πεδίο που θα διερευνήσει μιá κοινωνιολογία της επανάστασης, και ουσιαστικότερα μιá κριτική της γενικής οικονομίας των κοινωνιών και των γλωσσών»³⁰⁹. Ο Faye θεωρεί ότι ο Πουλαντζάς δεν μπορεί να αναπτύξει σε πληρότητα το σύνολο των σχέσεων που διαμορφώνουν την ταξική πάλη, εξαιτίας του τρόπου που αντιλαμβάνεται την κοινωνική ολότητα. Ο φορμαλισμός, η αξιωματοποίηση και ο διαχωρισμός δομής - περιεχομένου, τον ωθούν σε έναν εμπειρικό υποκαθορισμό απ' όπου αντιλαμβάνεται την έννοια της κοινωνικής τάξης ως αιώνια, την ουσία της ταξικής πάλης ως αμετάβλητη και την ιδεολογία ως διακριτή βαθμίδα ενός κοινωνικού σχηματισμού. Μέσα σε ένα παρόμοιο

³⁰⁸ J.P.Faye , «Κοινωνικές τάξεις, (Δι)άρθρωση, Εξουσία», (*Ανταπάντηση στον Πουλαντζά*), ΠΣΚ,σελ 105-156.

³⁰⁹ Ο.π., σελ 116.

θεωρητικό πλαίσιο γίνεται αδύνατον, να κατανοηθεί σε βάθος η ιδεολογική διαδικασία που κατέστησε αποδεκτή την πρακτική και το λόγο του φασισμού, κάνοντας την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος να ασπασθεί τα συμφέροντα που εκπροσωπούσε και νομιμοποιώντας μηχανισμούς, οι οποίοι απεργάζονταν συστηματικά την μαζική εξόντωση εκατομμυρίων ανθρώπων. Σε ό,τι αφορά την κριτική του Πουλαντζά στην Διεθνή και στην πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων, ο Faye θεωρεί ότι γίνεται με σχετική 'ευκολία', ενώ δεν αναλύονται εις βάθος οι επιπτώσεις που το τριτοδιεθνιστικό δόγμα του 'σοσιαλφασισμού' είχε επάνω στη διαμόρφωση και αποδοχή του φασιστικού λόγου.

Η κριτική του Faye, που γίνεται στο πλαίσιο μιας διαφορετικής ερμηνευτικής αντίληψης - χρήσιμη το δίχως άλλο, για την ερμηνεία των ιδεολογιών - προσεγγίζει τη βασική αδυναμία της μελέτης του Πουλαντζά η οποία, κατά την άποψή μας, εντοπίζεται στο ότι η ανάλυσή του δεν κατορθώνει να δώσει απάντηση στο κυριότερο ερώτημα, με το οποίο κάθε κριτική της ιδεολογίας αργά ή γρήγορα έρχεται αντιμέτωπη: αυτό συνίσταται στη διαπίστωση ότι και η πιο ενδελεχής ανάδειξη των παραγόντων που συνέβαλαν στην άνοδο και την εγκαθίδρυση του φασισμού στην εξουσία - πολιτικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί - δεν φτάνει για να ερμηνεύσει την μαζική απήχηση της φασιστικής ιδεολογίας και δεν απαντά εντέλει, στο γιατί και πως γίνεται αποδεκτός ο ανορθόλογος πυρήνας των σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, με ακραία εκδοχή την περίπτωση των φασιστικών καθεστώτων.

Η κριτική του Laclau³¹⁰ κινείται σε αντίστοιχα επίπεδα με αυτήν του Faye. Κι εδώ ασκείται κριτική στον φορμαλισμό και την ταξινομητική λογική που διέπει την μεθοδολογία του Πουλαντζά, ενώ η αντίληψή του για την ιδεολογία χαρακτηρίζεται ως «περιορισμένη και αμφιλεγόμενη»³¹¹, εξαιτίας κυρίως της μεθόδου του ταξικού αναγωγισμού που υιοθετεί. Ο Laclau θεωρεί, ότι η αντίληψη πως στις κοινωνικές τάξεις αντιστοιχούν συγκεκριμένες 'παραδειγματικές' ιδεολογίες, η συνακόλουθη κατάτμηση των στοιχείων της ιδεολογίας σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο ταξικό χαρακτήρα, καθώς και η μη διευκρίνιση της διαδικασίας του

³¹⁰ Βλ. E. Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία...*, σελ. 101-161.

³¹¹ Ο.π., σελ 106.

μετασηματισμού των ετερογενών στοιχείων σε έναν κοινό ιδεολογικό λόγο, δεν οδηγούν σε μία πειστική ερμηνεία της μαζικής απήχησης του φασισμού. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε, σύμφωνα με τον ίδιο, την ανάδειξη του στοιχείου εκείνου που συνιστά τον ενοποιητικό πυρήνα μιας ιδεολογίας, γι' αυτό και διατυπώνει την άποψη, πως η ενδεικνυόμενη μέθοδος είναι να θεωρηθεί ότι ο ταξικός χαρακτήρας των ιδεολογικών στοιχείων δεν είναι α priori δεδομένος, αλλά ότι συνιστά «απλώς το αποτέλεσμα της συνάρθρωσής τους σ' ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό λόγο»³¹². Οργανωτική αρχή κάθε ιδεολογίας θα ήταν τότε η συγκεκριμένη 'έγκληση' (interpellation), μια διαδικασία συγκρότησης της υποκειμενικότητας και παράλληλα, υποταγής στον κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο. Πρόκειται για τον μηχανισμό εκείνο, τον οποίο επεξεργάστηκε ο Althusser³¹³, διευρύνοντας τη λακανική θεώρηση για το 'στάδιο του καθρέφτη', διά του οποίου μόνο η κατοπτρική αναγνώριση του εαυτού στον Άλλο οδηγεί το υποκείμενο σε μια ενοποιημένη εικόνα της ταυτότητας του εγώ του³¹⁴, πράγμα που σημαίνει ότι ταυτότητα και αλλοτριώση ουσιαστικά ταυτίζονται. Με τη διαδικασία της ιδεολογικής έγκλησης, η οποία προσομοιάζεται με την αστυνομική κλήση κάποιου υπόπτου στο δρόμο, τα άτομα που είναι οι φορείς των δομών, ψευδαισθητικά μεταβάλλονται σε ελεύθερα και αυτόνομα υποκείμενα, προκειμένου εκούσια να αποδεχτούν την υπαγωγή τους στις σχέσεις εξουσίας.

Ο Laclau, θεώρησε ότι η ενότητα κάθε ιδεολογικού λόγου συνίσταται στην εφαρμογή του εγκλειστικού μηχανισμού, με τον οποίο κάθε ιδεολογία κατορθώνει να κινητοποιεί τους αποδέκτες και υποστηρικτές της. Σε αντιδιαστολή με τον πουλαντζιανό αναγωγισμό, διατύπωσε την άποψη ότι οι εγκλήσεις που καθορίζονται από ταξικές αντιθέσεις, όπως και αυτές που προέρχονται από άλλου τύπου συγκρούσεις, π.χ. από λαϊκό-δημοκρατικούς αγώνες, αντιπαρατίθενται εξίσου στο κυρίαρχο μπλόκ εξουσίας.

Παρόμοιες, μη-ταξικές ιδεολογίες συναρθρώνονται με άλλες ταξικές ιδεολογίες ή αποσυναρθρώνονται από αυτές, διαμορφώνοντας ή

³¹² Ο.π., σελ. 113.

³¹³ Βλ. στο L. Althusser, «Idéologie et Appareils Idéologiques d' Etat», σελ. 3-38.

³¹⁴ Βλ. προηγ. κεφ. 'Το φαντασιακό, υπόβαθρο της ιδεολογίας'.

μετασηματίζοντας ενιαίους ιδεολογικούς λόγους. Είναι αυτές οι ουδέτερες από ταξικές συνδηλώσεις ιδεολογίες, ‘εγκλήσεις’, που προσδιορίζουν ουσιαστικά το εύρος των ταξικών συγκρούσεων. Ενώ λοιπόν το «...πεδίο του ταξικού προσδιορισμού περιστέλλεται, διευρύνεται εξαιρετικά το πεδίο της ταξικής πάλης...».³¹⁵ Κατά τον Laclau, η ανεπάρκεια της πουλαντζιανής θεώρησης συνίσταται στο ότι αγνοήθηκε το αυτόνομο πεδίο του λαϊκό-δημοκρατικού αγώνα, στην οικειοποίηση του οποίου στηρίζεται στην πραγματικότητα η αστική ιδεολογική ηγεμονία, αλλά και κάθε ταξική ηγεμονία. Στην περίπτωση της παλαιάς και νέας μικροαστικής τάξης, ο Laclau θεωρεί λάθος, το γεγονός ότι ο Πουλαντζάς βασίζει την ενότητά τους στην υποτιθέμενη κοινή ιδεολογική της τοποθέτηση, στα στοιχεία που συμπυκνώνονται στην ενότητα του μικροαστικού ιδεολογικού υποσυνόλου, και ισχυρίζεται ότι στις μεσαίες τάξεις, «η ταυτότητα ως λαός παίζει έναν πολύ πιο σημαντικό ρόλο από την ταυτότητα ως τάξη».³¹⁶ Ως εκ τούτου, τα μεσαία στρώματα είναι εκείνα τα οποία συνιστούν το κατεξοχήν πεδίο της ταξικής, πολιτικο-ιδεολογικής πάλης. Αυτό που κατόρθωσε ο φασισμός ήταν να κινητοποιήσει τις μάζες προς όφελος του μονοπωλιακού κεφαλαίου, μετατρέποντας την αντίφαση λαός/ηγεμονικό μπλόκ σε αντίφαση που απέκρυπτε και απέκλειε τη δυνατότητα της ταξικής πάλης, καθώς εγκαλούσε τα μεσαία στρώματα ως ‘φυλή’, κατευθύνοντας με αυτό τον τρόπο το ριζοσπαστισμό τους και διοχετεύοντάς τον σε συγκρούσεις, όχι μόνο ακίνδυνες αλλά και επωφελείς για το σύστημα εξουσίας.

Είναι πράγματι αξιοσημείωτο, το ότι ο Πουλαντζάς, όπως και ο ίδιος ο Laclau διαπιστώνει, παρά το γεγονός ότι κινείται εντός του πεδίου της αλτουσεριανής προβληματικής και παρά το ότι στο *ΠΕκαιΚΤ* αναπτύσσει μια παρεμφερή με τον Althusser θεωρία της ιδεολογίας, δεν ενσωματώνει στις αναλύσεις του την πιο ενδιαφέρουσα ίσως συμβολή του. Και είναι ενδιαφέρουσα, επειδή ο Althusser παρά το γεγονός ότι διαλύει την υποκειμενικότητα στις σχέσεις εξουσίας, στο βάθος διαισθάνεται, ότι μια κριτική θεωρία της ιδεολογίας θα απαιτούσε και θα προϋπέθετε μία θεώρηση της υποκειμενικότητας, πράγμα που ο Πουλαντζάς στο *Φασισμός και Δικτατορία* αποσιωπά εντελώς. Εάν επομένως, στις αναλύσεις του για το

³¹⁵ Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία...*, σελ. 125.

³¹⁶ Ο.π., σελ.130.

φιλελεύθερο κράτος ο Πουλαντζάς θεμελίωσε την νομιμοποιητική δυνατότητα των θεσμών στη λειτουργία της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας, η οποία απευθυνόμενη στα συγκεκριμένα άτομα, τους 'δρώντες παράγοντες της παραγωγής', τα μετέτρεπε σε υποκείμενα δικαίου – 'αποτέλεσμα απομόνωσης'- για να τα εντάξει στη συνέχεια στην ψευδο-ενότητα του Κράτους-έθνους, στις αναλύσεις του για το Κράτος εκτάκτου ανάγκης, παραιτείται από την ανάπτυξη μιας τέτοιου είδους προβληματικής.

Η μαρξιστική θεωρητική παράδοση στο σύνολό της, δεν επιχειρήσει να υποδείξει τον τρόπο, με τον οποίο η ιδεολογική ηγεμονία διασφαλίζεται στο επίπεδο της υποκειμενικότητας, με μοναδική εξαίρεση όσους κινήθηκαν στο εσωτερικό της αλτουσεριανής προβληματικής, κι αυτό για να αποδείξουν, ενάντια στη φαινομενολογία και τον υπαρξισμό, τον θεμελιακό ετεροκαθορισμό του υποκειμένου. Στον Πουλαντζά η έλλειψη μιας κατανόησης της υποκειμενικότητας συμβαδίζει με την αντίληψη της ιστορίας ως διαδικασίας χωρίς υποκείμενο, διαδικασίας στο εσωτερικό της οποίας, οι συγκρούσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις υπόκεινται στην αναγκαιότητα της αναπαραγωγής του συλλογικού συμφέροντος της κυρίαρχης τάξης. Μέσα από αυτήν την προσπάθεια για τη θεμελίωση μιας αυστηρής αντιστοιχίας ανάμεσα στους μηχανισμούς και τη λειτουργικότητα του συστήματος, καθίσταται αδύνατη η επαρκής κατανόηση και θεματοποίηση της πράξης σε συλλογικό επίπεδο - επί παραδείγματι, αναφέεται το ερώτημα του τι θα είχε συμβεί εάν δεν είχε ηττηθεί το εργατικό κίνημα - και ως εκ τούτου, διαιωνίζεται η σύγκρουση ανάμεσα στην τελεονομία και την ενδεχομενικότητα.

Ε΄ ΜΕΡΟΣ:**Τάξεις και Ταξικές σχέσεις στον μονοπωλιακό καπιταλισμό - προς τη διαμόρφωση μιας σχεσιακής θεωρίας.**

Το εγχείρημα της διαμόρφωσης μιας θεωρίας των κοινωνικών τάξεων, (που θα αντιπαρατίθεται τόσο στη βουλησιαρχία, όσο και στον οικονομισμό), όπως και η προσπάθεια εγγάραξης και προσδιορισμού των ορίων, εντός των οποίων θα γινόταν εφικτή η σύναψη των ταξικών συμμαχιών εκ μέρους της εργατικής τάξης, είναι στοιχεία αναπόσπαστα συνδεδεμένα με το βαθύ αίσθημα πολιτικής στράτευσης που συνόδευε τον Ν.Πουλαντζά σε όλη τη διάρκεια της θεωρητικής του διαδρομής, μέχρι τον πρόωρο θάνατό του-, στράτευσης στη μαρξιστική θεωρία, όχι μόνο ως θεωρητικού προτάγματος, αλλά και ως κατευθυντηρίου γραμμής για πολιτική δράση. Πέρα όμως από αυτή του τη γενικότερη τοποθέτηση, το έργο του σε μεγάλο βαθμό ακολούθησε και την *εξέλιξη* των πολιτικών του αξιολογήσεων, οι οποίες πάντοτε σε μια κατεύθυνση ανανέωσης της μαρξιστικής σκέψης και στατηγικής, παρουσίασαν αρκετά σημαντικές διαφοροποιήσεις, σύστοιχες προς τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες, το κλίμα και τις κατά καιρούς ισχύουσες συγκυρίες, μέσα στο συνολικό διάστημα της εικοσαετούς του συμβολής.

Ως εκ τούτου, το έργο του *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*³¹⁷ (ΚΤΣΚ), που δημοσιεύτηκε το 1974, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο - και υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να διαβαστεί - μιας κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης υφέρπουσας και γενικευμένης καπιταλιστικής κρίσης, συνοδευόμενης αφενός από μεγάλη οικονομική αβεβαιότητα και αφετέρου, από την ταυτόχρονη άνοδο κοινωνικών αγώνων και εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων. Πρόκειται για γεγονότα, τα οποία προκάλεσαν μια αναζωπύρωση των ελπίδων για την άνοδο της Αριστεράς στην εξουσία³¹⁸ σε χώρες της Ευρώπης κι ως εκ τούτου, έφεραν εκ νέου στο προσκήνιο το πρόβλημα της επαναστατικής μεταβολής, της αναζήτησης του

³¹⁷ Ν. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, 1974, ελλ. έκδ.: *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, μτφρ. Ν. Μηλιόπουλος, Θεμέλιο 1981.

³¹⁸ Βλ. Χ. Νούτσος, «Σχολείο και Αναπαραγωγή : Η πολιτική συγκυρία στη Γαλλία τη δεκαετία του '60 και οι απόψεις του Ν. Πουλαντζά», *Αφιέρωμα στον Ν.Πουλαντζά*, Δωδώνη, τ.20 (1991), Ιωάννινα, σελ.79.

‘ιστορικού υποκειμένου’ και των ενδεχόμενων συμμάχων του. Από τη άλλη πλευρά και σε ότι αφορά την πολιτική επανατοποθέτηση του Πουλαντζά, το εν λόγω έργο του συμπίπτει με την εγκατάλειψη εκ μέρους του των όποιων μαοϊκών επιρροών παράλληλα με την άσκηση και διατύπωση μιας εξ’ αριστερών κριτικής στο Κ.Κ.Γ., κυρίως για τις θέσεις του πάνω στο ζήτημα του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, και της διαφαινόμενης δυνατότητας σύναψης συμμαχιών από την ίδια την εργατική τάξη.

Ο Πουλαντζάς θεωρούσε επομένως, ότι έπρεπε εκ νέου να τεθεί το πρόβλημα του προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων αυτή τη φορά όμως, μέσα από μια διαφοροποιημένη σε σχέση με τα προηγούμενα έργα του οπτική, η οποία θα συνέδεε τις αλλαγές του ρόλου του Κράτους στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, δηλ. την ανάληψη εκ μέρους του ενός αυξημένου οικονομικού ρόλου, με τη διαμόρφωση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Αναλύονταν μέσα σε αυτήν την προοπτική οι δομικοί μετασχηματισμοί των εθνικών Κρατών, ως απόρροια της θέσης τους μέσα στην *ιμπεριαλιστική αλυσίδα*, οι διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου, υπό την ηγεμονία του αμερικανικού κεφαλαίου, προσδιορίζονταν τα κριτήρια οριοθέτησης των κοινωνικών τάξεων, μέσα από τη διάκριση παραγωγικής/μη-παραγωγικής εργασίας και τη διαίρεσή της σε διανοητική και χειρωνακτική, καθώς και οι διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής τους, διαμέσου της λειτουργίας των μηχανισμών του Κράτους. Τέλος, στο πλαίσιο της εγχάραξης μιας πολιτικής συμμαχιών για την εργατική τάξη, αναλύονταν οι αντιφάσεις στο εσωτερικό της αστικής τάξης, ενώ προσδιορίζονταν επακριβώς οι μερίδες που συναποτελούν την παραδοσιακή και τη νέα μικροαστική τάξη.

Τα παραπάνω συνδέονταν με την κατασκευή μιας θεωρίας του κοινωνικού χώρου, η οποία αν και διατηρούσε σε γενικές γραμμές τις θεμελιώδεις παραμέτρους των προηγούμενων αναλύσεων, επικέντρωνε σε μία έννοια του τρόπου παραγωγής, όχι τόσο ως ‘δομικής’ ενότητας απαρτιζόμενης από διακριτά, συναρθρωμένα μεταξύ τους και σχετικώς αυτόνομα πεδία, αλλά ως μιας ενότητας που συνέπιπτε με τη μορφή ύπαρξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας - πράγμα που προϋπέθετε την παρεμβολή των πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων μέσα στις σχέσεις

παραγωγής. Επομένως, η παραγωγή δεν θα αφορούσε πλέον μια αμιγώς τεχνικο-οικονομική διαδικασία, της οποίας τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής θα εξασφάλιζαν *στη συνέχεια* και κατά έναν *εξωτερικό* τρόπο η πολιτική και η ιδεολογία, αλλά εμφανιζόταν να διαμεσολαβείται *στον πυρήνα* της από τις πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις και ειδικότερα, από την επιβαλλόμενη διάκριση χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας. Κατά συνέπεια, η μελέτη και έρευνα του πολιτικο-ιδεολογικού ρόλου του Κράτους, θα έπρεπε πρώτα και κύρια να συσχετιστεί με την παραγωγική διαδικασία καθεαυτή, με τον καταμερισμό εργασίας, καθώς και με την αναπαραγωγή τους.

Σε ότι αφορά τις κοινωνικές τάξεις ο Πουλαντζάς, επιδιώκοντας να προσδιορίσει τις συνισταμένες που ορίζουν τη συγκρότησή τους, παρουσιάζει μια κοινωνική *τοπολογία*, ένα αντικειμενικό σύστημα σχέσεων σύμφωνα με το οποίο, μέσα από τη μορφή του τρόπου παραγωγής αναδύεται ένα σύνθετο πλέγμα ταξικών εξουσιών που «συνδέονται οργανικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που τις καθιερώνουν και τις νομιμοποιούν»³¹⁹. Οι πολιτικο-ιδεολογικές αυτές σχέσεις, όπως ήδη τονίσαμε, είναι *συστατικά παρούσες* μέσα στη συνολική διαδικασία της παραγωγής και αναπαράγονται ταυτόχρονα με αυτήν. Ο Πουλαντζάς, προκειμένου να αναλύσει ολόκληρο το πλέγμα των δομών και των εξουσιών που καθορίζουν τη διάρθρωση των τάξεων μέσα στον Κ.Τ.Π., υιοθετεί μια εξηγητική ταξινόμηση, η οποία εκκινεί από τη θέση που οι φορείς κατέχουν μέσα στις οικονομικές σχέσεις, για να ολοκληρωθεί - κυρίως στην περίπτωση της μικροαστικής τάξης - στον επιμερισμό των φορέων σε τάξεις διαμέσου των πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων, όπως αυτές *υλοποιούνται και αναπαράγονται* μέσα στους μηχανισμούς. «Οι κοινωνικές τάξεις και η αναπαραγωγή τους δεν υπάρχουν παρά μόνο μέσω της σχέσης κοινωνικές τάξεις/κρατικοί και οικονομικοί μηχανισμοί...»³²⁰.

Προτού προχωρήσουμε στην αναλυτική επεξεργασία των θέσεων του Πουλαντζά σχετικά με τη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων και την αναπαραγωγή τους στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, θα ήταν σκόπιμο να διευκρινίσουμε τις μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις που υιοθετεί ως προς το σύστημα θεώρησης των αντικειμενικών δομών του κοινωνικού κόσμου,

³¹⁹ CSC, σελ. 18.

³²⁰ Ο.π., σελ. 23.

διαφοροποιήσεις, οι οποίες τον απομακρύνουν πλέον αρκετά από το μεθοδολογικό σχήμα που είχε εισαγάγει στις αρχικές του αναλύσεις. Σε αντίθεση επομένως με τις προγενέστερες επεξεργασίες του, κυρίως αυτές του ΠΕκαιΚΤ, η οικονομία στο ΚΤΣΚ δεν θεωρείται ότι περιορίζεται αποκλειστικά στην παραγωγική διαδικασία καθεαυτή, αλλά ότι περικλείει ολόκληρο τον κύκλο παραγωγής- κατανάλωσης - διανομής του κοινωνικού προϊόντος³²¹, μολονότι η παραγωγή παίζει πάντοτε τον καθοριστικότερο ρόλο. Εάν λοιπόν αυτό το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας ταυτίζεται με το πεδίο της οικονομίας, ο επιμερισμός των φορέων της παραγωγής σε τάξεις συμπίπτει σε ένα πρώτο επίπεδο με τις σχέσεις των φορέων με το αντικείμενο και τα μέσα εργασίας, όπως και με τις σχέσεις των φορέων μεταξύ τους.³²² Όπως και στο ΠΕκαιΚΤ, θεωρεί ότι οι πρώτες αναλύονται σε δύο πλευρές: α) τη σχέση οικονομικής κυριότητας (propriété économique), έλεγχος των μέσων παραγωγής και διάθεση των παραγόμενων προϊόντων και β) την κατοχή (possession), δηλ. τη δυνατότητα ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας. Επίσης ο Πουλαντζάς διακρίνει και την έννοια της νομικής κυριότητας, η οποία καθιερώνεται από το δίκαιο και δεν συμπίπτει αναγκαστικά με την πραγματική οικονομική κυριότητα.³²³ Οι παραπάνω διακρίσεις αποτελούν, όπως και στις προηγούμενες επεξεργασίες, τους παράγοντες εκείνους που προσδιορίζουν την κατανομή των φορέων της παραγωγής και την οριοθέτηση των κοινωνικών τάξεων, όχι όμως και τους μοναδικούς, όπως αναλυτικά θα δειχθεί στη συνέχεια.

Επομένως, με τον όρο παραγωγή νοείται η συνάρθρωση των σχέσεων παραγωγής με τη διαδικασία εργασίας, με την τελευταία να περιλαμβάνει την τεχνολογία και την τεχνική διαδικασία³²⁴- που δεν υπάρχουν 'καθεαυτές', αλλά σε συνάρτηση με τις σχέσεις παραγωγής. Από τον κυρίαρχο ρόλο των σχέσεων παραγωγής, από τον οποίο προκύπτουν οι ταξικές σχέσεις και η βασική μορφή εκμετάλλευσης, απορρέουν, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, οι συγκεκριμένες πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, οι οποίες επιτελούν ρόλο καθιέρωσης και νομιμοποίησης³²⁵ των σχέσεων

³²¹ Ο.π., σελ. 14.

³²² Βλ. ό.π., σελ. 14-15.

³²³ Ο.π., σελ. 15.

³²⁴ Βλ. ό.π., σελ. 18.

³²⁵ Ο.π., σελ. 18.

εξουσίας. Πρόκειται για σχέσεις πολιτικο-ιδεολογικής εξουσίας, οι οποίες προκύπτουν από τη μορφή διαίρεσης της εργασίας κατά τη διαδικασία παραγωγής και οι οποίες στη συνέχεια, παγιώνονται και αναπαράγονται τόσο μέσα από τον ίδιο τον οικονομικό μηχανισμό της επιχείρησης, όσο και μέσα από τους κατασταλτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους. Εν ολίγοις, *η έννοια των παραγωγικών σχέσεων καλύπτει επίσης πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις, οι οποίες υλοποιούνται και παίρνουν συγκεκριμένη μορφή, μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς.* Γι' αυτό, «η διαδικασία παραγωγής και εκμετάλλευσης είναι συγχρόνως διαδικασία αναπαραγωγής των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας/υποταγής»³²⁶, πράγμα που σημαίνει ότι η αναπαραγωγή δεν αφορά απλώς την αναπαραγωγή των οικονομικών όρων της παραγωγής αλλά και τη *διευρυμένη* αναπαραγωγή των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων οι οποίες, όπως ο Πουλαντζάς είχε ήδη από τα προηγούμενα έργα του υποδείξει, αποτελούν συστατικό μέρος του ταξικού προσδιορισμού. Ως εκ τούτου οι μηχανισμοί, ως τα κατεξοχήν πεδία *υλοποίησης* των πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων, θα επιτελούν έναν αποφασιστικό ρόλο στον καθορισμό και την αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και επομένως και των κοινωνικών τάξεων. Γίνεται από τα παραπάνω σαφές, ότι στο σημείο αυτό ο Πουλαντζάς επιχειρεί να θεμελιώσει ως οργανικές τις σχέσεις ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και τις πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις και να υπερβεί την εξωτερικότητα στις σχέσεις τους, την οποία στο πρώιμο έργο του επέβαλαν η επίδραση του λειτουργισμού και η υιοθέτηση της συναρθρωτικής λογικής της δομιστικής μεθοδολογίας.

Επιπλέον, ο Πουλαντζάς, στο *ΚΤΣΚ* επανατοποθετείται οριστικά απέναντι στις δύο διακρίσεις που είχε εισαγάγει στο *ΠΕκαιΚΤ*, τη διάκριση τρόπου παραγωγής-κοινωνικού σχηματισμού, όπως και απέναντι στη διάκριση δομών-πρακτικών. Αναπτύσσοντας την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ως μεταβαλλόμενης άρθρωσης οικονομικών και πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων που συγκροτούνται στο *εσωτερικό* της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, επιχειρεί να αποστασιοποιηθεί από την αφηρημένη κατασκευή ενός δομικά περατωμένου χώρου, ο οποίος

³²⁶ Ο.π., σελ. 18.

θα αντικατοπτριζόταν σε καθορισμένες σχέσεις εξουσίας με οριοθετημένη δυναμική³²⁷ και να μετατρέψει τους κοινωνικούς σχηματισμούς, στον κατεξοχήν τόπο ανάδυσης των συγκρουσιακών σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις. Θέτει επομένως, στο κέντρο της ανάλυσής του την *ταξική πάλη* και αίρει κατ' αυτόν τον τρόπο τη διαίρεση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής – ουσία και τον κοινωνικό σχηματισμό- ύπαρξη. «Οι κοινωνικοί σχηματισμοί, όπου διεξάγεται η πάλη των τάξεων, είναι οι ουσιαστικοί τόποι ύπαρξης και αναπαραγωγής των τρόπων και μορφών παραγωγής...η ιστορική διαδικασία έχει σαν τόπο ύπαρξης αυτούς τους σχηματισμούς.»³²⁸ Κατά τον ίδιο τρόπο αίρει και τη διαίρεση ανάμεσα σε δομές και πρακτικές, θεωρώντας ότι η διαμόρφωση των σχέσεων κυριαρχίας/υποταγής προκύπτει ήδη από τις δομές. Οι σχέσεις παραγωγής, ως συγκεκριμένη μορφή ύπαρξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας³²⁹, καλύπτουν το σύνολο των ταξικών πρακτικών, εξ' ου και ο Πουλαντζάς προσδιορίζει τις κοινωνικές τάξεις αποκλειστικά στο έδαφος του δομικού τους προσδιορισμού, «που δεν υπάρχει παρά σαν πάλη των τάξεων»³³⁰, διακρίνοντάς τον ωστόσο από την *ταξική τους τοποθέτηση*, μέσα σε μία δοσμένη συγκυρία, η οποία «αποτελεί το χώρο όπου συμπυκνώνεται η πάντοτε μοναδική ιστορική ατομικότητα ενός κοινωνικού σχηματισμού, αποτελεί δηλαδή τη *συγκεκριμένη κατάσταση της πάλης των τάξεων*».³³¹

Συμπερασματικά, ο Πουλαντζάς επιχειρώντας να υπερβεί τη δυαδικότητα ανάμεσα στο πράττειν και τις δομές, προτείνει μια εννοιολόγηση του κοινωνικού ως ενότητας των σχέσεων παραγωγής με συγκεκριμένες ταξικές εξουσίες, η δε θεσμική ενότητα του Κράτους στηρίζεται τώρα σε αυτές τις μεταβαλλόμενες σχέσεις, τις οποίες το ίδιο αναπαράγει ενώ συγχρόνως διαπερνάται απ' άκρου εις άκρον από τη διαίρεση διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας. Για κάθε επομένως ανάλυση ενός κοινωνικού σχηματισμού θα πρέπει σύμφωνα με τον Πουλαντζά να συνυπολογίζονται το επίπεδο της ταξικής πάλης μαζί με τις μορφές

³²⁷ Το πόσο κοντά φτάνει σε ένα τέτοιο εγχείρημα, θα υποδειχθεί στη συνέχεια (βλ. στα τελικά συμπεράσματα αυτής της ενότητας).

³²⁸ Ο.π.,σελ. 20, βλ. και σελ. 46.

³²⁹ Ν. Πουλαντζάς, « Το Κράτος του κεφαλαίου», *Για τον Γκράμσι*, σελ. 103.

³³⁰ CSC., σελ. 11.

³³¹ Ο.π.,σελ. 11.

εξουσίας, καθώς και η διαμόρφωση των κρατικών μηχανισμών «που συγκεντρώνουν και αντανακλούν αυτές τις σχέσεις».³³²

Εκκινώντας με αυτή τη διαφοροποιημένη εννοιολογική σκευή, ο Πουλαντζάς επιδίδεται στην ανάλυση της διαδικασίας διεθνοποίησης -όπως έχει μορφοποιηθεί στα μέσα της δεκαετίας του '70- και της τροποποίησης της δομής του Κράτους-έθνους, μέσα στο πλαίσιο που οι διεθνείς συσχετισμοί και αμερικανικός ηγεμονισμός επιβάλλουν στα ευρωπαϊκά κυρίως, εθνικά κράτη.

1. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και οι μεταλλαγές του εθνικού Κράτους

Εφόσον οι κοινωνικές τάξεις συνιστούν, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, την παγιωμένη διάταξη των σχέσεων εξουσίας μέσα στους κρατικούς και οικονομικούς μηχανισμούς τότε, όπως διαπιστώνεται στο *ΚΤΣΚ*, η επεξεργασία της έννοιας των τάξεων στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού και η ανάλυση των ταξικών σχέσεων και της αναπαραγωγής τους μέσα στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις δεν μπορεί, παρά να συντελεστούν στο φως των μεταλλαγών που υφίσταται το Κράτος-έθνος στο ρόλο του και στη δομή του, καθώς το ίδιο υπόκειται στις σύγχρονες διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου, στις μεταβολές στις παγκόσμιες σχέσεις παραγωγής και στις αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το ερώτημα που τίθεται από τον Πουλαντζά είναι το κατά πόσον, στις συνθήκες του μονοπωλιακού καπιταλισμού, εξακολουθεί να ισχύει αυτό που θεωρείται ως ενότητα του Κράτους-έθνους και εφόσον δεχόμαστε ότι ισχύει, τότε ποια είναι η ακριβής του σχέση με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Ποιές θα ήταν δηλ. οι νέες λειτουργίες που το Κράτος-έθνος θα αναλάμβανε, με δεδομένη τη θέση του μέσα στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα και πως θα συναρθρώνονταν οι από τη διεθνοποίηση επιβεβλημένες λειτουργίες με αυτές, που προσιδιάζουν στη φύση του ως εθνικο-κοινωνικού σχηματισμού; Για να εξετάσουμε αυτά τα

³³² Ο.π., σελ.25.

ερωτήματα είναι αναγκαίο να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της προβληματικής του Πουλαντζά στο *ΚΤΣΚ*, η οποία υποχρεωτικά μας μεταφέρει στο πεδίο μιας κοινωνικο-οικονομικής ανάλυσης του καπιταλισμού, όπως φαινόταν να διαμορφώνεται στη δεκαετία του '70.

Προκειμένου να καθορίσει ο Πουλαντζάς τις σχέσεις ανάμεσα στην κυριαρχία του διεθνοποιημένου κεφαλαίου και το Κράτος στις μητροπόλεις του καπιταλισμού, διαφοροποιεί τις αναλύσεις του τόσο από εκείνες (όπως των Sweezy, Magdoff κ.ά.), σύμφωνα με τις οποίες η εξουσία των εθνικών κρατών στις χώρες του κέντρου συρρικνώνεται, κάτω από την απόλυτη κυριαρχία του αμερικανικού κεφαλαίου³³³, όσο και από εκείνες (όπως των Mandel, Warren, Valier κ.ά.), που αντίθετα με την προηγούμενη άποψη, δέχονται την ύπαρξη ανεξάρτητων εθνικών τάξεων και αυτόνομων εθνικών κρατών μέσα στη ζώνη των μητροπόλεων, τα οποία στα πλαίσια της ύπαρξης των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων συγκρούονται μεταξύ τους για την ηγεμονία. Στη βάση αυτής της διαφοροποίησης ερμηνεύεται και η σύμπραξη των ευρωπαϊκών κρατών - Κοινή Αγορά, με σκοπό τη σύσταση ενός πόλου, που θα αντιπαρετίθετο επί ίσοις όροις στην αμερικανική κυριαρχία. Τέλος, ο Πουλαντζάς διαφοροποιείται και απέναντι στις αναλύσεις των κομμουνιστικών κομμάτων και ιδιαίτερα αυτές του Κ.Κ.Γ, το οποίο θεωρεί πως η διαδικασία διεθνοποίησης δεν επηρεάζει δομικά τις σχέσεις των εθνικών κρατικο-μονοπωλιακών καπιταλισμών μεταξύ τους ή με το κυρίαρχο αμερικανικό ή υπερ-εθνικό κεφάλαιο. Η θεώρηση αυτή καταλήγει σε μια έννοια του Κράτους ως 'εργαλείου των μονοπωλίων', καθώς και σε μια αντίληψη που περιορίζει το ρόλο του Κράτους-έθνους στην εξυπηρέτηση του διεθνούς κεφαλαίου «με τη μορφή λειτουργιών που επιπροστίθενται στις «εθνικές» λειτουργίες αυτών των κρατών».³³⁴

Ο Πουλαντζάς σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, τονίζει ότι στο ιμπεριαλιστικό στάδιο που αντιστοιχεί στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, οι σχέσεις ανάμεσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς ούτε είναι εξωτερικές μεταξύ τους, ούτε ανάγονται σε μια διαδικασία συσσωμάτωσης των διαφόρων κεφαλαίων που προέρχονται από τις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις, σε ένα υπερ-εθνικό. Η διεθνοποίηση δεν θα στερούσε από το

³³³ Βλ. ό.π.,σελ. 35-36.

³³⁴ Ό.π.,σελ.38.

εθνικό Κράτος το ρόλο του, καταργώντας το και ενσωματώνοντάς το σε μια ενότητα κεφαλαίων υπεράνω του Κράτους, ούτε όμως και το ίδιο το Κράτος θα παρέμενε εντελώς ανεξάρτητο, μέσα σε ένα πλαίσιο εξωτερικών ανταγωνισμών με τους κυρίαρχους σχηματισμούς, όπου θα αφομοίωνε το πολύ κάποιες λειτουργίες, συμπληρωματικές σε εκείνες που εκπορεύονται από την ιδιοσυστασία του. Για να εντοπιστούν επομένως οι επιπτώσεις της διεθνοποίησης του κεφαλαίου στο χαρακτήρα και τις λειτουργίες του Κράτους-έθνους μέσα στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις, θα έπρεπε να μελετηθεί ο τρόπος που η δομή του κάθε κοινωνικού σχηματισμού αναδιοργανώνεται σε σχέση με αυτή τη διαδικασία. Ποια όμως είναι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της διεθνοποίησης και ποιες οι μεταβολές που επιφέρει στις μητροπόλεις δηλ. στις χώρες του κέντρου ;

Συνεπώς προς τη λενινιστική αντίληψη³³⁵ ο Πουλαντζάς, διευκρινίζει ότι το στοιχείο που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό, είναι αφενός η εδραίωση της αναπαραγωγής του μέσα σε ένα σχηματισμό και αφετέρου η επέκταση της κυριαρχίας του και σε άλλους. Ο ιμπεριαλισμός χαρακτηρίζεται από την ενίσχυση αυτής της τάσης η οποία, όπως ο ίδιος θεωρεί, εκδηλώνεται πρώτα και κύρια από την *εξαγωγή κεφαλαίων*- που κάθε άλλο παρά περιορίζει την τάση για εξαγωγή εμπορευμάτων-, από τις διαλυτικές επιδράσεις που ασκεί πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής, οι οποίοι επιβιώνουν ως στοιχεία διάσπαρτα στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς και έχουν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση μιας ανάπτυξης με άνισο χαρακτήρα και τέλος, από τις μεταβαλλόμενες σχέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στις αναφερόμενες ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις και τους κυριαρχούμενους σχηματισμούς.³³⁶ Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά μιας άνισης ανάπτυξης, η οποία σημειώνεται στο εσωτερικό της *ιμπεριαλιστικής αλυσίδας* και της οποίας οι επιπτώσεις αποτυπώνονται πάνω στις *φάσεις* του ιμπεριαλιστικού σταδίου. Επιπλέον, όπως σημειώνει ο Πουλαντζάς, παρατηρείται μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς, η μετάθεση του δείκτη κυριαρχίας από την οικονομία, που κυριαρχεί στο στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, στο πεδίο της πολιτικής³³⁷, -

³³⁵ Ο.π., σελ. 39, βλ. Επίσης : Lénine , *L' Impérialisme, stade suprême du capitalisme*, Éd. Sociales, Παρίσι, 1971.

³³⁶ CSC., σελ.40.

³³⁷ Ο.π.,σελ. 39.

γεγονός που οφείλεται στις αλλαγές, οι οποίες συντελούνται, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, μέσα στο σύστημα του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας.

Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στην ύπαρξη κυρίαρχων και κυριαρχούμενων χωρών στα πλαίσια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, επιβάλλει στην πραγματικότητα, λόγω της ιδιοτυπίας της κάθε περίπτωσης μία θεωρία για το Κράτος των κυρίαρχων και μία για το Κράτος των εξαρτημένων κοινωνικών σχηματισμών³³⁸, γι' αυτό επικεντρώνεται κυρίως σε μία ανάλυση της διεθνοποίησης και των επιπτώσεών της μέσα στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις, δευτερευόντως δε, αναφέρεται στον αντίκτυπο αυτής της διαδικασίας στους εξαρτημένους κοινωνικούς σχηματισμούς. Παρενθετικά μόνο διαπιστώνει, ότι στη βάση του διαχωρισμού ανάμεσα στην ύπαρξη ιμπεριαλιστικών μητροπόλεων και εξαρτημένων κοινωνικών σχηματισμών, η διαδικασία ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας προϋποθέτει την *αναπαραγωγή* εντός των κυριαρχημένων σχηματισμών των σχέσεων κυριαρχίας και εξάρτησης που τους συνδέει με τις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις.³³⁹ Αυτό σημαίνει, ότι οι ταξικές σχέσεις, όπως αρθρώνονται σε όλα τα επίπεδα, το οικονομικό, το πολιτικό ή το ιδεολογικό, όπως και η οργάνωση των κρατικών μηχανισμών, εντός των κυριαρχημένων και εξαρτημένων σχηματισμών, αναπαράγουν «τη δομή της σχέσης κυριαρχίας»³⁴⁰ που επικρατεί στον κυρίαρχο κοινωνικό σχηματισμό. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, οι λαϊκές τάξεις θα υφίστανται όχι μόνο τις έμμεσες αλλά και τις άμεσες μορφές εκμετάλλευσης από τις άρχουσες τάξεις των μητροπόλεων, οι οποίες επιπροστίθενται στην εκμετάλλευση που τους ασκείται από τις άρχουσες τάξεις των σχηματισμών, στους οποίους ανήκουν. Αυτές οι προκαταρκτικές διευκρινίσεις είναι ουσιαστικές, προκειμένου να κατανοήσουμε το εννοιολογικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται τις μεταλλαγές του ΚΤΠ και την περιοδολόγησή του σε φάσεις, στο στάδιο του ιμπεριαλισμού.

Συνεπώς, με αφετηρία τα παραπάνω, διακρίνονται : α) η *μεταβατική φάση* από τον ανταγωνιστικό καπιταλισμό στο ιμπεριαλιστικό στάδιο:

³³⁸ Για τον Γκράμσι, σελ. 107.

³³⁹ CSC, βλ. σελ. 40.

³⁴⁰ Ο.π., σελ. 40.

εκτείνεται από το τέλος του 19^{ου} αι. μέχρι το μεσοπόλεμο³⁴¹ χαρακτηρίζεται από μια ισορροπία ανάμεσα στην εξαγωγή εμπορευμάτων και την εξαγωγή κεφαλαίων, όπως και από μια αστάθεια ανάμεσα στην τάση για υπεροχή της οικονομίας και την τάση υπεροχής του πολιτικού στοιχείου. β) *Η φάση στερέωσης του ιμπεριαλιστικού σταδίου*. Συντελείται μετά την κρίση του 1929, μέσα στη δεκαετία του '30 και χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του πολιτικού στοιχείου, την υπεροχή της εξαγωγής κεφαλαίων έναντι της εξαγωγής εμπορευμάτων, τη διατήρηση των μη-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπως επίσης και από την κυριαρχία του ΚΤΠ πάνω σε σχηματισμούς, στους οποίους κυριαρχούν διαφορετικοί τρόποι παραγωγής (π.χ. ο φεουδαρχικός), καθώς και από την ενσωμάτωση αυτών των εξαρτημένων χωρών, μέσα στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα και τέλος: γ) *Η φάση που ο Πουλαντζάς ονομάζει σημερινή φάση του ιμπεριαλισμού*. Αφορά τη φάση εξέλιξης του ιμπεριαλισμού κατά τη δεκαετία του '70, φάση η οποία χαρακτηρίζεται από την οριστική καθυπόταξη των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και του ανταγωνιστικού καπιταλισμού από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό μέσα στις μητροπόλεις³⁴² από την αναπαραγωγή με ειδικές μορφές, του τρόπου παραγωγής των μητροπόλεων μέσα στους εξαρτημένους σχηματισμούς-εδώ, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στις μητροπόλεις υπερέχουν οι τάσεις συντήρησης των άλλων τρόπων παραγωγής έναντι των διαλυτικών τάσεων-, όπως και από μια *εσωτερικοποιημένη και εξ επαγωγής*³⁴¹ αναπαραγωγή του ΚΤΠ εντός των εξαρτημένων σχηματισμών, η οποία αντανάκλαται μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς και στις ιδεολογικές μορφές τους.³⁴²

Όμως αυτή η 'εσωτερικοποιημένη' και 'εξ επαγωγής' αναπαραγωγή των σχέσεων εξάρτησης δεν αφορά αποκλειστικά τις σχέσεις των κυρίαρχων με τους εξαρτημένους κοινωνικούς σχηματισμούς, αλλά προσδιορίζει και τις αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζεται στη δημιουργία ενός *νέου διαχωρισμού* ανάμεσα στις ΗΠΑ και τις υπόλοιπες χώρες του 'κέντρου'. Πρόκειται για την αναπαραγωγή του αμερικανικού μονοπωλιακού καπιταλισμού στο εσωτερικό αυτών των χωρών, η οποία επιδρά όχι μόνο

³⁴¹ Ο.π., σελ. 44.

³⁴² Βλ.,ό.π. σελ. 43.

στους υπάρχοντες τρόπους παραγωγής, αλλά και στην ιδιαίτερη διαμόρφωση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή των πολιτικο-ιδεολογικών τους συνθηκών.³⁴³ Από την άλλη πλευρά η διείσδυση του αμερικανικού κεφαλαίου στις λοιπές μητροπόλεις δεν καταργεί τον ανταγωνισμό μεταξύ τους για την κυριαρχία των εξαρτημένων χωρών, αντιθέτως οι σχέσεις τους σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζονται από την εξέλιξη αυτών των αντιθέσεων. Διαπιστώνουμε στο σημείο αυτό, ότι ο Πουλαντζάς έχοντας υπερβεί τη διαίρεση τρόπου παραγωγής – κοινωνικού σχηματισμού, θεωρεί ως τόπο αναπαραγωγής του ιμπεριαλισμού τους ίδιους τους κοινωνικούς σχηματισμούς στην αλληλεξάρτησή τους – δηλ. την ίδια την ιμπεριαλιστική αλυσίδα και τους κρίκους της, η δε άνιση ανάπτυξη θεωρείται ως η «*συστατική μορφή αναπαραγωγής του ΚΤΠ στο ιμπεριαλιστικό στάδιο*».³⁴⁴ Θεωρεί επομένως, ότι ο ιμπεριαλισμός αναπτύσσεται παράγοντας και αναπαράγοντας διαρκώς την αντίθεση ανάμεσα στις χώρες του κέντρου και της περιφέρειας. Ας εξετάσουμε όμως εν συντομία τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κατάστασης, όπως διαγράφονται την εποχή που γράφει ο Πουλαντζάς.

Είδαμε ότι ο Πουλαντζάς, υιοθετώντας μια οικονομική θεματολογία και επαναλαμβάνοντας τη βασική γραμμή των αναλύσεων του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό, θεωρεί ότι το βασικό κριτήριο που αποδεικνύει την καθιέρωση της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας ανάμεσα στις χώρες του κέντρου είναι αυτό της *εξαγωγής κεφαλαίων* στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς το συγκεκριμένο στοιχείο αποτελεί το βασικό γνώρισμα της μορφής των παγκόσμιων οικονομικών σχέσεων. Σε ό,τι αφορά αυτό το στοιχείο, παρατηρεί μια εντυπωσιακή αναλογική αύξηση του αμερικανικού κεφαλαίου, στο συνολικό όγκο των επενδύσεων στο εξωτερικό, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Επιπλέον, η αμερικανική κυριαρχία αντανάκλαται και στη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου-χρήματος των μεγάλων τραπεζών, η οποία ωστόσο, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει, δεν αναιρεί καθόλου τον καθοριστικό ρόλο του παραγωγικού κεφαλαίου, ως κεφαλαίου που παράγει υπεραξία³⁴⁵. Ο Πουλαντζάς τονίζει, ότι το στοιχείο που επικρατεί στη

³⁴³ Βλ. ό.π., σελ. 44.

³⁴⁴ Ό.π., σελ. 47.

³⁴⁵ Βλ., ό.π., σελ. 48-55.

μορφή συγκέντρωσης κεφαλαίου στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, είναι η εξαφάνιση της απόστασης ανάμεσα σε κυριότητα και κατοχή, (ανάμεσα δηλ. στον έλεγχο και τη διεύθυνση της εργασιακής διαδικασίας και τη δυνατότητα διάθεσης των μέσων παραγωγής, των πόρων και των κερδών), καθώς και η συνένωση, κάτω από μια ενιαία οικονομική κυριότητα *«σύνθετων παραγωγικών μονάδων με εργασιακές διαδικασίες στενά συναρθρωμένες και ενοποιημένες –που τα διάφορα ιδρύματά τους είναι κατανομημένα σε πολλές χώρες...»*³⁴⁶. Άρα, η διεθνοποίηση είναι μια διαδικασία που συντελείται μέσα σε ένα χώρο εκτεταμένο και αποτελούμενο από πολλά έθνη, περιλαμβάνει τη συνένωση και πιο συγκεκριμένα, τη *συγχώνευση* κεφαλαίων υπό μία ενιαία οικονομική κυριότητα, με κυριαρχία εκείνων που προέρχονται από μία κυρίως χώρα. Αυτή η συγχώνευση δεν αναιρεί την εκδήλωση συγκρουσιακών σχέσεων ανάμεσα στις συνιστώσες των συνενωμένων κεφαλαίων, ενώ από το συσχετισμό δυνάμεων απορρέουν συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας. Τέλος, ο Πουλαντζάς διαπιστώνει ότι η συγχώνευση των ευρωπαϊκών κεφαλαίων με το αμερικανικό, συντελείται υπό την κυριαρχία του τελευταίου, κυριαρχία που εκδηλώνεται με τη συγκέντρωση του συνόλου των εξουσιών κυριότητας και κατοχής από το ίδιο το αμερικανικό κεφάλαιο.

Οι παραπάνω μεταβολές νοούνται ως το αποτέλεσμα μιας στρατηγικής εκ μέρους του μονοπωλιακού κεφαλαίου, με στόχο την αντιμετώπιση της *πρωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους*. Επομένως, η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου αντιρροπείται με την άνοδο του ποσοστού εκμετάλλευσης και υπεραξίας, με την εισαγωγή δηλ. της εντατικής εκμετάλλευσης, τη χρησιμοποίηση νέων τεχνολογιών και τεχνικών, την εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας, τη ρύθμιση των διαδικασιών ειδίκευσης/απειδίκευσης της εργατικής δύναμης, και εν τέλει, τη μακροπρόθεσμη ρύθμιση της σχέσης μισθών-παραγωγικότητας. Οι μορφές που οι σχέσεις παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας παίρνουν σε διεθνές επίπεδο, αποκρυσταλλώνονται στις νέες μορφές του *ιμπεριαλιστικού κοινωνικού καταμερισμού* ο οποίος, υπερβαίνει τις παραδοσιακές διαιρέσεις ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο, ή τις

³⁴⁶ Ο.π., σελ. 56.

μητροπόλεις και τους κυριαρχημένους σχηματισμούς, για να επιβάλλει έναν νέο διαχωρισμό, αυτόν ανάμεσα στις ΗΠΑ και τις υπόλοιπες χώρες του κέντρου. Αυτή η εξέλιξη αντιστοιχεί, σύμφωνα με τον Πουλαντζά σε μια αντικειμενική τάση, η οποία αφενός ενισχύει την εντατική εκμετάλλευση μέσα στις μητροπόλεις και αφετέρου, διευκολύνει την υπαγωγή της συνολικής εργασιακής διαδικασίας στον έλεγχο του αμερικανικού κεφαλαίου. Τέλος, σε ό,τι αφορά την επέκταση και αναπαραγωγή των ιδεολογικών συνθηκών από τις ΗΠΑ στις μητροπόλεις, αυτές αφορούν την εισαγωγή πρακτικών που συνδέονται με την παραγωγή, όπως την εισαγωγή του *management* ή του *know-how*, οι οποίες και συνιστούν «ιδεολογικές μορφές που καλύπτουν τη σύνθετη εξάρτηση των μητροπόλεων από τον κυρίαρχο ιμπεριαλισμό»³⁴⁷.

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι ο Πουλαντζάς συνέδεσε τη διεθνοποίηση με την ενίσχυση της αμερικανικής ηγεμονίας. Κάνοντας μια πρώτη διαπίστωση παρατηρούμε, ότι θέτοντας ως βασικό κριτήριο για την παγίωση της αμερικανικής ηγεμονίας την εξαγωγή παραγωγικών κεφαλαίων σε συνδυασμό με την ανάγκη αντιρρόπησης της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους, προτάσσει μια ερμηνεία η οποία, ως επί το πλείστον στηρίζεται στην ανάγκη κάλυψης των λειτουργικών προϋποθέσεων πρώτα της οικονομικής δομής και εν συνεχεία ολόκληρου του συστήματος. Πέρα επομένως από τη φανερά λειτουργιστική επίδραση, ο Πουλαντζάς μεταπίπτει και σε ένα είδος αυστηρής οικονομικής αιτιοκρατίας, αφού αγνοώντας εξ'ολοκλήρου τους πολιτικο-ιδεολογικούς παράγοντες που νοηματοδοτούν και συνέχουν την πολυπλοκότητα της αμερικανικής γεωστρατηγικής, που στο σύνολό της απέβλεπε τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτικο-στρατιωτική κυριαρχία των ΗΠΑ, παρουσιάζει μονόπλευρα την εξάπλωση του αμερικανικού κεφαλαίου, ως προϊόν μιας αντικειμενικής τάσης, μιας 'αναπόδραστης' εξέλιξης του σύγχρονου καπιταλισμού. Αναδεικνύοντας αποκλειστικά την οικονομική διάσταση της διεθνοποίησης στις μητροπόλεις, αγνόησε την ύπαρξη ενός συνολικά διαμορφωμένου πεδίου διαπλοκής ανάμεσα στην πολιτικο-στρατιωτική και

³⁴⁷ Ο.π., σελ. 68.

την οικονομική εξουσία, στο οποίο στηρίχθηκε ο αμερικανικός ηγεμονισμός και το οποίο, υπήρξε ο φορέας μιας συγκεκριμένης δυναμικής κοινωνικών και ιδεολογικών μεταλλαγών σε παγκόσμιο επίπεδο. Πρόκειται για σύστημα το οποίο εμφορείτο από συγκεκριμένες ιδεολογικές αναπαραστάσεις, επέβαλε αρχές αιτιολόγησης για την εφαρμογή των ακολουθούμενων πολιτικών, συχνά απότοκες των ιδεών του κλασσικού ιμπεριαλισμού³⁴⁸, κυρίως όμως διαπνεόταν (και διαπνέεται) από τις φαντασιακές εκείνες συνιστώσες που διέπουν την ιδέα της παγκόσμιας κυριαρχίας και νομιμοποιούν την επιδίωξή της. Θεωρούμε, ότι μόνο μέσα σε ένα πλαίσιο ανάλυσης αφενός, των διεθνών οικονομικών παραγόντων και των διεθνών ή μη, θεσμικών χώρων- εσωτερική αναδιαμόρφωση των Κρατών και των μηχανισμών τους - και αφετέρου, των συνολικών ιδεολογικών παραγόντων – αναδυόμενες συμβολικές τάξεις, εξορθολογισμένες δοξασίες, συλλογικές φαντασιακές επενδύσεις, παραστάσεις, μηχανισμοί νομιμοποίησης και εγγάραξης του κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου στα κοινωνικά υποκείμενα, μέθοδοι κυριαρχίας - θα μπορούσε να επιτευχθεί μια επαρκής κατανόηση της διαδικασίας της διεθνοποίησης και των μεταλλαγών που επέφερε στα κυρίαρχα εθνικά Κράτη.

Το ενδιαφέρον του Πουλαντζά για τη μορφή και τη διαδικασία διεθνοποίησης στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού αποσκοπούσε στη διερεύνηση και τον εντοπισμό των μεταβολών που η διεθνοποίηση επέφερε στα κυρίαρχα εθνικά κράτη των χωρών του κέντρου, ως προς το σχηματισμό των συνασπισμών εξουσίας, τη διαμόρφωση των θεσμικών τους ορίων, την εδραίωση της νομιμότητάς τους και την επιτέλεση των λειτουργιών που τα κράτη αυτά αναλαμβάνουν. Στο *ΠΕκαιΚΤ* είχε επεξεργαστεί και θεμελιώσει μια θεωρία για το κεφαλαιοκρατικό Κράτος, ως θεσμικής ενότητας σχετικά αυτόνομης από την οικονομία και τις

³⁴⁸ Ένας από τους πρώτους θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού ήταν ο Ernest Seillière (ψευδων.), συγγραφέας του : *Introduction à la philosophie de l'impérialisme*, Παρίσι, 1911' εξέδωσε επίσης έργα, που αφορούσαν τη σύνδεση του μυστικισμού με επιθετικά και επεκτατικά δόγματα. Βλ. επίσης : H. Arendt , *The Origins of Totalitarianism*, Ν. Υόρκη, 1951, σχετικά με την εξέλιξη αυτού του συντηρητικού διανοητικού κλίματος, που οδήγησε στη διαμόρφωση της ιδεολογίας του φασισμού. Εξάλλου, σε σχέση με την εξέλιξη των ιδεολογιών δυτικής κυριαρχίας και την μετάβαση από τις πατερναλιστικές, ενίοτε ρατσιστικές, αποικιοκρατικές ιδεολογίες στο πρόταγμα του 'εκσυγχρονισμού', βλ.: Michael Adas, *Ανδρών μέτρον μηχανή. Επιστήμη, τεχνολογία και ιδεολογίες δυτικής κυριαρχίας*, μτφρ. Γ. Σκαρπέλος, Νεφέλη, Αθήνα 2003.

κυρίαρχες τάξεις, η οποία, κατορθώνει διαμέσου του ιδεολογικο-πολιτικού ρόλου που επιτελεί, να διασφαλίζει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Όμως η έμφαση στη δομική ενότητα και τη θεσμική αυτονομία του Κράτους, καθώς και το γεγονός ότι η μορφή του, παρά τις ταξικές συγκρούσεις που ελάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του ηγεμονικού μπλόκ, εμφανιζόταν εντέλει να εξαρτάται από την εκπλήρωση της αναπαραγωγικής του λειτουργίας, το αποσυνέδεαν και το καθιστούσαν σε μεγάλο βαθμό αποκομμένο από τις συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας. Προκειμένου επομένως να σχετικοποιήσει τη μορφή αυτού του Κράτους, επιχειρεί στο *ΚΤΣΚ* να εισαγάγει μια συνθετότερη εννοιολόγηση, η οποία περιλαμβάνει αφενός μια οικονομική θεματολογία και αφετέρου, συνδέει τη δομή του Κράτους με τις γενικότερες διεθνείς μεταβολές στις σχέσεις παραγωγής, αλλά και με τις ταξικές σχέσεις, όχι όπως παγιώνονται μέσα στο συνασπισμό εξουσίας, αλλά όπως αναδεικνύονται μέσα από το συνολικό τρόπο παραγωγής. Επικεντρώνεται εν ολίγοις λιγότερο στη νομικο-πολιτική ενότητα του εθνικού κράτους και περισσότερο στις μεταβολές στον τρόπο παραγωγής, όπως και σε αυτές στο πεδίο της ταξικής πάλης, εντός και εκτός του εθνικού πλαισίου. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα συνδέει και το πρόβλημα των εθνικών κρατών του κέντρου με τις διασυνδέσεις –συμμαχίες και αντιθέσεις των ‘εθνικών’ τους αστικών τάξεων- με το αμερικανικό κεφάλαιο.

Μετονομάζοντας τις λεγόμενες ‘εθνικές αστικές τάξεις’ σε *εσωτερικές*, ο Πουλαντζάς επιδιώκει να υποδηλώσει τον ιδιαίτερο ρόλο αυτών των τάξεων, οι οποίες αν και εξακολουθούν να διαφοροποιούνται από την έννοια της μεταπρατικής αστικής τάξης και παρά το γεγονός, ότι διατηρούν δικές τους βάσεις συσσώρευσης στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών, όπως και σε ορισμένες περιπτώσεις ιδιομορφίες στο πολιτικο-ιδεολογικό πεδίο που άπτονται μιας ισχυρής εθνικής ταυτοτικής συνείδησης, βρίσκονται ωστόσο ενσωματωμένες «στις διαδικασίες του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας και της διεθνούς συγκέντρωσης κεφαλαίου, κάτω από την κυριαρχία του αμερικανικού κεφαλαίου»³⁴⁹. Γι’ αυτόν ακριβώς το λόγο και εξαιτίας του γεγονότος ότι υφίστανται τις

³⁴⁹ CSC, σελ.71.

συνέπειες της ‘εξ επαγωγής’ αναπαραγωγής της αμερικανικής κυριαρχίας, παρουσιάζουν, όπως ο Πουλαντζάς διαπιστώνει, διαλυτικές τάσεις στην πολιτικό-ιδεολογική τους συγκρότηση. Αυτή η διάβρωση των εσωτερικών (εγχώριων) αστικών τάξεων έχει επιπτώσεις στη συγκρότηση του εθνικού χώρου των χωρών του κέντρου. Και καθώς διευκρινίζεται, ότι δεν πρόκειται για την αφομοίωση των εθνικών κρατών από το αμερικανικό κεφάλαιο, οι αντιθέσεις από την άλλη, ανάμεσα στο τελευταίο και τις εγχώριες αστικές τάξεις σηματοδοτούν την ιδιαίτερη διαμόρφωση των τόπων της διαδικασίας αναπαραγωγής. Το εθνικό κράτος παρεμβαίνει σε ένα πεδίο, το οποίο, κατά τον Πουλαντζά, διαπερνάται από τις ενδο-ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις. Καθώς τα κράτη αυτά επιφορτίζονται με την ανάληψη και εκπλήρωση των συμφερόντων του κυρίαρχου αμερικανικού κεφαλαίου, με έμμεσο και άμεσο τρόπο αναδύονται οι αντιθέσεις ανάμεσα στις εσωτερικές τους αστικές τάξεις και τις μερίδες που το εκπροσωπούν, εγχώριες και μη. Μέσα σε ένα χώρο που διέπεται από αυτές τις *διεθνοποιημένες* αντιθέσεις, ο ίδιος ο συνασπισμός εξουσίας θα αντανακλά αυτού του είδους την ετερογένεια, απ’ όπου προέρχεται και η *«σειρά από αποκλίσεις στο πεδίο της ηγεμονίας μέσα σ’ αυτούς τους συνασπισμούς εξουσίας»*.³⁵⁰ Στο ερώτημα που προκύπτει για το αν τέτοιου είδους εξελίξεις απειλούν την εσωτερική ενότητα του Κράτους-έθνους, ο Πουλαντζάς απαντά emphaticά, ότι το Κράτος εξακολουθεί να επιτελεί το ρόλο που επιτελούσε και πριν από το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αυτόν της συγκέντρωσης, καθιέρωσης και νομιμοποίησης των συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων, επωμιζόμενο όμως στην παρούσα φάση τις παγκόσμιες ταξικές αντιθέσεις³⁵¹. Εξίσου, η σύμπτωση Κράτους και έθνους,³⁵² δεν εμφανίζεται κατ’ ουσίαν να απειλείται, αν και ο Πουλαντζάς παρατηρεί ότι η «νομική εννοιακή τυποποίηση της εθνικής ηγεμονίας» τίθεται πλέον υπό αμφισβήτηση³⁵³, ενώ με εντυπωσιακή διορατικότητα εντοπίζει την τάση

³⁵⁰ Ο.π., σελ. 75.

³⁵¹ Ο.π., σελ. 77.

³⁵² Η σύμπτωση κράτους – έθνους ως προϊόν της νεωτερικότητας αμφισβητείται από ορισμένους μελετητές, που θεωρούν επιβεβλημένη τη διάκριση ανάμεσα στο έθνος και το κράτος, υποστηρίζοντας ότι η διαμόρφωση του έθνους και της εθνικής συνείδησης συχνά συνιστά το αποτέλεσμα προ-νεωτερικών εθνικών και ιστορικών δεσμών. Βλ. Anthony Smith, *Nationalism and Modernism*, Routledge, Λονδίνο, 1998 και W. Connor, *Ethnonationalism, The Quest for Understanding*, Princeton University Press, 1994. Για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της σχετικής συζήτησης βλ.: Π.Νούτσος, *Κόμβοι στη συζήτηση για το Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ. 129-130, 378-379.

³⁵³ CSC, σελ. 79.

κατακερματισμού των εθνικών οντοτήτων, την οποία προκαλεί η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η οποία μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε «εξάρθρωση των ευρωπαϊκών κοινωνικών σχηματισμών και των οικονομιών τους»³⁵⁴.

Επομένως, ο Πουλαντζάς θεωρεί, πως η διαδικασία διεθνοποίησης δεν αμφισβητεί το συνολικό ρόλο της ενότητας του Κράτους-έθνους στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις, δεν απειλεί των πυρήνα της ενότητάς του, του επιβάλλει ωστόσο εσωτερικούς μετασχηματισμούς, *«που αποσκοπούν στο να επωμιστεί αυτό τη διεθνοποίηση των δημόσιων λειτουργιών απέναντι στο κεφάλαιο»*³⁵⁵. Οι συγκεκριμένοι μετασχηματισμοί έχουν επιπτώσεις όχι μόνο στις οικονομικές του λειτουργίες, αλλά και στις κατασταλτικές και ιδεολογικο-πολιτικές, οι οποίες συνολικά αφορούν τη διευρυμένη αναπαραγωγή του ΚΤΠ, μέσα στα πλαίσια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, όπως και την αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό του (μορφή κατάρτισης και σύνθεσης του εργατικού δυναμικού, αναπαραγωγή της μικροαστικής τάξης, ανάπτυξη τεχνογνωσίας κλπ.).

Πιο συγκεκριμένα, στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού το Κράτος παρεμβαίνει με έναν αποφασιστικό τρόπο σε ολόκληρο τον κύκλο αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αναπαραγωγής τόσο του οικονομικού χώρου όσο και του συνόλου *«των πολιτικών και ιδεολογικών συνθηκών όπου συντελείται αυτή η αναπαραγωγή»*³⁵⁶, στο σύνολο επομένως των σχέσεων παραγωγής, στην αναπαραγωγή της κοινωνικής διαίρεσης της εργασίας, αλλά και στην οργάνωση της ενότητας του συνασπισμού εξουσίας, όπως και στην εξασφάλιση της νομιμοποίησης της ταξικής εξουσίας απέναντι στις κυριαρχούμενες τάξεις. Άρα με μία έννοια το Κράτος βρίσκεται παντού, ενώ η κοινωνική πραγματικότητα στο σύνολό της φαίνεται να σηματοδοτείται από τη σχέση της με το Κράτος και τις ταξικές διαιρέσεις. Επιχειρώντας να υπερβεί το δομιστικό φορμαλισμό και τη θεώρηση του Κράτους ως αντικειμένου, ως πεδίου στο εσωτερικό του οποίου οι επιμέρους βουλήσεις ανάγονται σε μία ενοποιούσα αρχή, η οποία

³⁵⁴ Ο.π., σελ. 80.

³⁵⁵ Ο.π., σελ. 81.

³⁵⁶ Ο.π. σελ. 95.

κατορθώνει εντέλει παρά τις όποιες εσωτερικές αντιφάσεις και συγκρούσεις, να διασφαλίσει την ταξική κυριαρχία και την αναπαραγωγή του κοινωνικού σχηματισμού' εξίσου όμως και από τη θεώρηση ενός Κράτους- δρώντος υποκειμένου με ξεχωριστή βούληση και αυτόνομη - γραφειοκρατικού τύπου - ορθολογικότητα, ο Πουλαντζάς μεταβαίνει τώρα σε μια αντίληψη του Κράτους ως κοινωνικής σχέσης, του οποίου τα δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά, η θεσμική υλικότητα και η σχετική αυτονομία κατανοούνται πλέον και ερμηνεύονται στο φως της *πολλαπλότητας των ταξικών πρακτικών*.

Το Κράτος, εξακολουθεί όπως και πριν να παίζει το ρόλο του πολιτικού οργανωτή του συνόλου της αστικής τάξης, υπό την ηγεμονία μιας μερίδας της, τώρα όμως η πολιτική του γίνεται αντιληπτή ως «*η συνισταμένη των ταξικών αντιθέσεων που εγγράφονται στην ίδια τη δομή του Κράτους*»³⁵⁷. Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια η κρατική ενότητα να συσχετίζεται με μια μεθερμηνεία για το ρόλο των διαφόρων κλάδων και μηχανισμών του Κράτους, που τώρα εκλαμβάνονται ως παραγωγοί αντιφατικών πολιτικών στρατηγικών. Ο Πουλαντζάς επανερχόμενος στο *ΚΤΣΚ*, στις αναλύσεις του για το Κράτος στο στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, δίνει μεγαλύτερη έμφαση το σχεσιακό του χαρακτήρα, στο γεγονός ότι αποτελεί τη «*συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων*» και λιγότερο στον ενοποιητικό του ρόλο. Κατ' αντίστοιχο τρόπο υποβαθμίζει την έννοια της θεσμικής του ενότητας υπέρ μιας αντίληψης που δέχεται μια πολλαπλότητα θεσμικών κέντρων εξουσίας, των οποίων η ενότητα απορρέει από την υπαγωγή τους στην ηγεμονική θέση ενός κυρίαρχου μηχανισμού - αντίληψη την οποία είχε ήδη εισηγηθεί στο έργο του για το φασισμό. Στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού ο σχεσιακός χαρακτήρας του Κράτους, το γεγονός ότι αποτελεί τη συμπύκνωση και τη συνισταμένη αντιπαρατιθέμενων ταξικών πολιτικών, συσχετίζεται με τη διαίρεση της αστικής τάξης σε μερίδες που αντιστοιχούν στο μονοπωλιακό και το μη μονοπωλιακό κεφάλαιο ή σε διαίρεσεις στο ίδιο το εσωτερικό του μονοπωλιακού κεφαλαίου (ανάμεσα στα βιομηχανικά και τα τραπεζικά μονοπώλια), διαίρεση που επιτείνεται από τις συνθήκες διεθνοποίησης του

³⁵⁷ Για τον Γκράμσι, σελ. 110.

κεφαλαίου και η οποία γίνεται έκδηλη στην κατανομή και το διαχωρισμό των κέντρων εξουσίας.

Απέναντι στις τοποθετήσεις των δυτικών Κ.Κ. και ιδιαιτέρως του ΚΚΓ, τα οποία αντιλαμβάνονται την πολιτική ηγεμονία του μονοπωλιακού κεφαλαίου επί των λοιπών κυρίαρχων μερίδων της αστικής τάξης, ως «συγχώνευση»³⁵⁸ ανάμεσα στο μονοπωλιακό κεφάλαιο και το Κράτος, ο Πουλαντζάς αντιτείνει ότι το Κράτος δεν ταυτίζεται ειδικά με κάποια μερίδα, αλλά ούτε και κατέχει το ίδιο εξουσία, ενώ το γεγονός ότι αποτελεί τον αντιφατικό χώρο της συμπύκνωσης ενός συσχετισμού δυνάμεων, έχει επιπτώσεις στο βαθμό ενότητας και σχετικής αυτονομίας του. Οι αντιθέσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας και που εκδηλώνονται στους θεσμούς, αντανakλώνται στις «εσωτερικές αντιφάσεις μεταξύ των διαφόρων παρεμβάσεων του σημερινού Κράτους».³⁵⁹ Τίθεται επομένως το πρόβλημα της ενότητας της θεσμικής εξουσίας μέσα από τις εσωτερικές συγκρούσεις, τα ρήγματα και τα αποκρυσταλλωμένα, συχνά αντιτιθέμενα, συμφέροντα των διαφόρων μερίδων της κυρίαρχης τάξης. Ο Πουλαντζάς στο σημείο αυτό σχετικοποιεί το χαρακτήρα της στρατηγικής που το Κράτος ακολουθεί, καθώς έχει εισαγάγει το στοιχείο της ενδεχομενικότητας στη διάρθρωση των σχέσεων εξουσίας, όπως και αυτό της συνεπαγόμενης αλληλοεπικάλυψης των μηχανισμών. Από εδώ προκύπτει, ότι η σχετική αυτονομία του Κράτους δεν προέρχεται από «μια συνεπή και ορθολογική θέληση των φορέων του Κράτους ως αυτοφυσούς οντότητας...»³⁶⁰, από μια προκαθορισμένη και έλλογη στρατηγική, αλλά είναι το αποτέλεσμα της *συνισταμένης* των ενδοκρατικών αντιθέσεων, της συμπύκνωσης αντιφατικών στρατηγικών, προερχόμενων από έναν ευμετάβλητο συσχετισμό δυνάμεων. Εξίσου, η θεσμική ενότητα δεν υπόκειται πλέον στη λειτουργική αναπαραγωγική αναγκαιότητα, αλλά «εγκαθιδρύεται με πολύπλοκο τρόπο, ανάλογα με τις ταξικές αντιφάσεις και με μια ολόκληρη αλυσίδα υπαγωγής ορισμένων μηχανισμών σε άλλους που συμπυκνώνουν κατεξοχήν την εξουσία της ηγεμονικής μερίδας».³⁶¹

³⁵⁸ Βλ. CSC, σελ. 162.

³⁵⁹ Ο.π., σελ. 167.

³⁶⁰ Ο.π., σελ. 167.

³⁶¹ Ο.π., σελ. 167.

Σημειώσαμε ήδη, ότι σύμφωνα με τον Πουλαντζά, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από τη μετάθεση της υπεροχής, από το οικονομικό στοιχείο στο πολιτικό, αντίθετα από ότι ισχύει στο ανταγωνιστικό στάδιο, όπου το οικονομικό στοιχείο κατείχε τον κυρίαρχο ρόλο.³⁶² Και ενώ αυτή η μετάθεση του δείκτη κυριαρχίας δεν αίρει, τη χαρακτηριστική για τον ΚΤΠ, αυτονομία ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία, ο κυρίαρχος ρόλος του Κράτους θα πρέπει να συσχετιστεί με την αποφασιστική του παρέμβαση σε ολόκληρο τον κύκλο της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Είναι επομένως το σύνολο των μεταβολών στις σχέσεις παραγωγής, κατά το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, και σε συνάρτηση με τις φάσεις του – φάσεις μετάβασης, εδραίωσης, σύγχρονης στον Πουλαντζά φάσης - που καθορίζουν τον ενισχυμένο ρόλο του παρεμβατικού Κράτους. Πρόκειται για μεταβολές, που οφείλονται στη διεθνοποίηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και την ‘εξ επαγωγής’ αναπαραγωγή του κυρίαρχου αμερικανικού κεφαλαίου στις χώρες του κέντρου, καθώς και στην τάση για κάλυψη της απόστασης ανάμεσα σε κυριότητα και κατοχή, τάση που αντικατοπτρίζεται στη βιομηχανική συγκέντρωση υπό ενιαία οικονομική κυριότητα και στη χρηματοπιστωτική συγκεντροποίηση. Επιπλέον, οι συγκεκριμένες μεταβολές εξαρτώνται από το ρόλο που το παρεμβατικό Κράτος παίζει στην εξάλειψη της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, καθώς και στην επιβολή της κυριαρχίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου στο μη-μονοπωλιακό, γεγονός που συνιστούν το επακόλουθο της διάλυσης των άλλων μορφών παραγωγής από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Τέλος, οι συγκεκριμένες μεταβολές εξαρτώνται και από το ρόλο που το Κράτος υποχρεώνεται να επιτελέσει στη διαμόρφωση και την εφαρμογή των αντίρροπων τάσεων στην *πρωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους*, η οποία χρησιμεύει και ως δείκτης των αλλαγών στον τομέα των σχέσεων παραγωγής, παραπέμπει επομένως άμεσα στον τομέα της ταξικής πάλης.³⁶³ Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πουλαντζάς αναφέρεται στην εφαρμογή εκ μέρους του Κράτους πολιτικών που σχετίζονται με την υποτίμηση μέρους του σταθερού κεφαλαίου, με την άνοδο του ποσοστού εκμετάλλευσης, όπως και με την απόσπαση σχετικής

³⁶² Ο.π., σελ. 100.

³⁶³ Βλ. *Για τον Γκράμισι*, σελ. 104.

υπεραξίας (αναφέρεται στο ρόλο του Κράτους στην επιστημονική έρευνα και στην ενίσχυση των τεχνολογιών, στην αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού, στην πολιτική του στις μεταφορές κ.ο.κ.)³⁶⁴.

Εν ολίγοις, στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού που ο Πουλαντζάς περιγράφει ως σύγχρονή του, το Κράτος εμπλέκεται στενά στη διαμόρφωση των όρων παραγωγής και αναπαραγωγής, μεταβάλλοντας πλήρως το νόημα και το περιεχόμενο των πολιτικο-ιδεολογικών του παρεμβάσεων, που υπό μία έννοια αποκτούν έναν *οικονομικό* χαρακτήρα-δημιουργείται δηλ. μια στενή σχέση διαπλοκής ανάμεσα στο Κράτος, την οικονομία και την ιδεολογία. Το Κράτος παρεμβαίνοντας σε όλα τα πεδία ρυθμίζει τις σχέσεις εξουσίας, ακολουθώντας μια πολιτική εκ πρώτης όψεως ανακόλουθη, ασαφούς και συγκεχυμένης, κατορθώνει ωστόσο μακροπρόθεσμα, να κατευθύνει την πολιτική του, μέσω ρυθμιστικών επιλογών, στην εξασφάλιση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων της ηγεμονικής μερίδας ή τάξης. Αυτό επιτυγχάνεται, στο βαθμό που υιοθετεί μια στρατηγική ‘δομικής επιλεκτικότητας’³⁶⁵, η οποία απορρέει από την ίδια την οργανωτική δομή του Κράτους και από την επίδραση των μηχανισμών στο πεδίο των ταξικών συγκρούσεων. Η ενότητα αυτής της δομής, όπως ήδη σημειώσαμε, εξασφαλίζεται είτε μέσα από τη σύνθετη κυριαρχία ενός μηχανισμού πάνω στους άλλους - στην περίπτωση του φασισμού ο Πουλαντζάς είχε αναλύσει την κυριαρχία του κατασταλτικού μηχανισμού επί των υπολοίπων -, είτε μέσα από δίκτυα που επικαλύπτουν, ελέγχουν και διαπερνούν το σύνολο του κρατικού μηχανισμού.³⁶⁶

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι αν για τον μαρξισμό ο θεμέλιος λίθος της εξουσίας είναι η ταξική εξουσία, η οποία προέρχεται από τη διάρθρωση των σχέσεων παραγωγής και τον καταμερισμό εργασίας, η πολιτική εξουσία παραμένει για τη θεώρηση του Πουλαντζά πρωταρχική. Η αυτονομία του Κράτους δεν απορρέει πλέον από την ενότητα του συνόλου των νομικο-πολιτικών θεσμών στη σχέση της με την οικονομία, αλλά συνιστά «το άθροισμα της σχετικής αυτονομίας, η οποία επιβάλλεται από

³⁶⁴ Ό.π., σελ. 104-106 και CSC, βλ. σελ. 168-170 και 140-150.

³⁶⁵ Πρόκειται για έννοια που αντλείται από τον Offè ‘ για την επεξήγησή της βλ. Habermas, *Raison et légitimité. Problèmes de légitimation dans le capitalisme avancé*, σελ. 82.

³⁶⁶ Για τον Γκράμσι, σελ. 111, βλ. ό.π., σελ. 111.

διαφορετικούς κλάδους, τους μηχανισμούς ή τα δίκτυα, απέναντι σε άλλους»,³⁶⁷ που αντιπροσωπεύουν τα μη ηγεμονικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και καθώς η πολιτική του Κράτους διαμορφώνεται διαμέσου της ύπαρξης ενδοκρατικών αντιθέσεων, παρατηρείται μια «σημαντική συρρίκνωση των ορίων της σχετικής αυτονομίας του Κράτους»³⁶⁸, διαδικασία που επιβάλλεται από την «ιδιότυπη ηγεμονία»³⁶⁹ του μονοπωλιακού κεφαλαίου απέναντι στο σύνολο της κυρίαρχης τάξης. Παρατηρούμε την αναπαραγωγή μιας διαρκούς έντασης ανάμεσα στη de facto ισχύ του Κράτους που προέρχεται από την ικανότητα του να διασφαλίζει τη διαιώνιση της ταξικής εξουσίας και τον επαναπροσδιορισμό του ως οντότητας ρευστής, προσωρινής και ενδεχομενικής, προερχόμενης από τη μεταβλητότητα των ταξικών σχέσεων. Κατ'αυτόν τον τρόπο όμως, η θεσμική ενότητα του συνόλου των μηχανισμών και η ταξική ενότητα της κρατικής εξουσίας, που ασκείται μέσω αυτών, φαίνεται σαν να παραμένει απλώς τυπική.

Εστιάζοντας πιο συγκεκριμένα στις συνθήκες και τις διαδικασίες νομιμοποίησης που ακολουθεί το Κράτος κατά τον ύστερο καπιταλισμό, διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας 'ιδεολογικής κρίσης ή κρίσης ηγεμονίας', αποτέλεσμα της δομικής κρίσης, την οποία διέρχεται το σύστημα τόσο στο οικονομικό πεδίο, όσο και στο πεδίο των σχέσεων ανάμεσα στην οικονομία και το Κράτος.³⁷⁰ Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, το βασικότερο πρόβλημα εντοπίζεται, αφενός στους μετασχηματισμούς στις σχέσεις Κράτους-οικονομίας στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, όσο και στην ενεργό παρέμβαση του Κράτους, προς την κατεύθυνση της αντιρρόπησης της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους. Συγκεκριμένα, ο πρώτος σημαντικός παράγοντας ηγεμονικής αστάθειας οφείλεται στην όξυνση των αντιθέσεων στο εσωτερικό των συνασπισμών εξουσίας, η οποία αποδίδεται στην αναπαραγωγή του κυρίαρχου μονοπωλιακού κεφαλαίου στις χώρες του κέντρου, όπως και στον τρόπο εσωτερικοποίησής του σε αυτές τις χώρες. Η διαδικασία αυτή, σε συνδυασμό με τις ήδη υπάρχουσες ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις και με την εμπλοκή του Κράτους με στόχο

³⁶⁷ B.Jessop, *Nicos Poulantzas. Marxist Theory and Political Strategy*, σελ.137.

³⁶⁸ *Για τον Γκράμσι*, σελ. 108, βλ. και *CSC*, σελ. 174.

³⁶⁹ *Για τον Γκράμσι*, σελ.108.

³⁷⁰ Βλ. ό.π., 112-117, *CSC*, σελ. 174-178 και Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση του Κράτους*, Παπαζήσης, σελ. 48-55.

τη διευθέτηση των οικονομικών αντιθέσεων προς όφελος του μονοπωλιακού κεφαλαίου, βαθαίνει το ρήγμα ανάμεσα στις διάφορες μερίδες της κυρίαρχης τάξης και έχει ως συνέπεια την κρίση αντιπροσωπευτικότητας των θεσμών, καθώς και την αμφισβήτηση του οργανωτικού ρόλου του Κράτους. Δεύτερον, οι παρεμβάσεις του Κράτους με στόχο την άνοδο του ποσοστού της σχετικής υπεραξίας μέσω της αναπαραγωγής-ειδίκευσης της εργατικής δύναμης, όπως και οι παρεμβάσεις σε τομείς αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου (μεταφορές, περιβάλλον, εξοπλισμοί, γενικά τομείς που αφορούν τον τρόπο ζωής) πολλαπλασιάζουν τα στοιχεία της κρίσης και συγχρόνως βοηθούν στην κατάρρευση της ιδέας του Κράτους-πρόνοιας, προκαλώντας μια πολιτικοποίηση των αγώνων που σχετίζονται με τις συγκεκριμένες δέσμες προβλημάτων. Τέλος, αυτή η υποκατάσταση των μηχανισμών της αγοράς από τους μηχανισμούς του Κράτους, με την ανάληψη της διεκπεραίωσης λειτουργιών που στις συνθήκες του φιλελεύθερου Κράτους εκπληρώνονταν μέσα από τις 'ανεξέλεγκτες' κρίσεις της οικονομίας, συνιστούν τον παράγοντα που προκαλεί τη γενικότερη κρίση των μηχανισμών και την αδυναμία του Κράτους να παρέμβει προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα το έλλειμμα νομιμοποίησής του απέναντι στις κυριαρχούμενες τάξεις, ενίοτε και απέναντι στις κυρίαρχες. Διαπιστώνεται επομένως, «μια τροποποίηση των μηχανισμών νομιμοποίησης σε ό,τι αφορά τη σχέση ανάμεσα στις σημερινές μορφές της επικρατούσας ιδεολογίας και την αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών».³⁷¹ Πρόκειται για θεσμικούς μετασχηματισμούς, μέσα από τους οποίους ενισχύεται η εκτελεστική εξουσία σε βάρος της νομοθετικής και σε βάρος της αντιπροσωπευτικότητας της δημοκρατικής βούλησης, ενώ παρατηρείται μια σύγχυση στην ούτως ή άλλως, «φαντασματική»³⁷² διαίρεση των εξουσιών. Εξίσου, παρατηρείται η αντιστάθμιση του παραδοσιακού ρόλου των κομμάτων από τη διόγκωση του γραφειοκρατικού μηχανισμού, ο οποίος εμφανίζεται ως ένα προνομιακό πεδίο επιβολής των διαδικασιών νομιμοποίησης, διαμέσου της αφομοίωσης του θεσμικού διοικητικού πλαισίου με τον τεχνοκρατισμό (το Κράτος εμφανίζεται να

³⁷¹ CSC, σελ. 176.

³⁷² Για τον Γκράμσι, σελ. 116.

επιτελεί επιστημονικο-τεχνικές λειτουργίες εκ προοιμίου ‘έγκυρες’ και ‘ορθολογικές’), όπως και η ενίσχυση του αυταρχισμού, τόσο μέσα από το στενότερο έλεγχο των ιδεολογικών μηχανισμών, όσο και μέσα από την αναβάθμιση του ρόλου των κατασταλτικών. Τέλος ο κατακερματισμός και η αποδιάρθρωση των μηχανισμών, καθώς και η παράλληλη ύπαρξη κρατικών δικτύων νόμιμης, ημι-νόμιμης ή και παράνομης υφής υπονομεύουν την έκφραση της δημοκρατικής αρχής, αφού με την παρεμβολή δομικών προσκομμάτων αποκλείονται οι πολίτες από την ενεργό πολιτική συμμετοχή.

Όπως είδαμε, ο Πουλαντζάς ανέλυσε τις μεταλλαγές του Κράτους, στα μέσα της δεκαετίας του '70, όταν το νέο στάδιο στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, δε φαινόταν ακόμη να κινείται προς μια κατεύθυνση καθαρής αντίθεσης με τον κρατικό ‘dirigisme’ των χωρών του κέντρου, όταν η νομιμότητα και η αναπαραγωγή διασφαλιζόνταν, παρά τις αντίρροπες τάσεις εντός των εθνικών θεσμικών πλαισίων και η διαδικασία διάβρωσης των εθνικών ορίων, μαζί με τη ραγδαία αποδέσμευση της οικονομίας από το θεσμοποιημένο χώρο του Κράτους-έθνους δεν είχαν πάρει τη σημερινή τους μορφή. Το εάν θα μπορούσαν να είχαν προβλεφθεί οι εξελίξεις που ακολούθησαν - το κύμα φιλελευθεροποίησης με ολόκληρη τη συνακόλουθη διάρρηξη των μεταπολεμικών ισορροπιών- και το κατά πόσο αυτές ήταν τότε εμφανείς, είναι κάτι που δεν εμπίπτει στα όρια της παρούσας μελέτης³⁷³. Αυτό όμως που ο Πουλαντζάς κατέστησε, με τις αναλύσεις του πάνω στον ύστερο καπιταλισμό σαφές, ήταν η κυριαρχία του παρεμβατικού Κράτους σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, παρά το γεγονός ότι η ενότητά του, εξαιτίας της προσπάθειάς του να συμβιβάσει την πολλαπλότητα των ιδιωτικών συμφερόντων, εμφανιζόταν τώρα εύθραυστη και ρευστή. Το ίδιο το θεσμικό σύστημα του Κράτους παρουσιαζόταν ως σύνθετο, αποκεντρωμένο, διαπερατό από τις αντιθέσεις ανάμεσα στις τάξεις, κατόρθωνε ωστόσο να συντονίζεται με την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της ηγεμονικής μερίδας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο και παρά το έλλειμμα νομιμοποιητικής ικανότητας εκ μέρους του,

³⁷³ Σχετικά με αυτό το θέμα βλ.: G. Ross, «Επανεξετάζοντας τον Ν. Πουλαντζά : Το καπιταλιστικό Κράτος και η πρόσφατη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» στο : *Η Πολιτική Σήμερα, ο Ν. Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, σελ. 448-485.

επιτελούσε το ρόλο του πολιτικού οργανωτή της ηγεμονίας, θυσιάζοντας όμως ένα μέρος της αυτονομίας του.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερή η αντίθεση ανάμεσα στην ασυμμετρία των επιμέρους πολιτικών του Κράτους και την τελική έκβαση των ταξικών αντιθέσεων, που ούτως ή άλλως φαίνεται να καταλήγουν στην αναπαραγωγή του συστήματος. Ο Πουλαντζάς αδυνατεί να εξηγήσει αυτού του είδους τον προκαθορισμό και ελλείπει της αναγνώρισης ύπαρξης ενός ενεργούντος υποκειμένου καταλήγει σε μια τελεονομική αντίληψη της ολότητας, στην οποία οι μηχανισμοί, παρά την προσπάθεια να εξεταστούν πιο συγκεκριμένα στην αλληλεπίδρασή τους με ένα ανοιχτό πεδίο ενδεχομενικότητας, ερμηνεύονται στο τέλος αφηρημένα στη βάση των προϋποθέσεων αναπαραγωγής της οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, δίνοντας ο ίδιος μεγαλύτερη έμφαση στις αντικειμενικές σχέσεις δύναμης, ως προϊόντα των υποκείμενων δομών και μηχανισμών και στην κωδικοποίησή τους εντός του κρατικού συστήματος, δεν αναδεικνύει τους παράγοντες εκείνους που επέτρεψαν τις τροποποιήσεις στο κατεξοχήν πεδίο της ιδεολογίας, στις δομές του και στο φαντασιακό του πυρήνα. Εν ολίγοις, ο Πουλαντζάς επικεντρωνόμενος στο εγχείρημα του να συνδέσει τις μεταλλαγές του Κράτους με τις μεταβολές στον τρόπο παραγωγής (διεθνοποίηση, μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, υπέρβαση της πτωτικής τάσης κέρδους) και προσπαθώντας να αποτυπώσει τις συνέπειες αυτών των αλλαγών στους θεσμούς, παραμέρισε τον άξονα πάνω στον οποίο βασίστηκαν οι αρχικές του αναλύσεις για την ιδεολογία, τον τρόπο δηλ. που δομείται το πολιτικό φαντασιακό, η ανάλυση του οποίου αναγκαστικά θα παρέπεμπε στην επεξεργασία μιας κοινωνιο-ψυχολογικής προβληματικής. Και ενώ διέγνωσε τη διάβρωση της νομιμοποιητικής ικανότητας του Κράτους, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την μετατόπισή του προς αυταρχικότερες μορφές κυριαρχίας, καθώς και τη δυσκολία του να αποτελέσει έναν επαρκή μηχανισμό συνοχής - γεγονός που συνδέεται με την πολιτικο-ιδεολογική του κρίση (κρίση ηγεμονίας) - θεώρησε από την άλλη σχεδόν αυτονόητη αυτή την εξέλιξη, ως επιφανομενική μιας υποκείμενης 'μηχανικής' των σχέσεων παραγωγής. Επομένως, παρέλειψε να ερμηνεύσει τις βαθύτερες αιτίες που οδήγησαν στη σύζευξη του παρεμβατικού χαρακτήρα του Κράτους με την κυριαρχία της τεχνοκρατικής

ιδεολογίας, κάτι που αφενός θα προϋπέθετε την ύπαρξη μιας μορφής ιστορικής ερμηνευτικής, την ανάλυση της περίπλοκης διαδικασίας μεταβολής *πολλαπλών* καθορισμών στην εκδίπλωση του ιστορικού χρόνου και αφετέρου, μια θεώρηση του υποκειμένου, η οποία θα ερμήνευε τα αίτια αποδοχής των εγκαθιδρυμένων σχέσεων εξουσίας ως αυτονόητων. Ενώ δηλ., στο *ΠΕκαιΚΤ* ο Πουλαντζάς είχε δείξει, ότι στο φιλελεύθερο Κράτος η νομιμοποίηση πήγαζε από τη σύμπτωση της φαντασιακά επενδυμένης πρόσληψης των αντικειμενικών δομών του εξωτερικού κόσμου, με κάτι που αντιστοιχούσε στην ψυχική δομή των υποκειμένων (το ‘πλάσμα’ του ελεύθερου και αυτόνομου υποκειμένου) και υπό αυτό το πρίσμα ερμήνευε την παρουσία του Κράτους ως παράγοντα συνοχής ανάμεσα στις επιμέρους βουλήσεις, καθώς και ως εγγυητή και αντιπροσώπου μιας ενιαίας, δημοκρατικά οργανωμένης βούλησης, παρείχε επομένως – παρά τις όποιες αδυναμίες- ένα πλαίσιο ερμηνείας των μηχανισμών νομιμοποίησης, στο *ΚΤΣΚ* ένα αντίστοιχο πλαίσιο λείπει. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να εξηγηθεί το τι είδους συλλογικές κοινωνικές αναπαραστάσεις επιτρέπουν, αφενός τη διάβρωση της φιλελεύθερης νομιμοποίησης και αφετέρου, την ανάδειξη ενός νέου τύπου πολιτικού φαντασιακού, για το οποίο καθίσταται αποδεκτή και αυτονόητη η κυριαρχία ενός συστήματος διογκούμενης κρατικής εξουσίας και τεχνοκρατικού ελέγχου.

Ας έρθουμε όμως τώρα στο πρόβλημα συγκρότησης των τάξεων στις συνθήκες του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

2. Η εννοιολόγηση των τάξεων και η συγκρουσιακότητά τους - Πρώιμες αντιλήψεις

Ο Πουλαντζάς, ήδη από το *ΠΕκαιΚΤ*, αποσκοπώντας στη διαμόρφωση μιας επιστημονικής θεωρίας των κοινωνικών τάξεων, συγκροτεί ένα σύστημα ανάλυσης και ερμηνείας τους, θεμελιωμένο σε ρητές αρχές ταξινόμησης των φορέων της παραγωγής. Πρόκειται για αρχές, οι οποίες ως επί το πλείστον αντλούνται από μια ‘συμπτωματική ανάγνωση’ (lecture symptômale) του ύστερου μαρξικού έργου, ενώ η ταξινόμηση που συντελείται, οργανώνεται στη βάση των δομών και των μηχανισμών που

θεωρείται ότι διέπουν και ρυθμίζουν το χαρακτήρα και τη μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η συμπτωματική ανάγνωση του έργου του Marx, η οποία κατά τον Πουλαντζά, επιβάλλει ένα είδος αποκρυπτογράφησης³⁷⁴ του έργου του που χρονολογείται από το 1847 και ύστερα³⁷⁵, θεμελιώνεται γενικά στην ανάγκη αποκατάστασης της επιστημονικότητας της μαρξικής θεωρίας μέσω της κάθαρσής της από τις εγγελιανές της καταβολές, στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση, αποσκοπεί κυρίως στο να δοθεί ένας ακριβής και σταθερός προσδιορισμός των τάξεων, κάτι που λείπει από το έργο του Marx.³⁷⁶ Ας σημειώσουμε, ότι αυτή ακριβώς η αμφισημία των αναλύσεων γύρω από τις τάξεις στο μαρξικό έργο επέτρεψε την ανάπτυξη της θεώρησης των κοινωνικών τάξεων - ειδικά από τη δεκαετία του '60 και ύστερα – σε διαφορετικές κατεθύνσεις³⁷⁷.

Ο Πουλαντζάς στο *ΠΕκαιΚΤ* τονίζει, ότι η επιστημονική συγκρότηση της έννοιας των κοινωνικών τάξεων (εξίσου με την έννοια του Κράτους ή της εξουσίας κ.ο.κ) θα πρέπει να αναπτύσσεται σε αντιδιαστολή με κάθε είδους οικονομιστική θεώρηση ή ιστορικο-γενετικό πρότυπο. Για να καθοριστεί το επιστημονικό υπόβαθρο των τάξεων, θα πρέπει αφενός να στηριχθεί κανείς στο *Κεφάλαιο*, όπου ενδελεχώς ο Marx πραγματοποιεί την ανάλυση του οικονομικού στοιχείου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και δευτερευόντως σε ορισμένα πολιτικά του κείμενα, όπως η *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, ή ο *Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, όπου σε 'πρακτική κατάσταση' βρίσκονται έννοιες, οι οποίες καθιστούν φανερή τη σημασία του *πολιτικού και ιδεολογικού προσδιορισμού των τάξεων*.

Εάν σε ό,τι αφορά τον οικονομικό προσδιορισμό των τάξεων, υπήρξε για την μαρξική θεωρία αδιαμφισβήτητο το γεγονός, ότι αυτές εξαρτώνται από τη μορφή των σχέσεων παραγωγής, ότι σχετίζονται δηλ. με τις σχέσεις ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής, δεν ισχύει το ίδιο για τα

³⁷⁴ *ΠΕκαιΚΤ*, σελ. 76.

³⁷⁵ Πρόκειται για τη χρονολογία διάνοιξης της 'επιστημολογικής τομής' στον Μάρξ (βλ.Α' μέρος).

³⁷⁶ Μόλις στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx θέτει το ερώτημα: 'Τι είναι αυτό που συγκροτεί μια τάξη;' (Κ. Marx, *Das Kapital*, τ. III, σελ. 886). Όμως οι απαντήσεις που κατά διαστήματα δίνει στο έργο του, δημιουργούν πολλές αμφισημίες και συγχύσεις, όχι μόνο από το γεγονός ότι άλλοτε χρησιμοποιεί την έννοια της τάξης ως αναλυτικό εργαλείο και άλλοτε περιγραφικά, κυρίως στα ιστορικά του έργα, αλλά και για λόγους που σχετίζονται με την επιβίωση ή την απάλειψη των εγγελιανών του καταβολών. Είναι γνωστό το πώς ο διττός αυτός χαρακτήρας της σκέψης του επηρέασε την ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας, αλλά και την ανάπτυξη της ορθόδοξης κοινωνιολογίας, καθώς και το πώς συνέβαλε στις εσωτερικές της διασπάσεις. Βλ. J. Alexander, *Sociological Theory since 1945*, Hutchinson, Λονδίνο, 1987.

³⁷⁷ Πρόκειται για τη σύγκρουση 'ουμανιστικού-ιστορικιστικού' και 'επιστημονικού' μαρξισμού (βλ. Β' μέρος).

διάφορα ρεύματα που αναπτύχθηκαν σε συνάφεια με τη μαρξική θεώρηση, αναφορικά κυρίως με το πως αντιλαμβάνονταν τον ακριβή τρόπο συσχετισμού των τάξεων με τις οικονομικές σχέσεις, ή με τον τρόπο που τους απέδιδαν τον πολιτικό-ιδεολογικό τους προσδιορισμό. Από το σημείο αυτό διανοίγεται για τον ορισμό των τάξεων ένα πεδίο πολλαπλών ερμηνειών. Διατρέχοντας την πρόχειρη κατηγοριοποίηση κάποιων βασικών ρευμάτων από τον Πουλαντζά, διαπιστώνουμε αρχικά την αντίληψη εκείνη, η οποία βασιζόμενη σε έναν ‘ιστορικο-γενετικό’ τρόπο ανάγνωσης του μαρξικού έργου και σε μια ιστορικιστική και ανθρωπολογική προβληματική κατανοεί την τάξη ως υποκείμενο της ιστορίας. Αυτό αφορά προφανώς έργο του νεαρού Lukács³⁷⁸ (αν και ξαναβρίσκεται και σε συγγραφείς όπως ο Goldmann ή ο Marcuse)³⁷⁹, ο οποίος ακολουθεί τη διάκριση που είχε εισαγάγει ο Marx στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*³⁸⁰, ανάμεσα στο προλεταριάτο ως ‘τάξη καθεαυτή’(an sich) - τάξη αντικειμενικά τοποθετημένη απέναντι στο κεφάλαιο - και ως ‘τάξη για τον εαυτό της’(für sich), προκειμένου να την προσαρμόσει στα πρότυπα τελεολογικής αυτοανάπτυξης της εγγελιανής Έννοιας. Το προλεταριάτο αποκτώντας επίγνωση της ιστορικής του αποστολής, μεταβάλλεται σε καθολικότητα, σε ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου και με αυτό τον τρόπο υπερβαίνει τις πραγματοποιημένες σχέσεις και απελευθερώνει τον εαυτό του και την ανθρωπότητα. Στη θεώρηση αυτή η έννοια του υποκειμένου ως δημιουργού των πράξεών του, προσαρμόζεται στην έννοια της κοινωνικής τάξης ως υποκειμένου της ιστορίας. Κατά τον Πουλαντζά, ως σύστοιχο της προηγούμενης βουλησιαρχικής αντίληψης, ο οικονομισμός θεωρεί, ότι οι κοινωνικές τάξεις περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής, ορίζονται δηλ. σύμφωνα με τη θέση των παραγόντων της παραγωγής μέσα στη διαδικασία της εργασίας και στη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής.³⁸¹

Τέλος, ο Πουλαντζάς ασκεί κριτική και σε προσεγγίσεις όπως του Bourdieu ή του Dahrendorf, εφόσον ο δυϊσμός συγχρονίας - διαχρονίας που ακολουθούν ως μεθοδολογικό σχήμα στο έργο τους, θεωρείται ότι εμπίπτει

³⁷⁸ Βλ. G. Lukács, *Histoire et Conscience de Classe*, Minuit, Παρίσι, 1960.

³⁷⁹ ΠΕκαιΚΤ, σελ. 79.

³⁸⁰ K. Marx, *The Poverty of Philosophy*, Progress Publishing, 1955, σελ. 195.

³⁸¹ ΠΕκαιΚΤ, σελ. 82.

στην ίδια ιστορικοιστική και ανθρωπολογική προβληματική. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αποδίδεται στις τάξεις ένα διπλό υπόβαθρο, που έλκει την καταγωγή του από τη βεμπεριανή θεωρία περί τάξεων. Σύμφωνα με αυτό, αφενός αναγνωρίζεται στις τάξεις μια διάσταση στατική, ανάλογα με τις θέσεις που κατέχουν τα μέλη των τάξεων στην παραγωγή, την οικονομική δομή, (στον Bourdieu η ‘classe objective’) και αφετέρου, μία διάσταση δυναμική (‘la classe mobilisée’) αντίστοιχη με αυτό που ο Weber ονομάζει ‘καταστατική ομάδα’ (Stand) και που αφορά ομάδες γοήτρου, οι οποίες μοιράζονται κοινές δέσμες ευκαιριών ζωής, κοινό τρόπο διαβίωσης και παρόμοιες δυνατότητες κατανάλωσης³⁸². Η διάσταση αυτή, η οποία ταυτίζεται με την έννοια της ταξικής λειτουργίας, αντιστοιχεί στο ‘δυναμικό-διαχρονικό’ στοιχείο³⁸³.

Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, η αντίληψη που υιοθετεί ο Πουλαντζάς στο *ΠΕκαιΚΤ* – και η οποία θεμελιώνεται στην ‘τοπική’ που στα 1859 διατυπώθηκε από τον Marx³⁸⁴ - δίνει έμφαση σε μια λειτουργιστική και δομιστική ερμηνεία του κοινωνικού, στη βάση της οποίας συντελείται η κατανομή των φορέων της παραγωγής, στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών. Η ρεαλιστική επιστημολογία που αναπτύσσεται, αφενός απορρίπτει κάθε ερμηνεία των κοινωνικών τάξεων η οποία θα αποκαθιστούσε ‘μια ιδεολογική σχέση ανάμεσα σε άτομα’, ανάμεσα σε παράγοντες της παραγωγής που θα νοούνταν «σαν δρώντα πρόσωπα-παραγωγοί, σαν τα υποκείμενα που δημιουργούν δομές», μια ανθρωπολογική συνεπώς αντίληψη-και σε αυτή συμπεριλαμβάνεται και η έννοια της κοινωνικής τάξης ως ιστορικού υποκειμένου - και αφετέρου, συγκροτεί ένα επεξηγηματικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο «η κατασκευασμένη τάξη ταυτίζεται με την πραγματική»,³⁸⁵ τα δε υποκείμενα (παράγοντες της παραγωγής) τοποθετούνται σε μορφές δράσης, αντικειμενικά επιβεβλημένες από τους μηχανισμούς και τις δομές των κοινωνικών σχηματισμών.

³⁸² M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, τ.Ι, σελ. 302-307.

³⁸³ *ΠΕκαιΚΤ*, σελ.. 80.

³⁸⁴ K. Marx, Preface to *A Contribution to the Critique of Political Economy*, *Marx-Engels Selected Works*, τ. Ι, Foreign Languages Press, 1970, σελ. 181-182.

³⁸⁵ P.Bourdieu, ‘Κοινωνικός χώρος και γένεση των τάξεων’, από το *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Καρδαμίτσας, μτφρ. Κ.Καψαμπέλη, Αθήνα 1999, σελ. 339.

Για να καταστεί, μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, εφικτή η κριτική κάθε ανθρωπολογικής και ιστορικοιστικής αντίληψης για τις κοινωνικές τάξεις, ο Πουλαντζάς κατά την πρώτη αυτή περίοδο των επεξεργασιών του, θεωρεί αναγκαία τη διάκριση ανάμεσα στις δομές και τις κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα με το δίπολο οικονομισμού-βουλησιαρχίας που δεν διαχωρίζει τα δύο αυτά επίπεδα και τοποθετεί τις κοινωνικές τάξεις αποκλειστικά στο πεδίο της οικονομικής δομής, θεωρώντας ότι η συγκεκριμένη τοποθέτηση αντανακλάται αυτομάτως στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις, ο Πουλαντζάς τις ορίζει ως «*το ολικό αποτέλεσμα των δομών μέσα στην περιοχή των κοινωνικών σχέσεων*»³⁸⁶. Διευκρινίζοντας, ότι η συγκεκριμένη διαφοροποίηση δεν μπορεί να νοηθεί ως σχέση ανάμεσα στο συγχρονικό στοιχείο (δομές) και το διαχρονικό (κοινωνικές σχέσεις), αντιλαμβάνεται την κοινωνική τάξη ως μια έννοια, η οποία υποδεικνύει «*τα αποτελέσματα της ολικής δομής, στην περιοχή των κοινωνικών σχέσεων*».³⁸⁷ Από αυτό προκύπτει ότι η έννοια της τάξης καλύπτει, τόσο την περιοχή των οικονομικών κοινωνικών σχέσεων, όσο και εκείνη των πολιτικο-ιδεολογικών' εξ' ου και η αναφορά σε 'οικονομική, πολιτική και ιδεολογική 'πάλη' των διαφόρων τάξεων.'³⁸⁸ Επιπλέον, καθώς δεν υφίστανται 'αμιγείς' τρόποι παραγωγής, αλλά κοινωνικοί σχηματισμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από την αλληλοεπικάλυψη διαφορετικών τρόπων παραγωγής, τα αποτελέσματα του συνδυασμού των βαθμίδων αυτών των σχηματισμών, παράγουν «*μια ολόκληρη σειρά φαινομένων διαίρεσης τάξεων, διάλυσης τάξεων, με δυο λόγια υπερπροσδιορισμού ή υποπροσδιορισμού τάξεων, εμφάνισης ειδικών κατηγοριών κ.ο.κ*»³⁸⁹.

Σε ό,τι αφορά την ύπαρξη ξεχωριστών μερίδων τάξεων, κατηγοριών ή στρωμάτων συνολικά, η παρουσία τους μπορεί να οριοθετηθεί, από την εμφάνιση «*κατάλληλων αποτελεσμάτων*»³⁹⁰, που παράγονται από τη θέση τους στις παραγωγικές σχέσεις και αντανακλώνται στα υπόλοιπα επίπεδα

³⁸⁶ ΠΕκαιΚΤ, σελ. 84.

³⁸⁷ Ο.π., σελ.90.

³⁸⁸ Ο.π., σελ.92.

³⁸⁹ Ο.π., σελ. 98.

³⁹⁰ «Λέγοντας 'κατάλληλα αποτελέσματα' εννοούμε το γεγονός ότι η αντανάκλαση της θέσης μέσα στην παραγωγική διαδικασία, πάνω στα άλλα επίπεδα, αποτελεί ένα *καινούργιο στοιχείο*, που δεν μπορεί να ενσωματωθεί μέσα στο τυπικό πλαίσιο που θα παρουσίαζαν αυτά τα επίπεδα δίχως αυτό το στοιχείο», ό.π. σελ. 106. Στην κριτική του Miliband σχετικά το τι ακριβώς σημαίνει ο όρος 'κατάλληλα αποτελέσματα' ο Πουλαντζάς θα δώσει ορισμένες διευκρινίσεις, βλ., Ν. Πουλαντζά, «Το κεφαλαιοκρατικό Κράτος : Μια απάντηση στον Miliband», ΠΣΚ, σελ. 68-70.

των κοινωνικών δομών και σχέσεων, πέραν των οικονομικών- στο πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο - αποτελέσματα τα οποία ορίζονται πάντοτε σε σχέση με μια ορισμένη ιστορική συγκυρία. Επί παραδείγματι, η ύπαρξη της γραφειοκρατίας ή των διανοουμένων, ως ειδικής κατηγορίας, ορίζεται από την υπερπροσδιοριστική σχέση που κατέχει η κάθεμία από αυτές, προς τις πολιτικές και ιδεολογικές δομές.³⁹¹

Συμπερασματικά, η θεώρηση του Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις, κατά την πρώιμη φάση του έργου του, επικεντρώνεται στην κριτική των οικονομιστικών και ιστορικιστικών ερμηνειών, ενώ ως άξονας της κριτικής του τίθεται η διαίρεση ανάμεσα στις δομές και τις πρακτικές. Οι κοινωνικές τάξεις νοούνται ως ταξικές πρακτικές τοποθετημένες στο εσωτερικό ενός συγκρουσιακού πεδίου αντιθέσεων που «στην ενότητά τους αποτελούν το πεδίο της πάλης των τάξεων»³⁹², η δε πάλη των τάξεων εγγράφεται ως το αποτέλεσμα του συνόλου των δομών, στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων. Επιπλέον, η μορφή που οι αντιθέσεις αυτές παίρνουν, καθορίζει και τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής μεταξύ των τάξεων και επομένως, οι ταξικές εξουσίες και τα ταξικά συμφέροντα μπορούν να αναλυθούν μόνο σε σχέση με αυτές τις ταξικές πρακτικές.

Με βάση τα παραπάνω, θα παρατηρούσαμε ότι, παρά την κριτική που ο Πουλαντζάς ασκεί στις ανωτέρω θεωρήσεις, ειδικά σε ό,τι αφορά τη διάκριση συγχρονίας-διαχρονίας, ως διάκριση ανάμεσα σε ένα δυναμικό και ένα στατικό στοιχείο, ο ίδιος, δεν μπόρεσε να υπερβεί την ένταση που δημιουργείται ανάμεσα σε δύο τάξεως φαινόμενα, ανάμεσα σε ένα δομικό σύνολο στο εσωτερικό του οποίου, τα άτομα δρουν απλώς ως φορείς της αναπαραγωγής του συστήματος και στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων ή αλλιώς των ταξικών πρακτικών, όπου οι φορείς εμπλέκονται σε ενδεχομενικές ταξικές συγκρούσεις. Η διάσταση αυτή προκάλεσε κριτικές – όπως αυτή του Miliband³⁹³ - κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι προξενούσε σύγχυση στο επίπεδο προσδιορισμού της σχέσης ανάμεσα στην κρατική εξουσία και την ταξική εξουσία.³⁹⁴ Τοποθετώντας ο Πουλαντζάς την έννοια της εξουσίας εκτός του επιπέδου των δομών, μετέτρεπε εντέλει το Κράτος

³⁹¹ ΠΕκαιΚΤ, σελ.115.

³⁹² ΠΕκαιΚΤ, σελ.117.

³⁹³ R. Miliband, «Ο Πουλαντζάς και το κεφαλαιοκρατικό Κράτος», ΠΣΚ, σελ. 50-51.

³⁹⁴ Ο.π., Ν. Πουλαντζά, «Το κεφαλαιοκρατικό Κράτος : Μια απάντηση στον Miliband», σελ. 74.

σε κάτι, το οποίο φαινόταν επιδεκτικό στο να μετατραπεί σε εργαλείο, σε Κράτος-αντικείμενο. Αντίστοιχες κριτικές τον οδήγησαν, όπως είδαμε, σε τροποποίηση των αρχικών του θέσεων, στη ‘συγχώνευση, του πεδίου των πρακτικών με τις δομές του τρόπου παραγωγής³⁹⁵. Το Κράτος στο ύστερο έργο του, γίνεται αντιληπτό ως συμπύκνωση μιας σχέσης ανάμεσα σε τάξεις που συγκρούονται μεταξύ τους, συμπύκνωση ενός ταξικού συσχετισμού και κατ’ αυτόν τον τρόπο, αίρεται η σχέση εξωτερικότητας ανάμεσα στο Κράτος και την ταξική πάλη. Ας εξετάσουμε όμως τις συνέπειες που η αλλαγή αυτή επέφερε στην εννοιολόγηση των κοινωνικών τάξεων, εξειδικεύοντας στη συνέχεια, στο ζήτημα του ιδεολογικού τους προσδιορισμού.

3. Οι τάξεις και η αναπαραγωγή τους στον μονοπωλιακό καπιταλισμό

Στην εισαγωγή του *ΚΤΣΚ*, ο Πουλαντζάς θέτει εκ νέου το ζήτημα προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων. Οι τάξεις, ακριβώς όπως και στις προγενέστερες αναλύσεις, προσδιορίζονται από τη θέση των φορέων στη διαδικασία παραγωγής, η αντικειμενική αυτή τοποθέτηση παίζει τον κυρίαρχο ρόλο, όμως παράλληλα χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψιν και ο ρόλος των πολιτικο-ιδεολογικών προσδιορισμών - δηλ. των θέσεων που αντιστοιχούν στην ‘υπερδομή’. Επίσης, καθώς οι τάξεις νοούνται ως ταξικές πρακτικές που εκδηλώνονται στην αντίθεσή τους, ορίζονται και από τη θέση τους μέσα σε ένα σύνολο μορφών *κοινωνικής πρακτικής* δηλ. μέσα στο σύνολο του *κοινωνικού καταμερισμού εργασίας*.³⁹⁶ Επομένως, η έννοια των ταξικών πρακτικών συγκεκριμενοποιείται και ταυτίζεται με τις πρακτικές που απορρέουν από τη θέση των φορέων της παραγωγής στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Αυτό έχει ως συνέπεια, το όλο ζήτημα προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων να ανάγεται στον τρόπο, που η αντικειμενική τοποθέτηση των φορέων στις σχέσεις παραγωγής

³⁹⁵ Βλ. προηγ. κεφ. σχετικά με την εννοιολόγηση του Κράτους ως συμπύκνωσης ταξικών σχέσεων, θεμελιωμένη στο διαχωρισμό οικονομίας-πολιτικής.

³⁹⁶ *CSC*, σελ. 10.

αντανακλάται στις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, οι οποίες όμως επιβάλλονται από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Με αφετηρία τη συγκεκριμένη επανατοποθέτηση, ο Πουλαντζά αφενός θα εξετάσει τη διαμόρφωση της αστικής τάξης, λαμβάνοντας υπόψιν του και τις συνέπειες της διεθνοποίησης και αφετέρου, θα αναλύσει τη φύση και το ρόλο της μικροαστικής τάξης, χρησιμοποιώντας ως κριτήριο για το διαχωρισμό της από την εργατική, τη διαίρεση παραγωγικής/μη-παραγωγικής εργασίας, καθώς και το διαχωρισμό διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας. Ας σημειώσουμε ότι, όπως και ο B. Jessop παρατηρεί, ο Πουλαντζάς στην ανάλυση της αστικής τάξης δίνει μεγαλύτερο βάρος στον οικονομικό παράγοντα, ενώ σε ό,τι αφορά την μικροαστική τάξη αποδίδει τον κύριο ρόλο στους πολιτικο-ιδεολογικούς προσδιορισμούς.³⁹⁷ Γι' αυτό, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια, υιοθετεί σε σχέση με τον προσδιορισμό της αστικής τάξης και των μερίδων που τη συγκροτούν, το κριτήριο των δύο παραμέτρων που ρυθμίζουν τις σχέσεις παραγωγής, δηλ. τις σχέσεις κυριότητας και κατοχής, ενώ ελάχιστα αναφέρεται στα πολιτικο-ιδεολογικά κριτήρια που την καθορίζουν.

Διευκρινίζοντας συνεπώς, ότι οι αστικές τάξεις των χωρών του κέντρου δεν μπορούν να αναλυθούν παρά στο πλαίσιο της διεθνοποίησης, υποστηρίζει ότι οι εγχώριες αστικές τάξεις αυτών των χωρών εμφανίζουν στο εσωτερικό τους, ένα ολόκληρο πεδίο αντιφάσεων.³⁹⁸ Ο Πουλαντζάς θα επιχειρήσει να αναδείξει τις εσωτερικές αυτές αντιφάσεις, καθώς και τη συγκρουσιακότητα που απορρέει από αυτές. Με την ακριβή ανάλυση των μερίδων που συναποτελούν την αστική τάξη, αποσκοπεί στο να υποδείξει τις συμμαχίες που θα καθίσταντο αντικειμενικά εφικτές. Σε αντίθεση με τις επίσημες αναλύσεις του ΚΚΓ που θεωρεί, ότι το πεδίο πολιτικής κυριαρχίας κατέχεται από τη μερίδα που αντιστοιχεί στο μονοπωλιακό κεφάλαιο κι επομένως, καθώς οι άλλες μερίδες έχουν αποκλειστεί, θα ήταν δυνατόν να επιδιωχθεί η σύναψη συμμαχιών με αυτό που αόριστα ονομάζεται 'μικρό' ή 'μεσαίο κεφάλαιο' στα πλαίσια μιας «αντιμονοπωλιακής συμμαχίας»,³⁹⁹ - ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι θα πρέπει επακριβώς να οριοθετηθεί το πεδίο που

³⁹⁷ B. Jessop, *Nicos Poulantzas...*, σελ. 161.

³⁹⁸ Βλ. CSC, σελ.111.

³⁹⁹ Ο.π., σελ. 89.

αντιστοιχεί στις μερίδες της εγχώριας αστικής τάξης, καθώς και το πλαίσιο των σχέσεών της με το ηγεμονεύον μονοπωλιακό κεφάλαιο. Σε ποιο πλαίσιο επομένως κινείται η ανάλυση των ταξικών σχέσεων, και ακόμη, ποια θα είναι η μορφή των αντιφάσεων στο εσωτερικό των αστικών τάξεων;

Ο Πουλαντζάς αρχικά επικεντρώνεται στη διαδικασία συγχώνευσης ανάμεσα στο βιομηχανικό και το τραπεζικό κεφάλαιο και στις αντιφάσεις που διέπουν το προϊόν αυτής της συγχώνευσης (δηλ. το λεγόμενο ‘χρηματοπιστωτικό’ ή μονοπωλιακό κεφάλαιο), στο έδαφος αυτού που αποτελεί τον σταθερό και αμετάβλητο πυρήνα των σχέσεων παραγωγής στον καπιταλισμό, δηλ. τη σχέση οικονομικής κυριότητας (έλεγχος και διάθεση των μέσων παραγωγής, των πόρων και των κερδών) και τη σχέση κατοχής (έλεγχος και διεύθυνση μιας καθορισμένης εργασιακής διαδικασίας). Η συγκέντρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου – κατά τον Πουλαντζά, του «καθεαυτού παραγωγικού κεφαλαίου»⁴⁰⁰ - συντελείται μέσα από τη συνένωση πολλών παραγωγικών μονάδων και κεφαλαίων, υπό μια ενιαία οικονομική κυριότητα. Η διαδικασία συγχώνευσης βιομηχανικού-τραπεζικού κεφαλαίου δεν μπορεί να νοηθεί, χωρίς τον καθοριστικό ρόλο του παραγωγικού κεφαλαίου και με αυτό το τελευταίο συνδέεται η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου - χρήματος, που συγκροτεί το τραπεζικό μονοπώλιο. Τα στάδια της εν λόγω διαδικασίας δεν είναι πάντοτε καθορισμένα στη χρονική τους διαδοχή και γι’ αυτό, μπορούμε να παρατηρήσουμε ασυνέχειες στις σχέσεις της μιας διαδικασίας με την άλλη. Ωστόσο, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τον Πουλαντζά, είναι ότι αυτή η συνένωση «υπό ενιαία οικονομική κυριότητα και έλεγχο, των μεγάλων βιομηχανικών εταιριών και των μεγάλων τραπεζών»⁴⁰¹, η οποία συντελείται είτε υπό τη *δεσπόζουσα* του βιομηχανικού κεφαλαίου, είτε υπό τη *δεσπόζουσα* του τραπεζικού κεφαλαίου, παρουσιάζει σημαντικές ρωγμές, κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Καθώς ο Πουλαντζάς αναλύει τις μεταβολές στις σχέσεις παραγωγής κατά το πέρασμα από την κυριαρχία του ανταγωνιστικού καπιταλισμού σε αυτήν του μονοπωλιακού, διαπιστώνει ότι «οι διαφορετικές μορφές αφορούν

⁴⁰⁰ Ο.π., σελ. 110.

⁴⁰¹ Ο.π., σελ. 114-115.

τις συγκεκριμένες μορφές συνάρθρωσης των σχέσεων οικονομικής κυριότητας και κατοχής *μέσα στην ίδια τη θέση του κεφαλαίου*⁴⁰². Στο ανταγωνιστικό στάδιο, ο ατομικός κεφαλαιούχος κατείχε συγχρόνως την κυριότητα και τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, μαζί και την ‘ατομική’ νομική κυριότητα. Αντιθέτως, στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού παρατηρείται η αποσύνδεση της οικονομικής από την νομική κυριότητα (εξαιτίας της εμφάνισης των μετοχικών εταιριών), αλλά και η σταδιακή αποσύνδεση της οικονομικής κυριότητας από την κατοχή, σε όλη τη φάση μετάβασης και εδραίωσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η σύγχρονη στον Πουλαντζά φάση χαρακτηρίζεται από θεμελιώδεις μεταβολές, τόσο στη μορφή συνάρθρωσης οικονομικής κυριότητας και κατοχής, που τώρα παρουσιάζονται ενοποιημένες – οι διάφορες κατοχές υποτάσσονται σε μία κυριότητα -,όσο και στη συνολική αναδιοργάνωση των εργασιακών διαδικασιών, που χαρακτηρίζεται από τη μαζική κοινωνικοποίησή τους. Το σημαντικότερο ωστόσο στοιχείο από την πλευρά ανάλυσης των τάξεων και των ταξικών σχέσεων είναι, ότι αυτή η τάση που προκαλείται από τη συγχώνευση κεφαλαίων, για ενοποίηση κυριότητας και κατοχής *«μεγαλώνει συνεχώς τις αντιθέσεις και την πάλη μεταξύ των μερίδων του κεφαλαίου»*.⁴⁰³

Μπορούμε με βάση τα παραπάνω, να κατανοήσουμε τη μορφή των αντιφάσεων που εκδηλώνονται ανάμεσα στις διάφορες μερίδες του κεφαλαίου. Και πρώτα, σε ό,τι αφορά τις μερίδες του ίδιου του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Η συγκρότηση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, που αποτελεί στην πραγματικότητα τη συνύπαρξη τραπεζικού - βιομηχανικού κεφαλαίου, αναπαράγει όλες τις αντιθέσεις που είναι ενύπαρκτες στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και αυτό αφορά τόσο τον κυρίαρχο ρόλο στην οικονομία όσο και την πολιτική ηγεμονία.⁴⁰⁴ Ως προς τις αντιθέσεις ανάμεσα στο μονοπωλιακό και το μη-μονοπωλιακό κεφάλαιο, ο Πουλαντζάς διευκρινίζει ότι η μερίδα της αστικής τάξης που ανήκει στο τελευταίο, δεν μπορεί να ταυτιστεί ούτε με τη μικρή χειροτεχνική παραγωγή που είναι μερίδα της μικροαστικής τάξης, ούτε και να θεωρηθεί ότι

⁴⁰² Ο.π., σελ. 117.

⁴⁰³ Βλ. ό.π., σελ. 126-128.

⁴⁰⁴ Βλ.ό.π., σελ. 131-138.

παρουσιάζει απέναντι στο μονοπωλιακό κεφάλαιο αντιθέσεις ανάλογες με εκείνες που η μικροαστική τάξη έχει απέναντι στην αστική.⁴⁰⁵ Ωστόσο, τα κριτήρια οριοθέτησης του μη-μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι μεταβλητά και σχετίζονται με τη μορφή ανάπτυξης του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του συνίσταται στη μη-αποσύνδεση της κυριότητας από την κατοχή – οι δύο αυτές παράμετροι σε μεγάλο βαθμό συμπίπτουν - ενώ υπό την κυριαρχία του η εργασιακή διαδικασία είναι γενικά καθορισμένη και προδιαγεγραμμένη και λαμβάνει χώρα, μέσα σε μια ενιαία παραγωγική μονάδα. Εξάλλου το μη-μονοπωλιακό κεφάλαιο δεν είναι μια μορφή παραγωγής, η οποία θα πρέπει να συντηρηθεί ή να διαλυθεί. Πρόκειται μάλλον, για μια μορφή που αντιστοιχεί στην ύπαρξη του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, - ο οποίος εξακολουθεί και αναπαράγεται μέσα στις χώρες του κέντρου, η δε διατήρηση ή εξαφάνισή του εξαρτάται από τις φάσεις ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού μέσα στους συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η συντήρηση ή η απορρόφηση του μη-μονοπωλιακού κεφαλαίου εξαρτάται από τους πολιτικούς συσχετισμούς που επικρατούν στο εσωτερικό της ίδιας της αστικής τάξης και συναρτώνται με τους συμβιβασμούς που το μονοπωλιακό κεφάλαιο είναι υποχρεωμένο να κάνει για τη διατήρηση της πολιτικής του ηγεμονίας και τη συνοχή του συνασπισμού εξουσίας, απέναντι στις κυριαρχούμενες τάξεις.⁴⁰⁶

Καταλήγωντας ο Πουλαντζάς παρατηρεί, ότι στη σύγχρονή του φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, η κύρια τάση τείνει προς την απορρόφηση του μη-μονοπωλιακού κεφαλαίου από το μονοπωλιακό, μέσα από την αποστέρηση του πρώτου από την κυριότητα και την κατοχή και τη σύνθετη εξάρτηση και υποταγή του στη μονοπωλιακή μερίδα. Εξάλλου, ένας επιπλέον παράγοντας που επιτείνει την εξάρτησή του τελευταίου, είναι ότι και το ίδιο το μη-μονοπωλιακό κεφάλαιο διαπερνάται από αντιθέσεις, που εκδηλώνονται όπως και στην περίπτωση του μονοπωλιακού, ανάμεσα στο βιομηχανικό και το τραπεζικό, ή το τραπεζικό και το εμπορικό, αντιθέσεις που «*τείνουν όλο και περισσότερο να αναπαράγουν και*

⁴⁰⁵ Βλ.ό.π., σελ. 141.

⁴⁰⁶ Βλ. ό.π., σελ. 143-150.

*να αντανακλούν στον δικό τους χώρο τις αντιθέσεις που υπάρχουν μέσα στο ίδιο το μονοπωλιακό κεφάλαιο».*⁴⁰⁷

Παρατηρούμε από τις παραπάνω αναλύσεις, ότι ο Πουλαντζάς παρά το γεγονός ότι μεθοδολογικά έχει αποστασιοποιηθεί από το δομισμό, παραμένει εξίσου πιστός στην κονστρουκτιβιστική συνδυαστική που χαρακτηρίζει τη δομιστική μεθοδολογία, όπως και στην τάση του να υιοθετεί στατικές ταξινομήσεις, στην προσπάθεια του να αποφύγει οποιουδήποτε είδους ιστορικο-γενετικές ερμηνείες. Υπό αυτή την έννοια, η διάρθρωση των κοινωνικών διαιρέσεων και ιεραρχήσεων, καθώς δε συνυπολογίζονται άλλοι παράγοντες –εκφάνσεις της ιστορικής ύπαρξης, ή της αυτοσυνείδησης των ‘φορέων’ της παραγωγής -, παρουσιάζεται ως κάτι το σταθερό και αμετάβλητο και όχι ως μια διαδικασία διαμόρφωσης, αναπαραγωγής, διάλυσης και αναδιαμόρφωσης. Από αυτές τις σχετικά σταθεροποιημένες σχέσεις που βασίζονται αποκλειστικά στην οικονομική παραγωγή, προκύπτουν λίγο πολύ ως αυτονόητες, τόσο οι ατομικές συμπεριφορές, όσο και οι μορφές πολιτικής και ταξικής συνείδησης και κατά συνέπεια, ατομικής και συλλογικής δράσης. Ειδικότερα, στην περίπτωση των αναλύσεων για την αστική τάξη, είναι χαρακτηριστικό ότι δε γίνεται καμία αναφορά σε παράγοντες πέραν των ορίων που θέτουν οι σχέσεις ιδιοκτησίας, αφού κάθε αναφορά σε κοινωνικούς, ιστορικούς, πολιτιστικούς παράγοντες ή στις παράστασεις που θα είχαν οι ίδιοι οι δρώντες παράγοντες για τον κοινωνικό κόσμο, εκλαμβάνεται ως παραχώριση στον ιστορικισμό ή γενικότερα σε μια μεθοδολογία βεμπεριανού τύπου.

Συνεχίζοντας με την ανάλυση της αστικής τάξης, στο έδαφος των σχέσεων ανάμεσα σε κυριότητα και κατοχή, ο Πουλαντζάς διατυπώνει το πρόβλημα της τοποθέτησης των μάνατζερ,⁴⁰⁸ στο εσωτερικό της αστικής τάξης. Είδαμε ότι η επιστημονικά ορθή τοποθέτηση των φορέων στις θέσεις που διαγράφουν οι κοινωνικές τάξεις, θα απαιτούσε τη ρήξη με τις κάθε είδους υποκειμενιοκεντρικές αντίληψεις που σχετίζονται με παράγοντες όπως τα ‘κίνητρα’ των φορέων ή η καταστατική τους θέση

⁴⁰⁷ Ο.π., σελ. 156.

⁴⁰⁸ Βλ. ό.π., σελ. 179-187.

(status), ‘το κοινωνικό περιβάλλον’ ή το ‘πολιτιστικό τους κεφάλαιο’ κ.ο.κ., όπως και με αντιλήψεις που θέτουν τις σχέσεις εξουσίας ως πρωταρχικές σε σχέση με τις παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες θεωρείται ότι έπονται.⁴⁰⁹ Εξίσου σφαιερή θα ήταν και η τοποθέτηση των μάνατζερ ανάμεσα στις *ελίτ* εξουσίας, σε μία θέση που θα τους διαφοροποιούσε από την τάξη που κατέχει την οικονομική κυριότητα. Για τον Marx, η οριοθέτηση των κοινωνικών τάξεων προκύπτει από τη δομή, από τη θέση στις σχέσεις ιδιοκτησίας απ’ όπου και απορρέουν οι επιμέρους εξουσίες. Οι εξουσίες που ασκούνται από τους μάνατζερ και που αφορούν τη συνολική διεύθυνση και ρύθμιση της εργασιακής διαδικασίας, τη χρήση και διάθεση των πόρων ή των μέσων παραγωγής, «*συνδέονται με τις σχέσεις οικονομικής κυριότητας και κατοχής και οι σχέσεις αυτές οριοθετούν μια και την αυτή θέση, τη θέση του κεφαλαίου*».⁴¹⁰ Επομένως κατά τον Πουλαντζά, οι φορείς που ασκούν τις συγκεκριμένες εξουσίες, οι οποίες αποτελούν ‘λειτουργίες’ του κεφαλαίου θα ανήκουν εξ’ ορισμού στην αστική τάξη και δε συνιστούν μερίδα, ξεχωριστή από τους ιδιοκτήτες. Αντιθέτως, ανήκουν στη μερίδα του κεφαλαίου, του οποίου τις λειτουργίες –εξουσίες επιτελούν (είτε πρόκειται για το τραπεζικό, είτε για το βιομηχανικό κεφάλαιο κλπ). Επιπλέον, καθώς η θέση στη δομή θεωρείται ότι αντικατοπτρίζεται άμεσα στη συνείδηση η οποία παρουσιάζεται ως ένα καθαρό δεδομένο, στο επίπεδο των πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων η συγκεκριμένη θέση θα αντανακλάται στην υιοθέτηση της τεχνοκρατικής ιδεολογίας, η οποία εμφορείται από τα ιδανικά της απόδοσης, της αποτελεσματικότητας, της οικονομικής ορθολογικότητας κ.ο.κ.

Τέλος, η ανάλυση της αστικής τάξης ολοκληρώνεται στο *ΚΤΣΚ*, με τον εντοπισμό της τοποθέτησης των «κορυφών» του κρατικού μηχανισμού μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.⁴¹¹ Κι εδώ ο Πουλαντζάς αντιδιαστέλλει τη δική του θεώρηση σε μια ‘εμπειριστική’, η οποία επικεντρώνει την ανάλυση στην προβληματική των φορέων ως υποκειμένων, επιχειρώντας να αποδείξει τη σχέση κρατικής και ταξικής

⁴⁰⁹ Βλ. ό.π., σελ. 179-183, για τη συνολική κριτική που ο Πουλαντζάς ασκεί σε συγγραφείς, όπως οι Galbraith, Dahrendorf, Bourdieu, Wright Mills, ή Sweezy και Baran, οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι εκκινούν από διαφορετικές επιστημολογικές προϋποθέσεις, απηχούν στο έργο τους ένα είδος ταύτισης και συγγένειας με τις βεμπεριανές αντιλήψεις περί τάξεων.

⁴¹⁰ Ό.π., σελ. 184.

⁴¹¹ Ό.π., σελ. 187-194.

εξουσίας διαμέσου της κοινότητας της φυσικής ταυτότητας και της ταξικής καταγωγής των φορέων της μονοπωλιακής μερίδας με τα ανώτερα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού (περίπτωση των αναλύσεων του Miliband και του ΚΚΓ). Τέτοιου είδους αναλύσεις αποκρύπτουν κατά τον Πουλαντζά το γεγονός, ότι η περίπτωση του κρατικού μηχανισμού αφορά την ύπαρξη μιας *κοινωνικής κατηγορίας*, δηλ. την ύπαρξη της *κρατικής γραφειοκρατίας*,⁴¹² που η λειτουργία της δεν ανάγεται στην ταξική καταγωγή των μελών της, ή στις φυσικές μεταξύ τους σχέσεις, αλλά στις λειτουργίες που επιτελούνται από την ίδια. Εν ολίγοις, οι φορείς των ανώτερων κλιμακίων του κρατικού μηχανισμού, οι οποίοι σε γενικές γραμμές προέρχονται από την αστική τάξη – ενώ τα μεσαία και κατώτερα κλιμάκια από τη μικροαστική - ανήκουν στην αστική τάξη, όχι λόγω της ταξικής τους προέλευσης, αλλά διότι αντικειμενικά *«έχουν τη διεύθυνση των λειτουργιών του κράτους στην υπηρεσία του κεφαλαίου»*.⁴¹³ Η θέση αυτών των φορέων υπόκειται στις αντιθέσεις και τις καταταμήσεις της κυρίαρχης τάξης, έτσι ώστε να αναπαράγονται στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών και οι αντιθέσεις του συνασπισμού εξουσίας. Ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, λόγω του ρόλου των κρατικών μηχανισμών στην αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και των σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, οι ιδεολογικο-πολιτικοί παράγοντες παίζουν έναν 'ιδιαίτερο' ρόλο (χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται επακριβώς το σε τι συνίσταται η ιδιαιτερότητά τους), καθώς ρυθμίζουν την τοποθέτηση αυτών των φορέων στη συνολική άσκηση της νόμιμης εξουσίας, της φυσικής καταστολής κ.ο.κ.

4. Η ανάλυση της μικροαστικής τάξης, στο σύγχρονο καπιταλισμό

Εάν στην ανάλυση της αστικής τάξης η ιδεολογική διάσταση του ταξικού της προσδιορισμού σχεδόν αγνοήθηκε, ακριβώς επειδή το περιεχόμενο της ταξικής της συνείδησης εξ' υπαρχής θεωρήθηκε ως παράγωγο της ανάγκης διατήρησης των 'αντικειμενικών' της συμφερόντων, ως έκφραση μιας δεδομένης, προσυγκροτημένης κοσμοθεώρησης, ο

⁴¹² Ο.π., σελ. 190.

⁴¹³ Ο.π., σελ. 192.

Πουλαντζάς επανέρχεται στο πρόβλημα της ιδεολογίας, αυτή τη φορά μέσα από την οριοθέτηση των κριτηρίων ταξικού προσδιορισμού της μικροαστικής τάξης. Έχοντας στα προηγούμενα έργα του αναλύσει το φαντασιακό περιεχόμενο της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας, ειδικά στο στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, καθώς και την αλληλεπίδραση των ταξικών ιδεολογιών στα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης, επικεντρώνεται τώρα στο ρόλο της ιδεολογίας κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής των κυριαρχούμενων τάξεων, στο εσωτερικό των ίδιων των μηχανισμών. Ειδικότερα, θεωρεί ότι η πολιτικο-ιδεολογική διάσταση των μηχανισμών και του Κράτους, ανακτά πλήρως τη σημασία της στην περίπτωση της συγκρότησης της μικροαστικής τάξης. Τίθενται μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ερωτήματα που αφορούν τη φύση και την κατάστασή της, τα κριτήρια του δομικού της προσδιορισμού, τη θέση της στις σχέσεις κυριαρχίας-υποταγής, αλλά και τη φύση των διαδικασιών αναπαραγωγής της μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Στόχος του Πουλαντζά ήταν να προσδιορίσει την ιδιαιτερότητα της μικροαστικής τάξης, ως *τάξης* και όχι ως 'ομάδας' ή 'στρώματος' εκτός των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, που οργανώνονται και ρυθμίζονται εντός των σχέσεων παραγωγής. Και αυτό, σε αντιδιαστολή με μία σειρά αντιλήψεων που θα της αρνούσαν την απόδοση ενός ιδιαίτερου ταξικού προσδιορισμού, απέναντι στις δύο βασικές τάξεις των κεφαλαιοκρατικών σχηματισμών.⁴¹⁴ Εκτός λοιπόν από την κριτική των θεωρήσεων εκείνων, που αναφέρονται στη διάχυση των ταξικών συνόρων και στη μετατροπή των μετα-βιομηχανικών κοινωνιών σε κοινωνίες των 'υπηρεσιών' ή της κατανάλωσης⁴¹⁵, ο Πουλαντζάς ασκεί κριτική και στις απόψεις, που θεωρούν είτε ότι η μικροαστική τάξη αφομοιώνεται από την αστική, είτε αντιθέτως, ότι αφομοιώνεται από την εργατική (Wt. Mills)⁴¹⁶ κι ακόμα, στην επίσημη αντίληψη του PCF, περί της ύπαρξης των 'ενδιάμεσων μισθωτών στρωμάτων'. Σε σχέση με τις θέσεις του PCF, ο Πουλαντζάς επιμένει ότι το να υποστηρίζεται πως *«υπάρχουν 'κοινωνικές ομάδες' έξω από τις τάξεις, αλλά μέσα στην πάλη των τάξεων, δεν έχει κανένα απολύτως*

⁴¹⁴ Βλ. ό.π., σελ. 195-201.

⁴¹⁵ Ο.π., σελ. 196.

⁴¹⁶ Βλ. E.Olin Wright, *Class, Crisis and the State*, New Left Books, Λονδίνο 1978.

νόημα»⁴¹⁷, ενώ ο ίδιος ευθυγραμμίζεται πλήρως με την κλασσική μαρξιστική αντίληψη, για την οποία «ο χωρισμός σε τάξεις αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς όλης της κλιμάκωσης των κοινωνικών διαφοροποιήσεων»⁴¹⁸. Κι αυτό σε αντίθεση με ό,τι ισχύει για τη βεμπεριανή θεώρηση, που δέχεται την ύπαρξη ‘καταστατικών ομάδων’, εκτός των ορίων των κοινωνικών τάξεων, ενώ παράλληλα αμφισβητεί, το αναπόφευκτο της ταξικής σύγκρουσης και δράσης.

Για τον Πουλαντζά ήταν εξαιρετικά σημαντικό, να οριστούν επακριβώς τα όρια εκείνα που διαχωρίζουν τη μικροαστική τάξη από την εργατική, επειδή κάτι τέτοιο θα εξυπηρετούσε στην ακριβή εγχάραξη των πολιτικών συμμαχιών, κυρίως ανάμεσα σε αυτά τα νέα στρώματα της μικροαστικής τάξης και τη «μόνη συνεπή μέχρι τα άκρα επαναστατική τάξη»⁴¹⁹. Απώτερος στόχος θα ήταν, η δημιουργία «μιας σωστής βάσης»⁴²⁰ για μια λαϊκή συμμαχία, που θα λάμβανε σοβαρά υπόψιν της στην πολιτική της και στους στρατηγικούς της στόχους, τις πραγματικές διαφορές των ταξικών συμφερόντων ανάμεσα σε αυτές τις ‘εν δυνάμει’ σύμμαχες τάξεις. Εξίσου σημαντικό θα ήταν, το να προσδιοριστούν οι παράγοντες εκείνοι, που κάνουν τους φορείς της μικρής παραγωγής και ιδιοκτησίας να τοποθετούνται στο ίδιο κοινωνικό σύνολο με τους μισθωτούς και με φορείς τόσο ετερόκλητους μεταξύ τους - όπως οι μηχανικοί και οι τεχνικοί που συμμετέχουν στην παραγωγή, οι υπάλληλοι του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα, οι εργαζόμενοι στη σφαίρα της κυκλοφορίας, των υπηρεσιών, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι επιστήμονες κ.ο.κ.

Προκειμένου να καθοριστούν οι παράγοντες που διαφοροποιούν τα νέα μισθωτά στρώματα⁴²¹ από την εργατική τάξη, ο Πουλαντζάς ανασύρει από το έργο του Marx τη διάκριση παραγωγικής/μη-παραγωγικής εργασίας, με σκοπό να τη χρησιμοποιήσει ως αναλυτικό εργαλείο, ώστε να προσδιορίσει στο οικονομικό επίπεδο, τη θέση τους και το ρόλο τους μέσα στις σχέσεις παραγωγής. Το ζήτημα της συγκεκριμένης διαίρεσης είναι αρκετά σύνθετο, και η επεξεργασία του δεν εμπίπτει στα όρια της παρούσας

⁴¹⁷ Ο.π., σελ. 204.

⁴¹⁸ Ο.π., σελ. 201.

⁴¹⁹ Ο.π., σελ. 207.

⁴²⁰ Ο.π., σελ. 206.

⁴²¹ Ο Πουλαντζάς ελάχιστα ασχολείται με το ρόλο της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, καθώς τη θεωρεί σχεδόν ‘καταδικασμένη στον αφανισμό’, ό.π., σελ. 212.

εργασίας, ωστόσο θα επιχειρήσουμε με συνοπτικό τρόπο να αναφερθούμε στη ουσία του.⁴²²

Το κύριο επιχείρημα του Πουλαντζά συνίσταται στο ότι «στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, παραγωγική εργασία είναι εκείνη που παράγει άμεσα υπεραξία, που αξιοποιεί το κεφάλαιο και που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο».⁴²³ Πράγματι, στο *Κεφάλαιο* ο Marx σημειώνει: «Παραγωγικός είναι μόνο ο εργαζόμενος που παράγει εργασία για τον καπιταλιστή, δουλεύοντας με αυτόν τον τρόπο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου» και λίγο παρακάτω: «Επομένως, η έννοια του παραγωγικού εργαζόμενου συνεπάγεται, [...] μια συγκεκριμένη κοινωνική σχέση παραγωγής, μια σχέση η οποία γεννήθηκε ιστορικά και που σφραγίζει τον εργαζόμενο ως άμεσο μέσο δημιουργίας υπεραξίας».⁴²⁴ Άρα, εάν η παραγωγή υπεραξίας είναι, όπως θεωρεί ο Marx, η βάση της καπιταλιστικής παραγωγής, τότε μόνο η εργασία που παράγει υπεραξία μπορεί να θεωρείται παραγωγική. Αντιθέτως, ως μη-παραγωγική θεωρείται η εργασία, η οποία δεν παράγει υπεραξία, που τα προϊόντα της ανταποκρίνονται στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών, ενώ η ίδια ανταλλάσσεται με εισόδημα.⁴²⁵ Μέσα σε αυτό το γενικό χαρακτήρα της παραγωγικής εργασίας, ο Πουλαντζάς συνυπολογίζει μια επιπλέον παράμετρο, εκείνη που αφορά τον υλικό της χαρακτήρα. Πάνω σε αυτό το σημείο οι διατυπώσεις του Marx είναι αρκετά διφορούμενες και οι γνώμες ανάμεσα στους μελετητές δίστανται.⁴²⁶ Ο Πουλαντζάς, θεωρεί (μαζί με τον Mandel και αντίθετα από τον E.O.Wright), ότι η εργασία που παράγει υπεραξία είναι η υλική παραγωγική διαδικασία κι επομένως, παραγωγικοί εργαζόμενοι θα είναι αυτοί, που «η εργασία τους συγκεκριμενοποιείται σε εμπορεύματα, σε υλικό πλούτο». Αποκλείει κατ' αυτόν τον τρόπο από την έννοια του παραγωγικού εργαζόμενου –δηλ. της εργατικής τάξης – όσους δεν συμμετέχουν στην υλική παραγωγική

⁴²² Είναι γνωστό ότι η διάκριση παραγωγικής/μη-παραγωγικής εργασίας οφείλεται στον Adam Smith και τους Φυσιοκράτες. Αν και οι δεύτεροι εισηγήθηκαν τη συγκεκριμένη έννοια, ο Smith απέρριψε τη βασική τους ιδέα ότι η πηγή της παραγωγικότητας προέρχεται αποκλειστικά από την καλλιέργεια της γης και υποστήριξε ότι το βασικό κριτήριο της παραγωγικής εργασίας, συνίσταται στο ότι παράγεται ένα πλεόνασμα αξίας, που παίρνει τη μορφή υλικού εμπορεύματος. Βλ.: A. Smith, *The Wealth of Nations*, The Modern Library, N. Υόρκη, σελ. 314-315.

⁴²³ CSC, σελ 214.

⁴²⁴ *Das Kapital*, τ. I, σελ. 557.

⁴²⁵ Βλ. D. Mc Lellan, 'Capital and Labour as Productive and Unproductive', στο *Marx's Grundrisse*, Paladin, σελ. 93-99.

⁴²⁶ Βλ. σχετικά, το άρθρο του Peter Meiksins, «Productive and Unproductive Labor and Marx's Theory of Class», *Review of Radical Political Economics*, τχ. 13, n.3, Φθινόπωρο 1981, σελ. 32-42.

διαδικασία. Επομένως, παρά το ότι το κεφάλαιο στις σύγχρονες συνθήκες παρεμβαίνει παντού, γενικεύοντας τη μισθωτή σχέση στη διαδικασία της εργασίας, από αυτό, κατά τον Πουλαντζά, δεν έπεται ότι όλοι οι μισθωτοί μετατρέπονται σε παραγωγικούς εργαζόμενους. Έτσι, ως μη-παραγωγικοί θα εκλαμβάνονται οι μισθωτοί που δε συμμετέχουν άμεσα στην παραγωγή υπεραξίας, - δηλ. όσοι εργάζονται στη σφαίρα κυκλοφορίας του κεφαλαίου ή όσοι συμβάλλουν στη ρευστοποίηση υπεραξίας (εργαζόμενοι στο εμπόριο, στις τράπεζες, τις ασφάλειες, το μάρκετινγκ) όπως και όσοι εργάζονται στον τομέα των υπηρεσιών, στους κρατικούς μηχανισμούς ή την έρευνα.

Δεν εμπίπτει στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης, το να επεκταθούμε περαιτέρω στην ανάλυση των παραγόντων που καθορίζουν τη θέση των φορέων των κοινωνικών τάξεων στο επίπεδο του οικονομικού τους προσδιορισμού. Θα μπορούσαμε ωστόσο να σημειώσουμε, ότι η εν λόγω διάκριση δημιουργεί, ως κριτήριο οριοθέτησης των κοινωνικών τάξεων, περισσότερα προβλήματα από όσα ενδεχομένως επιλύει. Πέρα από το γεγονός ότι οι διατυπώσεις του ίδιου του Marx ενέχουν σε πολλές περιπτώσεις αμφισημίες, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η συγκεκριμένη διαίρεση εκλαμβάνεται από τον ίδιο ως ένα τέτοιο κριτήριο. Δεν είναι βέβαιο επί παραδείγματι, ότι η εν λόγω διάκριση θα έπρεπε να έχει, στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής ανάλυσης των κοινωνικών διαιρέσεων, έναν αποφασιστικότερο ρόλο στον ταξικό οικονομικό προσδιορισμό από το γεγονός ότι, ομάδες μισθωτών που δεν θα περιλαμβάνονται στον κλασσικό ορισμό της εργατικής τάξης, είναι εντελώς διαχωρισμένες από τα μέσα εργασίας, υπακούοντας σε σχέσεις εξουσίας, σε πειθαρχίες, που εμφανίζονται ως 'εξορθολογισμός' της παραγωγής και ακόμη, ότι σε πολλές περιπτώσεις είναι δυνατόν να αποδειχθεί ότι παράγουν υπεραξία. Επιπλέον, το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, όπως το αντιλαμβάνεται ο Marx, θεμελιώνεται πάνω στις σχέσεις και το χαρακτήρα της εκμετάλλευσης, η οποία δεν ταυτίζεται με την παραγωγική ή μη-παραγωγική εργασία, αλλά εκτείνεται σε ολόκληρο το εύρος του κύκλου παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Ας έλθουμε όμως στο ζήτημα του πολιτικο-ιδεολογικού προσδιορισμού, που μας αφορά άμεσα.

Γνωρίζουμε ότι ο Πουλαντζάς περιλαμβάνει στον ταξικό δομικό προσδιορισμό, όχι μόνο τις οικονομικές σχέσεις των φορέων της παραγωγής, αλλά και τις πολιτικο-ιδεολογικές τους σχέσεις, όπως διαμορφώνονται στο εσωτερικό των μηχανισμών, από την επιχείρηση-οικονομικό μηχανισμό, ως τους κρατικούς, ιδεολογικούς ή κατασταλτικούς μηχανισμούς. Πιο συγκεκριμένα, ο παράγοντας που άμεσα σχετίζεται με τους πολιτικούς και ιδεολογικούς όρους καθορισμού των τάξεων είναι ο *κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας*. Μέσα στον *κοινωνικό καταμερισμό*, που κατά την εργασιακή διαδικασία δεσπόζει πάνω στον τεχνικό, εντοπίζεται από τον Πουλαντζά ο παράγοντας που διαμορφώνει και χαρακτηρίζει τις *πολιτικές σχέσεις* στο εσωτερικό της καπιταλιστικής επιχείρησης. Ο καταμερισμός της εργασίας δεν αφορά την τεχνική διαδικασία, αλλά μια μορφή συνάρθρωσης των *σχέσεων εκμετάλλευσης* μεταξύ των ‘φορέων’ των κοινωνικών σχέσεων. Επομένως, η διευθυντική και εποπτική εργασία ως μέρος μιας κοινωνικά συνδυασμένης διαδικασίας, που αφορά όχι μόνο την παραγωγή προϊόντων καθεαυτή αλλά και την παραγωγή υπεραξίας μέσα στο πλαίσιο εκμετάλλευσης που επιβάλλει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, συνιστά τον τρόπο *«άμεσης αναπαραγωγής, μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, των πολιτικών σχέσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατικής και εργατικής τάξης»*.⁴²⁷ Επί παραδείγματι, στο εσωτερικό της καπιταλιστικής επιχείρησης οι αρχιεργάτες και οι επόπτες της παραγωγής ασκούν εξουσίες που απορρέουν από τη θέση του κεφαλαίου, αλλά δεν ταυτίζονται με αυτό. Πρόκειται για κατώτερους εκτελεστές, - και όχι για τους ‘μάνατζερς’ που κατέχουν μέρος της οικονομικής κυριότητας – οι οποίοι είναι και οι ίδιοι εκμεταλλεζόμενοι, καθώς παράγουν υπερεργασία. Εντούτοις, ο Πουλαντζάς δε θεωρεί ότι περιλαμβάνονται στην εργατική τάξη, γιατί οι εξουσίες που απορρέουν από τη θέση τους στην παραγωγή υπερέχουν στον ταξικό τους προσδιορισμό. Εν ολίγοις, «ο δεσποτισμός του εργοστασίου είναι ο τύπος των πολιτικών σχέσεων στη διευρυνόμενη αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων, μέσα στον ίδιο το χώρο όπου δημιουργούνται οι σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης»⁴²⁸

⁴²⁷ CSC, σελ.231.

⁴²⁸ Ο.π., σελ.232-233.

Σε σχέση με το ζήτημα των ιδεολογικών σχέσεων, ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι αρθρώνονται γύρω από τη διαίρεση χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας. Η διάκριση αυτή, που δεν μπορεί να ταυτιστεί με το διαχωρισμό παραγωγικής/μη-παραγωγικής εργασίας, είναι κατά τον Πουλαντζά ιδιαίτερος σημαντική, καθώς αποτελεί «τη συμπυκνωμένη έκφραση της συνάφειας των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων...στη συνάρθρωσή τους με τις σχέσεις παραγωγής...».⁴²⁹ Η αποστέρηση του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής και η εμφάνιση του συλλογικού παραγωγικού εργαζόμενου, που αποτελεί το προϊόν της ευρείας κοινωνικοποίησης των εργασιακών διαδικασιών στον καπιταλισμό, βαθαίνει σύμφωνα με τον Πουλαντζά τη διάκριση χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας. Αντί δηλ. η κοινωνικοποίηση της εργασίας να διευρύνει - σύμφωνα με ορισμένες αναλύσεις, όπως αυτές του PCF - τα όρια της εργατικής τάξης, μέχρι του σημείου του να περιλαμβάνει ακόμη και τους επιστήμονες, ως μέρος του συλλογικού εργαζόμενου-αντιθέτως, διευρύνει το χάσμα ανάμεσα στους φορείς της διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, δημιουργώντας ανάμεσά τους μια βαθύτατη αντίθεση.⁴³⁰ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η επιστήμη, η γνώση και η τεχνική ενσωματώνονται σε ένα ενιαίο σύστημα, το οποίο τίθεται στην υπηρεσία της καπιταλιστικής παραγωγής, οι δε εφαρμογές τους συνυφαίνονται με κάθε είδους ιδεολογικές πρακτικές και υλοποιούνται σε αυτές, ως πλήρως εργαλειοποιημένη γνώση που λειτουργεί σε ώσμωση με τον κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο. Ο Πουλαντζάς θεωρεί τους μηχανικούς και τους τεχνικούς ως τα «στηρίγματα της αναπαραγωγής των ιδεολογικών σχέσεων μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία».⁴³¹ Κατά την άποψή του, συντελούν στη διαίριση των ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, διαμέσου της διατήρησης της συγκεκριμένης σχέσης με τη γνώση και την επιστήμη, μιας σχέσης που καθιερώνει και αναπαράγει το *μονοπώλιο της γνώσης*, δηλ. τον αποκλεισμό εκείνων που 'υποτίθεται ότι δεν γνωρίζουν'-των άμεσων εργαζομένων- από αυτήν. Πέρα όμως και από την παραγωγική διαδικασία καθεαυτή, ο εξορθολογισμός της κυριαρχίας, που λαμβάνει χώρα μέσω της κατοχής της γνώσης και του

⁴²⁹ Ο.π., σελ.237.

⁴³⁰ Βλ. ό.π.,σελ. 235-239.

⁴³¹ Ο.π., σελ. 240.

διαχωρισμού διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, εκτείνεται και στο εσωτερικό του ίδιου του αστικού κράτους. Ο Πουλαντζάς σημειώνει, ότι ήδη από το στάδιο μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, η πολιτική εκλαμβάνεται ως είδος επιστημονικής τεχνικής - χαρακτηριστικά στον Machiavelli, στον T. More ή αργότερα στον Montesquieu κλπ.- αλλά και μετέπειτα, στο στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, όταν η κυρίαρχη νομικο-πολιτική ιδεολογία συγκροτείται ως είδος «ορθολογικής επιστημονικής πρακτικής».⁴³² Εδώ το Κράτος, αποκρύπτοντας το ρόλο του στη διατήρηση και διαίωση της κυριαρχίας, εμφανίζεται να εφαρμόζει επιστημονικές τεχνικές μέσα στο πλαίσιο αντικειμενικά αναγκαίων στρατηγικών, να χρησιμοποιεί υπολογιστικές τακτικές θεμελιωμένες σε ένα ήθος εργαλειακό και να μετατρέπεται σταδιακά, απ' άκρου εἰς άκρον στο όργανο μιας απολύτως ορθολογικής γραφειοκρατικοποιημένης διοίκησης.⁴³³

Τέλος, σε ό,τι αφορά τους μηχανικούς και τους τεχνικούς της παραγωγής, ο Πουλαντζάς θεωρεί ότι, καθώς επιτελούν εποπτική και διευθυντική εργασία, εμπλέκονται κατά τη διαδικασία παραγωγής σε σχέσεις εξουσίας- πολιτικές σχέσεις, οι οποίες βρίσκουν τη νομιμοποίησή τους στην ιδεολογικοποιημένη τους σχέση με τη γνώση, δηλ. στην κατοχή μια τεχνικής κατάρτισης, που κατοχυρώνει το διαφορισμό τους από τους 'χειρώνακτες' άμεσους παραγωγούς. Επομένως, εάν αυτή η κατηγορία των εργαζομένων δεν ανήκει στην εργατική τάξη είναι, όχι γιατί δεν αποτελεί μέρος του συλλογικού παραγωγικού εργαζομένου, αλλά γιατί με τη θέση που οι φορείς της κατέχουν στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, πραγματοποιούν και αναπαράγουν πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, μέσα στον οικονομικό μηχανισμό της επιχείρησης. Συγχρόνως όμως και σε αντίθεση με τα παραπάνω, εντάσσονται και οι ίδιοι στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, βρίσκονται δηλ. από πολιτική άποψη σε μια «θέση υποταγής... και τους επιβάλλονται οι σκοποί της μονοπωλιακής παραγωγής»⁴³⁴, ενώ παράλληλα υφίστανται τις συνέπειες του διαχωρισμού διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, στο εσωτερικό της

⁴³² Ο.π., σελ. 242.

⁴³³ Βλ. Habermas, *La technique et la science comme idéologie*, Gallimard, Παρίσι, 1973, σελ. 100-107.

⁴³⁴ CSC, σελ.252.

ίδιας της διανοητικής εργασίας. Υπόκειται εν ολίγοις, στο μονοπώλιο της γνώσης που κατέχουν οι ανώτερες, διευθυντικές βαθμίδες του κεφαλαίου.

Από τα παραπάνω προκύπτει, πως σε ό,τι αφορά την ‘νέα μικροαστική τάξη’, σημαντικό ρόλο στον ταξικό προσδιορισμό παίζει, όχι η θέση που οι ίδιοι οι φορείς κατέχουν δομικά μέσα στο πεδίο των οικονομικών σχέσεων, αλλά οι πολιτικο-ιδεολογικές διαφοροποιήσεις που επιβάλλονται από την κυρίαρχη ιδεολογία του ΚΤΠ, όπως εκδηλώνονται μέσα από τη διαίρεση ανάμεσα σε διανοητική και χειρωνακτική εργασία. Γίνεται επομένως φανερό, ότι ο Πουλαντζάς στο *ΚΤΣΚ* δεν περιορίζεται στο να δηλώνει πως οι τάξεις, πέρα από τις οικονομικές παραμέτρους που τις προσδιορίζουν, καθορίζονται και από πολιτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, αλλά ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι πολιτικο-ιδεολογικές διαιρέσεις αποβαίνουν καθοριστικές για τον ταξικό διαφορισμό. Αυτές οι ίδιες διαιρέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο και για τα άλλα σύνολα της μικροαστικής τάξης, τα οποία λόγω της θέσης τους στο πεδίο των οικονομικών σχέσεων, αποκλείονται από την εργατική τάξη. Ασφαλώς, η διανοητική εργασία δεν επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο το κάθε σύνολο. Επί παραδείγματι, η θέση των διανοουμένων, ως κοινωνική κατηγορία με ειδικό ρόλο στην επεξεργασία των ‘ταξικών ιδεολογιών’ είναι διαφορετική στο εσωτερικό του διαχωρισμού διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, από τη θέση των δημοσίων υπαλλήλων, ή των όσων εργάζονται στο εμπόριο ή τις υπηρεσίες. Ο Πουλαντζάς κάνει μια αναφορά- η οποία παραπέμπει και στις αντίστοιχες αναλύσεις του Bourdieu⁴³⁵ - στις διαφοροποιήσεις που αναδύονται στο εσωτερικό της διανοητικής εργασίας, μέσα από την εισαγωγή και την ιδιοποίηση από ορισμένες μερίδες, ενός ορισμένου τελετουργικού, μιας σειράς συμβολικών κανόνων, την υιοθέτηση μιας ειδικής ‘ορθής’, ‘επεξεργασμένης’ γλώσσας ή την κατοχή ορισμένων δεξιοτήτων. Πρόκειται για τεχνικές που παγιώνουν το διαχωρισμό από τις ‘λαϊκές’ τάξεις και τείνουν να αναπαράγονται ως αυτονόητες, αντικειμενικές σχέσεις κυριαρχίας και δύναμης. Με τον τρόπο αυτό, μέσα στο ίδιο το πεδίο της διανοητικής εργασίας εμφανίζονται ‘εσωτερικά

⁴³⁵ Βλ. επί παραδείγματι, στη συλλογή των άρθρων : P. Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L' économie des échanges linguistiques*, Fayard, 1982.

σχίσματα' για την νέα μικροαστική τάξη, που κατά τον Πουλαντζά είναι κυρίως 'ιεραρχικά' και όχι σχίσματα 'κυριαρχίας'.⁴³⁶

Με κριτήριο τη μορφή εκμετάλλευσης, τη διαίρεση ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη-παραγωγική εργασία, καθώς και τη διαίρεση διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, ο Πουλαντζάς επεκτείνει την ανάλυσή του και στις υπόλοιπες μερίδες της μικροαστικής τάξης, κυρίως στον εντοπισμό των *ρηγμάτων* που πολώνουν τους φορείς της, προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση των δύο 'βασικών αντιπαρτιθέμενων' τάξεων - της αστικής τάξης και της εργατικής. Ο ακριβής προσδιορισμός των μερίδων που απαρτίζουν τη μικροαστική τάξη, δεν έχει για τον Πουλαντζά απλώς θεωρητική σημασία, αλλά πολιτική καθώς, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, στρατηγικά αποβλέπει στον εντοπισμό των 'πραγματικών' και 'αντικειμενικών δυνατοτήτων' σύναψης συμμαχιών με την εργατική τάξη. Επιπλέον, η εν λόγω κατάτμηση έχει ως στόχο να αποδείξει τον αβάσιμο χαρακτήρα απόψεων (όπως π.χ. εκείνων που εντάσσονται στο πλαίσιο της προβληματικής περί 'κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού'), οι οποίες αποκρύπτοντας τα 'ταξικά ρήγματα' της μικροαστικής τάξης, υπερτιμούν τις αντικειμενικές δυνατότητες ριζοσπαστικοποίησής της.

Αν όλες οι μερίδες της μικροαστικής τάξης υφίστανται ανεξάρτητα από το βαθμό της την ίδια μορφή εκμετάλλευσης (απόσπαση υπερεργασίας, στα πλαίσια της μη-παραγωγικής εργασίας) οι διαφορές ανάμεσά τους αφορούν τον πολιτικο-ιδεολογικό προσδιορισμό και συγκεκριμενοποιούνται μέσα από το πλαίσιο της διαίρεσης διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας. Ως πρώτη μερίδα των μη-παραγωγικών μισθωτών με πόλωση *προς την εργατική τάξη*, θεωρούνται οι μισθωτοί βάσης στον τομέα του εμπορίου, όπως και οι κατώτεροι υπάλληλοι ορισμένων υπηρεσιών.⁴³⁷ Οι ομάδες αυτές θεωρείται ότι από την άποψη των γνώσεων και της αναπαραγωγής ενός 'συμβολικο-ιδεολογικού κεφαλαίου' προσεγγίζουν την εργατική τάξη. Η εργασία τους βρίσκεται κοντά στη χειρωνακτική εργασία- πράγμα που εκδηλώνεται στον μικρό ρόλο που γενικά παίζουν η εκπαίδευση και ο σχολικός μηχανισμός στην κατανομή τους εντός των ορίων της τάξης τους, ενώ κινούνται στο περιθώριο της γραφειοκρατικής ιεραρχίας και συνακόλουθα υφίστανται

⁴³⁶ CSC, σελ.276.

⁴³⁷ Ο.π., σελ.327.

έναν αρκετά υψηλό βαθμό καταπίεσης. Παράλληλα, παρουσιάζουν περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας και από οικονομική άποψη, κινούνται σε ένα μισθολογικό-ιεραρχικό φάσμα σχετικώς περιορισμένο, προσεγγίζοντας και από αυτή την άποψη την εργατική τάξη.⁴³⁸

Η δεύτερη μερίδα περιλαμβάνει τους κατώτερους υπαλλήλους των δημόσιων και ιδιωτικών γραφειοκρατικοποιημένων τομέων.⁴³⁹ Εδώ, η πλευρά της διανοητικής εργασίας έχει μεγαλύτερο βάρος. Οι δυνατότητες προαγωγής και σταδιοδρομίας είναι μεγαλύτερες. Η μερίδα αυτή χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα, ενώ ο ρόλος της εκπαίδευσης και του σχολικού μηχανισμού εμφανίζεται πιο ενισχυμένος. Παράλληλα όμως με τα παραπάνω, οι εργαζόμενοι αυτοί που ανήκουν στην πραγματικότητα στα χαμηλότερα στρώματα της γραφειοκρατίας, δημόσιας ή ιδιωτικής, υφίστανται τις συνέπειες της διαίρεσης του ίδιου του πεδίου της διανοητικής εργασίας : θίγονται από τον τεμαχισμό, την τυποποίηση και τη συνακόλουθη απειδίκευση της εργασίας, από την ύπαρξη και ενίσχυση των αυταρχικών σχέσεων στο πεδίο της γραφειοκρατικής ιεραρχίας, από τη συνολική υποτίμηση της διανοητικής εργασίας και την ανεργία.⁴⁴⁰ Τέλος, ο Πουλαντζάς αναφέρεται ειδικά στους κατώτερους δημοσίους υπαλλήλους και τους κατώτερους τεχνικούς και μηχανικούς της παραγωγής, καθώς και στις δύο περιπτώσεις, οι φορείς τους τείνουν να υποτάσσονται και να αναπαράγουν την εσωτερική ιδεολογία των μηχανισμών, στους οποίους εντάσσονται - τον κρατικό γραφειοκρατικό οι πρώτοι και τον οικονομικό οι δεύτεροι.⁴⁴¹

Οι παραπάνω ταξινομήσεις, που αφορούν τον επιμερισμό των μερίδων της μικροαστικής τάξης σύμφωνα με την τοποθέτησή τους στην εσωτερική κλιμάκωση του πεδίου της διανοητικής εργασίας δεν ακυρώνουν, κατά τον Πουλαντζά, το γεγονός της ύπαρξης μιας ιδεολογικής βάσης σε μεγάλο βαθμό κοινής, τόσο για το σύνολο της νέας, όσο και για το σύνολο της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Την κριτική της αντίληψης των ιδεολογικών υποσυνόλων ως παραδειγματικών νοηματικών ενοτήτων,

⁴³⁸ Βλ. ό.π., σελ.327-333.

⁴³⁹ Ο.π., σελ. 333.

⁴⁴⁰ Βλ.ό.π., σελ. 334-335.

⁴⁴¹ Ο.π., σελ. 337-338.

συνδεδεμένων με τη θέση που κατέχουν οι φορείς στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, την αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αυτό που στην προκειμένη περίπτωση θα επισημαίναμε, είναι ο συσχετισμός ανάμεσα στη δομή των εργασιακών σχέσεων, δηλ. της θέσης των συνόλων των φορέων στην εργασιακή διαδικασία, με τις μορφές συνείδησης που αναπτύσσουν και συνακόλουθα με ένα συγκεκριμένα δομημένο μοντέλο δράσης. Εν ολίγοις, η θέση στη δομή της εργασίας - όπως άλλωστε ισχύει και για το σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης - παρουσιάζεται ως συστατική της συνείδησης. Μέσα από τη γνώση αυτής της θέσης μπορούμε να αντλούμε πληροφορίες για τα κίνητρα και τις συμπεριφορές των φορέων και συγχρόνως να αναμένουμε καθορισμένες και οριοθετημένες μορφές δράσης. Ποια είναι όμως αυτά τα στοιχεία που διαμορφώνουν τα ιδεολογικά υποσύνολα της μικροαστικής τάξης (παραδοσιακής και νέας), στοιχεία που κατά συνέπεια θα επάγουν μια αντίστοιχη πολιτική στάση ;

Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει, ότι τα μικροαστικά υποσύνολα δεν θα πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως συνεκτικά συγκροτημένα σύνολα εννοιών αλλά κυρίως, ως μορφοποιημένες, ιδεολογικά επενδυμένες πρακτικές, οι οποίες διαπερνώνται από τις αντιπαρατιθέμενες ιδεολογίες της αστικής και της εργατικής τάξης : *«το μικροαστικό ιδεολογικό υποσύνολο συνιστά ένα ιδιαίτερο πεδίο μάχης, μεταξύ της αστικής και της εργατικής ιδεολογίας, αλλά με την παρέμβαση καθαρά μικροαστικών στοιχείων»*⁴⁴², τοποθετείται δηλ. ανάμεσα στην ιδεατή ταυτότητα των δύο κύριων ιδεολογικών υποσυνόλων. Ωστόσο, είναι δυνατόν να διακρίνει κανείς ορισμένα κύρια και σταθερά γνωρίσματα τα οποία, όπως παρατηρούμε, παρά τη διαφορετική ιστορική συγκυρία και τις διαφορές στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά από τα αντίστοιχα ιδεολογικά γνωρίσματα της γερμανικής ή της ιταλικής μικροαστικής τάξης, στις συνθήκες του φασισμού. Πρόκειται επομένως : α) για μια *‘αντικαπιταλιστική’ ιδεολογική στάση*. Η εκμετάλλευση βιώνεται μέσω της συμπίεσης των μισθών, εξ ου και τα αιτήματα που αφορούν την ανακατανομή των εισοδημάτων, όπως και την ορθολογικότερη οργάνωση της μισθολογικής ιεραρχίας. Η ανασφάλεια εκδηλώνεται εδώ μέσω ενός είδους *‘φетиχισμού’* του χρήματος,

⁴⁴² Ο.π., σελ. 297.

ενώ ο μικροαστικός ατομικισμός ωθεί κυρίως σε κορπορατιστικές μορφές συνδικαλιστικού αγώνα. β) *Για την αμφισβήτηση του διαχωρισμού διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας.* Εκφράζεται ένα είδος αριστερού τεχνοκρατισμού, ο οποίος σύμφωνα με τον Πουλαντζά προκύπτει από το αίτημα αποσύνδεσης της διανοητικής εργασίας από το κέρδος. Εμφανίζονται νέες μορφές εξέγερσης ενάντια στην γραφειοκρατικοποίηση, όπως και μορφές αντιαυταρχισμού, μέσα από τις οποίες όμως δεν εκφράζεται μια βαθύτερη αμφισβήτηση, ενώ στον αντίποδα αυτού του φαινομένου και συμπληρωματικά με αυτό, εκδηλώνονται τάσεις προσαρμογής, υποταγής και πειθαρχίας στις κάθε είδους ιεραρχίες. γ) Για μια ιδεολογική πλευρά που συνδέεται με το *‘μύθο της κοινωνικής προαγωγής’* και στην οποία ιδιαίτερο ρόλο επιτελεί ο σχολικός μηχανισμός. Συνυπάρχει με διάφορες αντιλήψεις περί *‘αξιοκρατίας’*, καθώς και με το αίτημα ανανέωσης των ελίτ, μέσω της προαγωγής των *‘ικανότερων’* στα ανώτερα κλιμάκια των μηχανισμών. δ) Για το *φетиχισμό της εξουσίας*, που περιλαμβάνει, όχι μόνο την αντίληψη ενός ουδέτερου κράτους που θα αντιπροσωπεύει το γενικό συμφέρον και την κρατολατρεία, αλλά και την επίκληση ενός Κράτους ισχυρού, γεγονός που παραπέμπει σε μορφές κοινωνικού καισαρισμού. Πρόκειται για στάσεις που αφενός συνδέονται με τη συμμετοχή της μικροαστικής τάξης στις γραφειοκρατικές ιεραρχίες και τον κρατικό μηχανισμό και αφετέρου, με τη συνακόλουθη ταύτισή της με αυτόν, καθώς το Κράτος θεωρείται ως ένα βαθμό ο νόμιμος πολιτικός της εκφραστής. ε) Πρόκειται τέλος, για ιδιαίτερες μορφές εξέγερσης που αντιστοιχούν στο μικροαστικό ατομικισμό και που συνδέονται με το *‘μικροαστικό αναρχισμό’* ή τον *‘υπεραριστερισμό’*.⁴⁴³

Αντίστοιχα, στην περίπτωση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και παρά την ανομοιογένεια των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στην ίδια και την νέα μικροαστική τάξη, στο επίπεδο της ιδεολογίας κάνουν την εμφάνισή τους σχεδόν παρόμοια χαρακτηριστικά. Διαπιστώνουμε κι εδώ: α) μια γενική αντικαπιταλιστική στάση, χωρίς όμως τη βαθύτερη αμφισβήτηση του status quo, β) το μύθο της κοινωνικής προαγωγής, που σχετίζεται με την οικονομική απομόνωση των μικροαστών, γ) τη λατρεία

⁴⁴³Βλ. ό.π., σελ. 298-302.

του Κράτους - φετιχισμός της εξουσίας και δ) τον ενισχυμένο ρόλο που επιτελεί η οικογένεια στο πεδίο των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών, η οποία συνιστά ουσιαστικά ένα φορέα «αντίστασης σε μια ριζική μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων». ⁴⁴⁴Ως προς αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη διαφοροποιείται από την νέα μικροαστική - για την οποία τον κύριο ρόλο στην εγχάραξη των ιδεολογιών και στην αναπαραγωγή της τον επιτελεί ο σχολικός μηχανισμός.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι Πουλαντζάς αποδίδει στην νέα μικροαστική τάξη έναν τριπλό προσδιορισμό, ο οποίος συνίσταται στο ότι : 1)στο οικονομικό επίπεδο επιτελεί μη-παραγωγική εργασία, 2) στο πολιτικό επίπεδο ασκεί ρόλο εποπτείας και ελέγχου μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και 3) ως προς τον ιδεολογικό της προσδιορισμό, αυτός ορίζεται και σηματοδοτείται από το ότι στο σύνολό της υπάγεται στη διανοητική εργασία, σε θέση όμως «κυριαρχούμενη και υποδεέστερη», ⁴⁴⁵ σε σχέση με την αστική τάξη.

Τέλος, προτού προχωρήσουμε σε μια γενική αποτίμηση του τρόπου εννοιολόγησης των κοινωνικών τάξεων και πιο συγκεκριμένα, του τρόπου εννοιολόγησής τους στο επίπεδο της ιδεολογίας, θα ήταν σκόπιμο να γίνει μια ειδική μνεία, στον μηχανισμό εκείνο, που με έναν ειδικό τρόπο συμβάλλει, κατά τον Πουλαντζά, στην αναπαραγωγή του διαχωρισμού χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας - υπεύθυνης όπως είδαμε σε μεγάλο βαθμό για τη διαμόρφωση των μερίδων της νέας μικροαστικής τάξης -, στον επιμερισμό των φορέων της παραγωγής στις διάφορες κοινωνικές τάξεις και στη συνακόλουθη αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας-υποταγής. ⁴⁴⁶Ειδικότερα, με αφορμή τη δημοσίευση του βιβλίου των Baudelot-Establet, *L'École capitaliste en France* ⁴⁴⁷, στις αρχές της δεκαετίας του '70, με το οποίο οι συγγραφείς επιχειρούσαν να εξειδικεύσουν τα όσα ο Althusser είχε διατυπώσει στις θέσεις του για την 'Ιδεολογία και τους

⁴⁴⁴ Ο.π., σελ. 302-305.

⁴⁴⁵ Ο.π., σελ. 275.

⁴⁴⁶ Σχετικά με την κοινωνικο-πολιτική συγκυρία, που αποτέλεσε το πλαίσιο αναζήτησης του ειδικού ιδεολογικού ρόλου του σχολείου στη Γαλλία, από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και κατά τη δεκαετία του '70 βλ. Χ. Νούτσος, «Σχολείο και Αναπαραγωγή». Επίσης, για τον ειδικό ρόλο του σχολικού μηχανισμού στην 'κανονικοποίηση' των μαθητών : 'Ο ρόλος της σχολικής ζωής στη διαμόρφωση τύπων πολιτικής συμπεριφοράς» στην *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, 1982, σελ. 55-64.

⁴⁴⁷ Baudelot και Establet, *L'École capitaliste en France*, Maspero, 1971.

ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους⁴⁴⁸, ο Πουλαντζάς θα αναλάβει να διατυπώσει τις δικές του θέσεις για το σχολικό μηχανισμό και για τον ειδικό του ρόλο στην εκπαίδευση της νέας μικροαστικής τάξης, κάτω από μορφές που τείνουν προς το πεδίο που καλύπτει η διανοητική εργασία. Συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς θα εστιάσει την κριτική του στα ακόλουθα σημεία: α) Το γεγονός ότι οι συγγραφείς εκλαμβάνουν το σχολείο ως «*διαχωρισμένο σε δύο βασικά δίκτυα*»⁴⁴⁹, το ένα στην κατεύθυνση της διανοητικής και το άλλο στην κατεύθυνση της χειρωνακτικής εργασίας, μέσα από τα οποία αναπαράγονται οι ‘ανώτερες’ και οι ‘κατώτερες’ τάξεις αντιστοίχως, αποκρύπτει την ειδική θέση της μικροαστικής τάξης, καθώς αυτή φαίνεται να διαλύεται μέσα στο αδιαφοροποίητο σύνολο των ανώτερων ή κατώτερων τάξεων. β) Καθώς η μικροαστική τάξη εκπαιδεύεται μέσα σε μορφές που χαρακτηρίζονται από την υπεροχή της διανοητικής εργασίας, θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί, ότι υπάρχει μια ειδικά μικροαστική μορφή εκπαίδευσης, πράγμα που οι συγγραφείς δεν αντιλαμβάνονται. Τέλος, γ) οι συγγραφείς θεωρούν το σχολείο ως τον κύριο και αποκλειστικό μηχανισμό κατανομής των φορέων στις κοινωνικές τάξεις.

Αυτό που επιδιώκεται από τον Πουλαντζά, είναι να αποδείξει τον εντελώς ιδιαίτερο χαρακτήρα που παίρνει η εκπαίδευση της μικροαστικής τάξης, μέσω μιας σειράς στρατηγικών που υιοθετούνται στο εσωτερικό της δομής του σχολικού μηχανισμού. Επικεντρώνοντας κυρίως στα δίκτυα επιμερισμού των φορέων στις κοινωνικές τάξεις, σημειώνει στη βάση των στατιστικών στοιχείων που παραθέτουν οι Baudelot-Establet, τις αυξημένες δυνατότητες που έχουν τα παιδιά των μικροαστών να ακολουθήσουν τη μέση και ανώτατη εκπαίδευση, σε σχέση με τα παιδιά της εργατικής τάξης. Σε ό,τι αφορά τη φύση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, παρατηρεί ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στη γενική και την τεχνική εκπαίδευση αντιστοιχεί ουσιαστικά στο διαχωρισμό διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας και συντελεί αποφασιστικά, σε όλη την κλίμακα της εκπαιδευτικής διαδικασίας από τη πρωτοβάθμια ως την τριτοβάθμια εκπαίδευση, στο διαφορισμό των

⁴⁴⁸L. Althusser, «*Idéologie et Appareils Idéologiques de l'État, (Notes pour une Recherche)*», *La Pensée* n° 151, Ιούνιος 1970, σελ. 3-38.

⁴⁴⁹CSC, σελ. 264.

κοινωνικών τάξεων. Ως εκ τούτου, ο ρόλος που παίζει ο σχολικός μηχανισμός στη μόρφωση και την ειδίκευση είναι πολύ διαφορετικός για τα παιδιά της εργατικής τάξης απ' ό,τι για τα παιδιά των μικροαστών. Για τα πρώτα, αυτό που διδάσκεται δεν είναι κάποια 'εμπειρική', 'τεχνική' γνώση, αλλά μια διαδικασία 'κανονικοποίησης' (normalisation), υποταγής, μέσα κυρίως από την πειθαρχία και την αποδοχή της ιεραρχίας και της κυρίαρχης μορφής νόμιμου λόγου που εγκαθίσταται από τη διανοητική εργασία. Ενώ για τα δεύτερα, προωθείται η εκμάθηση τελετουργιών, συμβολικών και γλωσσικών τυπικών, που τα διαφοροποιούν, με το να τους παρέχεται μια ειδίκευση - με τους όρους του Bourdieu, ένα *πολιτισμικό* και *συμβολικό* κεφάλαιο - απέναντι στην απειδευμένη χειρωνακτική εργασία. Ο Πουλαντζάς επισημαίνει τη φανταστική πλευρά αυτής της καθολικοποίησης της διανοητικής εργασίας που συνδέεται με το 'μυστικό της γνώσης', η κατοχή του οποίου συμβάλλει στη διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής των σχέσεων κυριαρχίας-υποταγής και καταμερισμού των εξουσιών. Από την άποψη αυτή, το σχολείο με τους μηχανισμούς κατάταξης των φορέων σε κοινωνικές τάξεις δεν κάνει τίποτε άλλο, από το να θεμελιώνει και να αναπαράγει την νομιμοποίηση των κοινωνικών διακρίσεων. Ο ειδικός αυτός ρόλος του σχολικού μηχανισμού είναι ιδιαίτερος σημαντικός για τη μικροαστική τάξη, καθώς σε αντίθεση με τα παιδιά της αστικής και της εργατικής τάξης που παραμένουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία προσδεδεμένα στις τάξεις από τις οποίες προέρχονται, τα παιδιά της νέας μικροαστικής τάξης παρουσιάζουν στην εξέλιξή τους μια εντυπωσιακή κινητικότητα, συνδεδεμένη με τον εκπαιδευτικό μηχανισμό.

5. Κριτική αποτίμηση

Το σύνολο των παραπάνω αναλύσεων, μας επέτρεψε να παρακολουθήσουμε τις αλλαγές που ο Πουλαντζάς σταδιακά επέφερε στην αρχική του θεώρηση για το Κράτος, καθώς και τον τρόπο διασύνδεσής τους, αφενός με τη διαδικασία διεθνοποίησης και αφετέρου, με τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων κατά τη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Εκκινώντας από την προσπάθεια να εντοπιστούν οι μεταβολές στον οικονομικό ρόλο του Κράτους, να προσδιοριστεί η ακριβής μετεξέλιξη στη σχέση οικονομίας-πολιτικής κατά τον ύστερο καπιταλισμό, ο Πουλαντζάς μετέθεσε το κέντρο βάρους στον τρόπο που οι μηχανισμοί - οικονομικοί, πολιτικοί, ιδεολογικοί -, συσχετίζονται με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, δηλ. τις σχέσεις παραγωγής και ανέλυσε τη διαδικασία συγκρότησης και αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων, κατά τη φάση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης των μέσων της δεκαετίας του '70.

Μέσα από την πορεία των πουλαντζιανών αναλύσεων στο *ΚΤΣΚ*, οδηγούμαστε στη σταδιακή διαμόρφωση μιας θεώρησης για το Κράτος, ως ενός θεσμικού συνόλου που χαράσσει την πολιτική του, σύμφωνα με ένα σύνθετο πλέγμα αλληλεπιδράσεων, οικονομικών και πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, οι οποίες λειτουργούν ως μηχανισμοί επιμερισμού των φορέων της παραγωγής σε κοινωνικές τάξεις. Το Κράτος παρεμβαίνει σε αυτές τις σχέσεις, συγκροτώντας και διατηρώντας τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, τη διαίρεση ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη διανοητική εργασία, ρυθμίζοντας ταυτόχρονα την ενότητα του μπλοκ εξουσίας, όπως και την οργάνωση της συναίνεσης μέσω της ενστάλλαξης, που επεξεργάζονται οι μηχανισμοί του της κυρίαρχης ιδεολογίας στους φορείς της παραγωγής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η θεσμική ενότητα του Κράτους και η συνολική κατεύθυνση της πολιτικής του λειτουργεί ως η συνισταμένη αντιφατικών πολιτικών, προερχόμενων από τις σχέσεις σύγκρουσης που αναπτύσσονται, τόσο μεταξύ των μηχανισμών όσο και στο ίδιο το εσωτερικό τους. Σε κάθε περίπτωση, ο Πουλαντζάς βεβαιώνει ότι το Κράτος είναι εκείνο που βρίσκεται στο επίκεντρο του κοινωνικού σχηματισμού κι αυτό, εξαιτίας του καθοριστικού του ρόλου στην αναπαραγωγή.

Ωστόσο, το πρόβλημα που ανέκυψε στις αναλύσεις του Πουλαντζά για το φασισμό κάνει κι εδώ την εμφανισή του. Η συγκρουσιακότητα που από τη μια πλευρά ενδημεί στο εσωτερικό του συνόλου των μηχανισμών, σε συνδυασμό με την αντιφατικότητα και το ανακόλουθο των πολιτικών που το Κράτος αναγκαστικά υιοθετεί, ανάλογα με τους εκάστοτε ταξικούς συσχετισμούς και από την άλλη, η αυτοεκπλήρωση των προϋποθέσεων αναπαραγωγής που προκύπτουν από την αδιαμφισβήτητη ηγεμονία της

αστικής τάξης, φανερώνουν τη δυσκολία του Πουλαντζά να υπερβεί το δομικό υπεραιτιοκρατισμό προς όφελος μιας πιο σύνθετης και πολυδιάστατης θεώρησης των κοινωνικών διαδικασιών. Μιας θεώρησης, η οποία θα περιελάμβανε τη διάσταση της ιστορικότητας και της ενδεχομενικότητας, όπως και ένα είδος εννοιολόγησης του κοινωνικού πράττειν, που θα προέκυπτε από μία θεωρητικά συγκροτημένη αντίληψη του ανθρώπινου υποκειμένου. Ο Πουλαντζάς μέσα στα όρια του κατασκευαστικού και ρεαλιστικού μοντέλου που υιοθετεί και προσπαθώντας, αφενός να αποφύγει το βουλησιαρχικό ιστορικισμό και τις δυσκολίες που θέτει η επεξεργασία μιας προβληματικής του υποκειμένου και αφετέρου, να υπερβεί τα πιο φορμαλιστικά στοιχεία του δομισμού, δεν αναδεικνύει εντέλει και δεν ερμηνεύει επαρκώς τους παράγοντες που συντελούν στη διασφάλιση της συνοχής των κοινωνικών σχηματισμών στο στάδιο του διεθνοποιημένου μονοπωλιακού καπιταλισμού. Αφενός, η θεσμική υλικότητα του Κράτους εμφανίζεται ως μια ιστορικά τυχαία ισορροπία, το προϊόν της πολλαπλότητας των ταξικών πρακτικών και της ταξικής πάλης, συγχρόνως όμως και μέσα από τις διαδικασίες ‘δομικής επιλεκτικότητας’ που το Κράτος ακολουθεί, οι προκαθορισμένες λειτουργικές ανάγκες του συστήματος αυτοεκπληρώνονται. Θα λέγαμε, ότι κατ’ αυτόν τον τρόπο η μικρο-ενδεχομενικότητα υποτάσσεται στην μακρο-αναγκαιότητα. Το γεγονός αυτό δεν είναι ανεξάρτητο από το μεθοδολογικό πυρήνα της αντίληψής του, ο οποίος προϋποθέτει πως η κοινωνική πραγματικότητα και η αναπαραγωγή των δομών της εξαρτάται από μηχανισμούς, ιδιότητες και δυνάμεις, τις οποίες οι ίδιες οι δομές καθιστούν εφικτές. Οι αιτίες και τα φαινόμενα μπορούν να ερμηνευθούν μόνο στο βαθμό που ανάγονται στη λειτουργία των υποκείμενων μηχανισμών και συγχρόνως αποτελούν τα παράγωγά τους. Στο σημείο αυτό η ταξική πάλη υπεισέρχεται ως ένας παράγοντας απροσδιοριστίας, που αν και υποκαθιστά την έλλειψη υποκειμενικού στοιχείου, δεν λύνει τα προβλήματα που δημιουργεί η έλλειψη μιας ιστορικής ερμηνευτικής και μιας θεωρίας για το υποκείμενο. Επομένως, η κατανόηση των κοινωνιών συντελείται μέσω της προσφυγής στη λειτουργία των μηχανισμών, οι οποίοι επιτελούν ένα ρόλο συστημικής ολοκλήρωσης. Οι συγκρούσεις και οι αντιφάσεις που εκδηλώνονται στο εσωτερικό τους, συντελούνται ανάμεσα σε συλλογικά

υποκείμενα, τις τάξεις, εντός ενός πεδίου που οριοθετείται και συνέχεται από το Κράτος και τους μηχανισμούς του, οι δε φορείς της παραγωγής που απαρτίζουν τις κοινωνικές τάξεις υποτάσσουν ασυνείδητα τη δράση τους σε δομικά επιβεβλημένες κατευθύνσεις. Στην πραγματικότητα, η εισαγωγή των ταξικών συγκρούσεων υποκαθιστά μια θεωρία της υποκειμενικότητας, αφού τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης επέχουν τη θέση υποκειμενικής έκβασης, αντικειμενικών προϋποθέσεων και αιτιών. Μια τέτοια ερμηνευτική κατεύθυνση δεν οδηγεί στα πραγματικά αίτια, τα οποία θα επέτρεπαν την νομιμοποίηση ή όχι του συστήματος, τη συνοχή του, την αναπαραγωγή ή τον μετασχηματισμό του. Τόσο η συναίνεση, όσο και η αναπαραγωγή λαμβάνουν συστημικό χαρακτήρα- εξαρτώνται δηλ. σε μεγάλο βαθμό από τα διάφορα θεσμικά συμπλέγματα στα οποία οι ίδιοι οι φορείς υπόκεινται – η δε σχέση μεταξύ των δύο αυτών παραγόντων, των φορέων και του συστήματος, παραμένει απροσδιόριστη και ασαφής.

Είδαμε ότι οι μηχανισμοί μορφοποιούνται, υλοποιώντας και συμπυκνώνοντας συγκεκριμένες ταξικές σχέσεις που επικρατούν στο συνασπισμό εξουσίας. Αποκρυσταλλώνουν τις αντιθέσεις ανάμεσα στις ταξικές μερίδες που μετέχουν του ηγεμονικού μπλόκ και μέσα στα πλαίσια αυτών των αντιθέσεων επεξεργάζονται και συστηματοποιούν την κυρίαρχη ιδεολογία, δηλ. τις διαδικασίες νοηματοδότησης της υποταγής των φορέων σε συγκεκριμένες πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις και μορφές κανονικοποίησης. Ασφαλώς, ο εντοπισμός του εμποδωτικού ρόλου που επιτελούν οι μηχανισμοί δεν μας λέει τίποτα για το περιεχόμενο των ιδεολογιών που καθιστά εφικτή τη συμμόρφωση των φορέων της παραγωγής σ' αυτές. Το πρόβλημα είναι γενικότερο, καθώς πουθενά στο έργο του Πουλαντζά δεν υφίσταται ένα ανθρωπολογικό-γνωσιολογικό μοντέλο, που θα περιέγραφε την επεξεργασία και οργάνωση των συστημάτων κοινωνικής σκέψης που διέπουν τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στις διαφορετικές φάσεις και στάδια της θεσμικής τους οργάνωσης. Πίσω από τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές βρίσκονται υποσημαίνουσες ιδεολογίες και φαντασματικές μορφές που συνέχουν τις συλλογικές αναπαραστάσεις των μελών μιας κοινωνίας, οι δε κοινωνικοί σκοποί του πράττειν τους συνυφαίνονται με τις συλλογικές τους αναπαραστάσεις και νοηματοδοτήσεις. Θεωρούμε, ότι για

μια όσο το δυνατόν πληρέστερη θεώρηση του κοινωνικού κόσμου είναι αναγκαίο να τίθενται ερωτήματα, τα οποία θα αφορούσαν επί παραδείγματι, το πώς οι ίδιοι οι δρώντες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τον κοινωνικό κόσμο, τους τρόπους που αυτός νοηματοδοτείται, το ποιες είναι οι συμβολικές ανάγκες επιβεβαίωσης του ανήκειν των υποκειμένων και ποιος ο τύπος αυτοπαράστασης της κοινωνίας ή ο βαθμός ταύτισης των υποκειμένων με το συλλογικό. Θα μας δινόταν τότε ένα πλαίσιο κατανόησης των διαδικασιών ιδεολογικής αφομοίωσης των κυριαρχουμένων, νομιμοποίησης της κυριαρχίας και αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων, το οποίο θα μας επέτρεπε μια πιο ολοκληρωμένη και σύνθετη αντίληψη των κοινωνικών διαδικασιών. Ωστόσο, η αντίληψη του Πουλαντζά για την αναπαραγωγή και την νομιμοποίηση δεν απομακρύνεται πλήρως από το λειτουργιστικό πρότυπο, αφού ανάγει αυτές τις λειτουργίες σε, *αυτονομημένα* από τους δρώντες, θεσμικά συμπλέγματα, σε ενεργούς παράγοντες και μηχανισμούς που παρακινούν σε κοινωνική δράση, τη ρυθμίζουν, την κατευθύνουν και την επιβάλλουν και οι οποίοι, επιτελούν εντέλει - μέσα από ακαθόριστες προϋποθέσεις - ρόλο συνοχής.

Όπως ήδη σημειώσαμε, στη φάση της μετάβασης και εδραίωσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο Πουλαντζάς διαγνώνει την ύπαρξη μιας εντονότατης κρίσης στο επίπεδο της ηγεμονίας, που μεταφράζεται σε κρίση αντιπροσωπευτικότητας του συνόλου των μηχανισμών. Το γεγονός αυτό επιφέρει μια τροποποίηση των διαδικασιών νομιμοποίησης, η οποία εκδηλώνεται με την υποχώρηση της παραδοσιακής μορφής της πολιτικής δημοκρατίας, τις αλλαγές στις μορφές αντιπροσώπευσης, την ενίσχυση του παρεμβατικού χαρακτήρα του κράτους, της γραφειοκρατίας και των μηχανισμών καταναγκασμού, αλλά και με τη συνολικότερη επιβολή του τεχνοκρατικού μοντέλου διοίκησης και διακυβέρνησης. Υπενθυμίζουμε, ότι στην περίπτωση του φιλελεύθερου κράτους η θεώρηση που ο Πουλαντζάς υιοθετούσε, παρά την απόρριψη της κλασικής έννοιας του υποκειμένου, παρείχε μια ερμηνεία του τρόπου που φαντασιακά επενδυόταν το βίωμα των ατομικών φορέων και μέσα από αυτό ερμηνεύονταν η συνοχή και η δυνατότητα αναπαραγωγής των κοινωνικών σχηματισμών. Ωστόσο, στην περίπτωση της ανάλυσης του περάσματος στο στάδιο της σταθεροποίησης του μονοπωλιακού καπιταλισμού και της επέκτασης της διαδικασίας

διεθνοποίησης, εξίσου όπως και στην ερμηνεία των ιδεολογικών διαδικασιών στα καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης, μια αντίστοιχη προβληματική απουσιάζει. Με δεδομένη τη διάλυση της φιλελεύθερης νομιμοποίησης δεν ερμηνεύεται, το πώς το Κράτος κατορθώνει να εντάσει τις επιμέρους βουλήσεις σε μια ορθολογικότητα, που αν και δεν είναι πλέον συμπαγής, εντούτοις συνέχει, συγκροτεί και κατευθύνει τις διαδικασίες αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής και εκμετάλλευσης. Εν ολίγοις, το ζήτημα, το οποίο τίθεται, είναι το ότι δεν αναδεικνύονται και δεν ερμηνεύονται οι αιτίες, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η ιδεολογική αναδιοργάνωση κατά το πέρασμα στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, ο τρόπος μορφοποίησης της σημαίνουσας συμβολικής τάξης που δομεί το πολιτικό φαντασιακό και επιτρέπει τη μεταβολή και στη συνέχεια την αναπαραγωγή των κυρίαρχων πολιτικο-οικονομικών σχέσεων.

Ας έρθουμε όμως κάπως πιο συγκεκριμένα στο πρόβλημα θεμελίωσης των κοινωνικών τάξεων και των ιδεολογικών παραμέτρων που τις ορίζουν και τις συγκροτούν.

Δείξαμε ήδη, ότι η θεώρηση του Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις θεμελιώνεται πάνω στο στοιχείο εκείνο, που αποτελεί τόσο για την μαρξιστική θεωρητική παράδοση, όσο και για την κλασσική κοινωνιολογία, το κεντρικό κοινωνικό γεγονός. Πρόκειται για την *εργασία*, σε συνδυασμό με το σύνολο των παραμέτρων που διαμορφώνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της: τον καταμερισμό της, τη διαίρεσή της σε διανοητική και χειρωνακτική, τον τρόπο και τις μεθόδους οργάνωσής της, όπως και τη μορφή ορθολογικότητας που απορρέει από την ίδια και της προσιδιάζει. Γνωρίζουμε επίσης, ότι μέσα στα όρια που η μαρξική θεωρία θέτει, η εργασία συνιστά τον παράγοντα δια του οποίου η αντικειμενικότητα μετατρέπεται σε αντικείμενο ιδιοποίησης από τον άνθρωπο, η φύση 'εξανθρωπίζεται' και μέσα από τη συνεχή διαδικασία μεταβολισμού με τη φύση διαμορφώνεται η εσωτερική υπόσταση του ατόμου. Την ίδια στιγμή η εργασία αποτελεί το θεμέλιο της ιδιοκτησίας κι αυτό ακριβώς το γεγονός την καθιστά αφετηρία κάθε πρόσληψης και εννοιολόγησης του κοινωνικού. Είναι συνεπώς αυτονόητο, ότι και για τον Πουλαντζά – καθώς το έργο του κινείται μέσα στα όρια μιας ορισμένης ερμηνείας του μαρξικού έργου - το

σύνολο της εργασιακής σφαίρας και των συνθηκών που επικρατούν στο εσωτερικό της, θα συνιστά τον καθοριστικό παράγοντα και την κεντρική οργανωτική αρχή, διαμέσου της οποίας μπορεί και αντιλαμβάνεται τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων και διαιρέσεων, αλλά όχι μόνο αυτό. Γιατί μέσα από την εργασία προνομιακά τίθενται οι όροι εκείνοι, που προσδιορίζουν τη συνείδηση και την πρακτική των κοινωνικών δυνάμεων, των τάξεων, του συνόλου των 'φορέων' της παραγωγής. Γύρω από την εργασία και τις εσωτερικές της διαιρέσεις - οι οποίες αντικατοπτρίζουν όχι τόσο έναν τεχνικό καταμερισμό, όσο τη συνάφεια με τις συνθήκες ύπαρξης ενός πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου οργάνωσης – οργανώνονται ομοιογενείς χώροι, από τους οποίους προϋποτίθεται ότι αναδύονται για τους φορείς της παραγωγής, μια κοινή αίσθηση κοινωνικής ταυτότητας, κοινές πρακτικές και σκοποί που βρίσκονται, άλλοτε σε συστοιχία κι άλλοτε σε απόκλιση από τα κοινά αντικειμενικά τους συμφέροντα.

Η ίδια η εργασία παράγει επομένως μορφές κοινωνικής συνείδησης, πρωταρχικές και αυθόρμητες ιδεολογίες, οι οποίες διασταυρώνονται με τη διαίρεση διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, για να γίνουν στη συνέχεια αντικείμενο επεξεργασίας από τους μηχανισμούς του Κράτους, όπου νομιμοποιούνται, καθίστανται δηλ. αυτονόητες και αναπαράγονται. Τόσο ο μηχανισμός της επιχείρησης, όσο και το σύνολο των κρατικών μηχανισμών ενσωματώνουν στο σύστημά τους το διαχωρισμό διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, ως μορφή πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας και χειραγώγησης. Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι μηχανισμοί, παρά το ότι παρουσιάζονται ως πεδία αλληλοσυγκρουόμενων και αντιφατικών πολιτικών, δεν υπερβαίνουν την εικόνα ενός παγιωμένου πλέγματος που περιστέλλεται στην ορθολογική και λειτουργιστική του διάσταση, ενώ παράλληλα αφομοιώνει σε προκαθορισμένους ρόλους και κανονιστικές προσδοκίες τους φορείς. Οι μηχανισμοί, κατά συνέπεια, δεν εκλαμβάνονται ως εξελισσόμενες μορφές που διαπερνώνται ανάμεσα στα άλλα και από διαφοροποιημένα μεταξύ τους συμβολικά και νοηματοδοτικά δίκτυα. Αντίθετα, διαμορφώνονται μέσα σε ένα προδιαγεγραμμένο πλαίσιο λειτουργίας, όπου η τεχνική ορθολογικότητα συνυφαίνεται με τις πρακτικές της εξουσίας, επιβάλλοντας πάγιους διαχωρισμούς και διαιρέσεις στο πεδίο

της μισθωτής εργασίας, μέσα από τις οποίες καθίσταται αυτονόητη η νομιμοποίηση της κυριαρχίας.

Συμπεραίνουμε επομένως, ότι η ένταξη των φορέων μέσα στο συνολικό σύστημα των σχέσεων εργασίας μας επιτρέπει να ορίζουμε την ‘ταξική τους συνείδηση’, την κοινή αίσθηση της θέσης τους μέσα στην κοινωνική δομή, συναφείς συμπεριφορές που απορρέουν από αυτήν, καθώς και την αντίληψη των κοινών τους συμφερόντων. Η θεώρηση του κοινωνικού κόσμου που οι φορείς υιοθετούν και αναπαράγουν, συνυφαίνεται με τη θέση που καταλαμβάνουν στο πεδίο της εργασίας, την οποία οι μηχανισμοί του κράτους επεξεργάζονται και συστηματοποιούν μέσα από ποικίλες διαδικασίες ελέγχου και κανονικοποίησης, μορφοποιώντας με τον τρόπο αυτό τον ιδεολογικό ιστό που συνέχει τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Επομένως φαίνεται σαν να συνιστούν το αποτέλεσμα των δομών και των πρακτικών εξουσίας, η δε δράση τους και οι πρακτικές τους το αποτέλεσμα των δομικών τους καθορισμών. Ο δομικός καθορισμός εμφανίζεται να υπερισχύει κάθε άλλου προσδιορισμού, του ίδιου του γεγονότος ότι το ανθρώπινο υποκείμενο, ως υποκείμενο με ασυνείδητο και συγχρόνως επιθυμητικό υποκείμενο, συνιστά μια ενότητα ψυχοβιολογική, ενταγμένη σε μια ιστορική και πολιτισμική συνέχεια, την οποία τέμνουν κάθε είδους διαιρέσεις και αγώνες που διεξάγονται όχι μόνο στο επίπεδο του πραγματικού, αλλά και στα πεδία του συμβολικού και του φαντασιακού. Θεωρούμε ότι τα πεδία ταυτίσεων που υιοθετούνται από τα υποκείμενα και οι παραστάσεις που σχηματίζουν για τη θέση τους στον κοινωνικό κόσμο, συμβάλλουν στη διαμόρφωσή του και επηρεάζουν την ίδια τους τη δράση, ενώ δεν αφαιρούν από τα άτομα τη δυνατότητα να υπερβαίνουν τα πλαίσια που ορίζουν οι δομές και να τις μετασχηματίζουν. Όμως ο Πουλαντζάς συρρικνώνει την έννοια των πρακτικών στην έννοια των ταξικών θέσεων. Οι ατομικοί φορείς πρώτα τοποθετούνται στις σχέσεις παραγωγής και στη συνέχεια, κάτω από την επίδραση των μηχανισμών αναπαράγουν αυτές τις σχέσεις, ή μέσα από τις αλληλεπιδράσεις του πεδίου της ταξικής πάλης επιχειρούν να τις μεταβάλλουν. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι συγκρουσιακές πρακτικές των τάξεων καθώς εκλαμβάνονται ως το αποτέλεσμα των δομικών καθορισμών, υπάγονται σε αυτούς κι έτσι η συστημική ενσωμάτωση αποβαίνει καθοριστικότερη. Η κατεχόμενη θέση

μέσα στη δομή των παραγωγικών σχέσεων, σχεδόν επέχει τη θέση ουσίας, απ' όπου προκύπτουν οι ιδεολογικές αναπαραστάσεις ως προσυγκροτημένες νοηματικές ενότητες, όπως και οι μορφές κοινωνικής ταυτότητας που οι φορείς υιοθετούν, καθώς και η αντίληψη των αντικειμενικών τους συμφερόντων, η αναγνώριση ή η παραγνώρισή τους. Ο Πουλαντζάς δε συμπεριλαμβάνει στην ανάλυσή του, το πώς, μέσα από τί είδους διαμεσολαβήσεις και υποκειμενικούς μηχανισμούς πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας οι συγκεκριμένες μορφές συνείδησης διαμορφώνονται. Το γεγονός αυτό καθιστά εξαιρετικά δύσκολο, το να εξηγηθεί ο τρόπος ανάδειξης των διαφόρων ιδεολογιών, όπως και το γιατί οι φορείς τις ενσωματώνουν στην αντίληψή τους - στην επεξεργασμένη ή στην αυθόρμητή τους μορφή. Αποτελεί συνεπώς πρόβλημα, το κατά πόσο υποστασιοποιημένες ταξικές ιδεολογικές ταυτότητες, προσυγκροτημένες νοηματικές ενότητες μπορούν να αποτελούν συστατικό στοιχείο στον καθορισμό μιας κοινωνικής τάξης, ως στοιχείο εσωτερικό στον προσδιορισμό της.

Για την κλασική προσέγγιση, η ταυτότητα των υποκειμένων στηριζόταν στα διαφανή και απολύτως καθορισμένα αντικειμενικά τους συμφέροντα. Η παρέκκλιση των κυριαρχουμένων από την επίγνωση αυτών των αντικειμενικών συμφερόντων, συνδεόταν με τη διαμόρφωση των ιδεολογιών ή ακόμη με την 'ψευδή συνείδηση'. Σε κάθε περίπτωση, μέσα από τη θέση στις σχέσεις παραγωγής - με όλες τις διαιρέσεις και τις διαμεσολαβήσεις - το 'animal laborans' διαμόρφωνε τις μορφές συνείδησής του, όπως και τα όρια δράσης του. Κατά την άποψή μας, η 'ουσιώδης' αυτή ταυτότητα δεν αίρεται με την προσφυγή σε παράγοντες όπως η σχέση διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, ή ακόμη μέσω της παραπομπής στο ρόλο των κρατικών μηχανισμών ή της ταξικής πάλης, γιατί σε όλες τις περιπτώσεις προϋποτίθεται η αυτόματη εσωτερίκευση αντικειμενικών δομών και δεδομένων που ορίζονται από αυτές τις δομές. Θεωρούμε από την άλλη, ότι η ανάγκη να αναγνωρίσουμε μία πολλαπλότητα κριτηρίων στην ανάλυση των κοινωνικών διαιρέσεων δεν ταυτίζεται κατ'ανάγκη με την παραχώρηση σε σχετικιστικού ή συμβατικιστικού τύπου ερμηνείες.

Πέρα από τη διαμόρφωση ενός είδους ‘υποστασιακής ταυτότητας’⁴⁵⁰ των τάξεων, βασιζόμενη στην εργασία, θα ήταν προτιμότερο, χωρίς να απορίψουμε το ρόλο της τελευταίας, όπως και το ρόλο του καταμερισμού και της διαίρεσής της σε διανοητική και χειρωνακτική, να θεωρήσουμε το πρόβλημα της διαμόρφωσης των κοινωνικών διαιρέσεων ως το αποτέλεσμα ποικίλων κοινωνικών και ιστορικών παραγόντων που υπερβαίνουν κατά πολύ την κοινωνικοεπαγγελματική διαστρωμάτωση. Υπό αυτή την έννοια, θα χρειαζόταν να συντελεστεί όλη εκείνη η θεωρητική και ιστορική εργασία, που θα μας επέτρεπε, αφενός να προσδιορίσουμε τις διαδικασίες ανάδυσης και σταθεροποίησης των κοινωνικών διαχωρισμών και αφετέρου, να εξετάσουμε και να ερμηνεύσουμε τους τρόπους που οι ίδιες οι κοινωνίες εκλαμβάνουν αυτούς τους διαχωρισμούς. Αυτό θα προϋπέθετε την ενδελεχή ανάλυση της διαπλοκής των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραγόντων, των ανισοτήτων και των ανταγωνισμών, που αυτές οι ανισότητες προκαλούν, παράλληλα με την επιδίωξη της διαμόρφωσης ενός ανθρωπολογικού-γνωσιολογικού μοντέλου για το υποκείμενο. Οι κοινωνικές ανισότητες και οι ανταγωνισμοί χρειάζεται να εξετάζονται σε όλες τις φαντασματικές και συμβολικές μορφές που λαμβάνουν και να διερευνάται, το πως αυτές οι σύνθετες μορφές αποκρυσταλλώνονται μέσα στα διαφορετικά πεδία, στους θεσμούς, στους κανόνες, στις αξίες και στις νοηματοδοτήσεις του κοινωνικού κόσμου.

Επιπλέον, η αυτοπαράσταση των υποκειμένων σχετίζεται με διαδικασίες ταυτοποίησης που αφορούν την ιστορική τους αίσθηση, η οποία περικλείει και άλλες μορφές διαιρέσεων, - επί παραδείγματι, εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές, ή διαφορές στο φύλο, το κοινωνικό ή πολιτισμικό κεφάλαιο - μη άμεσα αναγώγιμες στην παραγωγή και την οικονομία. Οι μορφές ταυτότητας που απορρέουν από τις συγκεκριμένες κοινωνικές διαιρέσεις και ανισότητες ορίζουν χώρους παραγωγής συμβολικών μορφών, συγχρόνως δε ορίζονται και οι ίδιες από αυτούς. Επομένως δεν είναι απλώς η αντίληψη των αντικειμενικών συμφερόντων των υποκειμένων που κατευθύνει τη δράση τους, αλλά πολύ περισσότερο, ο τρόπος που φαντασιακά προσλαμβάνονται οι ανισότητες και συμβολικά επενδύονται.

⁴⁵⁰ E. Balibar , «Από την πάλη των τάξεων , στην πάλη χωρίς τάξεις», από το: E.Balibar και Imm . Wallerstein, *Φυλή , έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Πολίτης, Αθήνα 1991, σελ. 272.

Εν κατακλείδι, θεωρούμε ότι οι ιδεολογικές αναπαραστάσεις των τάξεων δεν βασίζονται αποκλειστικά σε κάποιο δομικό προκαθορισμό, τα υποκείμενα που απαρτίζουν τις κοινωνικές τάξεις δεν αποτελούν φορείς υποστασιοποιημένων νοημάτων, που πάνω τους εγγράφονται κατά έναν απόλυτο τρόπο οι μορφές διαίρεσης που επιβάλλουν τα μπλόκ εξουσίας. Όπως ο Foucault σωστά παρατηρούσε, «η έννοια της ιδεολογίας δεν μπορεί να υπάρξει, εφόσον δεν συνδέεται με κάτι το οποίο είναι της τάξεως του υποκειμένου».⁴⁵¹ Σε αυτό θα προσθέταμε, ότι εξίσου αναγκαία είναι η ιστορική προοπτική, εφόσον επιθυμούμε πραγματικά να κατανοήσουμε το περιεχόμενο των ιδεολογιών. Όμως, κατά τον Πουλαντζά, το υποκείμενο δε συνιστά παρά μια λειτουργία του Κράτους. Ας σημειώσουμε επίσης, ότι παρά τη ρητή καταδίκη του ανθρωπολογισμού, βρισκόμαστε συνεχώς απέναντι στις υπόρρητες προϋποθέσεις μιας ανθρωπολογίας, που θεωρεί ότι η φύση της υποκειμενικότητας είναι προκαθορισμένη και διαυγής, εφόσον οι ανθρώπινες συμπεριφορές και πρακτικές, οι επιθυμίες, η δράση και οι ανταγωνισμοί ερμηνεύονται σχεδόν αποκλειστικά από καθορισμένα ταξικά συμφέροντα και τη δομική ανάγκη αναπαραγωγής της κοινωνικής δομής.

⁴⁵¹ M. Foucault, *Power / Knowledge. Selected Interviews and other Writings, 1972-1977*, επιμ. και μτφρ. C.Gordon, Pantheon, Λονδίνο, 1980, σελ. 118.

ΣΤ΄ ΜΕΡΟΣ :**Η συγκρότηση της σχεσιακής θεωρίας για το Κράτος**

Η προηγούμενη ενότητα μας επέτρεψε να εστιάσουμε στον τρόπο που ο Πουλαντζάς, έχοντας σταδιακά απαγκιστρωθεί από το αυστηρό εννοιολογικό πλαίσιο του δομισμού, επεξεργάστηκε στο *ΚΤΣΚ*, μια συνθετότερη θεώρηση του τρόπου παραγωγής, θεμελιωμένης στο σύνολο της εργασιακής διαδικασίας, στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και στην εγγενή στον καταμερισμό και την εκμετάλλευση, συγκρουσιακότητα της 'πάλης των τάξεων'. Στη βάση της αναθεωρημένης αυτής αντίληψης και στηριζόμενος συγχρόνως στις επιπτώσεις της διεθνοποίησης του κεφαλαίου μέσα στις ίδιες τις μητροπόλεις, συνέθεσε ένα μοντέλο ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων, το οποίο περιελάμβανε παραμέτρους που δεν είχαν μέχρι τότε συμπεριληφθεί σε ανάλογες αναλύσεις, όπως ο διαχωρισμός παραγωγικής/μη-παραγωγικής εργασίας ή η διαίρεση ανάμεσα στη χειρωνακτική και διανοητική εργασία. Αυτός ο τελευταίος διαχωρισμός έχει μια ιδιαίτερη σημασία για την πουλαντζιανή θεώρηση, καθώς θεωρήθηκε από τον ίδιο, ως το προνομιακό σημείο συμπύκνωσης των μορφών πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών.

Εν ολίγοις, αυτό που συνολικά επιχειρήθηκε από τον Πουλαντζά στο *ΚΤΣΚ* ήταν η υπέρβαση των λειτουργιστικών τάσεων του πρώιμου έργου του και η διαλεκτικοποίηση του δομικού σχήματος, που είχε εισαγάγει στο *ΠΕκαιΚΤ*, πράγμα που συντελέστηκε διαμέσου της σύνδεσης της ταξικής εξουσίας με το αντιφατικό πεδίο διαιρέσεων που ενέχεται στον καταμερισμό εργασίας. Με τα δύο τελευταία του βιβλία: *Η Κρίση των Δικτατοριών(ΚΔ)*⁴⁵², που εκδόθηκε το 1975 και τρία χρόνια αργότερα με το *Κράτος, Εξουσία και Σοσιαλισμός (ΚΕΣ)*,⁴⁵³ ο Πουλαντζάς ολοκληρώνει τη μεταστροφή του σε μια *σχεσιακή* αντίληψη της εξουσίας και του Κράτους

⁴⁵² N. Poulantzas, *La crise des dictatures-Portugal, Grèce, Espagne*, Maspero, Παρίσι, 1975, ελλ. μτφρ.: *Η κρίση των Δικτατοριών-Πορτογαλία-Ελλάδα-Ισπανία*, μτφρ. Χ. Αγγριαντώνη, Α. Αποστολόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

⁴⁵³ N. Poulantzas, *L'État, le Pouvoir, le Socialisme*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 1978, ελλ. μτφρ.: *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, μτφρ. Γ. Κρητικός, Θεμέλιο, 1984.

και συγχρόνως σφραγίζει οριστικά – και κατά έναν τραγικό τρόπο - τη μακρόχρονη και πολύτιμη συμβολή του στην κοινωνική θεωρία και την πολιτική πρακτική. Προτού ωστόσο υπεισέλθουμε στην αναλυτική πραγμάτευση των δεδομένων αυτής της νέας σχεσιακής αντίληψης, καθώς και στην πραγμάτευση των επιπτώσεων της συγκεκριμένης προσέγγισης στη θεώρησή του για την ιδεολογία, θεωρούμε ότι είναι αναγκαίο να οριοθετήσουμε εν συντομία το κοινωνικό-πολιτικό εκείνο πλαίσιο, που κατέστησε δυνατή μια ορισμένη θεωρητική και πολιτική μεταστροφή του Πουλαντζά - και ας το σημειώσουμε προκαταρκτικά, ότι επ’ ουδενί θα χρησιμοποιούσαμε τον όρο ‘τομή’⁴⁵⁴.

Η μετάβαση στη σχεσιακή θεώρηση για το Κράτος, θα μπορούσε να ιδωθεί υπό το πρίσμα της συμπλήρωσης εκ μέρους του Πουλαντζά μιας πολιτικής διαδρομής, από τον αναθεωρημένο à la Althusser μαρξισμό και τον Λενινιστικό αβανγκαρντισμό, στην αριστερή πτέρυγα του ‘Ευρωκομμουνισμού’. Οι λόγοι της σταδιακής του απομάκρυνσης από το εσωτερικό του δομομαρξιστικού παραδείγματος και τις προσχώρησής του σε μια ανανεωτική εκδοχή του μαρξισμού - που σχετιζόταν με την ανάγκη για επανακαθορισμό της πολιτικής και της στρατηγικής των κομμουνιστικών κομμάτων, στα πλαίσια της διατύπωσης ενός προτάγματος για μια ομαλή και δημοκρατική μετάβαση στο σοσιαλισμό - εντοπίζονται σε περισσότερους από έναν παράγοντες. Οι αιτίες θα πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθούν όχι μόνο στις θεωρητικές δυσκολίες και τα αδιέξοδα που ανέκυψαν από τη μορφή και το περιεχόμενο των αναλύσεών του, αλλά και σε παράγοντες που οφείλονταν στην πολιτική συμμετοχή του ιδίου, στην προσωπική του ανάμιξη στις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και τη Γαλλία, όπως και στις γενικότερες επιδράσεις του πολιτικού και θεωρητικού κλίματος που επικρατούσε στη Δυτική Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στη Γαλλία, ήδη από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του ’70 και μετά.

Το στοιχείο που καθοριστικά συνέβαλε στην απήχηση του έργου του Althusser σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στο γεγονός, ότι υπήρξε ο θεωρητικός εκείνος που κατόρθωσε να αποκαταστήσει το ενδιαφέρον για το

⁴⁵⁴ Η ύπαρξη μιας ‘θεωρητικής τομής’ στο έργο του Πουλαντζά, διαπιστώνεται από τον Γ.Μηλιό στο: *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές εκδόσεις/Δοκίμια 5, Αθήνα 1996, σελ. 118.

έργο του Marx, καθώς ενέταξε στις αναλύσεις του την προβληματική της δεκαετίας του '60 και ανανέωσε το λεξιλόγιο του ορθόδοξου μαρξισμού με το νέο θεωρητικό λεξιλόγιο της εποχής. Με έναν ρηξικέλευθο τρόπο, η αλτουσσεριανή ανάγνωση του μαρξικού έργου επισκίασε τις ουμανιστικές ερμηνείες και αναδείχθηκε σε 'ηγεμονική', τόσο για τους κύκλους της γαλλικής διανόησης όσο και για τον ίδιο τον επίσημο φορέα του (το PCF), ειδικά για το διάστημα μέσα στο οποίο ο Πουλαντζάς έγραφε το *ΠΕκαιΚΤ*, ανάμεσα στα 1966-1968. Ωστόσο, η πορεία των γεγονότων θα ανατρέψει αυτή τη θεωρητική ηγεμονία και θα οδηγήσει στην αμφισβήτηση του αλτουσσεριανισμού, που σε μεγάλο βαθμό είχε συνδεθεί με το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα (PCF). Το εναρκτήριο λάκτισμα θα δοθεί με το ξέσπασμα του Μάη του '68 και το κλίμα αμφισβήτησης θα ενταθεί ύστερα και από την αποκάλυψη της πραγματικότητας των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού (l'effet Goulag), για να φτάσει λίγο αργότερα, με την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, στο αποκορύφωμά της. Μέσα σε αυτή τη συγκυρία η στροφή στο Μαρξισμό θα αποτελέσει για πολλούς οπαδούς του Althusser - και για ένα διάστημα συγκαταλέχθηκε ανάμεσα σε αυτούς και ο Πουλαντζάς - μια εναλλακτική διέξοδο, ικανή κατά τα φαινόμενα να συντηρήσει το επαναστατικό πρόταγμα⁴⁵⁵. Ωστόσο, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 όχι μόνο ο αλτουσσεριανισμός, αλλά και το ίδιο το ενδιαφέρον για το μαρξικό έργο και τις θεωρητικές του προϋποθέσεις, έχουν σε μεγάλο βαθμό υποχωρήσει. Η επιρροή του PCF, που μεταπολεμικά είχε φτάσει στο απόγειό της, από το 1968 και μετά σταδιακά συρρικνώνεται. Η προσπάθεια επανακαθορισμού της πολιτικής και στρατηγικής του - διαδικασία που εκτυλίσσεται παράλληλα και σε άλλα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα, όπως στο ιταλικό και το ισπανικό - θα οδηγήσει σε ποικίλες διεργασίες. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρούσε ο Derrida, εκείνη την εποχή δύο δρόμοι διανοίγονταν για τον επίσημο φορέα της μαρξιστικής σκέψης στη Γαλλία: είτε να σκληρύνει τη στάση του, με κίνδυνο να οδηγηθεί σε μεγαλύτερη απομόνωση, είτε να συμπράξει με το Σοσιαλιστικό Κόμμα μπαίνοντας συγχρόνως και σε μια λογική

⁴⁵⁵ Για τις σχέσεις της γαλλικής διανόησης με τον Μαρξισμό, βλ. Ch. Bourseiller, *Les Maoistes. La folle histoire des gardes rouges français*, Plon, Παρίσι 1996.

κυβερνητισμού και ‘ήπιων’ μεταρρυθμίσεων⁴⁵⁶. Η δεύτερη λύση που τελικά επιβλήθηκε και οδήγησε στο Κοινό Πρόγραμμα του 1972, ύστερα από ένα κλίμα γενικευμένης ευφορίας, οδήγησε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του ’70 σε οριστική περιθωριοποίηση του PCF.

Το τελευταίο έργο του Πουλαντζά εγγράφεται μέσα σε αυτή τη δύσκολη για την ευρωπαϊκή Αριστερά συγκυρία και αποτυπώνει κατά έναν ευδιάκριτο τρόπο τους θεμελιώδεις προβληματισμούς της εποχής, ειδικά σε ό,τι αφορά τις προϋποθέσεις δημιουργίας ενός νέου δρόμου για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Ο Πουλαντζάς από την πλευρά του και σε αντίθεση με τον Althusser, που διαφωνούσε με την απάλειψη του όρου ‘δικτατορία του προλεταριάτου’⁴⁵⁷, θα εγκαταλείψει τη θέση για τον πρωτοποριακό, επαναστατικό ρόλο της εργατικής τάξης, προκειμένου να στρέψει το ενδιαφέρον του στη δυναμική των λαϊκό-δημοκρατικών αγώνων, ενώ θα ταχθεί υπέρ της στρατηγικής των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων και ρητά θα τοποθετηθεί υπέρ μιας δημοκρατικής μετάβασης. Ένας τέτοιος στρατηγικός επαναπροσανατολισμός απαιτούσε συγχρόνως και τη συνολική αναδιαμόρφωση του θεωρητικού πλαισίου. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε ορισμένες ουσιαστικές μετατροπές των θέσεών του, που κατά την άποψή μας υπαγορεύθηκαν, όχι αποκλειστικά από τις αλλαγές στην πολιτική και θεωρητική συγκυρία, αλλά και από τα ίδια τα προβλήματα και τις εσωτερικές απαιτήσεις ανάπτυξης της θεωρίας του για το Κράτος. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ιδωθεί και το ενδιαφέρον του για τις θέσεις του Foucault, γύρω από ζητήματα στρατηγικής και εξουσίας. Τις πλευρές αυτές, στη διαπλοκή τους με την αντίληψη για την ιδεολογία, όπως αναφαιίνεται στο ύστερο έργο του Πουλαντζά, θα εξετάσουμε στη συνέχεια, αφού δώσουμε πρώτα το γενικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο κινούνται αυτές οι τελευταίες του αναλύσεις για το Κράτος

⁴⁵⁶ Βλ. τη σχετική συνέντευξη του Derrida στον M. Sprinker, «Politics and Friendship : An Interview with Jacques Derrida» από το *The Althusserian Legacy*, A. Kaplan – M.Sprinker, Verso 1993, σελ. 211.

⁴⁵⁷ Βλ.Γ.Μηλιός, *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάξεων*, σελ. 126.

1.Η αναδιατύπωση της θεωρίας για το Κράτος

Με το ΚΕΣ, ο Πουλαντζάς επανέρχεται σε ορισμένες αρχικές του τοποθετήσεις, άλλοτε για να τις αποσαφηνίσει και άλλοτε για να τις τροποποιήσει, έχοντας όμως ως απώτερο στόχο την αναπλαισίωση της θεώρησής του για τη φύση των σχέσεων ανάμεσα στο Κράτος, την εξουσία και τις τάξεις. Επαναπροσεγγίζοντας το ζήτημα της ιδιαιτερότητας του Κράτους απέναντι στην πολιτική κυριαρχία, αντιδιαστέλλει στις κάθε είδους εργαλειακές αντιλήψεις (είτε πρόκειται για εκείνες που ταυτίζουν Κράτος και πολιτική κυριαρχία, είτε για εκείνες που υιοθετούν το διαχωρισμό ανάμεσα σε έναν ‘ουδέτερο’ πυρήνα του Κράτους και σε μια δεύτερη πλευρά του που συνδέεται με την ταξική εξουσία) την έννοια του Κράτους ως ‘ειδικού μηχανισμού’ με ένα ‘ιδιάζον’ υλικό πλαίσιο. Πρόκειται για ένα πλαίσιο, που «δεν ανάγεται στις (καθορισμένες) σχέσεις πολιτικής κυριαρχίας»⁴⁵⁸, καθώς αυτές οι τελευταίες εγγράφονται εντός τη θεσμικής υλικότητας του Κράτους και αποτυπώνονται με έναν ιδιαίτερο τρόπο στο εσωτερικό της. Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι το υπόβαθρο της ιδιάζουσας αυτής υλικής διάρθρωσης θα πρέπει να αναζητηθεί στις παραγωγικές σχέσεις και στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, ενώ για την πραγμάτευση των συγκεκριμένων σχέσεων στηρίζεται στην αντίληψη του τρόπου παραγωγής, όπως την επεξεργάστηκε στο ΚΤΣΚ. Ασκώντας κριτική τόσο στο τοπολογικό σχήμα βάσης-εποικοδομήματος που προέβαλε η ορθόδοξη εκδοχή του μαρξισμού, όσο και στο διαφοροποιημένο δομικό σχήμα που είχε και ο ίδιος υιοθετήσει στο ΠΕκαιΚΤ και το οποίο, βασιζόταν στην ιδέα ενός αυτοαναπαραγόμενου οικονομικού χώρου και ‘σχετικώς αυτόνομων’ υπερδομικών επιπέδων - αντίληψη που προϋπέθετε αφενός σχέσεις ‘εξωτερικότητας’ ανάμεσα στα επίπεδα ενός σχηματισμού, όσο και μια ‘γενική θεωρία’ για την κάθε διακριτή περιοχική δομή -, διατυπώνει τη θέση για μια οργανική παρουσία του Κράτους, εντός των σχέσεων παραγωγής και αναπαραγωγής του καπιταλισμού, πράγμα που

⁴⁵⁸ EPS, σελ. 12.

σημαίνει ότι τόσο η πολιτική, όσο και η ιδεολογία, αποτελούν στοιχεία ήδη ενσωματωμένα στις σχέσεις αυτές .

Ο Πουλαντζάς θεωρούσε ήδη από το *ΚΤΣΚ*, ότι οι σχέσεις παραγωγής εκφράζονται ως ταξικές εξουσίες, «οργανικά σπονδυλωμένες με τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που τις καθιερώνουν και τις νομιμοποιούν»⁴⁵⁹, πράγμα που σημαίνει, ότι η παραγωγή είναι συγχρόνως και μια διαδικασία αναπαραγωγής των πολιτικο-ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας αναφέρεται στον επιμερισμό των φορέων της παραγωγής σε αντικειμενικές θέσεις, που ορίζονται από τις σχέσεις παραγωγής και σχετίζονται με εξουσίες, οι οποίες διαμορφώνουν ένα δίκτυο σχέσεων ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους, αφορούν επομένως ταξικές πρακτικές και ταξικούς αγώνες. Ο Πουλαντζάς τονίζει ότι, καθώς το θεωρητικό αντικείμενο του Κράτους δομείται κατά κύριο λόγο πάνω στις σχέσεις παραγωγής, δεν μπορεί να συγκεκριμενοποιηθεί παρά στο βαθμό που συσχετίζεται με τη μορφή των ταξικών αγώνων που διέπουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Αυτό σημαίνει, ότι δεν μπορεί να υπάρχει μια γενική θεωρία για το Κράτος ή για τη μετάβαση από έναν τύπο Κράτους σε άλλο, η οποία θα στηρίζεται σε γενικούς νόμους και γενικές θεωρητικές προϋποθέσεις, αλλά μόνο μια «θεωρία του Κράτους που δομεί ένα ειδικό αντικείμενο και μια ειδική έννοια...»⁴⁶⁰. «Μια θεωρία του καπιταλιστικού Κράτους δεν μπορεί να εκπονηθεί, παρά διαμέσου του συσχετισμού αυτού του Κράτους με την ιστορία των πολιτικών αγώνων στον καπιταλισμό».⁴⁶¹

Αν τα πραγματικά θεμέλια του Κράτους θα πρέπει να αναζητηθούν στις σχέσεις παραγωγής και στους ταξικούς αγώνες, από την άλλη πλευρά, το Κράτος παίζει το ίδιο ένα θετικό ρόλο στη συγκρότηση και την αναπαραγωγή αυτών των σχέσεων, ρόλο που δεν περιορίζεται στο γνωστό ζεύγμα καταστολή/ιδεολογία. Ο Πουλαντζάς επιμένει ιδιαίτερος στη θετική, παραγωγική πλευρά της κρατικής και πολιτικής εξουσίας και επικεντρώνει αρχικά στο ρόλο του Κράτους κατά την οργάνωση των

⁴⁵⁹ Ο.π., σελ. 29.

⁴⁶⁰ Ο.π., σελ. 21.

⁴⁶¹ Ο.π., σελ. 28.

ιδεολογικών σχέσεων, καθώς και στη διασφάλιση από μέρους του, της συναίνεσης απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογία. Υπενθυμίζοντας μία παλαιότερη θέση του, ότι η ιδεολογία δεν εξαντλείται απλώς σε συστήματα ιδεών ή αναπαραστάσεων, αλλά ότι αφορά κατεξοχήν υλικές πρακτικές, διευκρινίζει ότι η κυρίαρχη ιδεολογία αποτυπώνεται στους μηχανισμούς του Κράτους, στους *ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους* (IMK) οι οποίοι εκπονούν, ενσταλλάζουν, και διαχέουν εν είδει 'τσιμέντου' τον κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο, στο σύνολο των κοινωνικών σχηματισμών⁴⁶². Ασφαλώς, η κυρίαρχη ιδεολογία επιτελεί έναν εξίσου σημαντικό ρόλο και στην οργάνωση των κατασταλτικών μηχανισμών, που αν και η κύρια λειτουργία τους είναι η φυσική καταστολή, η άσκηση της οργανωμένης φυσικής βίας πάνω στα σώματα - κι εδώ η ανάλυση και το λεξιλόγιο του Πουλαντζά παραπέμπουν σε αντίστοιχες αναλύσεις του Foucault⁴⁶³-ο ρόλος τους ωστόσο δεν εξαντλείται σε αυτήν. Η διάκριση ανάμεσα σε μηχανισμούς που δρουν αποκλειστικά διαμέσου της ιδεολογίας και σε μηχανισμούς που δρουν μόνο μέσω της καταστολής, λειτουργεί σύμφωνα με τον Πουλαντζά περιοριστικά⁴⁶⁴. Αφενός αποκλείει από το πεδίο έρευνας ένα επιπλέον πεδίο, που αφορά τις οικονομικές λειτουργίες του Κράτους και αφετέρου, κατά έναν υπόρητο τρόπο προϋποθέτει ότι το Κράτος δρα πάντοτε αρνητικά, άλλοτε μέσω της καταστολής και της απαγόρευσης και άλλοτε, μέσω της απόκρυψης και της εξαπάτησης. Κάτι τέτοιο θα είχε ως συνέπεια την 'υποκειμενικοποίηση' των λόγων της συγκατάθεσης απέναντι στην εξουσία κι αυτό θα διάνοιγε ένα πεδίο, που όπως έχουμε μέχρι τώρα δείξει, ο Πουλαντζάς απέφευγε συστηματικά να επεξεργαστεί. Θεωρεί επομένως, ότι το Κράτος που αποτελεί στην πραγματικότητα έναν ενεργητικό παράγοντα (σε αντιδιαστολή με τη βούληση των φορέων της παραγωγής), «δημιουργεί, μεταμορφώνει, φτιάχνει πραγματικότητες»⁴⁶⁵, παράγει με θετικό τρόπο ένα υλικό υπόστρωμα για τη συναίνεση, όπως επί παραδείγματι, με το να λαμβάνει ορισμένα μέτρα υπέρ των κυριαρχουμένων.

⁴⁶² Βλ. ό.π., σελ. 32.

⁴⁶³ Βλ. παρακάτω, όπου θα αναφερθούμε διεξοδικότερα στη σχέση μεταξύ των δύο θεωρητικών.

⁴⁶⁴ Η διάκριση αυτή ανήκει στον Althusser, θεμελιώνεται στις αναλύσεις του Gramsci, ενώ της έχει ασκηθεί κριτική από τον Πουλαντζά, ήδη από την εποχή του *Φασισμός και Δικτατορία*.

⁴⁶⁵ *EPS*, σελ. 34.

Η κριτική αυτή που αφορά το ζεύγμα καταστολή/ιδεολογία, πέρα από το ότι απευθύνεται στη γνωστή διάκριση που είχε εισαγάγει ο Althusser, αφορά επίσης και τις αναλύσεις του Foucault, ο οποίος περιορίζοντας το Κράτος στις νομικο-πολιτικές του διαστάσεις και στον κατασταλτικό του μηχανισμό,⁴⁶⁶ έθετε αυτό που ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνονταν ως ιδεολογικό μηχανισμό - δημόσιο ή ιδιωτικό (π.χ., εκπαιδευτικός μηχανισμός, ιατρικός, οικογένεια) εκτός του πεδίου ελέγχου της κρατικής ηγεμονίας.

Αν στο πρώιμο έργο του Πουλαντζά ο ηγεμονικός ρόλος του Κράτους, η δυνατότητά του να επιβάλλει την κυρίαρχη ιδεολογία θεμελιωνόταν πάνω στην ιδέα της θεσμικής του ενότητας, ενότητας που κατά ένα μεγάλο ποσοστό απέρρευε από την ικανότητά του να νομιμοποιείται ως αντιπρόσωπος της φαντασιακής συνεκτικότητας του λαού-έθνους, στο ΚΕΣ η ιδέα ενός ενοποιητικού μηχανισμού συναίνεσης από την πλευρά του Κράτους, θεωρείται ότι δεν ανταποκρίνεται στις ιδεολογικές μεθοδεύσεις που ακολουθεί η κρατική εξουσία απέναντι στους κυριαρχούμενους. Όπως και όταν ανέλυε το Κράτος εκτάκτου ανάγκης δηλ. την ιδιαίτερη περίπτωση του καπιταλιστικού Κράτους σε συνθήκες κρίσης, έτσι και εδώ ο Πουλαντζάς υποστηρίζει, ότι αυτό που στην πραγματικότητα ισχύει για το παρεμβατικό καπιταλιστικό Κράτος, είναι πως υιοθετεί ένα διαφοροποιημένο λόγο, πιο σωστά όχι έναν αλλά 'πολλούς' λόγους. Οι λόγοι αυτοί είναι διαφορετικά υλοποιημένοι στους επιμέρους μηχανισμούς του⁴⁶⁷ και διαμορφωμένοι ανάλογα με τις τάξεις προς τις οποίες απευθύνονται. Σε αρκετές επίσης περιπτώσεις ο ιδεολογικός λόγος παρουσιάζεται ως 'τμηματικός' και 'τεμαχισμένος', «σύμφωνα με τις γραμμές που διατέμνουν τη στρατηγική της εξουσίας»⁴⁶⁸. Άλλοτε, πρόκειται για λόγους καθαρά οργανωτικούς, λόγους αντιπροσώπευσης και συσπείρωσης των κυρίαρχων τάξεων, μέσα από τους οποίους το Κράτος «διατρανώνει την αλήθεια της εξουσίας του»⁴⁶⁹ - άρα σε κάποιο επίπεδο τα σχέδιά του δηλώνονται ρητά και δεν αποκρύπτονται - κι άλλοτε για λόγους οι οποίοι, καθώς προέρχονται από τις αλληλοσυγκρουόμενες στρατηγικές

⁴⁶⁶ Βλ. ό.π., σελ. 41-42.

⁴⁶⁷ Βλ. ό.π., σελ. 35-36.

⁴⁶⁸ Ό.π., σελ. 35.

⁴⁶⁹ Ό.π., σελ. 36.

διαφόρων δικτύων και μηχανισμών του Κράτους, δεν είναι παρά μόνο μερικά διατυπώσιμοι.

Προκύπτει επομένως ότι ο «δείκτης ιδεολογικοποίησης του λόγου και των υλικών πρακτικών του Κράτους είναι...κυμαινόμενος»⁴⁷⁰. Η ενότητα του κυρίαρχου λόγου διασπάται τόσο στο επίπεδο του περιεχομένου – διαφοροποιημένοι λόγοι που δεν ανάγονται σε έναν νοηματικά ενοποιημένο πυρήνα - , όσο και στο επίπεδο της μορφής, αφού διαφορετικοί μηχανισμοί επεξεργάζονται και εκφράζουν αντιφατικές ιδεολογικές πολιτικές. Η ενότητα που θα προκύψει από τη συνισταμένη αυτών των λόγων, θα σχετίζεται με τον μηχανισμό ή με τα δίκτυα εξουσίας που θα έχουν αναδειχθεί σε κυρίαρχα. Υπάρχει σε κάθε περίπτωση μία ασταθής ισορροπία, προερχόμενη από την εξέλιξη των ταξικών συγκρούσεων, η οποία αδιάκοπα θέτει σε αμφισβήτηση τη συνεκτικότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Εν ολίγοις, σε αυτό το τελευταίο έργο ο Πουλαντζάς κάνει με το Κράτος, ό,τι ο Gramsci με την έννοια της ηγεμονίας, μεταφέροντας όμως τη λειτουργία των μηχανισμών από την ‘κοινωνία των πολιτών’, στο εσωτερικό του Κράτους. Καθώς μετατρέπει αυτό το τελευταίο σε πεδίο ταξικών αγώνων και συγκρούσεων, κατορθώνει σε ένα μεγάλο βαθμό να σχετικοποιήσει το χαρακτήρα της κυρίαρχης ιδεολογίας, υπερβαίνοντας με αυτόν τον τρόπο την αρχικά διατυπωμένη, λειτουργιστικών αποχρώσεων, αντίληψή του που περιόριζε τον ηγεμονικό ιδεολογικό λόγο σε μια ενοποιημένη, αδιαφοροποίητη και εξωτερική, αναπαραγωγική λειτουργία των σχέσεων παραγωγής. Συγχρόνως όμως αποτελεί γεγονός, ότι η ιδεολογική εξουσία δεν εξαντλείται στο Κράτος και στους μηχανισμούς του⁴⁷¹, αφού αυτό που οι τελευταίοι κάνουν, είναι στην πραγματικότητα να επεξεργάζονται τις ιδεολογίες που προέρχονται από την ύπαρξη των ταξικών σχέσεων και στη βάση αυτή, να εκπονούν την κυρίαρχη ιδεολογία. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί αυτομάτως στο συμπέρασμα ότι οι ταξικές εξουσίες που απορρέουν από τις ταξικές σχέσεις και οι οποίες θεμελιώνονται στις σχέσεις παραγωγής και τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, υπερβαίνουν κατά πολύ το Κράτος.

⁴⁷⁰ Ο.π., σελ.36.

⁴⁷¹ Ο.π., σελ.41-42.

Οι εξουσίες, η εξουσία γενικά, ούτε ταυτίζεται με το Κράτος, ούτε ανάγεται σε αυτό.⁴⁷² Ο Πουλαντζάς εξακολουθεί να υποστηρίζει την ύπαρξη ενός σχετικού *διαχωρισμού* ανάμεσα στο Κράτος και τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής⁴⁷³. Πρόκειται για ένα διαχωρισμό, που αποτελεί το θεμέλιο της σχετικής του αυτονομίας απέναντι στις διάφορες τάξεις και τις μερίδες τάξεων, απέναντι στις σχέσεις, τους αγώνες που διεξάγονται ανάμεσά τους και τις εξουσίες που προκύπτουν από τις αντιπαρατιθέμενες πρακτικές τους. Εξίσου όμως, συνιστά και το «θεμέλιο της δικής του υλικότητας ως ‘ειδικού’ μηχανισμού»⁴⁷⁴. Από αυτό ωστόσο, δεν συνεπάγεται ούτε μια σχέση εξωτερικότητας ανάμεσα στις εξουσίες και το Κράτος, ούτε ότι το Κράτος κατέχει ένα δευτερεύοντα ρόλο απέναντι στην υλικότητα της εξουσίας. Τις απόψεις αυτές ο Πουλαντζάς τις αντιδιαστέλλει τόσο στις θέσεις των Foucault και Deleuze⁴⁷⁵ σύμφωνα με τους οποίους, για τον μαρξισμό οι *ταξικές* σχέσεις εξουσίας βρίσκονται σε μια θέση ‘εξωτερική’ και ‘πρωταρχική’ ως προς τους άλλους τύπους σχέσεων, όσο και στις θέσεις του Καστοριάδη και του Lefort, με την έμφαση που δίνουν στην αυτοθέσμιση και την πρωταρχικότητα του κοινωνικού⁴⁷⁶, πράγμα που εμφανίζεται να έχει ως συνέπεια την υποβάθμιση του ‘πραγματικού’ ρόλου του Κράτους. Για τον Πουλαντζά, όπου υπάρχει ταξική εξουσία, υπάρχει και θεσμοποιημένη εξουσία με την μορφή του Κράτους, όχι με την έννοια ότι οι ταξικές εξουσίες αποτελούν τη γενετική του αρχή, αλλά με την έννοια της ταυτόχρονης και αδιάπτωτης συνύπαρξης εξουσίας-Κράτους. Στον αντίποδα αυτών των απόψεων το ρεύμα της ‘νέας φιλοσοφίας’⁴⁷⁷ προβάλλει την εικόνα ενός αρχέγονου και θεμελιακού σχηματισμού, ενός ‘Urstaat’, που θα αποτελούσε το πρότυπο του κάθε Κράτους, ενώ οι αναλύσεις του P.Clastres⁴⁷⁸ καταλήγουν στη θεμελίωση του Κράτους σε μια τομή, στην ιστορική ανάδυση της πολιτικής κυριαρχίας καθεαυτής και όχι στη διαίρεση σε τάξεις, που βασίζεται στις

⁴⁷² Βλ. ό.π., σελ. 39.

⁴⁷³ Ν. Πουλαντζάς, «Η κρίση των κομμάτων», Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς, Εντελμάν: *Συζήτηση για το Κράτος*, Αγώνα, Αθήνα 1980, σελ. 55.

⁴⁷⁴ Ο.π., σελ.55.

⁴⁷⁵ Ο.π., σελ. 50 και Μ. Foucault, *Histoire de la sexualité I: la volonté de savoir*, Gallimard, 1976, σελ. 123-124.

⁴⁷⁶ *EPS*, σελ.42-43.

⁴⁷⁷ Ο.π., σελ.45.

⁴⁷⁸ Ο.π., σελ.47-48.

σχέσεις παραγωγής. Για τον Πουλαντζά οι σχέσεις παραγωγής και οι ταξικοί αγώνες αποτελούν την προϋπόθεση, το λογικό πρότερο του Κράτους, ενώ απορρίπτει την ιδέα μιας καταγωγικής, γενεσιουργού αιτίας που θα ερμήνευε το χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας.

Ανακεφαλαιώνουμε :

- Το υπόβαθρο της υλικότητας του Κράτους θα πρέπει να αναζητηθεί στις παραγωγικές σχέσεις και στον καταμερισμό εργασίας, ο οποίος ορίζει το πεδίο των ταξικών σχέσεων και αγώνων, σε όλα τα επίπεδα του τρόπου παραγωγής.

- Το Κράτος διατηρεί ένα θετικό, παραγωγικό ρόλο στην οργάνωση και την αναπαραγωγή των ταξικών εξουσιών, όπως επί παραδείγματι στην οργάνωση της κυρίαρχης ιδεολογίας, την οποία οι θεσμοί επεξεργάζονται και διαχέουν με έναν πολυσύνθετο και διαφοροποιημένο τρόπο, σε ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα.

- Τέλος, οι ταξικές εξουσίες υπερβαίνουν κατά πολύ το Κράτος και τους μηχανισμούς που συμμετέχουν στη στερέωση και την αναπαραγωγή αυτών των εξουσιών. Οι ταξικές εξουσίες αποτελούν το υπόβαθρο κάθε τύπου εξουσίας, ενώ η πολιτική εξουσία που είναι πρωταρχική σε σχέση με τις άλλες, βρίσκεται συγκεντρωμένη και υλοποιημένη στο Κράτος.

Αυτές οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις για τη σχέση Κράτους-εξουσίας και τρόπου παραγωγής είναι αναγκαίες, προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται συγκεκριμένα τη διαμόρφωση του υλικού πλαισίου του Κράτους.

2. Η θεσμική υλικότητα του Κράτους

Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, η συσχέτιση της υλικότητας των κρατικών θεσμών με τις παραγωγικές σχέσεις και τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας δεν αποτελεί παρά την άλλη όψη της συσχέτισής τους με το πεδίο των ταξικών συγκρούσεων και αγώνων. Το Κράτος αποτελεί το κομβικό σημείο άσκησης της πολιτικής εξουσίας, καθώς βρίσκεται οργανικά παρόν στη γένεση και την αναπαραγωγή των ταξικών εξουσιών, ενώ εξισορροπεί μέσα σε ένα ολόκληρο πεδίο αντιθέσεων τα

αλληλοσυγκρουόμενα και αντιτιθέμενα συμφέροντα, προς όφελος της κυρίαρχης τάξης. Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: γιατί αυτό το συγκεκριμένο Κράτος που λειτουργεί ως αντιπροσωπευτικό και εθνικο-λαϊκό επιτελεί αυτόν το συγκεκριμένο ρόλο; γιατί είναι αυτό το συγκεκριμένο Κράτος με αυτά τα χαρακτηριστικά και όχι κάποιο άλλο; Και τέλος, ποια είναι η προέλευση της θεσμικής υλικότητας του καπιταλιστικού Κράτους;⁴⁷⁹

Ο Πουλαντζάς αναπτύσσει τη θέση, ότι η ιδιότυπη υλικότητα του αστικού Κράτους στηρίζεται στο δομικό, για τις παραγωγικές σχέσεις διαχωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα και το προϊόν της εργασίας του. Ανατρέχοντας σε παλαιότερες αναλύσεις του, σχετικά με την ανεπάρκεια των θεωρητικών τοποθετήσεων που θεμελιώναν το Κράτος στον τομέα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου και των σχέσεων γενικευμένης εμπορικής ανταλλαγής - αντίληψη που θεματοποιήθηκε κυρίως από την ιταλική μαρξιστική σχολή - αλλά και απορρίπτοντας τη θεωρία της λογικής συναγωγής, σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη της μορφής του Κράτους προκύπτει μόνο μέσα από την ανάλυση των σχέσεών του με τις αντιφάσεις της συσσώρευσης κεφαλαίου, επιβεβαιώνει ο ίδιος, για μια ακόμη φορά, την πρωταρχικότητα των σχέσεων παραγωγής, καθώς και του σχετικού τους διαχωρισμού από την πολιτική σφαίρα. Εν συνεχεία, αναπτύσσει αυτή την έννοια του διαχωρισμού σε τέσσερα μέρη: στο επίπεδο της διάκρισης χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας, στο επίπεδο της εξατομίκευσης, στο πεδίο του νόμου και τέλος, στο επίπεδο της χωροχρονικής μορφής του έθνους. Ας εξετάσουμε ένα προς ένα τα σημεία αυτά.

I. Διαχωρισμός διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας.

Ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι στον οφειλόμενο στην ολοκληρωτική αποστέρηση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής διαχωρισμό των οικονομικών σχέσεων από την πολιτική, εντοπίζεται η ιδιοτυπία του κεφαλαιοκρατικού Κράτους σε σχέση με το Κράτος στη φεουδαρχία. Στο σημείο αυτό τοποθετείται το υπόβαθρο ολόκληρης της αναδιοργάνωσης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή και

⁴⁷⁹ Βλ. ό.π., σελ. 54.

συγχρόνως, μία από τις βασικές προϋποθέσεις της ύπαρξης του σύγχρονου Κράτους. Όπως δείξαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μια από τις εκφάνσεις αυτού του καταμερισμού αποτελεί η διαίρεση ανάμεσα στη διανοητική και τη χειρωνακτική εργασία, η οποία εκφράζει την ειδική διαμόρφωση των πολιτικό-ιδεολογικών σχέσεων στον καπιταλισμό. Ο Πουλαντζάς επαναλαμβάνοντας παλαιότερες αναλύσεις του διαπιστώνει ως συνέπειες αυτής της διαίρεσης τα εξής:

1) Η εργασία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αποκτά έναν ‘μηχανικό’ χαρακτήρα, καθώς τα διανοητικά στοιχεία αποχωρίζονται από τη χειρωνακτική εργασία και η τελευταία μεταβάλλεται σε μια διαδικασία περιορισμένων, καθορισμένων και αυτοματοποιημένων κινήσεων.

2) Σε ένα ευρύτερο πεδίο, η επιστήμη αποκόπτεται πλήρως από τη χειρωνακτική εργασία. Την ίδια στιγμή, οι αρχές της επιστημονικής έρευνας και οι εφαρμογές της ευθυγραμμίζονται με τις ανάγκες της μαζικής παραγωγής, της αύξησης της παραγωγικότητας και υπάγονται σε αυτές.

3) Στην ιδεολογία ενοφθαλμίζεται η επιστήμη. Η τεχνολογία και οι κάθε είδους επιστημονικές τεχνικές, που στηρίζουν και προωθούν τον ορθολογισμό, την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα, εμφανίζονται τώρα ως το κεντρικό συστατικό των διαδικασιών νομιμοποίησης της κυριαρχίας.

4) Παρατηρείται μια παγίωση των σχέσεων ανάμεσα στη διανοητική εργασία και τις σχέσεις εξουσίας, μια ώσμωση ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία, φαινόμενο που ήδη διαγράφεται μέσα από τις σχέσεις ιεράρχησης και εξουσίας που αρθρώνονται στο εσωτερικό της παραγωγής.

Από την πλευρά του, το κεφαλαιοκρατικό Κράτος αποτελεί ακριβώς το φορέα υλοποίησης του διαχωρισμού διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας. Μέσα από τους μηχανισμούς του θεσμοποιείται ο διαχωρισμός της διανοητικής εργασίας από την παραγωγική διαδικασία, ενώ η οργάνωση και η εκλογίκευση που συμβαδίζει με τον καταμερισμό εργασίας, εκτείνεται σε όλο το σύστημα των κρατικών θεσμών και το διαπερνά. Οι μηχανισμοί μονοπωλώντας τη γνώση που εκπορεύεται από το Κράτος-επιστήμονα, αποκλείουν από τις κύριες οργανωτικές τους λειτουργίες τους κυριαρχούμενους. Η γραφειοκρατική διοίκηση με την αποκλειστική κατοχή του ‘γραφειοκρατικού μυστικού’, το επιλεκτικό μπλοκάρισμα της ροής των

πληροφοριών, τη χρήση της τεχνικής ορθολογικότητας, την εφαρμογή μιας αυξημένης εκλογίκευσης στην οργάνωση και τέλος, την προοδευτική αφομοίωση του στρώματος των διανοουμένων στους μηχανισμούς της, συμβάλλει στον αποκλεισμό των εκμεταλλευομένων και στην εδραίωση της κυριαρχίας. Το Κράτος αυτονομιμοποιείται εμφανιζόμενο ως φορέας μιας ενδογενούς ορθολογικότητας. Όχι όμως μόνο αυτό η διοικητική δραστηριότητα δεν περιορίζεται στην υλοποίηση του διαχωρισμού χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας, αλλά ενσωματώνει την επιστήμη οργανώνοντας το θεωρητικό της λόγο και συνδυάζοντας την τεχνική γνώση με την πολιτική πρακτική. Κατά τον Πουλαντζά, όλα αυτά «κατοχυρώνονται [...] με τις ιδιαίτερες μορφές της σχέσης ιδεολογίας-γνώσης-επιστήμης, την οποία συνεπάγεται η μετατροπή της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας σε τεχνοκρατική ιδεολογία».⁴⁸⁰ Συνεπώς, ολόκληρη η διοικητική δραστηριότητα αναδιοργανώνεται κατά τρόπο, ώστε να ενσωματώνει στους μηχανισμούς της το συνδυασμό της επιστημονικής και τεχνικής γνώσης με την άσκηση της εξουσίας και είναι μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που το Κράτος προσοικειώνεται το σώμα των διανοουμένων, μετατρέποντάς τους έτσι σε κρατικούς λειτουργούς⁴⁸¹.

Το κεφαλαιοκρατικό Κράτος σε αντίθεση με το Κράτος των προκαπιταλιστικών σχηματισμών δεν θεμελιώνει την νομιμότητά του σε κάποια μυθική αφήγηση, σε κάποιο καταγωγικό σχήμα ή σε ένα λόγο άνωθεν εκπορευόμενο ή αποκαλυπτικό, αλλά στη διαρκώς «ανανεωνόμενη κυριαρχία του λαού-έθνους».⁴⁸² Πρόκειται, όπως ήδη σημειώσαμε, για ένα λόγο, αφενός θεμελιωμένο στην κυρίαρχη ιδεολογία και στην αφομοίωση μιας τεχνοκρατικής γνώσης αφετέρου όμως, τεμαχισμένο και τμηματικό, καθώς απευθύνεται σε διαφορετικές τάξεις ή μερίδες τάξεων με τρόπο διαφοροποιημένο, ανάλογα με τους στόχους που το ίδιο θέτει. Η οργανική ενοποίηση αυτού του λόγου, 'η υπερκωδίκησή του' συντελείται εντέλει αποκλειστικά στο επίπεδο της *εθνικής γλώσσας*, η διαμόρφωση της οποίας θεωρείται αναγκαία για την επίτευξη του πολιτικού ρόλου του Κράτους. Πράγματι, το πολιτικο-ιδεολογικό στοιχείο είναι συστατικά παρόν στην

⁴⁸⁰ Ο.π., σελ. 62.

⁴⁸¹ Ο.π., σελ. 63.

⁴⁸² Ο.π., σελ. 63.

πορεία κατασκευής της επίσημης γλώσσας. Οι μηχανισμοί που προϋποθέτουν την οικονομική και πολιτική ενοποίηση του Κράτους-έθνους υιοθετούν και επιβάλλουν ένα γλωσσικό πρότυπο, το οποίο προάγουν σε εθνικό. Καθώς αυτό αντικειμενοποιείται μέσα στη γραφή, αναγνωρίζεται σε όλη τη δικαιοδοσία μιας καθορισμένης πολιτικής αρχής και θεμελιώνει την νομιμότητα της κυριαρχίας της. Αυτή η πρότυπη, τυποποιημένη γλώσσα στην οποία αποτυπώνεται συμβολικά η κυριαρχία, αποτελεί «το εσωτερικό τσιμέντο»⁴⁸³, ανάμεσα στους διανοούμενους κρατικούς λειτουργούς και τη διανοητική εργασία που παγιώνεται μέσα στην οργανωτική διάρθρωση του Κράτους. Οι κυριαρχούμενοι, όσοι δε διαθέτουν αυτή την νόμιμη ικανότητα παραμένουν αποκλεισμένοι, καθώς υφίστανται τις συνέπειες των διακρίσεων που επιβάλλουν τα διάφορα δίκτυα εξουσίας.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο Πουλαντζάς θεωρεί, ότι η γνώση των διανοουμένων-ειδικών αφομοιώνεται από τον κρατικό μηχανισμό, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση των στρατηγικών του Κράτους για τη διατήρηση της ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης. Αποδεικνύει συγχρόνως, ότι η γραφειοκρατία δε συνιστά μια αναγκαία ορθολογική-συγκεντρωτική αρχή, που λειτουργεί εξισορροπιστικά απέναντι στην άναρχη και ανταγωνιστική λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών, αλλά ότι το ίδιο το Κράτος, μέσω του ρόλου που επιτελεί και με την ιδιότυπη οργάνωση του, συντείνει στην ύπαρξη, την ενίσχυση και την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης διαίρεσης, η οποία βρίσκεται ήδη μέσα στις σχέσεις παραγωγής και απορρέει από αυτές. Ο Πουλαντζάς, θεμελιώνει συνεπώς τις σχέσεις γνώσης-εξουσίας στις *σχέσεις παραγωγής* και συγχρόνως ενσωματώνει το διαχωρισμό χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας στην υλικότητα του Κράτους. Αντίθετα για τον Foucault, με τον οποίο βρίσκεται σε αυτό το τελευταίο του έργο σε έναν διαρκή, άλλοτε ρητό, άλλοτε υπόρητο διάλογο, η γνώση παράγεται μέσα από τις σχέσεις εξουσίας που είναι «διάχυτες, πολυσημειακές και εντός ενός στοιχείου που δεν διαθέτει καν μορφή».⁴⁸⁴ Αυτό σημαίνει μεν, ότι η γνώση συνδέεται άρρηκτα με τις σχέσεις εξουσίας - οι τελευταίες μάλιστα συχνότατα προκαλούν την

⁴⁸³ Ο.π., σελ. 65. Σημειώνουμε ότι στην ελλ. εκδ. η ίδια φράση, «ciment interne», μεταφράζεται ως «εσωτερική συγκολλητική ύλη». Ωστόσο η λέξη 'τσιμέντο' πέρα από το ότι αποτελεί ορθότερη απόδοση, παραπέμπει ταυτόχρονα και στη μεταφορά της κυρίαρχης ιδεολογίας, ως ιδεολογίας τσιμέντου.

⁴⁸⁴ G. Deleuze, *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σελ.142.

ανάδυση ολόκληρων κλάδων επιστημονικής γνώσης, όπως συνέβη με τη συγκρότηση των επιστημών του ανθρώπου, κατά την κλασική εποχή-παράλληλα όμως, η εξουσία, θεωρείται ως ‘διαγραμματική’, δεν εκπορεύεται από κάποιο κέντρο, αλλά καλύπτει ένα ρευστό πεδίο εύκαμπτων, ασταθών, μη εντοπίσιμων δυνάμεων. Το Κράτος με τους θεσμούς του αντί να καταλαμβάνει και να μορφοποιεί ολόκληρο το πεδίο των σχέσεων εξουσίας, επιτελεί περισσότερο ένα ρόλο επιβεβαιωτικό, επικυρωτικό αυτών των σχέσεων. Η εξουσία δεν δρα *μέσω* της ιδεολογίας αλλά, «παράγει αλήθεια πριν την ιδεολογικοποιήσει...»⁴⁸⁵.

II. Η εξατομίκευση

Ο δεύτερος παράγοντας πάνω στον οποίο θεμελιώνεται η θεσμική υλικότητα του Κράτους, είναι η δημιουργία του συστήματος της εξατομίκευσης. Στο *ΠΕκαιΚΤ* ο Πουλαντζάς θεωρούσε δεδομένο, ότι η βάση της εξατομίκευσης προερχόταν από το νομικό σύστημα και την αστική πολιτική ιδεολογία, μέσα από την οποία τα μεμονωμένα άτομα εκλαμβάνονταν ως υποκείμενα δικαίου, πρόσωπα ελεύθερα συναλασσόμενα μέσα στα πλαίσια της οικονομίας της αγοράς. Στο τελευταίο του έργο ανασκευάζει συνολικά αυτή τη θέση και θεμελιώνει την εξατομίκευση στις σχέσεις παραγωγής και στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Αν και το Κράτος είναι εκείνο που συνιστά τον παράγοντα καθιέρωσης των σχέσεων εξατομίκευσης, - καθώς σύμφωνα με τον Πουλαντζά, είναι υπεύθυνο για τη διαμόρφωση του πεδίου εφαρμογής των σχέσεων εξουσίας’ ενώ συνενώνει ταυτόχρονα και αντιπροσωπεύει στο εσωτερικό της πραγματικότητας του Κράτους-έθνους την ενότητα αυτού του κατακερματισμού - είναι στη δομή των σχέσεων παραγωγής που εντοπίζεται το υλικό πλαίσιο, το ‘καλούπι’ αυτού του κοινωνικού κατακερματισμού. Οι σχέσεις παραγωγής δημιουργούν ακριβώς «ένα πλαίσιο αναφοράς, *χωροχρονικές μήτρες* που είναι οι *προϋποθέσεις* του *καπιταλιστικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας...*».⁴⁸⁶

Συγκεκριμένα, η ολοκληρωτική αποστέρηση του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής συμπίπτει με την ένταξή του στο εσωτερικό μιας

⁴⁸⁵ Ο.π., σελ., 59.

⁴⁸⁶ *EPS*, σελ. 70.

εργασιακής διαδικασίας μηχανοποιημένης, αυτόματα ρυθμισμένης και ορθολογικά κατακερματισμένης, η οποία διενεργείται μέσα σε ένα πλαίσιο χωροχρονικά διασπασμένο. Από αυτή την άποψη, η καθιέρωση στον καπιταλισμό ενός νομικού πλαισίου τυπικά εξισωτικού, συνέπεσε με την εφαρμογή συστημάτων *πειθάρχησης* και *ιεραρχίας* μέσα στην ίδια την παραγωγή, συστήματα τα οποία βασίζονταν στην αποκοπή των άμεσων παραγωγών από την ολότητα της εργασιακής διαδικασίας, στην αποσύνδεση του ενός από τον άλλο, μέσω της επιβολής μιας ιεραρχικής κατανομής εν ολίγοις, στη δημιουργία μιας δέσμης φυσικό-πολιτικών μεθόδων που διαπλαστικά εφαρμόζονταν πάνω στις επιμέρους ατομικότητες. Ο Πουλαντζάς απηχώντας τις αντίστοιχες φουκωϊκές αναλύσεις γύρω από τα συστήματα επιτήρησης και πειθαρχίας - πάνω στα οποία διαμορφώθηκαν οι μηχανισμοί, κυρίως από το 18^ο αιώνα και μετά - αναφέρεται στη δημιουργία εντός του συστήματος παραγωγής ενός χώρου, «δικτυωμένου, τεμαχισμένου και κυψελοειδούς, όπου το κάθε τεμάχιο (άτομο) έχει τη θέση του»⁴⁸⁷ και ενός χρόνου «γραμμικού, σειραίου, επαναληπτικού και σωρευτικού [...] που κατευθύνεται προς ένα έτοιμο προϊόν»⁴⁸⁸. Η εξατομικευτική διαδικασία αποσυνδέει και απομονώνει με την εφαρμογή κάθετων και 'κυψελοειδών' διαχωρισμών. Επιβάλλει μέσω της επιτήρησης και του διαχωρισμού ρυθμισμένες συμπεριφορές, ενώ παράλληλα κανονικοποιεί, κατασκευάζει ατομικότητες με τον έλεγχο και τον συντονισμό των κινήσεων, των σωματικών δυνάμεων, καθώς και μέσω της υπαγωγής των ατόμων σε ένα αποστεωμένο χρονικό συνεχές, σε μια στρεβλωμένη αντίληψη του χρόνου, μετρήσιμου και υπολογισμένου, σύμφωνα με τις ανάγκες της παραγωγής. Αυτή η στρέβλωση του χώρου και του χρόνου που πάνω της βασίστηκε μια «πραγματική και σωματική πειθαρχία, αποτέλεσε το υπόστρωμα κάθε τυπικής και νομικής ελευθερίας».⁴⁸⁹ Τα σώματα, ως πεδία εγγραφής και αποκρυστάλλωσης των πειθαρχικών μεθόδων που απορρέουν από την ειδική μορφή του καταμερισμού εργασίας, είναι τα κατασκευασμένα σώματα απομονωμένων προσώπων, που υπάγονται στους αφηρημένους νόμους και κανόνες ενός

⁴⁸⁷ Ο.π., σελ. 70-71.

⁴⁸⁸ Ο.π., σελ. 71.

⁴⁸⁹ M. Foucault, *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*, Gallimard 1975, σελ. 258.

αυτόνομου, ορθολογικά οργανωμένου και μηχανοποιημένου συστήματος. Πρόκειται, παρά τις όποιες διαφορές, για το ίδιο υλικό πλαίσιο που πραγματώνουν και οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί του Κράτους, οι οποίοι λειτουργούν αναπαράγοντας, καθιερώνοντας και νομιμοποιώντας το.

Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, η εσωτερική οργάνωση των γραφειοκρατικών δικτύων *θεσμοποιεί* την εξατομίκευση, στο βαθμό που συγκροτεί τις οικονομικο-κοινωνικές μονάδες/φορείς των σχέσεων παραγωγής, σε νομικο-πολιτικά υποκείμενα.⁴⁹⁰ Η διαδικασία αυτή δεν αφορά απλώς την επεξεργασία και τη διάχυση συστηματοποιημένων ιδεολογικών λόγων, αλλά τη συγκεκριμένη εφαρμογή πολιτικών τεχνολογιών που διαπλέκονται με επιμέρους 'τεχνικές γνώσης', δηλ. με μηχανισμούς αντικειμενοποίησης και καθυπόταξης, που οδηγούν σε επαύξηση των γνώσεων και που με τη σειρά τους, επιτρέπουν των πολλαπλασιασμό και την εκλέπτυνση των σχέσεων εξουσίας. Ο Πουλαντζάς συμφωνώντας με τον Foucault, θεωρεί ότι η λειτουργία του *πανοπτικού συστήματος*, πάνω στο οποίο θεμελιώνεται ολόκληρο το σύστημα εγκάθειρξης και σωφρονισμού βρίσκεται στο επίκεντρο των στρατηγικών της εξουσίας - καθώς αποτελεί το κομβικό εκείνο σημείο όπου διασταυρώνονται οι τεχνικές κανονικοποίησης με τις διεργασίες εξατομίκευσης - αντίθετα όμως από εκείνον που αποσυνδέει την ιδεολογία από τις κάθε είδους πολιτικές τεχνολογίες, θεωρεί ότι μέσω του Κράτους, οι διάφορες πρωταρχικές μορφές κυρίαρχης ιδεολογίας επεμβαίνουν στη διαμόρφωση αυτών των τεχνολογιών.

Το κύριο σημείο στο οποίο ο Πουλαντζάς επικεντρώνει την κριτική του στον Foucault, είναι στην αντίληψη που αφορά την πρωταρχικότητα των σχέσεων εξουσίας, σε σχέση με τον τρόπο παραγωγής. Για τον Πουλαντζά, είναι σαφές ότι η εξατομίκευση «αποτελεί το υλικό μόρφωμα των σχέσεων παραγωγής και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μέσα στα καπιταλιστικά σώματα...»⁴⁹¹ και δεν συναρτάται με ένα αφηρημένο, μη κεντροθετημένο πλαίσιο αναφοράς των σχέσεων εξουσίας. Η υιοθέτηση από τον Foucault της έννοιας του 'διαγράμματος', μιας

⁴⁹⁰ *EPS*, σελ.72.

⁴⁹¹ *EPS*, σελ.73.

«μηχανής αφηρημένης»⁴⁹², η οποία αναπαριστά τις σχέσεις δυνάμεων που συγκροτούν το πεδίο άσκησης της εξουσίας, υποκαθιστά την έννοια της δομής ενός τρόπου παραγωγής και αμφισβητεί ριζικά το πρωτείο της οικονομίας. Αντιθέτως, κατά τον Πουλαντζά, η εξατομίκευση δεν συνιστά μια πραγματικότητα κατασκευασμένη από τις πειθαρχικές τεχνολογίες της εξουσίας, αλλά είναι το αποτέλεσμα της ειδικής μορφής του καταμερισμού εργασίας στις δεδομένες συνθήκες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, η αμορφική διάσταση του διαγραμματός οδηγεί στην απάρνηση της κλασσικής μαρξικής σύλληψης για την οικονομία, καθώς αποσυνδέει την κρατική εξουσία από τις σχέσεις παραγωγής. Η μη 'εντοπισιμότητα' της εξουσίας υπονοεί ότι η ερμηνεία της, δεν θα επέτρεπε την αναζήτηση ενός προνομιακού τόπου απ' όπου θα εκπορεύονταν οι σχέσεις εξουσίας, «την πρωταρχική ύπαρξη ενός κεντρικού σημείου[...]μια ενιαία εστία κυριαρχίας, απ' όπου εκπέμπονται διάφορες παράγωγες και κατιούσες μορφές»⁴⁹³, αλλά ότι η ίδια (η εξουσία) θα έπρεπε να θεωρείται ως ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ αλληλοσυγκρουόμενων δυνάμεων, ως ένα σύνολο ετερογενών, ευμετάβλητων και ασταθών σχέσεων δύναμης, οι οποίες διατρέχουν και μορφοποιούν τους θεσμούς, τους μηχανισμούς, τις σχέσεις παραγωγής. Με βάση αυτό, η οικονομία στη συνολική της λειτουργία θα προϋπέθετε την ύπαρξη των σχέσεων και μηχανισμών κυριαρχίας και υποταγής, που μορφοποιούν και διαπλάθουν τις ατομικότητες καθώς εγγράφονται και χαράσσονται στα σώματα και τις ψυχές. Πρόκειται για την πρωταρχικότητα των σχέσεων εξουσίας, που γεννιούνται και αναδημιουργούνται από μια πολλαπλότητα παραγόντων, οικονομικών, πολιτικών, δημογραφικών, καθεστώτων λόγου και σχέσεων γνώσης, για να διαχυθούν στη συνέχεια, με έναν πολυσύνθετο τρόπο και προς κάθε κατεύθυνση, στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών.

Αν αναζητούσαμε το σημείο σύγκλισης των δύο θεωρητικών, θα το εντοπίζαμε στο γεγονός ότι το Κράτος, μέσα από την εφαρμογή των τεχνικών της εξουσίας - κατά τον Foucault, την εφαρμογή των στοιχείων

⁴⁹² Ο.π., σελ. 74.

⁴⁹³ Foucault, *La volonté de savoir*, σελ. 116.

της «ανατομικο-πολιτικής» και της «βιο-πολιτικής»⁴⁹⁴- λειτουργεί διαπλαστικά για τις συγκεκριμένες ατομικότητες, πάνω στις οποίες ασκούνται οι σχέσεις εξουσίας. Δεν πρόκειται όμως για το μοναδικό σημείο συμφωνίας. Ακριβώς όπως και ο Foucault, ο Πουλαντζάς εκλαμβάνει το Κράτος στη διττή του διάσταση, ως παράγοντα εξατομίκευσης με μια παράλληλη ολοκληρωτική λειτουργία. Ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας του εκτείνεται πέρα από την εκδήλωση των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης – το φασισμό και τις δικτατορίες -, καθώς αφορά την ιδιοσυστασία του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού Κράτους. Δεν πρόκειται μόνο για το γεγονός, ότι το Κράτος αντλεί την νομιμότητά του από την ένταξη των εξατομικευμένων μονάδων στο εσωτερικό της ενοποιούσας αντιπροσωπευτικότητας του Κράτους-έθνους. Εξίσου, ο κρατικός ολοκληρωτισμός δε συνιστά το αποκλειστικό επακόλουθο της πολιτικής ιδεολογίας, που εκφράζεται μέσα από θεωρίες, όπως αυτές του κοινωνικού συμβολαίου. Διαμέσου αυτών επιχειρείται η επίλυση της αντίφασης ανάμεσα στην ιδέα της ισότητας που επικρατεί σε μια ενότητα ίσων μεταξύ τους ατόμων (*Genossenschaft*) και στην ανάγκη προστασίας του συνόλου από μια βούληση ανώτερη (*Herrschaft*) -, η οποία θα υπερβαίνει τα ατομικά εγωιστικά συμφέροντα, ενοποιώντας και αντιπροσωπεύοντάς τα, ενώ θα εγγυάται την ευνομία και την ευρυθμία του συστήματος. Ολόκληρη αυτή η προβληματική που μεταγγίζεται στην εγγεγραμμένη «αντικειμενική ηθικότητα» του Κράτους και καταλήγει στον ωφελιμισμό, αντανακλά την πραγματική ασυμβατότητα ανάμεσα στην έννοια των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και την αντιπροσώπευσή τους από την πλασματικά αδιαφοροποίητη ενότητα του Κράτους. Όπως υποστηρίζει ο Πουλαντζάς, είναι ο ίδιος ο χαρακτήρας της εξατομίκευσης, που επιτρέπει την ολοκληρωτική παρουσία του Κράτους. Είναι το ίδιο το Κράτος που εξατομικεύει μέσω της εφαρμογής των πολιτικών τεχνολογιών, για να αθροίσει στη συνέχεια αυτές τις κανονικοποιημένες μονάδες στο εσωτερικό του, συγκαλύπτοντας έτσι τη θεμελιακή ετερογένεια που προκύπτει από την αντιθετικότητα των συμφερόντων που το διαπερνούν. Έτσι και η διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό δεν αποτελεί ένα ενδογενές

⁴⁹⁴ Ο.π., σελ. 173.

όριο. Πρόκειται για μια διάκριση θεσπισμένη από το ίδιο το Κράτος και η οποία ουσιαστικά δεν αποτελεί, παρά ένα διάυλο εξουσίας που του επιτρέπει να μετακινεί αυτά τα όρια και να παρεισδύει στη διάπλαση της ατομικότητας των φορέων της παραγωγής. Αν πράγματι υπάρχουν κάποια όρια, αυτά, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, «συνδέονται με τους λαϊκούς αγώνες και τους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των τάξεων...»⁴⁹⁵, το δε ατομικό-ιδιωτικό εμφανίζεται ως η συνισταμένη αυτού του συσχετισμού και της συμπύκνωσής του μέσα στο Κράτος. Τα ατομικά δικαιώματα, ως κατάκτηση των κυριαρχουμένων, μπορούν να αποτελέσουν φραγμό στον κρατικό ολοκληρωτισμό, του οποίου οι ρίζες εντοπίζονται ήδη στη διαδικασία εξατομίκευσης και στον θεσπισμένο από το Κράτος διαχωρισμό, ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό.

Συνεπώς, η εξατομίκευση δε συνιστά πλέον για τον Πουλαντζά το αποτέλεσμα της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας, όπως διαπίστωνε στο πρώιμο έργο του, αλλά έναν ιδιαίτερο, υλικό τρόπο ενσωμάτωσης των δρώντων παραγόντων, στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Πρόκειται για το πολύ υλικό αποτέλεσμα ένταξης και κατανομής των φορέων στις σχέσεις παραγωγής, προερχόμενης από τις μορφές και τους τρόπους κανονικοποίησης, όπως και από την εφαρμογή μεθόδων και πειθαρχιών, ανάλογων με εκείνες που περιγράφονται στο έργο του M. Foucault.

III. Ο νόμος

Η τρίτη παράμετρος που αφορά τη θεσμική υλικότητα του Κράτους, συναρτάται, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, με το ρόλο και την ιδιάζουσα λειτουργία του δικαίου στους κεφαλαιοκρατικούς μηχανισμούς. Μια από τις βασικές θέσεις που διατυπώνει ο Πουλαντζάς στο τελευταίο του έργο, αφορά τη θεμελιώδη έλλειψη διάκρισης που υφίσταται ανάμεσα στον νόμο και τη βία στις συνθήκες του καπιταλισμού. Η σύμφυση μεταξύ Κράτους και οργανωμένης δημόσιας βίας προέρχεται από το γεγονός, ότι αντίθετα με τις αντιλήψεις που αντιδιαστέλλουν στην αυθαιρεσία του ηγεμόνα το Κράτος δικαίου, στην πραγματικότητα είναι διαμέσου της βίας της ασκούμενης από την εξουσία που θεσπίζεται το δίκαιο και ακόμη, είναι

⁴⁹⁵ *EPS*, σελ. 80.

αυτή η ίδια η εξουσία η οποία ακόμη και στις πιο σκληρές και αιματηρές της εκδοχές, έστω και υποτυπωδώς το συντηρεί. Ως εκ τούτου, το διώνυμο Νόμος/Τρομοκρατία συνιστά μια ψευδεπίγραφη διαίρεση, καθώς το κεφαλαιοκρατικό Κράτος «κατέχει το μονοπώλιο της βίας και της ύψιστης τρομοκρατίας, το μονοπώλιο του πολέμου.»⁴⁹⁶ Ο νόμος οργανώνει ολόκληρο το πλαίσιο άσκησης της φυσικής καταστολής και από αυτή την άποψη συνιστά τον «κώδικα της οργανωμένης δημόσιας βίας»⁴⁹⁷. Η τελευταία αυτή θέση αντιδιαστέλλεται στην αντίληψη του Foucault για τη λειτουργία του νόμου καθώς στο έργο του, όπως ο Πουλαντζάς διαπιστώνει, υποτιμάται ο γενικότερος θετικός ρόλος του δικαίου στην εφαρμογή της οργανωμένης καταστολής και στην εγγυημένη από τους μηχανισμούς ρύθμιση και άσκηση της κρατικής βίας, ενώ την ίδια στιγμή δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στη θετική - παραγωγική διάσταση της πειθαρχικής εξουσίας και των ομαλοποιητικών τεχνικών. Ο Foucault πράγματι, θεωρεί ότι η προσήλωση στην εικόνα της εξουσίας-νόμου προέρχεται από την ιστορική σύνθεση του μοναρχικού θεσμού με το νομικό σύστημα, όπως εξελίχθηκε από τον Μεσαίωνα και μετά. Εξ ου και μας καλεί να απαγκιστρωθούμε «από το θεωρητικό ...προνόμιο του νόμου και της κυριαρχίας»⁴⁹⁸, προκειμένου να οδηγηθούμε σε μια αναλυτική της εξουσίας, που θα συμπεριλαμβάνει την πολυδιάστατη σύνθεση και άσκηση των σχέσεων δύναμης μέσα σε έναν κοινωνικό χώρο. Κατά την άποψή του, «το κεφάλι του βασιλιά»⁴⁹⁹ θα πρέπει να κοπεί κι αυτό σημαίνει, ότι η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας οφείλει να υπερβεί την αξιωματική της κυριαρχίας του Κράτους ή τη σφαιρικότητα του νόμου, εφόσον επιδιώκουμε πράγματι να κατανοήσουμε την ιστορική λειτουργία των πολλαπλών μορφών και των διαδικασιών της.

Η κριτική που ασκείται από τον Πουλαντζά, εντοπίζεται στο ότι, ο Foucault εκλαμβάνει τον νόμο στην αρνητική του διάσταση, ως παράγοντα που κυρίως θεμελιώνεται στην απαγόρευση, την παρακράτηση και το θάνατο, αλλά και στη γενικότερη υποτίμηση του ρόλου των κρατικών μηχανισμών. Στο σημείο αυτό ωστόσο θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι παρά το γεγονός, ότι ο Foucault πράγματι θεωρεί πως το Κράτος δεν

⁴⁹⁶ Ο.π., σελ. 84.

⁴⁹⁷ Ο.π., σελ. 84.

⁴⁹⁸ *La volonté de savoir*, σελ. 113.

⁴⁹⁹ Ο.π., σελ. 111.

συνιστά το κέντρο μιας οριοθετημένης και συγκροτημένης πολλαπλότητας λειτουργιών που σχετίζονται με το ρόλο του στις σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, στις τελευταίες του αναλύσεις, που αφορούν την έννοια της διακυβέρνησης (*gouvernementalité*) εξετάζει με μεγαλύτερη προσοχή τις υφιστάμενες σχέσεις ανάμεσα στην άμεση καταπίεση και την καταστολή, το σύστημα δικαίου και την εξέλιξη του ρόλου των κατασταλτικών μηχανισμών⁵⁰⁰.

Κατά τον Πουλαντζά, το θεμελιώδες διακύβευμα είναι η κατανόηση των σχέσεων εξουσίας ως *ταξικών σχέσεων*, που κατά μείζονα λόγο βασίζονται στην *οργανωμένη από το Κράτος φυσική βία*. Προκύπτει επομένως, ότι όλες εκείνες οι αναλύσεις που αναζητούν το θεμέλιο της εξουσίας στην εσωτερικευμένη συναίνεση και στην ιδεολογικο-συμβολική χειραγώγηση υποτιμούν το ρόλο της καταστολής και υποκειμενικοποιούν τους λόγους εφαρμογής των σχέσεων εξουσίας. Όπως ο ίδιος επισημαίνει, από τη Σχολή της Φραγκφούρτης έως τις αναλύσεις του Bourdieu, το ζήτημα είναι να αποδειχθεί η περιστολή της κρατικής βίας και η αύξηση των διαδικασιών ιδεολογικής ενστάλαξης.⁵⁰¹ Αν πράγματι, στο σύγχρονο κεφαλαιοκρατικό Κράτος η ανοιχτή εφαρμογή της βίας είναι σαφώς συρρικνωμένη και περιορισμένη σε σχέση με το παρελθόν, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το Κράτος χρειάζεται να τη χρησιμοποιεί λιγότερο, «*εφόσον κατέχει το νόμιμο μονοπώλιό της*».⁵⁰² Σε αυτό ακριβώς το μονοπώλιο βασίζεται η εφαρμογή του σύνολου των πολιτικών τεχνολογιών, των πειθαρχικών τεχνικών και των μηχανισμών ιδεολογικής χειραγώγησης, όπως και η θεμιτότητα της νομιμοποιημένης εφαρμογής της βίας. Έπεται ότι κατά τον Πουλαντζά, δεν υφίσταται κάποιου είδους συμπληρωματικότητα μεταξύ βίας και συναίνεσης. Η *ενύπαρκτη* στον νόμο βία είναι εκείνη που επιτρέπει την ανάπτυξη μορφών κυριαρχίας, όπου η συναίνεση παίζει τον κύριο ρόλο. Εξίσου, αυτοί οι λόγοι της συναίνεσης δεν θα έπρεπε να αναζητηθούν σε υποκειμενικούς μηχανισμούς του τύπου απαγόρευση - επιθυμία, όπως ορισμένες αναλύσεις επιχειρούν να αποδείξουν⁵⁰³, αλλά σε

⁵⁰⁰ Βλ. επί παραδείγματι M. Foucault, «La technologie politique des individus», *Dits et Écrits*, τ.ΙΙ, Gallimard 2001, σελ. 1632-1647.

⁵⁰¹ Βλ. *EPS*, σελ. 85.

⁵⁰² Ο.π., σελ. 88.

⁵⁰³ Ο.π., σελ. 112.

λόγους καθαρά υλικούς, όπως επί παραδείγματι, στις συγκεκριμένες παραχωρήσεις της εξουσίας στις δυναστευόμενες μάζες, αλλά και σε «μηχανισμούς φόβου» ή στην εκδήλωση μιας ορισμένης «*θεατρικότητας*» από την πλευρά του Κράτους⁵⁰⁴.

Ο Πουλαντζάς στο σημείο αυτό επιστρέφει σε παλαιότερες αναλύσεις του⁵⁰⁵, υπενθυμίζοντας το ρόλο του δικαίου στην υλοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Αν και, όπως έδειξε στο έργο του πάνω στις κοινωνικές τάξεις, στις συνθήκες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, δεν είναι η νομικο-πολιτική ιδεολογία που κατέχει τον κυρίαρχο ρόλο στον τομέα της ιδεολογίας, αλλά η ιδεολογία του τεχνοκρατισμού⁵⁰⁶, το δίκαιο εξακολουθεί να παίζει έναν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία, την οργάνωση και την αναπαραγωγή της συναίνεσης. Ο νόμος αναλαμβάνει να κωδικοποιήσει και να μεταφράσει τη «φαντασιακή παράσταση της κοινωνίας και της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης»⁵⁰⁷, εντάσσοντας στο κοινωνικο-πολιτικό πλέγμα τους δρώντες παράγοντες ως υποκείμενα δικαίου, μέσα σε ένα νομικο-πολιτικό πλαίσιο αντιπροσωπευτικότητας, ισότητας και ελευθερίας. Δημιουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο ένα ολόκληρο σύστημα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, ως επί το πλείστον ψευδεπίγραφων, ενώ συγχρόνως καταχωρεί στο κείμενό του και συμπεκνώνει όλες τις παραχωρήσεις που επιβλήθηκαν στον κυρίαρχο από τους αγώνες των κυριαρχουμένων. Ο Πουλαντζάς διορθώνει τις αρχικές του θέσεις, θεωρώντας ότι το σύγχρονο δίκαιο συνιστά τον παράγοντα καθιέρωσης της εξατομίκευσης (και όχι την αιτία της) - που όπως διευκρινίζει, θεμελιώνεται στις σχέσεις παραγωγής - λειτουργεί όμως συγχρόνως και παράλληλα με άλλες πειθαρχικές μεθόδους και τεχνικές κανονικοποίησης, εφαρμοζόμενες από το ίδιο το Κράτος. Το νομικό σύστημα στο σύνολό του αποτελεί ένα αξιωματοποιημένο «*πλαίσιο τυπικής συνοχής*»⁵⁰⁸, ένα πλαίσιο κανονικότητας, που επιτρέπει τη συνένωση των απελευθερωμένων από τα φυσικά τους δεσμά φορέων της παραγωγής μέσα σε ένα χώρο ενοποιημένο και συνεχή. Ο αφηρημένος και τυπικός του

⁵⁰⁴ Ο.π., σελ. 91.

⁵⁰⁵ Βλ. στο κεφ : 'Λειτουργία και ρόλος της νομικο-πολιτικής ιδεολογίας'.

⁵⁰⁶ Βλ. προηγ. ενότητα.

⁵⁰⁷ EPS, σελ. 92.

⁵⁰⁸ Ο.π., σελ. 95.

χαρακτήρας καθιστά δυνατή τη φαινομενική απάλειψη κάθε διαφοράς και την απόκρυψη της εγγενούς συγκρουσιακότητας των κοινωνικών σχηματισμών, στο εσωτερικό ενός φαντασιακά δομημένου πεδίου ομογενοποίησης και τυπικά ρυθμισμένης καθολικότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι φορείς της παραγωγής εντάσσονται στην 'πλασματική' ενότητα του Κράτους-έθνους, με όλη την συγκεντρωτική, γραφειοκρατική και ιεραρχική διάρθρωση που το χαρακτηρίζει. Ο νόμος επιτελεί έναν ενοποιητικό ρόλο, ένα ρόλο σύμπληξης -'τσιμέντου'- αντιπροσωπεύοντας στο κοινωνικό επίπεδο τη φαντασιακή σύνθεση των απομονωμένων μεταξύ τους φορέων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο νόμος μεταβάλλεται σε ενσάρκωση του Λόγου και η θεμιτότητα μετατοπίζεται προς την νομιμότητα' παίρνει τη θέση του βασικού ιδεολογικού μηχανισμού ρυθμίζοντας και συνέχοντας ολόκληρη τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής, τον καταμερισμό εξουσίας μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς, αποτελώντας παράλληλα τον «αποσβεστήρα» και «παροχρητευτή»⁵⁰⁹ των πολιτικών κρίσεων και διασφαλίζοντας έτσι την ευρυθμία του καπιταλιστικού Κράτους στο σύνολό του.

IV. Το έθνος

Φτάνουμε τέλος στην τέταρτη και τελευταία παράμετρο που συγκροτεί τη θεσμική υλικότητα του Κράτους, η οποία αφορά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του σύγχρονου έθνους και την τάση του, να συμπίπτει με Κράτος: «Ακόμα και όταν το έθνος δεν συμπίπτει ακριβώς με το Κράτος» – σημειώνει ο Πουλαντζάς -«το καπιταλιστικό Κράτος παρουσιάζει την ιδιομορφία να είναι εθνικό Κράτος».⁵¹⁰ Πρόκειται για μια σχέση σύμπτωσης διόλου αυτονόητης, αλλά αντιθέτως, όπως ο Hobsbawm παρατηρεί, για μια σχέση αινιγματική, καθώς μέχρι τον 19^ο αιώνα, η εξίσωση «έθνος=κράτος=λαός», αποτελούσε φαινόμενο σπάνιο, γιατί «σύμφωνα με εθνικούς, γλωσσολογικούς ή άλλους όρους, τα περισσότερα κράτη με οποιαδήποτε έκταση δεν ήταν ομοιογενή»⁵¹¹. Πως λοιπόν θα μπορούσε να εξηγηθεί αυτή η σύγχρονη ιδιοτυπία, να αποτελεί ο εθνικός τρόπος ύπαρξης

⁵⁰⁹ Ο.π., σελ. 100.

⁵¹⁰ Ο.π., σελ. 104.

⁵¹¹ E. J.Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σελ. 31.

έναν παράγοντα τόσο καθοριστικό για τη συγκρότηση της ομοιογενοποιημένης υλικότητας του καπιταλιστικού Κράτους ;

Αναζητώντας τα οικονομικά θεμέλια της ταυτοποίησης έθνους και Κράτους, ο Πουλαντζάς απορρίπτει την ερμηνεία που αναπτύσσεται στο εσωτερικό του μαρξισμού και που αποδίδει τη συγκεκριμένη ενότητα στην ομογενοποίηση της εσωτερικής αγοράς, τη δε υλικότητα του Κράτους στην αντιπροσώπευση από μέρους του της ενότητας των ατόμων που ανταλλάσσουν εμπορεύματα. Επαναλαμβάνει ότι η σύμπτωση Κράτους-έθνους δεν μπορεί να ερμηνευθεί στη βάση της γενίκευσης των εμπορικών ανταλλαγών, εφόσον αυτό δεν μπορεί να εξηγήσει, το γιατί η ενότητα συντελείται στο επίπεδο του έθνους, το οποίο ορίζει και περιχαρακώνει ένα χώρο που διαγράφει εσωτερικά και εξωτερικά όρια. Κατά την άποψή του, η εν λόγω θεώρηση προδίδει μια «βαθιά εμπειριστική και θετικιστική αντίληψη»⁵¹², επειδή στην πραγματικότητα εκλαμβάνει ως συστατικά του έθνους ένα τρίπτυχο από υπερϊστορικές οντότητες: το έδαφος, τη γλώσσα και την παράδοση. Από αυτό συνάγεται ότι η ανάγκη συγκρότησης ενός χώρου ομοιογενοποιημένου που θα επιτρέπει την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων και εμπορευμάτων υπαγορεύει τη σύσταση ενός πεδίου εμφανιζόμενου ως συμπερίληψη των τριών αυτών στοιχείων. Το ερώτημα που συνεπώς τίθεται έχει ως εξής: «Γιατί και πως το έδαφος, η ιστορική παράδοση, η γλώσσα διαγράφουν μέσω του Κράτους το νέο αυτό μόρφωμα, το σύγχρονο έθνος; Τι είναι εκείνο που κάνει δυνατή τη σπονδύλωση αυτών των φαινομενικά υπερϊστορικών στοιχείων σε τούτο τον κεντρικό κόμβο που είναι το σύγχρονο έθνος;» Ερώτημα το οποίο αναλαμβάνει να απαντήσει, αξιοποιώντας τις εργασίες, του Lefebvre, καθώς και εκείνες των ιστορικών των *Annales*, και του Châtelet⁵¹³.

Στο *ΚΕΣ* διευκρινίζεται ότι, εάν το Κράτος ιστορικά τείνει να συμπεριλάβει στους κόλπους του ένα ενιαίο και σταθερό έθνος, αυτό συντελείται μέσα από την εγκαθίδρυση μιας συγκεκριμένης *χωρο-χρονικής μήτρας*, στο εσωτερικό της οποίας ενσωματώνεται το σύνολο της κοινωνικής και πολιτισμικής παράδοσης ενός και του αυτού έθνους. Η θέση που υιοθετείται είναι ότι το έδαφος, η γλώσσα και η παράδοση δεν ενέχουν

⁵¹² *ΕΡΣ*, σελ.106.

⁵¹³ Π. Νούτσος, *Κόμβοι στη συζήτηση για το Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ. 112.

για κάθε ιστορική περίοδο μια κοινή, ταυτόσημη σημασία. Αντιθέτως, αν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εξακολουθούν να έχουν κάποιο νόημα, είναι γιατί προσλαμβάνουν ένα περιεχόμενο ολότελα διαφορετικό από ό,τι το παρελθόν, καθώς εντάσσονται σε διαφορετικές χωρο-χρονικές μήτρες, δηλ. σε έναν διαφοροποιημένο ‘καπιταλιστικό χρόνο’ και σε μια διαφοροποιημένη οργάνωση του εδάφους. Ο Πουλαντζάς απορρίπτει τη θεμελίωση των χωρο-χρονικών μητρών στην κατάσταση των εμπορικών ανταλλαγών, ή στη μεταβολή των ‘διανοητικών πλαισίων’ των ‘ψυχικών δομών’ ή των ‘πολιτιστικών συντεταγμένων’ και παράλληλα τις αποσυνδέει από την έννοια του φουκωικού ‘διαγράμματος’. Θεωρεί αντιθέτως, ότι καθώς αποτελούν το «πραγματικό υπόστρωμα»⁵¹⁴ του ‘βιώματος’ του χώρου και του χρόνου, είναι συγχρόνως «απότοκες» των σχέσεων παραγωγής και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και συνάμα «προϋποθέσεις τους, με την έννοια που έδινε ο Μάρξ, στον όρο *λογικό πρότερο...*»⁵¹⁵. Επιπλέον, καθώς οι μήτρες αυτές λειτουργούν διαπλαστικά ως προς την άσκηση εξουσίας του Κράτους, το τελευταίο τείνει να ιδιοποιείται και να επιβάλλει συγκεκριμένους τύπους διαχείρισης του χώρου και του χρόνου και με αυτή την έννοια να εντάσσει το έθνος μέσα στην υλική οργάνωση του χώρου και του χρόνου, που έχει το ίδιο καθιερώσει.

Οι διαφορετικές μορφές «ιστορικο-κοινωνικής ιδιοποίησης και κατανάλωσης του χώρου»⁵¹⁶, αναπτύσσονται ανάλογα με τους διάφορους τρόπους παραγωγής, αυτό όμως δε σημαίνει, ότι ανάγονται άμεσα σε αυτούς. Εξετάζοντας τη μία από τις δύο όψεις που συνθέτουν μια χωρο-χρονική μήτρα, ο Πουλαντζάς προβαίνει στην ανάλυση της γενεαλογίας παραγωγής του χώρου. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, η αρχαία χωρική μήτρα οριοθετείται γύρω από ένα κέντρο, την *πόλη* και συγχρόνως διανοίγεται στο πεδίο «ενός χώρου συνεχούς, ομοιογενούς, συμμετρικού, αναστρέψιμου και ανοιχτού»⁵¹⁷, τοποθετείται δηλ. σε ένα πεδίο ομόκεντρο, χωρίς όρια και περιορισμούς με τη σύγχρονη έννοια. Κατά έναν αντίστοιχο τρόπο, στη μεσαιωνική φεουδαρχία διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός χώρου με παρόμοια χαρακτηριστικά, - ομοιογενούς, συνεχούς, αναστρέψιμου και

⁵¹⁴ *EPS*, σελ.108.

⁵¹⁵ *Ο.π.*,σελ. 109.

⁵¹⁶ *Ο.π.*,σελ. 110.

⁵¹⁷ *Ο.π.*, σελ.111.

ανοιχτού⁵¹⁸-προσανατολισμένου προς ένα και μοναδικό αμετακίνητο και απαράλλακτο κέντρο, αυτό των Αγίων Τόπων. Και αν και στις δύο περιπτώσεις δεν υπάρχουν προκαθορισμένα εδαφικά όρια, υφίσταται ωστόσο ένα σημείο διαχωρισμού από ό,τι και όποιον συνιστά μια απόλυτη, ριζική ετερότητα, τους ‘βάρβαρους’ για την Αρχαιότητα και τους ‘Απίστους’ για τον Μεσαίωνα.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, με την ύπαρξη στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς μιας χωρικότητας που αντιστοιχεί σε πεδία ανοιχτά και αναστρέψιμα, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αντιστοιχεί το πεδίο ενός χώρου «σειραίου, κερματισμένου, ασυνεχούς, μερισμένου, κυψελλοειδούς και μη αναστρέψιμου»⁵¹⁹, ενός χώρου μέσα στον οποίο εγγράφονται και ρυθμοποιούνται όλες οι διαδικασίες κίνησης και αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Η χωρο-χρονική αυτή μήτρα διαμορφώνεται στη βάση της απελευθέρωσης του άμεσου παραγωγού από τα φυσικά του δεσμά, του αποχωρισμού του από τα μέσα παραγωγής και της οργάνωσης της εργασίας μέσα στις αλυσιδωτά οργανωμένες μονάδες παραγωγής. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το Κράτος έρχεται να οργανώσει «μια ενοποιημένη εθνική αγορά, θέτοντας τα σύνορα εκείνου που έτσι γίνεται ένα ‘απομέσα’ σε σχέση με ένα ‘απέξω’»⁵²⁰. Άρα η μορφοποίηση και ο καθορισμός του εθνικού εδάφους, δε στηρίζεται στην ύπαρξη κάποιων φυσικών δεδομένων, αλλά διαθέτει έναν εγγενώς πολιτικό χαρακτήρα. Το Κράτος «μονοπωλεί» την οργάνωση του χώρου, «υλοποιεί» στους μηχανισμούς του τη συγκεκριμένη χωρική οργάνωση και «διαπλάθει» τα υποκείμενα που πάνω τους ασκεί εξουσία⁵²¹. Συγκροτείται σε Κράτος-έθνος, ενοποιώντας και ομογενοποιώντας ό,τι υπάρχει εντός του, καθώς αναδεικνύεται σε εκφραστή της συλλογικής βούλησης και ακόμη σε ορισμένες περιπτώσεις ‘ξεκαθαρίζοντας’ και αφομοιώνοντας ό,τι δεν μπορεί να ενταχθεί στο εσωτερικό του. Ο Πουλαντζάς εύστοχα παρατηρεί, ότι οι *γενοκτονίες* σχετίζονται με την εκκαθάριση που αποσκοπεί στην οικειοποίηση ενός ομοιογενούς εθνικού εδάφους, ενώ τα *στρατόπεδα συγκέντρωσης* με τον

⁵¹⁸ Ο.π., σελ. 113.

⁵¹⁹ Ο.π., σελ. 114.

⁵²⁰ Ο.π., σελ. 117.

⁵²¹ Ο.π., σελ. 115.

αποκλεισμό εκείνων, που θεωρούνται ‘αντεθνικά στοιχεία’ και ‘ξένο σώμα’ για τη σύσταση του έθνους⁵²².

Κατά έναν αντίστοιχο τρόπο, η έννοια της ‘ιστορικής παράδοσης’ μετεγγράφεται για τον Πουλαντζά στην αντίληψή του για την ύπαρξη *χρονικών μητρών*, οι οποίες εξαρτώνται από τις μεταβολές των σχέσεων παραγωγής και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Ακολουθώντας, όπως και στην περίπτωση διαμόρφωσης του χώρου, μια γενεαλόγηση από την αρχαιότητα έως τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, διαπιστώνεται ότι η αρχαία χρονική μήτρα, καθώς και εκείνη της μεσαιωνικής φεουδαρχίας ενέχουν κοινά σημεία. Πρόκειται για χρονικές μήτρες που οργανώνονται στο έδαφος μιας απλής και όχι μιας διευρυνόμενης αναπαραγωγής, για μήτρες ενός χρόνου που παρουσιάζεται ως «*συνεχής, ομοιογενής, αναστρέψιμος και επαναληπτικός*»⁵²³ Στηριζόμενος σε εργασίες του Vidal-Naquet⁵²⁴ που αφορούν την αρχαιοελληνική έννοια του χρόνου, ο Πουλαντζάς εκλαμβάνει το χρόνο στην αρχαιότητα, ως τον κυκλικό, σπειροειδή χρόνο της «αιώνιας επιστροφής». Αντίστοιχα, στη φεουδαρχία, αναγνωρίζεται η εκδίπλωση χρονικοτήτων ανάμεσα σε δύο κομβικά σημεία, στην αρχή της Δημιουργίας και στο τέλος της Δευτέρας Παρουσίας, που στο ενδιάμεσο ρυθμοποιούνται από «*ιερές σηματοδοτήσεις*»⁵²⁵. Αν στη δεύτερη περίπτωση αναφαίνεται η ιδέα της γραμμικότητας του ιστορικού χρόνου, αυτή διαφοροποιείται ως προς το ότι πρόκειται πάντοτε για ένα χρόνο παροντικό, όπου «*η αρχή και το τέλος, το πριν και το μετά είναι ολόκληρα συμπαρόντα μέσα στην πάντοτε επίκαιρη ουσία του θεϊκού*»⁵²⁶. Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως, σε ό,τι αφορά τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, «*δεν υπάρχει ιστορικότητα ή έδαφος με τη σύγχρονη έννοια*»⁵²⁷.

Αυτό που ισχύει στην καπιταλιστική χρονική μήτρα είναι από την άποψη αυτή κάτι εντελώς διαφορετικό. Εδώ ο χρόνος παρουσιάζεται ως «*διατμημένος, σειραίος, διαιρεμένος σε ίσες φάσεις, σωρευτικός και*

⁵²² Βλ., ό.π., σελ. 118.

⁵²³ Ό.π., σελ. 119.

⁵²⁴ Βλ. P.Vidal-Naquet, *Ο Μαύρος Κνηγός*, μτφρ. Γ.Ανδρεάδης, Π.Ρηγοπούλου, Νέα Σύνορα, Διβάνης, Αθήνα 1983, σελ.74-101.

⁵²⁵ Ό.π., σελ.120.

⁵²⁶ Ό.π.,σελ.120.

⁵²⁷ Ό.π.,σελ.121.

αναντίστρεπτος, καθότι προσανατολισμένος προς το προϊόν». ⁵²⁸ Πρόκειται για ένα χρόνο ρυθμισμένο από τις ανάγκες της παραγωγής και της αναπαραγωγής, για χρόνο που προσμετράται κάθε λεπτό, για χρονικότητες διαδοχικές, τεμαχισμένες και γραμμικές, που κατατείνουν και ολοποιούνται σε ένα αποτέλεσμα. Είναι αυτή η χρονική μήτρα που οδηγεί στη γραμμική και εξελικτική αντίληψη για την ιστορία και αυτή η ίδια που κάνει εφικτή από τον Μάρξ την «κατασκευή μιας επιστημονικής έννοιας της ιστορίας» ⁵²⁹. Ο Πουλαντζάς, στο σημείο αυτό κάνει μία παρέκβαση, υπενθυμίζοντας ότι αν και ο διαχωρισμός επιστήμης-ιδεολογίας «δεν έχει το ριζικό χαρακτήρα που της είχαμε αποδώσει πριν μερικά χρόνια» ⁵³⁰, ωστόσο ακόμη και στο ύστερο μαρξικό έργο η θεωρία της ιστορίας δεν είναι απαλλαγμένη από τον γραμμικό εξελικτικισμό και τον ανθρωπιστικό ιστορισμό, κι ως εκ τούτου, το ζήτημα που τίθεται είναι το πως θα ‘απαλλαγεί’ η επιστήμη της ιστορίας από τις ιδεολογικές της αναπαραστάσεις.

Όπως και στην περίπτωση του χώρου, το Κράτος εφαρμόζει τη χρονική μήτρα στις τεχνικές διάπλασης των υποκειμένων και ρυθμίζει τις επιμέρους χρονικότητες, ενοποιώντας τις. Ο χρόνος στον καπιταλισμό διαιρείται σε ένα ‘πριν’ και ένα ‘μετά’, στο πριν της παράδοσης με το ιδιάζον περιεχόμενό της και σε ένα μέλλον, του οποίου το Κράτος, θεμελιωμένο στην αντιπροσώπευση του λαού-έθνους εκφράζει τον ιστορικό προσανατολισμό. Η παράδοση μεθερμηνεύεται από το Κράτος κατά έναν τρόπο επιλεκτικό, μέσα σε ένα πλαίσιο εξαφάνισης και αλλοίωσης των παραδόσεων των δυναστευομένων, αφομοίωσης των οϊωνδήποτε διαφορών, αποϊεροποίησης και απογύμνωσης από κάθε ιερή συνδήλωση ή μυθολογικό περιεχόμενο. Αυτή η διαδικασία ενοποίησης στο εσωτερικό ενός ομογενοποιημένου χρονικού πλαισίου είναι μια διαδικασία που συντελείται από το Κράτος, αποσκοπεί στη ρύθμιση και την αναδιοργάνωση του χρόνου στο σύγχρονο καπιταλισμό και αποτελεί εντέλει το υπόβαθρο του σύγχρονου ολοκληρωτισμού. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά την εδαφική ομογενοποίηση: «Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι

⁵²⁸ Ο.π.,σελ.121.

⁵²⁹ Ο.π., σελ.122.

⁵³⁰ Ο.π., σελ.123.

ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας, κοντολογίς εθνική παράδοση ενός εδάφους υλοποιημένη στο Κράτος-έθνος...»⁵³¹

Ο Πουλαντζάς επισημαίνει ότι η ενότητα Κράτους-έθνους, δεν θα έπρεπε να θεωρείται το αποτέλεσμα της βούλησης της κυρίαρχης τάξης, αλλά, «η συνιστώσα ενός *συσχετισμού* δυνάμεων μεταξύ των ‘σύγχρονων’ κοινωνικών τάξεων, όπου αυτό αποτελεί επίσης μια *επιδίωξη* των διαφόρων τάξεων». ⁵³² Κατά συνέπεια και η ίδια η χωρο-χρονική μήτρα δε συνιστά μια προϋπάρχουσα δομή κοινή για κάθε κοινωνικό σχηματισμό, δε συνιστά έναν ιδεότυπο, αλλά το προϊόν της πάλης των τάξεων και των συγκεκριμένων ιστορικών της ιδιαιτεροτήτων. Η ίδια η αστική τάξη και οι μερίδες της διατηρούν μια οργανική σχέση με την ανάπτυξη του σύγχρονου έθνους, το δε Κράτος αποτελεί το συνδετικό κρίκο αυτής της τάξης και των μερίδων της, με το σύγχρονο έθνος. Το εθνικό Κράτος και η αστική τάξη έχουν ένα κοινό έδαφος συγκρότησης, πράγμα που δεν επηρεάζει την αντιφατική πολιτική της αστικής τάξης απέναντι στο έθνος. Γεγονός πάντως είναι, ότι το σύγχρονο Κράτος-έθνος, παρά τις διαφοροποιήσεις του ανάλογα με τα στάδια του καπιταλισμού και τις συνθήκες της ταξικής πάλης, παραμένει το κέντρο αναπαραγωγής του σύγχρονου καπιταλισμού, ενώ ως προς το θεσμικό του πλαίσιο αποτελεί τη « συνισταμένη της εθνικής εξέλιξης της ταξικής πάλης, δηλ. της πάλης της αστικής τάξης εναντίον της εργατικής τάξης, αλλά και της εργατικής τάξης εναντίον της αστικής τάξης» ⁵³³.

3. Η σχεσιακή θεωρία του Κράτους και η εμφάνιση του αυταρχικού κρατισμού

Έχοντας καθορίσει το υλικό πλαίσιο διαμόρφωσης του καπιταλιστικού Κράτους, ο Πουλαντζάς μεταβαίνει στην οριστική του διατύπωση σχετικά με το καθεστώς λειτουργίας του. Πρόκειται για την επεξεργασία μιας ‘σχεσιακής’ αντίληψης, δηλ. της αντίληψης που εστιάζει

⁵³¹ Ο.π., σελ. 126.

⁵³² Ο.π., σελ. 127.

⁵³³ Ο.π., σελ. 131.

στην ανάλυση του συνόλου των αντιπαρατιθέμενων δυνάμεων, οι οποίες προέρχονται από τους ταξικούς αγώνες και από τις ενδογενείς κρατικές αντιθέσεις, ως παράγοντα διαμόρφωσης και μεταμόρφωσης του ίδιου του Κράτους. Φτάνει επομένως, μέσω μιας σειράς ‘διορθωτικών κινήσεων’ που διαδοχικά επεξεργάστηκε στα έργα του από την εποχή του *ΠΕκαιΚΤ*, στην οριστική διατύπωση μιας πιο ευέλικτης και σύνθετης προσέγγισης, σχετικά με το χαρακτήρα και τη φύση του καπιταλιστικού Κράτους.

Όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος επισημαίνει, το «θεωρητικό ζητούμενο» είναι το ακόλουθο : *«να συλλάβουμε την ένταξη της πάλης των τάξεων, και ιδιαίτερα του πολιτικού αγώνα και της πολιτικής κυριαρχίας, στο θεσμικό πλαίσιο του Κράτους, [...]έτσι που να μπορεί να εξηγήσει τις διαφορικές και ιστορικές μεταβολές αυτού του Κράτους.»*⁵³⁴ Η ανάλυση κινείται επάνω σε τρεις επιμέρους άξονες : στον άξονα της συσχέτισης του Κράτους με τις κυρίαρχες τάξεις, σε αυτόν της συσχέτισής του με τις κυριαρχούμενες τάξεις και τέλος, στον άξονα που αφορά την πιο συγκεκριμένη επίδραση του συνόλου αυτών των αντιφατικών και συγκρουσιακών σχέσεων, στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες αποκρυσταλλώνουν και μορφοποιούν τις ιδιαίτερες μορφές του Κράτους και τα καθεστώτα, μέσα στις ιδιαίτερες φάσεις και τα στάδια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και είναι μόνο μέσα από μια τέτοια οπτική, που μπορούμε να διαλευκάνουμε τις πραγματικές διαφορές ανάμεσα στις μορφές του αστικού κοινοβουλευτικού Κράτους και τις ολοκληρωτικές του εκδοχές. Επιπλέον, αυτή ακριβώς η αντίληψη του Κράτους, ως αποτελέσματος ενός συσχετισμού δυνάμεων, μας επιτρέπει να συλλάβουμε τις πραγματικές αιτίες ανάλογων διαφοροποιήσεων και παράλληλα, δίνει τη δυνατότητα στην αριστερά να οργανώσει τη στρατηγική της – αφού ας μην ξεχνάμε, ο Πουλαντζιάς διατυπώνει τη θεώρησή του, όχι στα διακριτά πλαίσια ενός αυστηρά συγκροτημένου θεωρητικού λόγου, αλλά στο ευρύτερο πλαίσιο της ατομικής του πολιτικής στράτευσης και της ιδιαίτερης θέσης του ως μάχιμου, αγωνιστή διανοούμενου.

⁵³⁴ Ο.π., σελ.138.

Το πρώτο σημείο που ο Πουλαντζάς διευκρινίζει, είναι ο ρόλος του Κράτους απέναντι στις κυρίαρχες τάξεις και η θέση του ως οργανωτή της ηγεμονίας τους. Στο σημείο αυτό επαναλαμβάνει τις παλαιότερες θέσεις του, αναφορικά με τον οργανωτικό ρόλο που το Κράτος επιτελεί απέναντι στο συνασπισμό εξουσίας (το ηγεμονικό μπλόκ), όπως και σε σχέση με τη σχετική του αυτονομία απέναντι στις συνιστώσες αυτού του συνασπισμού, διευκρινίζοντας συγχρόνως, ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, δηλ. η σχετική αυτονομία και ο οργανωτικός του ρόλος, αφορούν το δομικό και επομένως αμετάλλακτο πυρήνα του κεφαλαιοκρατικού Κράτους – μολονότι, όπως επισημαίνει, στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού υφίσταται περιορισμός αυτής της αυτονομίας. Το Κράτος επομένως, ορίζεται ως «η υλική συμπίκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται, πάντοτε με ειδικό τρόπο, μέσα στο Κράτος»⁵³⁵. Όμως αυτό δε συνεπάγεται, ότι το ίδιο βρίσκεται έρμαιο κάθε αλλαγής στην ισορροπία των ταξικών ανταγωνισμών. Αντιθέτως, διαθέτει ένα στοιχείο ‘στεγανότητας’ και ‘αντίστασης’, αποτέλεσμα της υλικότητάς του, με συνέπεια η οποιαδήποτε αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων να εκδηλώνεται με ιδιαίτερο και διαμεσολαβημένο τρόπο και υπό τη μορφή εσωτερικών αντιφάσεων στους κρατικούς μηχανισμούς.

Ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό, ο Πουλαντζάς επιχειρήσει αναλυτικά να αναδείξει στη μελέτη του για την *Κρίση των Δικτατοριών*, όταν ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο οι εσωτερικές αντιφάσεις των μηχανισμών που εκδηλώθηκαν στον απόηχο των λαϊκών αγώνων, επηρέασαν και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πτώση των στρατιωτικών δικτατοριών - κάτι που δεν ίσχυσε σε αντίστοιχη κλίμακα, στην περίπτωση των φασιστικών καθεστώτων⁵³⁶. Κάθε αλλαγή «αποκρυσταλλώνεται μέσα στο Κράτος[...]με διαθλασμένη και διαφορετική μορφή, ανάλογα με τους μηχανισμούς του».⁵³⁷ Με τη διατύπωση αυτή υποδηλώνεται, πως ούτε οι ταξικές αντιθέσεις είναι ολότελα εξωτερικές προς ένα Κράτος που θα ήταν υποτίθεται αδιαπέραστο, ούτε οι ενδοκρατικές αντιθέσεις είναι ολότελα

⁵³⁵ Ο.π., σελ.141.

⁵³⁶ *Η Κρίση των Δικτατοριών*, σελ. 71-73.

⁵³⁷ *EPS*, σελ.143.

εξωτερικές προς τις κοινωνικές τάξεις και κατά συνέπεια δε θα μπορούσαν, παρά να οφείλονται σε κάποιες εσωτερικές αντιφάσεις του γραφειοκρατικού μηχανισμού⁵³⁸. Υποστηρίζοντας ο Πουλαντζάς, ότι οι αντιθέσεις μεταξύ των τάξεων είναι ενταγμένες στο εσωτερικό της κρατικής δομής, ενοποιεί στην πραγματικότητα τις δύο συνιστώσες μέσα από τις οποίες ρυθμίζεται η πολιτική του Κράτους: την πλευρά των αντιθέσεων ανάμεσα στις τάξεις και την πλευρά των αντιθέσεων μέσα στους μηχανισμούς και με τον τρόπο αυτό επιχειρεί να υπερβεί τη διάκριση ανάμεσα στην αντίληψη ενός Κράτους-υποκειμένου και αυτή ενός Κράτους-αντικειμένου. Οι ίδιες οι ταξικές αντιθέσεις εκδηλώνονται στο εσωτερικό του Κράτους ως αντιθέσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς μηχανισμούς, αλλά και στο εσωτερικό του καθενός από αυτούς κι ως εκ τούτου, ο οργανωτικός του ρόλος συνίσταται στην επίλυσή τους, προς όφελος του μακροπρόθεσμου συμφέροντος του συνασπισμού εξουσίας. Συνεπώς, η ηγεμονία ασκείται στην κατεύθυνση εξεύρεσης της συνισταμένης αυτών των ενδοκρατικών αντιθέσεων, χάρη σε μια διαδικασία αποφάσεων που λαμβάνονται στο εσωτερικό του Κράτους και ειδικότερα στις κορυφές ορισμένων μηχανισμών που προνομιακά συνδέονται με την ηγεμονική τάξη ή μερίδα. Αυτές άλλοτε λαμβάνονται στα πλαίσια μιας 'στρατηγικής επιλεκτικότητας' από την πλευρά των μηχανισμών, η οποία δεσμεύεται από την υλικότητα και την ιστορία του κάθε επιμέρους μηχανισμού και άλλοτε, σηματοδεύονται από τη συστηματική και σκόπιμη έλλειψη δράσης από την πλευρά του Κράτους, από το μπλοκάρισμα κάποιων αποφάσεων ή από την προώθηση κάποιων άλλων' συνολικά, από τον καθορισμό κάποιων προτεραιοτήτων και αντιπροτεραιοτήτων.

Επομένως, αν και η συνολική πολιτική του Κράτους εμφανίζεται στο επίπεδο της μικρο-ανάλυσης ως ασυνάρτητη και χαοτική, μακροσκοπικά διασφαλίζει μέσα από συγκρούσεις και διχοστασίες την «εφαρμογή ενός σφαιρικού σχεδίου των κορυφών του Κράτους».⁵³⁹ Το Κράτος γίνεται αντιληπτό, αφενός ως μια ενότητα μηχανισμού με προσίδια υλικότητα και αφετέρου, ως ένα «στρατηγικό πεδίο και μια στρατηγική διαδικασία, όπου

⁵³⁸ Ο.π., σελ.144-145.

⁵³⁹ Ο.π., σελ. 149.

διασταυρώνονται κόμβοι και δίκτυα εξουσίας»⁵⁴⁰. Αυτό που αποκαλούμε πολιτική είναι στην πραγματικότητα μια «γενική δυναμική γραμμή που διαπερνά τις συγκρούσεις μέσα στο Κράτος»⁵⁴¹ και νοείται περισσότερο ως η συνισταμένη «μιας συγκρουσιακής συνδιάταξης σαφών και διχασμένων μικροπολιτικών και τακτικών, παρά ως ορθολογική διατύπωση ενός σφαιρικού και συγκροτημένου σχεδίου».⁵⁴² Ετούτο καθόλου δεν σημαίνει, ότι δε δίδεται χώρος για την παροχή μιας προνομιακής θέσης στην ηγεμονική τάξη ή μερίδα στο εσωτερικό του Κράτους. Ακριβώς το αντίθετο. Η ενότητά του και ο ηγεμονικός του ρόλος συναρτώνται με τη λειτουργία μηχανισμών και κέντρων λήψης αποφάσεων, που βρίσκονται συνδεδεμένα με τα συμφέροντα της εκάστοτε ηγεμονικής μερίδας, μονοπωλιακής ή άλλης.

Πρόκειται για αναλύσεις, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό επαναλαμβάνονται, με σκοπό να δοθεί ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην αντίληψη του Κράτους ως στρατηγικού πεδίου αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων, αλλά και προκειμένου να τονιστεί περαιτέρω η σχεσιακή του φύση. Επομένως, το Κράτος παρά την υλικότητά του, δεν είναι μονολιθικά συγκροτημένο. Συνιστά αντιθέτως, ένα πεδίο διασταύρωσης αντιθετικών δυνάμεων και πολιτικών και κατά τον Πουλαντζά, αποτελεί ένα ζήτημα υψίστης σημασίας για τη στρατηγική της Αριστεράς, το να κατορθώσει να εντοπίσει και να ελέγξει τους πραγματικούς εξουσιαστικούς πυρήνες απ' όπου ουσιαστικά ασκείται η ηγεμονία. Εξάλλου το ίδιο συμπυκνώνει, «όχι μόνο τον συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σε μερίδες του συνασπισμού εξουσίας, αλλά και το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον τελευταίο και στις δυναστευόμενες τάξεις».⁵⁴³ Όπως συστηματικά υπέδειξε στην *Κρίση των Δικτατοριών*, ακόμη και όταν το Κράτος εμφανίζεται στεγανοποιημένο και απομονωμένο, οι λαϊκοί αγώνες εξακολουθούν να το διαπερνούν, να το διασχίζουν και να το υπερβαίνουν. Και σε αυτή την περίπτωση οι λαϊκές τάξεις βρίσκονται παρούσες στο εσωτερικό του Κράτους, οι αγώνες τους ωστόσο επιδρούν επάνω του κατά έναν έμμεσο τρόπο, καθώς οι πιέσεις που ασκούνται από τις ίδιες εξωτερικά, *αντανακλούν* στις εγγεγραμμένες στους

⁵⁴⁰ Ο.π., σελ. 149.

⁵⁴¹ Ο.π., σελ. 149.

⁵⁴² Ο.π., σελ. 149.

⁵⁴³ Ο.π., σελ. 154.

μηχανισμούς αντιφάσεις μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων και μερίδων. Οι αντιφάσεις αυτές που είναι μόνιμες, διχάζουν και δημιουργούν ρήγματα στο συνασπισμό εξουσίας, υποχρώνοντάς τον κάθε τόσο στην αλλαγή των πολιτικών του επιλογών, γεγονός που δημιουργεί έναν άμεσο αντίκτυπο στην εκάστοτε κρατική μορφή. Μένει συνεπώς, να θεωρήσουμε το Κράτος ως έναν τόπο «στρατηγικής οργάνωσης της κυρίαρχης τάξης στη σχέση της με τις δυναστευόμενες τάξεις»⁵⁴⁴, ως έναν τόπο εξουσίας που εγγράφεται πάνω σε ανισωτικές σχέσεις, με συγκεκριμένο ωστόσο θεμέλιο, που αφορά: α) την εκμετάλλευση, β) τη θέση των τάξεων στους μηχανισμούς που δεν υπάγονται άμεσα στο Κράτος, γ) τη θέση των τάξεων μέσα στον κρατικό μηχανισμό.

Είδαμε, ότι οι αγώνες επιδρούν στην ενότητα του κρατικού προσωπικού σε όλες του τις διαβαθμίσεις. Είτε πρόκειται για τα ανώτερα κλιμάκια, που συνδέονται με τα συμφέροντα της ηγεμονικής τάξης, είτε για τα μεσαία ή κατώτερα, η επίδραση των ταξικών συγκρούσεων αντικατοπτρίζεται με πολύπλοκο τρόπο σε όλα τα επίπεδα του κρατικού μηχανισμού κι εκδηλώνεται συχνά με διαστάσεις, διχασμούς και ακόμη με τη δημιουργία κλικών και φατριών που διασπών σε διάφορες κατευθύνσεις την πολιτική του Κράτους. Επιπτώσεις όπως είναι φυσικό, θα υπάρχουν και στη διαμόρφωση της ιδεολογίας που δρα ως «εσωτερική συνδετική ύλη των κρατικών μηχανισμών και της ενότητας του προσωπικού τους»⁵⁴⁵. Στο βαθμό που διαμορφώνονται πεδία έντασης και ανάπτυξης των ταξικών αντιθέσεων, η εικόνα του Κράτους ως εκφραστή της γενικής βούλησης, ως ουδέτερου και δίκαιου διαμεσολαβητή υπεράνω των κοινωνικών ομάδων και των τάξεων, θα υφίσταται κλυδωνισμούς. Η αποτελεσματικότητα των κρατικών μηχανισμών στην εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του Κράτους κάτω από συνθήκες κρίσης θα αμφισβητείται. Κατά τον Πουλαντζά, η αντίληψη που έχει το κάθε μέλος του κρατικού προσωπικού για το ρόλο και τη λειτουργικότητα του θεσμικού πλαισίου του Κράτους διαθλάται από το ιδεολογικό υποσύνολο που αντιστοιχεί σε κάθε τάξη. Συνεπώς, η αμφισβήτηση της ουδετερότητάς του θα συντελείται μέσα στα όρια εκείνα που θέτει η εσωτερική ιδεολογία των μηχανισμών και η ταξική

⁵⁴⁴ Ο.π., σελ. 162.

⁵⁴⁵ Ο.π., σελ. 172.

τοποθέτηση των μελών του κρατικού προσωπικού. Μέσα σε συγκυρίες έξαρσης των λαϊκών αγώνων, όταν τα αιτήματα για αυτοδιαχείριση και άμεση δημοκρατία προβάλλονται από τις κυριαρχούμενες τάξεις, η ιεραρχική κατανομή που επιβάλλει η γραφειοκρατικοποίηση υπονομεύεται, μαζί και οι μορφές καταμερισμού ανάμεσα σε διευθυνόμενους και διευθυντές. Σε μια τέτοια περίπτωση γίνεται ακόμη πιο εμφανής η ανάγκη ενός ριζικού μετασχηματισμού του θεσμικού πλαισίου που θα πρέπει όμως να στηρίζεται, όχι στη μονοδιάστατη αντίληψη του Κράτους – εργαλείου μιας τάξης, αλλά στην επίγνωση ότι το Κράτος αποτελεί τη συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων, όπως και στο σαφή προσδιορισμό όλων των αντιθέσεων που το διαπερνούν. Το Κράτος αποτελεί για τον Πουλαντζά σε αυτό το τελευταίο του έργο μια κοινωνική σχέση, η δε ισχύς και δυναμική της κρατικής εξουσίας εξαρτάται από τις μεταβολές στις ισορροπίες και στους συσχετισμούς δυνάμεων στο πεδίο του πολιτικού αγώνα. Το Κράτος υιοθετεί από την πλευρά του συγκεκριμένες στρατηγικές, που συνδέονται με την εξυπηρέτηση στρατηγικών συμφερόντων από συγκεκριμένες δυνάμεις και συνεπώς, η κάθε μεταβολή ή τροποποίηση στο επίπεδο των ταξικών συμμαχιών, στο επίπεδο της επιδίωξης και της επίτευξης συγκεκριμένων στρατηγικών στόχων, καταλήγει σε μετατοπίσεις, σε αναδιαμόρφωση του υλικού και θεμικού του πλαισίου, αλλά και σε μεταβολές σε ό,τι αφορά το γενικότερο ηγεμονικό του ρόλο.

Το ζήτημα που τίθεται από τη σκοπιά της Αριστεράς, είναι η εξεύρεση μιας στρατηγικής, η οποία θα οδηγούσε σε μια δημοκρατική χειραφετητική πολιτική με κατεύθυνση το σοσιαλισμό. Αυτό είναι το πρόταγμα, στην επεξεργασία του οποίου ο Πουλαντζάς αφιερώνει τις τελευταίες του αναλύσεις. Πρόκειται για την εγχάραξη ενός ορίζοντα δράσης με απώτερο στόχο το μετασχηματισμό του καπιταλιστικού Κράτους μέσα από τη διεύρυνση των πολιτικών ελευθεριών και την ενίσχυση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Παραθέτω: *«Πως να συλλάβουμε έναν ριζικό μετασχηματισμό του Κράτους συναρθρώνοντας τη διεύρυνση και το βάθεμα των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών (που ήταν μια κατάκτηση των λαϊκών μαζών) με την ανάπτυξη των μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση και τη διασπορά αυτοδιαχειριστικών εστιών, αυτό είναι το βασικό πρόβλημα ενός δημοκρατικού δρόμου προς το*

σοσιαλισμό...». ⁵⁴⁶ Σε μια τέτοια περίπτωση δεν μπαίνει, όπως ο ίδιος διευκρινίζει, το ζήτημα κατασκευής ενός οποιουδήποτε θεωρητικού μοντέλου, μιας και οι στρατηγικές οφείλουν να προσαρμόζονται στις ιδιαίτερες συνθήκες των διαφόρων χωρών – είτε αυτό αφορά την ιδιαιτερότητα των κοινωνικών σχέσεων, την ιδιάζουσα κρατική μορφή ή τις ξεχωριστές συνθήκες κρίσης. Αυτό που κυρίως έχει σημασία είναι η συνειδητοποίηση εκ μέρους των λαϊκών τάξεων και των δυνάμεων της Αριστεράς, ότι εντέλει το Κράτος δε συνιστά μια στεγανοποιημένη αδιαπέραστη ενότητα, η οποία πρέπει, σύμφωνα με τη λενινιστική αντίληψη, αρχικά να ‘καταληφθεί’ και στη συνέχεια να μετασχηματιστεί. Αλλά ότι, καθώς το ίδιο αποτελεί τη συμπύκνωση μιας σειράς σχέσεων εξουσίας ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις, οι αγώνες των κυριαρχουμένων θα πρέπει να εστιαστούν προς την κατεύθυνση της αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει αρχικά, το συντονισμό όλων των κέντρων αντίστασης που βρίσκονται στο εσωτερικό το Κράτους, κατά τρόπο ώστε να μεταβληθούν σε ουσιαστικούς πυρήνες αντι-εξουσίας. Πρόκειται για μια διαδικασία ‘ρήξεων’ μέχρι την ολοκλήρωση του μετασχηματισμού και αφορά το σύνολο των μηχανισμών, από τους ιδεολογικούς, μέχρι τους κατασταλτικούς, ρήξεων που συμβαδίζουν με μια παράλληλη ανάπτυξη κινημάτων, δημιουργίας οργάνων άμεσης δημοκρατίας και αυτοδιαχειριστικών εστιών. Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει ότι αυτοί οι αγώνες, ακόμη και αν τοποθετούνται στο εξωτερικό των μηχανισμών του Κράτους, εντάσσονται ωστόσο στο στρατηγικό του πεδίο. ⁵⁴⁷

Επομένως, ο Πουλαντζάς προτείνει την εγκατάλειψη της λενινιστικής στρατηγικής, η οποία προϋποθέτει την ‘κατάληψη’, το ‘σπάσιμο’ ή την ‘καταστροφή’ του κρατικού μηχανισμού, προς όφελος μιας σφαιρικότερης προοπτικής σταδιακού μαρασμού του Κράτους. Τα θεωρητικά προβλήματα που ανακύπτουν είναι αρκετά. Μπορούμε ωστόσο σε πρώτη φάση, να παρατηρήσουμε την από μέρους του Πουλαντζά ρητή αποκατάσταση της σημασίας των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την ανατίμηση του ρόλου των ‘αστικών’ ελευθεριών.

⁵⁴⁶ Ο.π., σελ. 283.

⁵⁴⁷ Ο.π., σελ. 288.

Τάσσεται υπέρ ενός δημοκρατικού τύπου μετάβασης σε έναν δημοκρατικού τύπου σοσιαλισμό και μέσα σε αυτό το πλαίσιο προκρίνει την ενίσχυση του πολιτικού και ιδεολογικού πλουραλισμού, την αναγνώριση του ρόλου της καθολικής ψηφοφορίας, καθώς και την κατοχύρωση και διεύρυνση των πολιτικών ελευθεριών. Ο Πουλαντζάς διευκρινίζει ότι δεν πρόκειται για την αποκατάσταση ενός νέου Κράτους-δικαίου, ούτε για τη διενέργεια μεταρρυθμίσεων σοσιαλδημοκρατικού τύπου, ούτε ακόμη για την υιοθέτηση ενός πιο φιλελεύθερου σταλινικού μοντέλου. Πρόκειται αντιθέτως, για τη δημιουργία ενός τύπου συνάρθρωσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την ανάπτυξη μορφών αυτοδιαχείρισης, για μια συνάρθρωση που δε θα στηρίζεται στην αποκλειστική ηγεμονία ενός κόμματος, αλλά σε ένα ευρύ κίνημα, που θα περιλαμβάνει στους κόλπους του αιτήματα και μέτωπα, όπως αυτά των φοιτητών, των γυναικών, οικολογικά και περιφερειακά κινήματα κ.ο.κ. Μια τέτοια διαδικασία θα είναι γεμάτη αντιφάσεις και ανατροπές κάθε άλλο παρά ειρηνικές, που όμως σταδιακά θα οδηγήσουν στον οριστικό μαρασμό του καπιταλιστικού Κράτους.

Κατά συνέπεια, η εναλλακτική που αφορά την εξεύρεση ενός δημοκρατικού δρόμου, βασίζεται στο συνδυασμό των αυτόνομων λαϊκών αγώνων, με την ταυτόχρονη διεξαγωγή αγώνων εσωτερικών προς το Κράτος, σε μια ισορροπία που να επιτρέπει την τήρηση των αναγκαίων αποστάσεων, τόσο από το σταλινικό ολοκληρωτισμό, όσο και από το σοσιαλδημοκρατικό μεταρρυθμισμό. Οι δημιουργία των εκτενών λαϊκών συμμαχιών της βάσης θα διενεργείται στα πλαίσια ενός κοινού μετώπου της εργατικής τάξης με τη μικροαστική και θα περιλαμβάνει ομάδες πληθυσμού που πλήττονται από την πολιτική του Κράτους, στους τομείς εκείνους που υπερβαίνουν την απλή διαδικασία εξαγωγής της υπεραξίας. Καθώς η ιδιότυπη επέκταση του Κράτους στις συνθήκες του μονοπωλιακού καπιταλισμού προκαλεί έξαρση των αντιφάσεων, φαίνεται να οδηγεί σε μια ιδιαίτερη κρίση του Κράτους, και σε μια έρπουσα κρίση νομιμοποίησης, που επιχειρείται να αντιμετωπιστεί από την πλευρά του με τη δημιουργία πολλαπλών δικτύων ελέγχου (αστυνομικά, ψυχιατρικά, δικαστικά, οικονομικά). Έτσι και οι κάθε λογής εξεγέρσεις συμπυκνώνουν μια γενικευμένη και διάχυτη δυσφορία, η οποία δεν εκδηλώνεται με την

προώθηση μιας σφαιρικής εναλλακτικής αλλά μέσα από διάσπαρτες αντιστάσεις σε τομείς του κοινωνικού, που άπτονται ωστόσο των ταξικών αντιφάσεων που προέρχονται από την αναπαραγωγή του κεφαλαίου⁵⁴⁸. Προκύπτει επομένως ως αναγκαία, η άρθρωση των κοινωνικών κινημάτων, που είναι από τη φύση τους πολυταξικά με τις οργανώσεις των εργατικών κομμάτων, τα οποία καλούνται να παίξουν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην προώθηση και τη συναρμογή των μετασχηματισμών του Κράτους.

Όλα αυτά τα ζητήματα που αφορούν την ανάλυση των θεσμικών μορφών του καπιταλιστικού Κράτους, καθώς και την εγχάραξη μιας νέας στρατηγικής, προσανατολιζόμενης σε μια ενδεχόμενη σοσιαλιστική μετάβαση τίθενται εκ νέου, ακριβώς τη στιγμή που όπως ο Πουλαντζάς διαγνώνει, συντελείται μια στροφή του ηγεμονικού Κράτους προς αυταρχικότερες μορφές. Πρόκειται για την επιβολή μιας νέας κρατικής μορφής, στην οποία αποδίδεται ο όρος «*αυταρχικός κρατισμός*» και η οποία αντιστοιχεί στη σύγχρονη στον Πουλαντζά φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Μέσα από την ανάλυσή της επιδιώκεται η καταγραφή του ιδιαίτερου τρόπου εγγραφής των ιδιωτικών συμφερόντων στους δημόσιους θεσμούς και υπό αυτό το πρίσμα, παρακολουθείται η εξέλιξη του αυταρχισμού στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.

Η νέα μορφή Κράτους ανταποκρίνεται στην μόνιμη πλέον *πολιτική κρίση* και *κρίση του Κράτους*, όπως και στις γενικότερες μεταβολές στο συσχετισμό δυνάμεων, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, έχει δε ως αποτέλεσμα τη γενικότερη παρακμή των θεσμών της πολιτικής δημοκρατίας, όπως και τον περιορισμό του συνόλου των 'τυπικών' αστικών ελευθεριών. Η ενίσχυση των στοιχείων κρίσης που αποτελούν ένα «δομικό» και «μόνιμο»⁵⁴⁹ γνώρισμα της συγκεκριμένης φάσης αποτελεί ταυτόχρονα τον παράγοντα εκείνο, που παρέχει τις δυνατότητες για ένα ριζικό δημοκρατικό μετασχηματισμό, που θα οδηγούσε στο σοσιαλισμό. Τι είναι όμως αυτό που διαφοροποιεί τον «αυταρχικό κρατισμό» από τον ολοκληρωτισμό με την έννοια που προσδίδεται στον τελευταίο, δηλ. μιας κρατικής μορφής έκτακτων εξουσιών; Ο Πουλαντζάς επισημαίνει, πως θα

⁵⁴⁸ Ν. Πουλαντζάς, «Η κρίση των κομμάτων», σελ. 65-66.

⁵⁴⁹ *EPS*, σελ. 229.

ήταν λάθος να θεωρούμε αυτή την νεο-αναδυόμενη μορφή Κράτους, ως μετεξέλιξη των ολοκληρωτικών τάσεων που ενυπάρχουν σε κάθε μορφή καπιταλιστικού Κράτους. Επιπλέον θεωρεί, ότι αυτό που ονομάζουμε Κράτος εκτάκτου ανάγκης, σε όλες του τις εκδοχές, συνδέεται με μια *«εντελώς ιδιαίτερη πολιτική κρίση»*⁵⁵⁰ και αποτελεί μια τομή στην εξέλιξη του Κράτους που δεν αντιστοιχεί σε κάποια ιδιαίτερη φάση του καπιταλισμού. Αντιθέτως, ο αυταρχικός κρατισμός *«αντιπροσωπεύει τη νέα 'δημοκρατική' μορφή του αστικού πολιτεύματος στη σημερινή φάση»*,⁵⁵¹ που χαρακτηρίζεται από την περιστολή των δημοκρατικών ελευθεριών, όπως και από τη δημιουργία ενός παράλληλου και ολοκληρωμένου θεσμικού συστήματος, με σκοπό τον έλεγχο των αντιστάσεων και την προσπάθεια εξισορρόπησης της μόνιμης αστάθειας που χαρακτηρίζει την ηγεμονία των αστικών τάξεων.

Ποια θα ήταν επομένως τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στην νέα αυτή μορφή Κράτους; Το πρώτο που ο Πουλαντζάς επισημαίνει είναι μια χαρακτηριστική συρρίκνωση του νόμου και αυτού που ονομάζουμε Κράτος-δικαίου. Η κανονιστικότητα του νόμου που εκφραζόταν μέσα από τη θέσπιση γενικών κανόνων και νορμών και της οποίας ανώτερη εκδήλωση αποτελούσε το Κοινοβούλιο – ως εκφραστής της συλλογικής βούλησης – υποχωρεί απέναντι στην εργαλειακή ορθολογικότητα που επιβάλλεται από την εκτελεστική εξουσία και τη διοίκηση. Ασφαλώς η παρακμή του Κοινοβουλίου και η συνακόλουθη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας ήταν διαδικασίες που βρίσκονταν σε εξέλιξη από τις αρχές του μονοπωλιακού καπιταλισμού, στη φάση ωστόσο της ανάδυσης του αυταρχικού κρατισμού συναρτώνται ευθέως με τον ενισχυμένο οικονομικό ρόλο, που το Κράτος πλέον αναλαμβάνει. Αν το Κράτος-δικαίου αναπτύχθηκε σε μια προσπάθεια να περιοριστούν τα προνόμια και η αυθαιρεσία της διοίκησης που κληροδότησε το απολυταρχικό Κράτος, αυτό συντελέστηκε μέσα από την ενίσχυση των θεσμών της αντιπροσωπευτικότητας, οι οποίοι λειτούργησαν σε όλες τις φάσεις ανάπτυξης του καπιταλιστικού Κράτους, ως αντίβαρο στον κεντρικό και στεγανοποιημένο μηχανισμό του. Ωστόσο, η φάση περάσματος στον

⁵⁵⁰ Ο.π., σελ. 231.

⁵⁵¹ Ο.π., σελ. 232.

μονοπωλιακό καπιταλισμό σηματοδεύτηκε από τη σταδιακή εξάρθρωση αυτών των θεσμών, διαδικασία που έφτασε στο αποκορύφωμά της με τις μεταβολές που υφίστανται οι θεσμοί αυτοί το σύνολό τους, στη φάση εξάπλωσης του αυταρχικού κρατισμού.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά το Κοινοβούλιο, η δυνατότητά του και το δικαίωμα να παράγει νόμους, εκχωρούνται πλέον στη διοίκηση, η οποία αναλαμβάνει ως βασική της αρμοδιότητα την προώθηση διακανονισμών που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση των ηγεμονικών συμφερόντων – με όλη την αστάθεια που μπορεί να χαρακτηρίζει αυτά τα τελευταία. Ταυτόχρονα σημειώνεται η περαιτέρω ανάπτυξη συστημάτων αυξημένου ελέγχου, ‘περίζωσης’ του πληθυσμού μέσα από διαφορετικά κυκλώματα, που υπερβαίνουν τις κλασσικές λειτουργίες κοινωνικού ελέγχου. Εξίσου, παρατηρείται μια συρρίκνωση του ρόλου των κομμάτων εξουσίας, η οποία συμβαδίζει με την ενίσχυση του ρόλου της διοίκησης. Η εκτελεστική εξουσία και η διοίκηση είναι εκείνες που αναλαμβάνουν τώρα την εκπόνηση του μακροπρόθεσμου γενικού πολιτικού συμφέροντος του συνασπισμού εξουσίας. Οι ευθύνες του Κοινοβουλίου μετατίθενται στις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας και οι δεσμοί των εκπροσώπων του, που λειτουργούν ως νόμιμοι εκπρόσωποι του λαού απέναντι στη διοίκηση και την κυβέρνηση, έχουν πλέον με τις λαϊκές τάξεις ολοκληρωτικά διαρραγεί. Οι κορυφές της διοίκησης εμπλέκονται στενά με τις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας, μέσω επιτελείων, διυπουργικών μηχανισμών και παράλληλα συντελείται μία άμεση μετεγγραφή των οικονομικών συμφερόντων μέσα στη διοίκηση. Όπως ο Πουλαντζάς σημειώνει: «Η πολιτική του Κράτους εκπονείται μέσα σε πλήρη *μυστικότητα* υψωμένη σε μόνιμη *raison d’État*, με απόκρυφους μηχανισμούς, μ’ ένα καθεστώς διοικητικών διαδικασιών που ξεφεύγει πρακτικά από κάθε έλεγχο της δημόσιας γνώμης»⁵⁵². Αυτό που προκύπτει είναι η στεγανότητα της εξουσίας απέναντι σε κάθε δημοκρατικό έλεγχο, η συρρίκνωση των πολιτικών ελευθεριών και η ολοένα και μεγαλύτερη περιστολή της διαίρεσης των εξουσιών. Ο πολιτικός συγκεντρωτισμός του κρατικού μηχανισμού συνυφαίνεται με την όξυνση των αντιφάσεων στο εσωτερικό

⁵⁵² Ο.π., σελ. 251.

του Κράτους, οι οποίες εκδηλώνονται σε όλη τους την έκταση, από τον πυρήνα του μέχρι τις κορυφές του. Καθώς η παρακμή των κομμάτων συνδέεται με την ευρύτερη αποϊδεολογικοποίησή τους, η νομιμοποίηση μετατοπίζεται από τους παραδοσιακούς φορείς της σε χειραγωγικά κυκλώματα, που συνδέονται με τα ΜΜΕ και τους φορείς ενός πολιτικο-ιδεολογικού μάρκετιγκ. Ταυτοχρόνως, συντελείται αναδιάρθρωση της κυρίαρχης ιδεολογίας, η οποία συνίσταται στην εξάπλωση ορισμένων παλαιών ρευμάτων, που ανακτούν νέο περιεχόμενο. Πρόκειται για την επανεμφάνιση: α) ενός νέου ανορθολογισμού, που αντιβαίνει στον τεχνοκρατισμό και την εγχειρηματική ορθολογικότητα των ειδικών, β) για τον νεοφιλελευθερισμό που διακηρύσσει την κατάλυση του κοινωνικού Κράτους και του Κράτους-πρόνοιας και γ) για τον αυταρχισμό που επαγγέλλεται την επιβολή της τάξης και της ασφάλειας των πολιτών⁵⁵³.

Ο βασικός ωστόσο αγωγός διάχυσης της κρατικής ιδεολογίας και νομιμοποίησης του ρόλου της ενισχυμένης εκτελεστικής εξουσίας είναι αυτό που ο Πουλαντζάς ονομάζει «κυρίαρχο μαζικό κόμμα», κατεξοχήν ‘κρατικό’, το οποίο λειτουργεί σε όλα τα επίπεδα ως πεδίο επεξεργασίας του συνόλου των διαδικασιών που είναι αναγκαίες για την αυταρχική τροποποίηση του Κράτους. Συγκεκριμένα, κόμματα αυτού του τύπου έχουν ως κύριο ρόλο την ενοποίηση της διοίκησης και τη συνολική της καθυπόταξη στις ανώτερες κλίμακες της εκτελεστικής εξουσίας. Το κυρίαρχο μαζικό κόμμα, που όχι μόνο ελέγχει αλλά και με τη σειρά του ελέγχεται από αυτές τις κορυφές, βοηθάει στην προσαρμογή του κρατικού γραφειοκρατικού μηχανισμού στα ηγεμονικά συμφέροντα, τα οποία καλείται να διαχειριστεί και να προωθήσει. Αυτή η μοναδική εστία ενιαίου κόμματος, διακλαδιζόμενη μέσα από τη δημιουργία δικομματικών δικτύων, συνυφαίνεται στενά με την υλικότητα του κρατικού μηχανισμού, θέτοντας εμπόδια σε κάθε διαδικασία δημοκρατικού ελέγχου και ενισχύοντας τη συρρίκνωση της αντιπροσωπευτικότητας των θεσμών. Επισημαίνοντας τη σημασία που το εθνικό Κράτος εξακολουθεί να διατηρεί για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ο Πουλαντζάς

⁵⁵³ Ν. Πουλαντζάς, «Η κρίση των κομμάτων», σελ. 70-71. Οι τελευταίες αυτές επισημάνσεις, που αφορούν τη διαμόρφωση νέων τάσεων στο εσωτερικό της κυρίαρχης ιδεολογίας θα παραμείνουν αναξιοποίητες, καθώς πρόκειται για διαπιστώσεις, τις οποίες ο Πουλαντζάς, λόγω του πρόωρου θανάτου του, δεν θα μπορέσει να επεξεργαστεί.

διαπιστώνει συγχρόνως την παράλληλη ανάπτυξη υπερκρατικών δικτύων, τα οποία εντάσσονται σε ένα υπερεθνικό πολιτικο-διοικητικό πλέγμα.

4. Κριτική αποτίμηση

Αναλύσαμε μέχρι τώρα, τα όσα ο Πουλαντζάς επεξεργάζεται κατά την τελευταία φάση του έργου του, δηλ. τη σχεσιακή αντίληψή του για το Κράτος, το τετράπτυχο της θεσμικής υλικότητας, καθώς και αυτό που ο ίδιος ονόμαζε 'μοντέλο του αυταρχικού κρατισμού'. Προτού όμως προχωρήσουμε σε μια ενδεδειγμένη αποτίμηση των νέων όψεων που εισάγει με την ανάλυσή του, θα ήταν σκόπιμο να επισημάνουμε όλα εκείνα τα σημεία που παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη σταθερότητα στη συλλογιστική του για το Κράτος και τους καπιταλιστικούς σχηματισμούς γενικά.

Εν πρώτοις θα παρατηρούσαμε, ότι σε αντίθεση με την αντίληψη που θέλει τον Πουλαντζά να μετασχηματίζει τη θεώρησή του σε τέτοιο βαθμό, ώστε το τελευταίο του έργο να συνιστά μια «τομή»⁵⁵⁴, σε σχέση με τις προγενέστερές του θεωρήσεις και παρά τις μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις – στις οποίες σταδιακά οδηγήθηκε μέσα από διαδοχικές ρήξεις με το δομιστικό αφαιρετισμό, όπως και μέσα από τη διεύρυνση της εννοιολογικής του σκευής και τον εμπλουτισμό της θεώρησής του στο αναλυτικό πεδίο - ο βασικός πυρήνας της σκέψης του για το χαρακτήρα και τη λειτουργία του κοινωνικού, παραμένει αμετάλλακτος. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε αυτόν τον σταθερό πυρήνα, ο οποίος, - παρά τις διαδοχικές τροποποιήσεις, που όμως εγγράφονται στην αδιάπτωτη προσπάθειά του να διαλεκτικοποιήσει τη θεωρία του και να καταστήσει περισσότερο ρευστή και πολύπλευρη τη σκέψη του - προσδίδει στη σκέψη του Πουλαντζά έναν αναλλοίωτο χαρακτήρα.

Το πρώτο σημείο που παραμένει σταθερό στη δομή της θεωρητικής του σκέψης είναι η βασική μαρξιστική θέση, ότι όλες οι συνιστώσες του

⁵⁵⁴Βλ. Γ. Μηλιός, *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάξεων*, σελ. 117-120.

κοινωνικού κόσμου με όλες τις εκδηλωμένες σχέσεις του, ανάγονται στην εργασία, στη μορφή του τρόπου παραγωγής και στον καταμερισμό που αυτός επιβάλλει. Η ιδιάζουσα μορφή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων με όλες του τις επιμέρους ιδιομορφίες νοείται υλιστικά, εφόσον ανάγεται στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής, την οποία υποβασάζουν οι εγγεγραμμένες στο εσωτερικό της ανταγωνιστικές σχέσεις εργασίας. Οι κοινωνικές σχέσεις είναι κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα της σύγκρουσης ανάμεσα σε συλλογικά, ταξικά προσδιορισμένα, υποκείμενα. Το ζήτημα της εξουσίας εντάσσεται μέσα σε αυτό το συνολικό πλαίσιο, οι δε μηχανισμοί του Κράτους έρχονται ως επιστέγασμα, να επιτελέσουν ένα ρόλο επεξεργασίας, ρύθμισης και παγίωσης των σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, που ήδη προκύπτουν από τη δομή της παραγωγής.

Ο Πουλαντζάς έχει από το 1970, την εποχή της έκδοσης του *Φασισμός και Δικτατορία*, ξεκινήσει τη διαδικασία απόκλισης από την αυστηρή θεωρητικά εννοιολογία του δομισμού, προς την κατεύθυνση μιας περισσότερο ανοιχτής και εύπλαστης σύλληψη των κοινωνικών σχηματισμών. Η απόπειρα να αποσπαστεί από τις μονομέρειες του αναλυτικού-συνδυαστικού σχήματος που είχε υιοθετήσει, σηματοδοτείται αρχικά από την εισαγωγή στο πεδίο της θεωρίας συγκεκριμένων ιστορικών αναλύσεων, που αφορούν κυρίως το επίπεδο των ταξικών συγκρούσεων, καθώς και τη μορφή της πολιτικής εκπροσώπησης των διαφόρων τάξεων στο πεδίο της πολιτικής. Το εγχείρημα αυτό στην πραγματικότητα δεν έδωσε στον Πουλαντζά τη δυνατότητα να υπερβεί τα προβλήματα που σε μεγάλο βαθμό ενέχονταν στην αρχική του αφηρημένη κατασκευή. Ωστόσο, οι διαδοχικές διαφοροποιήσεις στη θεωρητική ανάπτυξη του μοντέλου, στις οποίες έχουμε ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια αναφερθεί, κλιμακώνονται και παίρνουν την οριστική τους μορφή στο τελευταίο του έργο.

Στην εισαγωγή αυτού του τελευταίου του έργου θα διαχωρίσει πλέον ρητά και ριζικά τη θέση του από αυτό που τώρα ονομάζει «οικονομιστική - φορμαλιστική» αντίληψη, για δύο κυρίως λόγους⁵⁵⁵. Ο πρώτος αφορά το ζήτημα της θεωρητικής σύλληψης του Κράτους και ο δεύτερος αυτόν, μιας θεωρίας μετάβασης από το καπιταλιστικό Κράτος στο σοσιαλισμό. Αρχικά,

⁵⁵⁵ EPS, σελ. 15.

η κριτική που ασκείται επικεντρώνει στο γεγονός, ότι για τους εκπροσώπους της εν λόγω αντίληψης - μεταξύ των οποίων ρητά κατονομάζεται και ο Balibar- η ερμηνεία τόσο της οικονομικής, όσο και της πολιτικής βαθμίδας προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας προκαθορισμένης ενότητας δομικών σχέσεων ανάμεσα σε πεπερασμένα και αμετάβλητα στοιχεία. Υιοθετείται μέσα σε αυτήν την προοπτική ένα αμετάλλακτο σχήμα ανάμεσα στην οικονομική βάση και τα επίπεδα της υπερδομής όπου, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, αναπαράγεται το μοντέλο βάσης-εποικοδομήματος. Το Κράτος περιστεύεται στα όρια ενός απλού εξαρτήματος, που διαφυλάσσει τους όρους αναπαραγωγής της οικονομίας, επιδρώντας επάνω της περιστασιακά και κατά έναν απολύτως εξωτερικό τρόπο, ενώ αποκρύπτεται το γεγονός της ύπαρξης των ταξικών αγώνων και συγκρούσεων στην καρδιά των σχέσεων παραγωγής.

Ο Πουλαντζάς υιοθετώντας σε ένα μεγάλο βαθμό κριτικές που απευθύνονταν στον ίδιο στο πρώιμο έργο του, συμπεραίνει ότι η συγκεκριμένη μεθοδολογική τοποθέτηση οδηγεί λανθασμένα σε μια γενική θεωρία του Κράτους. Πρόκειται για κάτι στο οποίο ο ίδιος ρητά αντιτίθεται και στη βάση αυτή αναπτύσσει τη θεώρησή του για το Κράτος ως κοινωνικής σχέσης, μήτρας και προϊόντος αλληλοσυγκρουόμενων στρατηγικών. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η μεταστροφή αυτή συνδέεται με δύο βασικούς λόγους : α) με τις ίδιες τις μεταλλαγές του καπιταλιστικού Κράτους, τις οποίες ο Πουλαντζάς διαπίστωνε ήδη από το *ΚΤΣΚ* και β) με τη διαπίστωση της διαπερατότητας του καπιταλιστικού Κράτους από τους ταξικούς αγώνες, η οποία έγινε έκδηλη, μέσα από τον τρόπο κατάρρευσης των στρατιωτικών δικτατοριών.

Αναλύσαμε ήδη το χαρακτήρα αυτών των διαδικασιών, το ότι επρόκειτο για διαδικασίες που προκλήθηκαν από τις αναδυόμενες αντιθέσεις στο εσωτερικό του μπλόκ εξουσίας, οι οποίες εντάθηκαν κάτω από την πίεση των εξωτερικών προς το Κράτος λαϊκών αγώνων. Από τις διαπιστώσεις αυτές ο Πουλαντζάς συμπεραίνει, ότι η λενινιστική τακτική της περικύκλωσης ή της από τα έξω μετωπικής σύγκρουσης με το Κράτος δεν αποτελεί την ενδεικνύομενη στρατηγική απέναντι στο σύγχρονο Κράτος. Πέρα από το ότι οι λαϊκοί αγώνες θα πρέπει να αποσκοπούν στην όξυνση των συγκρούσεων και στη διενέργεια ρήξεων στο εσωτερικό των

μηχανισμών, υπογραμμίζει ο ίδιος το ρόλο που η διεύρυνση των λεγόμενων αστικών ελευθεριών, θα μπορούσε να επιτελέσει. Εγκαταλείποντας τη θέση του, για το ότι η αστική δημοκρατία και ο κοινοβουλευτισμός αποτελούν απλώς τη θεσμοποιημένη πολιτική έκφραση της κυρίαρχης αστικής τάξης, προβαίνει σε μια ανατίμηση των ελευθεριών της αστικής δημοκρατίας, η οποία συνδέεται άμεσα με τις διαπιστώσεις που αφορούν τη στροφή του μονοπωλιακού Κράτους προς τον αυταρχισμό.

Στο σημείο αυτό, ο Πουλαντζάς εμφανίζεται να έχει ριζικά διαφοροποιηθεί από τις προγενέστερες αντιλήψεις του και να έχει οριστικά εγκαταλείψει τη δομιστική εννοιολόγηση. Παράλληλα εισάγει ρητά στη θεώρησή του τη διάσταση της ενδεχομενικότητας στο πεδίο των ταξικών συγκρούσεων, καθώς και τη μεταβλητότητα στο πεδίο των θεσμικών ρυθμίσεων ανάλογα με την έκβαση της ταξικής πάλης. Αυτή ακριβώς η μετατόπιση της ανάλυσης προς την κατεύθυνση της μικρο-ανάλυσης είναι που υπονομεύει τη δυνατότητα μιας γενικής θεώρησης της εξουσίας και του Κράτους. Η επίδραση του Foucault που φανερά υπερβαίνει τη χρήση ενός πανομοιότυπου λεξιλογίου, εκτείνεται ακριβώς προς την αναγνώριση του σχεσιακού χαρακτήρα της εξουσίας και την επικέντρωση του ενδιαφέροντος στη στρατηγική φύση των εξουσιαστικών σχέσεων, όπως και στη συνάρθρωση των διαφορετικών τόπων με τις μορφές ορθολογικότητας που τους αντιστοιχούν. Ωστόσο, από τη μια πλευρά ο πολυσημειακός χαρακτήρας της εξουσίας για τον Foucault και από την άλλη, η τάση του Πουλαντζά για την αναγωγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων στην κυριαρχία της καπιταλιστικής τάξης, ορίζουν το εύρος των πολύ σημαντικών διαφορών που υφίστανται μεταξύ τους, ως προς τα ζητήματα προσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας και στρατηγικής. Το σημείο αυτό αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία, καθώς προσκρούει στο ζήτημα της δυνατότητας των αντιστάσεων εκ μέρους των κυριαρχουμένων.

Η μη ιεραρχική κατανομή της εξουσίας και η παρουσίασή της ως μιας πολύπλοκης δικτυακής σειράς συγκρουσιακών σχέσεων με διάσπαρτες αντιστάσεις εξηγεί το ότι ο Foucault, δεν θεματοποιεί μέσα σε αυτή τη μη αναγώγιμη πολλαπλότητα, την έννοια μιας συλλογικής αντίστασης ή μιας συνολικής στρατηγικής απέναντι στην εξουσία. Η αναλυτική της εξουσίας απομακρυνόμενη από την προβληματική ενός κρατικού-νομικού μοντέλου

κυριαρχίας εστιάζει σε πεδία συγκρούσεων ανάμεσα σε αλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις, τα οποία διαπερνώνται από πολύπλοκες και αντιφατικές στρατηγικές πλαγιοκοπημάτων, ελιγμών, αντιπαραθέσεων, κατά μέτωπον επίθεσης κ.ο.κ. Οι εκάστοτε αντιστάσεις δεν προέρχονται από έναν προσυγκροτημένο χώρο με άξονα μια κοινή ιδεολογία και στρατηγική, αλλά κατά κύριο λόγο από το στοιχείο εκείνο που ο Foucault ονομάζει *πληβειακό* και το οποίο τοποθετείται εκτός του χώρου εγγραφής των σχέσεων εξουσίας. Πρόκειται για ένα στοιχείο διάσπαρτο που βρίσκεται «μέσα στα σώματα και τις ψυχές, υπάρχει μέσα στα άτομα, στην εργατική τάξη, στην αστική τάξη, αλλά μέσα από μια επέκταση, από μορφές και πολύπλοκες μη-αναγωγιμότητες»⁵⁵⁶. Εξυπακούεται ότι ο Πουλαντζάς αντικρούει αυτή την άποψη, θεωρώντας ότι στο βαθμό που η εξουσία συμπυκνώνεται στη συνθετότητα του Κράτους, η ανάγκη να προστρέξουμε σε κάτι ολότελα *εξωτερικό* από την ίδια – στο πληβειακό στοιχείο –, είναι παράγωγο του γεγονότος, ότι ο Foucault της προσδίδει έναν απόλυτο χαρακτήρα και την αντιλαμβάνεται ως μεταφυσικά υποστασιοποιημένη. «Οι αγώνες εντάσσονται στο στρατηγικό πεδίο των οργάνων και μηχανισμών της εξουσίας, οι πολιτικοί αγώνες αφορούν το Κράτος μέσα στο ίδιο το στρατηγικό του πεδίο, δίχως να είναι ωστόσο και κατ' ανάγκην 'ενσωματωμένοι' στην εξουσία των κυρίαρχων τάξεων»⁵⁵⁷.

Αναδεικνύεται κατά συνέπεια το πρόβλημα της θεμελίωσης των αντιστάσεων. Εάν η υποκειμενικότητα στο έργο του Πουλαντζά συρρικνώνεται στις διαστάσεις της εσωτερίκευσης από τους φορείς των ρυθμιζόμενων από το Κράτος σχέσεων εξουσίας, τότε στην πραγματικότητα η έννοια της αντίστασης παραμένει στο έργο του ένα στοιχείο αθεμελίωτο κι αυτό, γιατί η αντίσταση θα προϋπέθετε ένα 'έξωθεν' αυτών των εσωτερικευμένων σχέσεων που να τη θεμελιώνει και να τη δικαιολογεί. Για τον Foucault είναι ξεκάθαρο, πως η έννοια της 'πλέμπας' συνιστά ακριβώς αυτό το στοιχείο που είναι μη-αναγώγιμο στις διασταυρούμενες δυνάμεις των σχέσεων εξουσίας, το στοιχείο εξαίρεσης που αναδύεται μέσα από την πολυσημιακότητα αυτών των σχέσεων. Αντίστοιχα στον Πουλαντζά, αυτό που συνιστά το υπόβαθρο των αντιστάσεων, συστέλλεται στην έννοια ενός

⁵⁵⁶ M.Foucault, «Pouvoirs et stratégies», *Les Révoltes logiques*, n. 4, 1977, *Dits et Ecrits*, τ. II, σελ. 421.

⁵⁵⁷ *EPS*, σελ.166.

ορισμένου ‘ταξικού ενστίκτου’, που συνδέεται με την ύπαρξη «πρωταρχικών» και «αυθόρμητων»⁵⁵⁸ ιδεολογιών, προερχόμενων από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Πρόκειται για μια έννοια δανεισμένη από τον Λένιν, για τον οποίο όμως έχει ένα χαρακτήρα περιγραφικό και που για τον Πουλαντζά ενέχει, ειδικά στην περίπτωση της εργατικής τάξης, τη διάσταση μιας άμεσης πρωτογενούς αντίδρασης στις σχέσεις εξουσίας. Αυτή η πρωτογενής αντίδραση αναδεικνύεται εντέλει σε οργανωμένη, δομική αντίθεση, καθώς σταδιακά, μέσω της διαρκούς επεξεργασίας όλων των αυθόρμητων ιδεολογικών στοιχείων από μια συγκροτημένη πρωτοπορία, μεταμορφώνεται σε συνεκτική και αντικειμενική επίγνωση των συμφερόντων που αντιστοιχούν στην αντικειμενικά καθορισμένη θέση της κάθε τάξης, (θέση που στην πραγματικότητα ξανασυναντά τις λουκατσιανές αντιλήψεις περί ταξικής συνείδησης). Με αφετηρία την έννοια του ταξικού ενστίκτου συντελείται ολόκληρη η επεξεργασία, η οποία επιτρέπει στις ιδεολογίες των δύο βασικών κοινωνικών τάξεων να αναδύονται ως διακριτά ιδεολογικά υποσύνολα. Και είναι η έννοια εκείνη που συνδέεται με ολόκληρη την αξιωματική, η οποία έχει ως κεντρικό της πυρήνα την ορθολογικότητα του αντικειμενικά οριζόμενου *συμφέροντος*, για του οποίου τη φύση δεν ξέρουμε εντέλει παρά ελάχιστα.

Η τελική υπερίσχυση του σχεσιακού χαρακτήρα του Κράτους, ο οποίος συναρτάται με την ενδεχομενικότητα στη διάρθρωση των σχέσεων εξουσίας, φαίνεται να καθιστά πλέον εφικτή την υπέρβαση των προκαθορισμών που η εκπλήρωση της λειτουργικής αναγκαιότητας επέβαλε. Ωστόσο αρκεί αυτή η διάσταση της μεταβλητότητας που εισάγει ο Πουλαντζάς και που εισβάλλει σε όλα τα επίπεδα της ανάλυσης για το Κράτος, για να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μιας πραγματικής ρήξης, απέναντι στις προγενέστερες θεωρήσεις του, για τον εντοπισμό ενός πραγματικού διαχωρισμού ανάμεσα σε ένα ‘πριν’ και ένα ‘μετά’ στην ανάπτυξη της προβληματικής του; Αρκεί η ρευστοποίηση της οντότητάς του και η αναγωγή του σε σχέσεις σύγκρουσης ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, για να θεωρήσουμε, ότι έχει επιτευχθεί μια ουσιαστική υπέρβαση των επιστημολογικών εμποδίων που έθεταν η υιοθέτηση ενός α

⁵⁵⁸ Ο.π., σελ. 72.

prigoti κατασκευαστικού σχήματος ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων, ο ταξικός αναγωγισμός και η έλλειψη μιας θεωρίας της υποκειμενικότητας; Και τι αντίκτυπο έχουν όλα αυτά στον τρόπο που αντιλαμβάνεται την ιδεολογία ;

Παρά την υπέρβαση των περιορισμών της δομιστικής εννοιολόγησης και την επεξεργασία ενός προτύπου δυναμικότερου και πολυπλοκότερου από εκείνο που ο Πουλαντζάς είχε συνθέσει κατά την πρώτη φάση του έργου του, διαπιστώνουμε, ότι παρά ταύτα, δεν έχει καταστεί δυνατόν να απεμπλακεί θεωρητικά από την υιοθέτηση ενός ουσιοποιημένου κατασκευαστικού προτύπου – ουσιοποιημένου, αφού η κατασκευή επέχει σχεδόν θέση ουσίας - κι έναν ταυτολογικό εγκλωβισμό, ο οποίος προκύπτει από το γεγονός, ότι η ερμηνεία του κοινωνικού αντικειμένου εξαντλείται σε διαδικασίες αντιμεταθέσεων ανάμεσα σε προκαθορισμένους παράγοντες. Η πολιτική ανάγεται στα όρια αυτής της κοινωνικής κατασκευής, που καθορίζεται από τα δεδομένα της παραγωγής και την κρατική πολιτική, χωρίς να υφίσταται κάποια απόπειρα θεωρητικοποίησης των περιεχομένων που ορίζονται από το πεδίο της ανθρώπινης υποκειμενικότητας στη συλλογική της διάσταση. Πρόκειται για ένα πεδίο, κυριολεκτικά για το πεδίο μιας διερώτησης, που δεν υπόκειται στα όρια που θα υπαγόρευαν ο μεθοδολογικός ατομικισμός, η ωφελιμοκρατική ορθολογικότητα ή οι ατομικιστικές και προθεσιοκρατικές ερμηνείες και που επίσης θα υπερέβαινε τη στοιχειώδη ανθρωπολογία της λειτουργιστικής κοινωνιολογίας, του οικονομιστικού φιλελευθερισμού και του ορθόδοξου ή ιστορικιστικού μαρξισμού. Υπό αυτή την έννοια, θα λέγαμε ότι η λειτουργία του Κράτους ως μιας αρχής που ρυθμίζει όλες τις όψεις του κοινωνικού κόσμου, μέσω των μηχανισμών του, ένεχει τον κίνδυνο της μεταφυσικής υποστασιοποίησής του και ταυτόχρονα προδίδει την ανάγκη για θεωρητική τιθάσευση όλων των σύνθετων όψεων του κοινωνικού. Πράγμα που σημαίνει, ότι τη στιγμή ακριβώς που εισάγεται μέσω της σχεσιακής θεώρησης του Κράτους η διάσταση της ενδεχομενικότητας, εξαιτίας της έλλειψης μιας θεώρησης της υποκειμενικότητας, ακυρώνεται ουσιαστικά η ύπαρξή της. Στη συνέχεια θα εξειδικεύσουμε με μια κριτική αποτίμηση της ανάλυσης του τετράπτυχου, μέσα από το οποίο διαμορφώνεται η θεσμική του υλικότητα, εκλαμβάνοντάς το ως το καλούπι,

στο εσωτερικό του οποίου συμπυκνώνεται η δυναμική των εκτυλισσόμενων σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό ταξικών αγώνων και συγχρόνως, ως το πεδίο σύστασης και οργάνωσης των ιδεολογικών πρακτικών που υιοθετεί το καπιταλιστικό Κράτος.

Είδαμε, ότι με δεδομένο πως το Κράτος συνιστά μια κοινωνική σχέση, για την ακρίβεια την υλική συμπύκνωση των σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις, ο Πουλαντζάς το εξετάζει, όχι μόνο ως προς τη διαπερατότητα και τον αντίκτυπο που έχουν επάνω του οι μεταβαλλόμενες ισορροπίες μεταξύ των τάξεων που δρουν μέσα και έξω από αυτό, αλλά και στο επίπεδο της υλικής και δομικής του συνεκτικότητας. Κατά συνέπεια, αυτό που μας υποδεικνύει είναι, ότι παρά την αδιαμφισβήτητη μεταβλητότητά του υφίσταται εντούτοις ένα σχετικά σταθερό υλικό υπόστρωμα, - σχετικά σταθερό, υπό την έννοια ότι αποτελεί ένα συνδυασμό δομικών και στρατηγικών επιλογών από την πλευρά των κυρίαρχων τάξεων - που διαμέσου των μηχανισμών συντελεί στην ενίσχυση και αναπαραγωγή όλων εκείνων των ταξικών διαιρέσεων, που προκύπτουν από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, διαχωρισμοί όπως αυτοί που προέρχονται από την αντίθεση χειρωνακτικής / διανοητικής εργασίας, ή από διαδικασίες όπως αυτή της εξατομίκευσης, αλλά και αντίστροφα από 'ψευδο-συνθέσεις' όπως αυτή του Κράτους - έθνους, αποκτούν ένα ιδιαίτερο, ιδεολογικό βάρος, καθώς επιβάλλονται ως αρχές διατήρησης των συμφερόντων του κυρίαρχου (είτε πρόκειται για μια ηγεμονική τάξη είτε για ένα ηγεμονικό μπλοκ), ως παγιωμένες *πρακτικές* που αποσκοπούν στην ιδεολογική χειραγώγηση και στην ηγεμόνευση των κυριαρχουμένων.

Ειδικότερα, ο διαχωρισμός διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας αποτελεί τον ιδεολογικοποιημένο τρόπο ελέγχου παραγωγής της γνώσης από την κυρίαρχη τάξη. Αυτό συντελείται στους αντίστοιχους μηχανισμούς και στα επιμέρους κλιμάκιά τους, όπου ο εγκαθιδρυμένος από την παραγωγή διαχωρισμός γίνεται αντικείμενο ευρύτερης επεξεργασίας. Θα λέγαμε, ότι η διαφορά του Foucault με τον Πουλαντζά ως προς το ζήτημα της συσχέτισης της γνώσης με την εξουσία δεν αφορά αυτή καθαυτή τη διαχείριση της γνώσης από τον κυρίαρχο, αλλά το πλαίσιο μέσα στο οποίο συνελείται αυτή η διαχείριση, όπως και το γεγονός ότι ο Πουλαντζάς σε

αντίθεση με τον Foucault, αναγνωρίζει εντέλει την ύπαρξη ενός πεδίου αλήθειας, εκτός των σχέσεων εξουσίας. Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι :

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην αντίληψη του Foucault για τον πολυσημιακό χαρακτήρα της εξουσίας. Κατά την αντίληψή του, η συνεκτικότητα και η λειτουργικότητα που αποδίδονται στο Κράτος είναι πλασματικές και στην πραγματικότητα, η ενότητά του δε συνιστά παρά μια αφαίρεση, μια μυθοποιημένη και υπερεκτιμημένη επινόηση με σημασία πολύ πιο περιορισμένη από αυτή που γενικώς της αποδίδεται. Αντιθέτως, κατά τον Πουλαντζά, αν και το Κράτος σε αυτή τη τελική φάση του έργου του συνιστά το ιστορικό προϊόν μιας πολλαπλότητας ταξικών πρακτικών και παρά το γεγονός, ότι ο κρατικός λόγος είναι διαφοροποιημένος, καθώς απευθύνεται με διαφορετικό τρόπο στην κάθε τάξη, στο σύνολό του ο κρατικός μηχανισμός κατορθώνει να διατηρεί τη συνοχή εκείνη, που του επιτρέπει να κατευθύνει προς όφελος του κυρίαρχου την έκβαση των ταξικών ανταγωνισμών. Ο Πουλαντζάς εμμένει εξίσου - παρά την προϋποτιθέμενη ολοκληρωτική παρουσία του Κράτους σε όλους τους τομείς των κοινωνικών σχέσεων, τη συμβολή των μηχανισμών του στην ιδεολογικοποίηση της επιστήμης, την άκαμπτη επιβολή μιας τεχνικο-επιστημονικής ορθολογικότητας κι ενός ακραίου επιστημονισμού - στη διατήρηση μιας σχέσης αντίθεσης ανάμεσα στην ιδεολογία και τη γνώση/αλήθεια της επιστήμης. Αντίθεση που η ύπαρξή της για τον Foucault είναι ψευδεπίγραφη, για δύο θεμελιώδεις λόγους. Ο πρώτος αφορά το γεγονός, ότι σύμφωνα με τον Foucault, δεν υφίσταται αλήθεια, επιστημονική ή άλλη, η οποία θα ετίθετο εκτός των σχέσεων εξουσίας: «Η αλήθεια [...] παράγεται αποκλειστικά, χάρη σε πολλαπλές μορφές καταναγκασμού. Και παράγει κανονικά αποτελέσματα εξουσίας. Κάθε κοινωνία έχει το καθεστώς αλήθειας της, τη 'γενική πολιτική' της αλήθειας: δηλαδή τους τύπους λόγου τους οποίους δέχεται και τους κάνει να λειτουργούν σαν αληθείς»⁵⁵⁹. Οι διαμάχες γύρω από την αλήθεια, είναι στην πραγματικότητα διαμάχες «σχετικά με την καταστατική θέση (status) της αλήθειας και τον οικονομικό και πολιτικό ρόλο που παίζει.»⁵⁶⁰ Εξ ου και το ζήτημα της ειδικής θέσης των διανοουμένων, όπως και αυτό της διαίρεσης διανοητικής/χειρωνακτικής

⁵⁵⁹ G. Deleuze, *Φουκώ*, σελ. 34.

⁵⁶⁰ Ο.π.,σελ. 36.

εργασίας χρειάζεται να το σκεφτόμαστε, «όχι με όρους ‘επιστήμης’ και ‘ιδεολογίας’, αλλά με όρους ‘αλήθειας’ και ‘εξουσίας’»⁵⁶¹.

Ο δεύτερος λόγος που σύμφωνα με τον Foucault η αντίθεση επιστήμης - ιδεολογίας δεν μπορεί να θεμελιωθεί, είναι ότι η ιδεολογία αποτελεί όρο που αναφέρεται στην ανθρώπινη υποκειμενικότητα. Κι ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο είναι σαφές ότι δεν μπορεί να διατηρείται η έννοια της ιδεολογίας, χωρίς μια θεώρηση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, ο Πουλαντζάς διατηρεί την πρώτη έννοια νοώντας τις κοινωνικές και ιδεολογικές πρακτικές κατά έναν τρόπο ριζικά αποϋποκειμενικοποιημένο. Πρόκειται για ένα ζήτημα, με το οποίο έρχεται διαρκώς αντιμέτωπος, είτε πρόκειται για τις αρχικές, είτε για τις μεταγενέστερες επεξεργασίες του πάνω στην έννοια του Κράτους. Η δυσκολία του να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα – που στην πραγματικότητα αποτελεί ένα γενικότερο πρόβλημα για την κοινωνική σκέψη, μαρξιστικού προσανατολισμού ή μη – είναι που δεν του επιτρέπει να απελευθερωθεί οριστικά από τη λειτουργιστική προβληματική. Όσο και αν σχετικοποιούνται οι παράμετροι που καθορίζουν τη λειτουργία του συστήματος, τόσο στο πεδίο της σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων, όσο και στο πεδίο συγκρότησης των μηχανισμών, η αντίληψη ότι η ιστορία και η κοινωνία δημιουργείται και αναπαράγεται χωρίς δημιουργικά ανθρώπινα υποκείμενα, εξασθενίζει κάθε ουσιαστική απόπειρα ερμηνείας των κοινωνικο-ιστορικών διαδικασιών⁵⁶².

Η απουσία μιας έννοιας της υποκειμενικότητας γίνεται ακόμη πιο αισθητή στην αντίληψη του Πουλαντζά για το αποτέλεσμα απομόνωσης που πραγματώνεται απ’το Κράτος. Έχουμε ήδη αναφέρει, ότι κατά τον Πουλαντζά η συγκεκριμένη διαδικασία, που ανάγεται στην παραγωγή και στην ιδιαίτερη μορφή του καταμερισμού εργασίας, αποσκοπεί στη λειτουργική απομόνωση των φορέων της παραγωγής, με το να τους αποκόπτει από την αίσθηση της ταξικής τους ταυτότητας, προκειμένου στη συνέχεια, να τους εντάξει στην αδιαφοροποίητη ολότητα του έθνους-Κράτους. Αυτός ο κατακερματισμός συντελείται, μέσω της εφαρμογής από τους μηχανισμούς όλων εκείνων των ομαλοποιητικών μεθόδων και των

⁵⁶¹ Ο.π.,σελ. 36.

⁵⁶² Παρόμοιο είναι το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η θεώρηση του Foucault, η οποία έρχεται αντιμέτωπη με παρόμοιες δυσκολίες. Υπό αυτό το πρίσμα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η στροφή που συντελείται στο ύστερο έργο του.

κανονιστικά ρυθμισμένων διαδικασιών διάπλασης της ατομικότητας, που καθιστούν εφικτή την απρόσκοπτη ένταξη των φορέων στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής του καπιταλισμού. Οι εξατομικευμένοι φορείς εντάσσονται σε χωροχρονικές μήτρες, από τις οποίες αφομοιώνονται, μεταβαλλόμενοι σε υποστηρίγματα των αποϋποκειμενικοποιημένων δομών. Όπως και για τον Foucault, εξίσου και για τον Πουλαντζά οι απομονωμένοι φορείς εμφανίζονται ως κενές περιεχομένου ατομικότητες, πρόσφορες στις τεχνικές ομαλοποίησης, διάπλασης και πειθάρχησης των εξουσιαστικών μηχανισμών. Πρόκειται – κι αυτό ισχύει ειδικότερα για την αντίληψη του Πουλαντζά - για μια αντίληψη του υποκειμένου, ως απλού τελεστή της αστικής ιδεολογίας, ως προϊόντος μιας δευτερογενούς επεξεργασίας της ηγεμονίας της αστικής τάξης. Σε αυτό το πλαίσιο ο τρόπος εγγραφής της υποκειμενικότητας στον κοινωνικό δεσμό παραμένει αινιγματικός, εφόσον δεν καθίσταται δυνατόν να αποκρυπτογραφηθούν οι αιτίες, οι οποίες θα έκαναν δυνατή την εσωτερική τους απαιτήσεις που επιβάλλονται από το κοινωνικό, είτε πρόκειται για το Κράτος με τους μηχανισμούς του, είτε πιο γενικά για την αλύτωση των σχέσεων εξουσίας. Ποια είναι η φύση των εντολών που καθορίζουν αυτού του τύπου τους κοινωνικούς δεσμούς; Πόσο συνειδητά και σκόπιμα μεθοδεύονται εκ μέρους του κυρίαρχου αυτές οι διαδικασίες υπαγωγής των κυριαρχουμένων στο καθεστώς ενδοβολής του νόμου, με τη γενική έννοια; Πως αναπαράγονται, διασφαλίζονται ή τροποποιούνται οι απαιτήσεις ενσωμάτωσης των φορέων; Πως αυτές διαμεσολαβούνται και κυρώνονται συμβολικά; Αν δεχτούμε ότι η ανθρώπινη υποκειμενικότητα δεν αποτελεί μια έννοια κενή περιεχομένου, μπορούμε τότε να υποθέσουμε, ότι η εσωτερική τους επιταγών του συστήματος θα προϋπέθετε την ύπαρξη μιας βαθμίδας της υποκειμενικότητας, που θα υποστήριζε τη λειτουργικότητα των δομών και που θα μετέτρεπε τις σχέσεις εξουσίας σε σχέσεις νοήματος. Πως συντελείται μια τέτοια διαδικασία και που τοποθετείται το υποκειμενικό έρεισμα που θα την καθιστούσε εφικτή ;

Ο Πουλαντζά θεωρεί ότι, εάν έπρεπε να αναζητήσουμε στο επίπεδο της υποκειμενικότητας μια βαθμίδα που θα επέτρεπε την αφομοίωση των εντολών του κυρίαρχου, αυτή θα εντοπιζόταν στο φόβο της καταστολής και στην αφομοίωση από τους κυριαρχούμενους μιας μόνιμης απειλής για

σωματικό κολασμό, εκ μέρους του Κράτους. Σε αυτή ακριβώς τη μόνιμη απειλή για σωματική βία εντοπίζεται το εσωτερικευμένο εκείνο στήριγμα, που επιτρέπει στο Κράτος να διαμορφώνει το υπόβαθρο όλων των τεχνικών συναίνεσης. Αυτό που ο Πουλαντζάς εκλαμβάνει ως αδιάσπαστη ενότητα νόμου και βίας, είναι που καθιστά εφικτή την αποτελεσματικότητα όλων των πολιτικών τεχνολογιών πειθάρχησης και ομαλοποίησης των κυριαρχουμένων. Η βία ενυπάρχει στον νόμο και η θεμιτότητά του στηρίζεται ακριβώς στη θεμελιακή τους σύμφυση, στο γεγονός ότι στην ουσία ο νόμος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η κωδικοποίηση της βίας.

Πέρα από το γεγονός, ότι η κριτική του στον Foucault παραγνωρίζει τη σημασία των αναλύσεων του τελευταίου για τη 'βιοπολιτική' - της οποίας η άλλη όψη μαζί και το όριο είναι ο θάνατος, ως έσχατο καταφύγιο μιας εξουσίας που διαχειρίζεται σε όλο της το εύρος τη βιολογική ύπαρξη του πληθυσμού⁵⁶³ - υπάρχει ακόμη μια σημαντική πλευρά που θα έπρεπε να επισημανθεί και η οποία αφορά για μια επιπλέον φορά το καθεστώς της υποκειμενικότητας στην αντίληψη του Πουλαντζά. Η πλευρά αυτή σχετίζεται με τις διαδικασίες ενδοβολής του νόμου, που για τον Πουλαντζά συντελείται μέσω του 'πραγματικού' του σώματος. Πράγμα που σημαίνει, ότι ο νόμος δεν ανάγεται στις συμβολικές του διαστάσεις, δεν τίθεται στα πλαίσια που θα επέτρεπαν τη συμβολική του εγγραφή στο πεδίο της υποκειμενικότητας, δεν κυρώνεται για την υποκειμενικότητα συμβολικά, αλλά εγγράφεται απευθείας πάνω στα σώματα ως ένα σωματικό συμβάν. Αυτή ακριβώς η δυσκολία του Πουλαντζά να σκεφτεί πάνω στο συμβολικό, δυσκολία που έχουμε ήδη επισημάνει, η συρρίκνωση των συμβολικών παραμέτρων του κοινωνικού, η οποία συμβαδίζει με μια έμφαση στη φυσική βία, όπως αποκαλύπτεται στην περίπτωση του νόμου, αποτελεί τη σαφέστερη ένδειξη της απώλειας του υποκειμένου στο έργο του. Η υποκειμενικότητα περιστελλεται από αυτή την άποψη, σε δύο διαστάσεις: είτε στη διάσταση ενός ορθολογικού ωφελιμισμού κι αυτό θα επέτρεπε στο Κράτος μέσω ορισμένων παραχωρήσεων, να εξασφαλίζει τη συναίνεση των κυριαρχουμένων, είτε στη διάσταση του φόβου για σωματικό κολασμό, πράγμα που συνεπάγεται ότι το υποκείμενο θα εγγράφει τον νόμο απευθείας

⁵⁶³ M. Foucault, *La volonté de savoir*, σελ. 169.

στη σωματότητά του, χωρίς τις αναγκαίες συμβολικές διαμεσολαβήσεις. Αν επομένως ο νόμος αναλαμβάνει να μεταφράσει τη φαντασιακή παράσταση της κοινωνίας και της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης, αυτό συντελείται κατά έναν άμεσο τρόπο, διαμέσου της απειλής της σωματικής βίας. Η φαντασιακή τότε σύνθεση που επιτελείται από τον νόμο, η διαμόρφωση ενός ομογενοποιημένου πεδίου, στο οποίο εντάσσονται οι μεμονωμένοι φορείς της παραγωγής, φαίνεται να θεμελιώνεται στην ενύπαρκτη στον νόμο βία. Όμως, εάν ο Πουλαντζάς, ακολουθώντας τον Althusser, υποστήριζε στις αναλύσεις του πρώτου του έργου, ότι το θεμελιώδες για την ιδεολογία είναι η φαντασιακή επένδυση του ανθρώπινου βιώματος⁵⁶⁴, με άλλα λόγια η φαντασιακή παράσταση που οργανώνει και συγκροτεί την πραγματικότητα του κοινωνικού κόσμου, τότε θα έπρεπε να υποδειχθεί το έρεισμα που κάνει όλη αυτή τη διαδικασία υποκειμενικά εφικτή. Θα έπρεπε η φαντασιακή παράσταση με κάποιο τρόπο *συμβολικά να εγγράφεται στην ίδια την υποκειμενικότητα* και να υποστηρίζεται από αυτή, αλλιώς θα παρέμενε αίολη και θα κατέρρεε. Θα πρέπει επομένως, να αναζητηθεί ό,τι θα επέτρεπε στο υποκείμενο να οργανώνει και συγχρόνως να εσωτερικεύει τις θεμελιώδεις φαντασιακές παραστάσεις που είναι δομικές για το κοινωνικό και επιπλέον, να αναδειχθεί η φύση του συμβολικού εκείνου δικτύου που τις υποστηρίζει και τις ενσαρκώνει. Για να το πούμε διαφορετικά, θα πρέπει να υπάρχει κάτι στη δομή του υποκειμένου, που θα καθιστά αποτελεσματικές τις διαδικασίες ιδεολογικής παραγνώρισης. Διαδικασίες οι οποίες, καθώς αποτυπώνονται στην ασυνείδητη οικονομία, ρυθμίζουν τις σχέσεις με τον κόσμο, τόσο στο επίπεδο της πρακτικής, όσο και στο αξιολογικό ή γνωσιολογικό πεδίο.

Κατά έναν αντίστοιχο τρόπο, οι φαντασιακές και συμβολικές εκείνες παράμετροι που επιτρέπουν και υποστηρίζουν τη διαμόρφωση και την ύπαρξη των εθνικών Κρατών, αγνοούνται. Το βασικό ζήτημα που αφορά την ενότητα ανάμεσα στο Κράτος και το έθνος είναι η κεντρικότητα του τελευταίου για τη σύσταση των σύγχρονων εθνικών Κρατών, η σημασία που του αποδίδεται, αλλά και το ότι ολόκληρη η οργάνωση του σύγχρονου

⁵⁶⁴ Θυμίζουμε : « ...οι ιδεολογίες αποκρυσταλλώνουν σε έναν κόσμο σχετικά συγκροτημένο, όχι απλώς και μόνον πραγματικές σχέσεις, αλλά επίσης και *φανταστικές σχέσεις*, μια πραγματική δηλ. σχέση των ανθρώπων με τις συνθήκες της ύπαρξής τους, επενδυμένη σε μια σχέση φανταστική.» (*ΠΕκαιΚΤ*, τ.β', σελ. 38).

Κράτους θεμελιώνεται στην ενότητα, πλασματική ή όχι, του έθνους. Αν ο σχηματισμός των εθνικών Κρατών υπήρξε η αναπόφευκτη συνέπεια όλων εκείνων των διαδικασιών συσσώρευσης και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, όλων εκείνων των οικονομικών, πολιτικών και θεσμικών διαδικασιών, που επέτρεψαν τη συγκεντροποίηση και τον εκσυγχρονισμό, το γεγονός αυτό δεν εξηγεί το γιατί η εθνική ταυτότητα, εμφανίζεται για τα υποκείμενα ως καθοριστική και εν γένει υπέρτερη των λοιπών ταυτίσεων, όπως και το γιατί σε μεγάλο βαθμό λειτουργεί οργανωτικά ως προς τις υπόλοιπες, με το να τις περικλείει και να τις ιεραρχεί. Το Κράτος, ως πεδίο αντιτιθέμενων ταξικών συμφερόντων φαίνεται πράγματι να επιτελεί έναν καίριο ρόλο ως προς την αναδιαμόρφωση του χώρου και του χρόνου, σύμφωνα με τις μακροπρόθεσμες ανάγκες της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Όμως αυτό δεν απαντάει στο από που και στο γιατί, προκύπτει η έντονη ιδεολογικοποίηση του έθνους, που ασφαλώς δεν τερματίζεται με τη σύσταση των σύγχρονων μορφών του έθνους-Κράτους. Αν υπάρχει μια λειτουργιστική διάσταση που δικαιολογεί το σύγχρονο χαρακτήρα τους, η διερεύνηση της προσίδιας φύσης τους δεν μπορεί να εξαντλείται σε αυτήν. Επιπλέον, το ζήτημα του εάν πρόκειται για μια κατασκευή που αποκρυσταλλώνεται στην νεωτερικότητα, είναι γεγονός δευτερεύον σε σχέση με την ετοιμότητα των ατόμων να υιοθετούν αβίαστα την εθνική συνείδηση, ή σε όχι σπάνιες περιπτώσεις την ιδεολογία του εθνικισμού ' πράγμα που θα μας επέτρεπε να υποθέσουμε, ότι το αίσθημα του συνανήκειν που οριοθετεί η ύπαρξη του εθνικού Κράτους ανταποκρίνεται σε κάποιες δομικές ψυχικές ανάγκες των υποκειμένων.

Πρόκειται για ερωτήματα, τα οποία ο Πουλαντζάς παρακάμπτει κι επομένως, πέρα από ορισμένες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις, κυρίως σε ό,τι αφορά την αναδιοργάνωση του χώρου και του χρόνου στον καπιταλισμό, αφήνει ακάλυπτο το χώρο που αφορά τους θεσμούς «ως εστίες παραγωγής συμβολικών πρακτικών»⁵⁶⁵. Εξίσου δεν επεξηγεί, όσο και αν είχε δώσει κάποιες ενδείξεις στο πρώιμο έργο του, το τι είναι αυτό που κάνει το εθνικό Κράτος, να αποτελεί το καταλληλότερο πλαίσιο και συγχρόνως το υπόστρωμα σημασιών τέτοιων, όπως της αντιπροσωπευτικότητας, της

⁵⁶⁵ Π. Νούτσος, *Κόμβοι στη συζήτηση για το έθνος*, σελ. 166.

λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας των ατόμων και του γενικού συμφέροντος, σημασίες, οι οποίες όπως είχε ο ίδιος πολλές φορές επισημάνει, θεμελιώνουν την αστική νομικο-πολιτική ιδεολογία της νεωτερικότητας.

Θα παρατηρούσαμε τέλος, ότι η ίδια η ανάλυση του αυταρχικού κρατισμού περιορίζεται σε ένα περιγραφικό – αναλυτικό επίπεδο και δεν εξετάζονται σε βάθος όλοι εκείνοι οι παράγοντες που θα δικαιολογούσαν την επιστροφή σε ένα αυταρχικότερο μοντέλο διακυβέρνησης. Παρά τη διεισδυτικότητα των διατυπώσεων και παρά το ότι πρώιμα αναδεικνύονται τάσεις και φαινόμενα που σημάδεψαν την μετεξέλιξη του καπιταλιστικού Κράτους στις χώρες της Δύσης, δεν αναφαίνονται τα βαθύτερα αίτια που κάνουν εφικτές αυτές τις μετατροπές στο εσωτερικό του συστήματος. Πέρα από τη μεταλλαγή στις οικονομικές δομές, ποιές είναι οι αλλαγές στο συλλογικό φαντασιακό ή στις σημασιολογικές δομές που νομιμοποιούν τη συρρίκνωση της αντιπροσωπευτικότητας, την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, τη διόγκωση της γραφειοκρατίας, την κατάλυση των κεκτημένων στο επίπεδο των παροχών και των δικαιωμάτων λίγες μόλις δεκαετίες μετά την αιφνίδια ανάδυση και κατάρρευση των φασισμών; Κι ακόμη πως εξηγείται η επανεμφάνιση ιδεολογικών τάσεων, όπως εκείνη του ‘ιρρασιοναλισμού’ στο απόγειο ακριβώς του τεχνοκρατικού ορθολογισμού;

Τα ερωτήματα αυτά μένουν στο έργο του Πουλαντζά εκκρεμή, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των ίδιων των μεθοδολογικών και επιστημολογικών περιορισμών που παρεμβάλλονται και που κατ’ ουσίαν δεν επιτρέπουν τη θέαση του κοινωνικού αντικειμένου, από ένα πεδίο που θα υπερβαίνει αυτό της λειτουργικής της επιτελεστικότητας. Η λειτουργιστική αυτή διάσταση δεν μπορεί εντέλει να αποφευχθεί, ακριβώς εξαιτίας της καταστατικής έλλειψης ενός επιστημολογικού μοντέλου, που θα περιλαμβάνει μια θετική θεωρία για την υποκειμενικότητα και που θα αντιλαμβάνεται το κοινωνικο-πολιτικό, όχι μόνο ως ένα θεσμισμένο σύνολο που αφορά τη λειτουργική κάλυψη των αναγκών του καπιταλισμού, αλλά και ως ένα διαμορφωμένο σύνολο από φαντασιακά περιεχόμενα που θα έχουν συμβολοποιηθεί, νοηματοδοτηθεί και κατοχυρωθεί τόσο ατομικά, όσο και συλλογικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αναλύσαμε κατά το δυνατόν πιο διεξοδικά την πορεία ανάπτυξης της θεωρίας του Πουλαντζά για το Κράτος στην ιδιαίτερη συνύφανσή της με τη βαθμίδα της ιδεολογίας. Παρακολουθήσαμε εξίσου τους εσωτερικούς μετασχηματισμούς της θέωρησής του στο σύνολο του έργου του, καθώς και τις σταδιακές τροποποιήσεις των βασικότερων εννοιών που επεξεργάστηκε, επιχειρώντας πάντοτε, όχι μόνο να αναδείξουμε τον πυρήνα της προβληματικής του, αλλά και τις εσωτερικές ασυμβατότητες στην ανάπτυξη της σκέψης του. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής που υπήρξε πολύ γόνιμη για την εποχή της και που αποτέλεσε, με όλα τα προβλήματα που έθετε και τις απαντήσεις που πρότεινε, ένα ευρύ πεδίο αντιπαραθέσεων, συγκρούσεων και προβληματισμών, διαπιστώνουμε ότι σε μεγάλο βαθμό διαγράφονται πολλά από όσα αποτέλεσαν και αποτελούν μέχρι σήμερα ζητήματα ανοιχτά για τον τρόπο που στοχαζόμαστε πάνω στην έννοια της πολιτικής, του πολιτικού γενικά και της ιδεολογίας.

Και πρώτα απ' όλα, ο Πουλαντζάς κινήθηκε και αυτός, όπως πολλοί σύγχρονοί του, μέσα στα πλαίσια αυτού που ο Alain Badiou εύστοχα ονομάζει 'συγκόλληση' (suture) της φιλοσοφίας με τον πολιτικό της όρο, μια 'συγκόλληση' της οποίας ο κύριος φορέας υπήρξε τον αιώνα που πέρασε ο μαρξισμός⁵⁶⁶. Όχι όμως μόνο αυτό. Γιατί ο ίδιος κινήθηκε εξίσου και σε μια δεύτερη κατεύθυνση, αυτήν της συγκόλλησης της φιλοσοφίας με την επιστήμη, μέσα σε μια προοπτική αναζήτησης μιας επιστημονικής θεμελίωσης της κοινωνικο-πολιτικής θεωρίας, στην κατεύθυνση που ενεργοποίησαν ο Althusser και οι συνεργάτες του κατά τη δεκαετία του '60. Οι δύο αυτές κινήσεις που λειτούργησαν συμπληρωματικά στο έργο του, σφράγισαν το στοχασμό του και άφησαν το αποτύπωμά τους συνολικά στην πορεία των αναζητήσεών του, στο εννοιολογικό του οπλοστάσιο και στη διαμόρφωση των θεωρητικών του απαντήσεων.

Οι βασικές επιστημολογικές αρχές τις οποίες υιοθέτησε και στις οποίες στηρίχθηκε η διαμόρφωση της σκέψης του, ήταν εκείνες που λίγο

⁵⁶⁶ A. Badiou, *Μανιφέστο για τη φιλοσοφία*, σελ. 48-50.

έως πολύ θα αποδεχόταν κάθε μαρξιστική κοινωνιολογία, καθώς αφορούσαν:

α) Την κεντρικότητα της παραγωγής και του καταμερισμού εργασίας στη διαμόρφωση, ρύθμιση και οργάνωση κάθε αιτιώδους συνάφειας στο πεδίο του κοινωνικού.

β) Την ύπαρξη ενός δυισμού, δηλ. ενός θεμελιώδους ανταγωνισμού και μιας θεμελιώδους αντίφασης ανάμεσα σε δύο βασικές τάξεις.

γ) Την καθοριστική επίδραση της ταξικής πάλης, ως παράγοντα διαμόρφωσης του συνόλου των βαθμίδων του κοινωνικού σχηματισμού.

δ) Την έννοια της πολιτικής ως εξαρτημένης από ένα ταξικό Κράτος και το ρόλο που αυτό αναλαμβάνει .

ε) Την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων με συνείδηση και ύπαρξη ομολογία προς τη θέση τους στη διαδικασία παραγωγής.

Κεντρικό σημείο της επιχειρηματολογίας μας, είναι η διαπίστωση ότι αυτή η θεωρητική τυπολογία, παρά το γεγονός ότι αποτέλεσε το υπόβαθρο για βαθύτερες επεξεργασίες και για περαιτέρω εννοιολογική εκλέπτυνση από τον ίδιο τον Πουλαντζά, αφήνει εντούτοις μια θέση κενή, που είναι καθοριστική για τη διαμόρφωση μιας θεωρίας πάνω στην κοινωνία και την πολιτική. Η θέση αυτή αφορά το καθεστώς και την έννοια της υποκειμενικότητας και θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι το κύριο σώμα της πουλαντζιανής κοινωνικής θεωρίας, με όλους τους μετασχηματισμούς και τις μεταλλαγές που σταδιακά στην πάροδο του χρόνου υπέστη, οργανώνεται συνολικά γύρω από ένα βασικό άξονα. Πρόκειται για αυτόν της διαγραφής, της απάλειψης μέσα στα πλαίσια της υιοθέτησης του θεωρητικού αντι-ανθρωπισμού, μιας διερώτησης για το υποκείμενο και του συνακόλουθου υποβιβασμού του σε ένα ‘φορέα’ των σχέσεων παραγωγής, ‘φορέα’ που διαμορφώνεται μέσα από την ορθοπεδική των σχέσεων εξουσίας, των οποίων στρατηγική συμπύκνωση αποτελεί το Κράτος. Πρόκειται συνεπώς για τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής θεωρίας, που ορίζεται από το καθεστώς μιας απουσίας, μιας καθαίρεσης του υποκειμένου και είναι προφανές ότι μια τέτοια καθαίρεση έχει σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο εννοιολόγησης της ιδεολογίας.

Έχουμε ήδη τονίσει, ότι ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιεί την αντίληψη του Πουλαντζά για την ιδεολογία από την κλασσική μαρξιστική

κριτική της είναι, ότι αφενός σηματοδοτείται από την απομάκρυνσή της από την ανθρωπολογική προβληματική περί ‘ψευδούς συνείδησης’ και ‘αλλοτρίωσης’ και αφετέρου, από την αντίληψη ότι η ιδεολογία αποτελεί μια μερικευτική, ψευδή ή φενακιστική θέαση του πραγματικού. Ο Althusser και ο Πουλαντζάς διαφοροποιούνται, αποσυνδέοντας γνωσιολογικά και μεθοδολογικά τη γνώση από την εμπειρία – κάθε εμπειρική γνώση είναι ιδεολογική - και υποδεικνύοντας συγχρόνως, ότι η ιδεολογία αποτελεί μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας, της οποίας η ύπαρξη είναι κατά τέτοιο τρόπο στοιχειοθετημένη και δομημένη, ώστε να είναι εξ υπαρχής απαγορευτική για τους συμμετέχοντες η διαυγής γνώση της. Η ιδεολογία ως σύνολο των ιδεολογικών πρακτικών είναι διαπλαστική για την κοινωνική συνείδηση, επιτρέπει να εμφανίζονται ως αυτονόητοι οι κοινωνικοί διαχωρισμοί και να αναπαράγονται, ενώ παράλληλα συντελεί στη μορφοποίηση της ψευδαίσθησης της φαντασιακής συνοχής του κοινωνικού κόσμου. Αργότερα, ο Πουλαντζάς αποστασιοποιούμενος από τις θέσεις του Althusser, για τον οποίο η κυρίαρχη ιδεολογία και η εν γένει ιδεολογία ταυτίζονται, υιοθετεί την άποψη ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει ιδεολογία γενικά, αλλά μόνο ταξικές ιδεολογίες, υποκείμενες στους μετασηματισμούς της ταξικής πάλης. Η ενότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν προϋποτίθεται, αλλά είναι το αποτέλεσμα της συμπυκνωμένης εκδήλωσης πολλών και αντιφατικών τάσεων στο πεδίο του πολιτικού. Η διαπίστωση αυτή του επιτρέπει να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στους ιδεολογικούς ταξικούς αγώνες και στο ρόλο που επιτελούν οι διάφοροι μηχανισμοί, σε σχέση με την υλοποίηση και την επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Στην πραγματικότητα, αν και αρχικά ο Πουλαντζάς, ακολουθώντας τον Althusser, εισήγαγε στο έργο του μια θεώρηση που ενσωμάτωνε στην κριτική της ιδεολογίας την προβληματική του Lacan γύρω από τη δομή και τη λειτουργία του φαντασιακού, όπως οργανώνεται μέσα από το στάδιο του καθρέφτη, εγκατέλειψε στη συνέχεια αυτές τις επεξεργασίες, οι οποίες αφορούσαν τον τρόπο που τα ανθρώπινα υποκείμενα επωμίζονται και ιδιοποιούνται την κοινωνική τους ταυτότητα, όπως και τον τρόπο που η αυτοπαράσταση μιας κοινωνίας συναρμόζεται με τη διαλεκτική των ταυτίσεων. Απορρίπτοντας επεξεργασίες, που θα μπορούσαν ενδεχομένως

να αποδειχτούν γόνιμες, εφόσον γινόταν κατορθωτό να διερμηνεύσουν το ρόλο της υποκειμενικότητας στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, την ασυνείδητη οικονομία που θέτει σε λειτουργία τους μηχανισμούς υποκειμενικής αφομοίωσης, αποδοχής και ιδεολογικής νομιμοποίησης των σχέσεων εξουσίας, περιορίστηκε ο ίδιος σε μια ερμηνεία τη κοινωνικής σχέσης ως θεμελιωδώς συγκρουσιακής, ανάμεσα σε δύο βασικά ταξικά υποκείμενα. Μέσα από μια τέτοια προοπτική, το υποκειμενικό στοιχείο συρρικνώνεται ουσιαστικά σε μια σκέψη και μια βούληση άρρηκτα συνυφασμένων με την ταξική τοποθέτηση και την αντίληψη των συμφερόντων που αυθόρμητα θα προέκυπταν από αυτήν, ενώ οι ταξικές ιδεολογίες συγκροτούνται ως τα αντιθετικά διαμορφωμένα cogito συλλογικών οντοτήτων. Κι έτσι, πέρα από την αρχική εισαγωγή μιας εννοιολόγησης που εισηγήθηκε ο Althusser και η οποία αφορούσε τον εν γένει μηχανισμό της ιδεολογίας στην υλικότητά της, ο Πουλαντζάς κινήθηκε περισσότερο, μέσα από μια στροφή στον κοινωνιολογισμό, σε ένα πλαίσιο ταξικού αναγωγισμού και παράλληλης διασύνδεσης της ιδεολογίας με την πολιτική πρακτική και τους πολιτικούς αγώνες. Καθώς όμως ο τρόπος που το πολιτικό στοιχείο νοείται, είναι κυρίως μέσα από το Κράτος και τους μηχανισμούς του, η ιδεολογία εμφανίζεται στο έργο του ως μια έννοια κατά κύριο λόγο κρατική (και όχι πολιτική), ένα παράγωγο των μηχανισμών και των εξουσιαστικών πρακτικών όπως διαμορφώνονται και ασκούνται απ' το Κράτος.

Από την επεξεργασία της ηγεμονικής λειτουργίας του Κράτους, μέχρι την εννοιολόγηση των ιδεολογικών υποσυνόλων και του τρόπου αλληλεπίδρασής τους μέσα στην ταξική πάλη και από την ανάλυση του διαχωρισμού διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας, μέχρι τις διαδικασίες εξατομίκευσης, θεωρείται πάντοτε ως υπόβαθρο μια δεδομένη κοινωνικο-οντική σχέση. Πρόκειται για μια σχέση, η οποία υπονοεί την ύπαρξη ενός κοινωνικού όλου που διέπεται από τους λειτουργικούς κανόνες μιας υπόρρητης μηχανικής και μιας υποκειμενικότητας θεμελιωδώς αρθρωμένης γύρω από την επιδίωξη της ορθολογικότητας του συμφέροντος (μακροπρόθεσμου ή όχι), όπως και του φόβου απέναντι στην απειλή του σωματικού κολασμού. Το Κράτος έχει επεξεργαστεί, μέσα από μια πολυποίκιλη και σύνθετη διαδικασία όλους εκείνους τους μηχανισμούς, που

του επιτρέπουν να καταλαμβάνει τα σώματα και να καθιστά εφικτή την κάλυψη των λειτουργικών προαπαιτούμενων, σε επίπεδο συστημικής ρύθμισης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το υποκείμενο εμφανίζεται ως μια λειτουργία του Κράτους. Ασφαλώς ο Πουλαντζάς κάνει τη διάκριση ανάμεσα στις υλικές πρακτικές, τους μηχανισμούς ομαλοποίησης και πειθάρχησης που εκπορεύονται απ' το Κράτος και το επίπεδο των ιδεολογικών αγώνων και συγκρούσεων που προέρχονται από τις ιδεολογίες των κυριαρχουμένων. Ωστόσο ο τρόπος που συγκροτούνται οι ιδεολογίες πέραν της ηγεμονικής παραμένει προβληματικός. Διότι, εάν η αστική ιδεολογία είναι κατά κύριο λόγο παράγωγο του δικαίου - κι αυτό είναι ένα σημείο στο οποίο ο Πουλαντζάς επανέρχεται συχνά - δεν εξηγείται αντίστοιχα και με τρόπο επαρκή, ούτε αυτό που νοηματικά συνιστά την ιδιοτυπία λόγων, όπως του φασιστικού, ούτε και το ιδιάζον σημασιολογικό υπόβαθρο που διέπει τις ιδεολογίες των άλλων, μη ηγεμονικών τάξεων.

Επομένως, πέρα από το ότι οι διάφορες, μη ηγεμονικές ιδεολογίες αντιμετωπίζονται περιγραφικά, ως μια περιγραφική παράθεση στοιχείων και σημασιών, δεν εντοπίζεται και δεν διερμηνεύεται η προέλευση της σημασίας εκείνης ή του συνόλου των σημασιών, που θα επιτελούσαν ένα ρόλο συγκροτητικό για τη διαμόρφωση ενός ιδεολογικού λόγου και που θα του απέδιδαν την *προσίδα* φύση του. Αντιθέτως και ειδικά σε ό,τι αφορά τις ιδεολογίες των ενδιάμεσων τάξεων και στρωμάτων, η έννοια του συμφέροντος τίθεται αξιωματικά, χωρίς να αναλύεται η φύση του. Ο υλικός δηλ. ή μη υλικός του χαρακτήρα, το οικονομικό, πολιτικό ή συμβολικό του περιεχόμενο, ή ακόμη το εάν αποτελεί παράγωγο συνειδητών και ορθολογικών αξιολογήσεων, όπως και το κατά πόσο εμπλέκονται ασυνείδητοι παράγοντες και σε ποιο βαθμό.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι στην πραγματικότητα όλα τα προβλήματα, τα κενά και οι αντιφάσεις που παρουσιάζονται στην εννοιολόγηση της ιδεολογίας (αλλά και του πολιτικού εν γένει) προέρχονται από το γεγονός, ότι θεμελιώνονται σε περιορισμένης εμβέλειας ανθρωπολογικές παραδοχές. Πρόκειται ωστόσο για κάτι που προκύπτει, όχι τόσο από μια αδυναμία θεματοποίησης του τρόπου που η υποκειμενικότητα αρθρώνεται με το συλλογικό, όσο από τη διάλυση της έννοιας της υποκειμενικότητας υπό το βάρος της εννοιολογικής τυποποίησης και του

κοινωνιολογικού κονστρουκτιβισμού που ο Πουλαντζάς υιοθετεί συνολικά στο έργο του. Τίθενται κατά συνέπεια δύο σειρές ζητημάτων: Η πρώτη αφορά την εννοιολόγηση της δυνατότητας της ηγεμονικής τάξης να καθιστά αφομοιώσιμο από τους κυριαρχούμενους το περιεχόμενο των ιδεολογικών λόγων που επεξεργάζεται, να τους καθιστά δηλ. εσωτερικεύσιμους, ενώ η δεύτερη αφορά την εννοιολόγηση της ιδιοσυστασίας αυτών καθεαυτών των ιδεολογικών λόγων, ηγεμονικών ή μη, τη διερμηνευση του κόσμου που αυτοί προϋποθέτουν.

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα θα προϋπέθετε μια αναδιατύπωση των θεωρητικών δεδομένων, μια νέα σύλληψη της σχέσης υποκειμενικότητας και κοινωνικού και την επεξεργασία μιας πραγματικής συνύφανσης ανάμεσα στην επιστήμη του ασυνειδήτου και το κοινωνικο-πολιτικό. Όχι την 'ψυχολογικοποίηση' όλων των φαινομένων του κοινωνικού, τη διάλυσή τους σε διυποκειμενικές σχέσεις, αλλά την υπαγωγή τους σε μια διαφορετική προοπτική που θα συμπεριλαμβάνει την τάξη του ασυνειδήτου, καθώς και τον τρόπο που αυτό αρθρώνεται με το συμβολικό. Και χρειάζεται να τονιστεί, πως μια τέτοια προοπτική θα διαφοροποιείτο ριζικά από τη θεωρία του μεθοδολογικού ατομικισμού, για τον οποίο τα κοινωνικά φαινόμενα εξετάζονται μέσα από μια δεδομένη και σταθερά αρθρωμένη σχέση μέσων και σκοπών. Θεωρώντας κάθε επιλογή ως ορθολογική, διαυγή και σαφώς επιδιωκόμενη, η εν λόγω θεώρηση διαγράφει, αποκλείει στο σύνολό του το ασυνείδητο και τους μηχανισμούς του.

Εν κατακλείδι, διαπιστώνουμε ότι, ενώ μας δίνονται σημαντικά εννοιολογικά εργαλεία, που αφορούν το Κράτος και τη λειτουργία του, υπάρχουν προβλήματα που σχετίζονται με τον τρόπο διαμόρφωσης και επιβολής του ηγεμονικού λόγου, όπως και με τη δυνατότητα αφομοίωσής του από τους κυριαρχούμενους. Προβλήματα που τα επιτείνει, το ότι σε μεγάλο βαθμό αγνοείται ολόκληρη η κοινωνικο-συμβολική διάσταση του πολιτικού. Ο Balibar, εισηγούμενος μια μετατόπιση του βασικού άξονα της προβληματικής του ύστερου Πουλαντζά, προτείνει μια τροποποίηση στη θεώρηση του τελευταίου για το Κράτος. Αυτό που υποστηρίζει, είναι η ανάγκη να προωθηθεί η ιδέα της σχεσιακής θεωρίας περαιτέρω και να τονιστεί, ότι όχι μόνο δεν υπάρχει μια δεδομένη ουσία του Κράτους, αλλά

ότι στην πραγματικότητα δεν υφίσταται «καμία διαχωρισιμότητα» του Κράτους έναντι των κοινωνικών σχέσεων. Η έννοια ‘κοινωνικές σχέσεις’ δεν θα παρέπεμπε απλώς σε ταξικές σχέσεις, σε σχέσεις εκμετάλλευσης, αλλά σε κατεξοχήν ιδεολογικές σχέσεις και πιο συγκεκριμένα σε: «σχέσεις ή συσχετισμούς *συμβολικούς*, που κατασκευάζονται στο επίπεδο του συλλογικού φαντασιακού».⁵⁶⁷

Μια τέτοια μετατόπιση θα μπορούσε, με αφετηρία τις πουλαντζιανές επεξεργασίες, να διευρύνει σημαντικά την αντίληψή μας για το Κράτος και για την κοινωνική θεωρία γενικά. Και θα οδηγούσε πρώτα απ’ όλα σε μια διεύρυνση της αντίληψής μας για την πολιτική και το πολιτικό. Αυτό σημαίνει, ότι η οπτική μας, θα έπανε να περιστέλλεται στο επίπεδο μιας συμπίκνωσης και ρύθμισης ανάμεσα σε αντικρουόμενα συμφέροντα, προκειμένου να κατορθώσουμε θεωρητικά να αποκρυπτογραφήσουμε και να αναδείξουμε το περιεχόμενο των αντιπαρατιθέμενων ιδεολογικών λόγων, δηλ. τις θεμελιώδεις εκείνες σημασίες οι οποίες συγκροτούν σημασιολογικούς άξονες και νοηματοδοτήσεις, καθώς και τις συμβολικές τους εκφάνσεις στο πεδίο του κοινωνικού. Όπως τονίσαμε ήδη, μια συνολική κατανόηση της λειτουργίας της κοινωνικής διάστασης του συμβολικού, θα προϋπέθετε μια ανάλυση του τρόπου εγγραφής της υποκειμενικότητας στον κοινωνικό δεσμό, την κατανόηση του ρόλου και της λειτουργίας των συλλογικών ταυτίσεων, όπως και τον τρόπο που οι εξουσίες διαχειρίζονται τις συμβολικές μορφές. Τον τρόπο δηλ. που τις συγκροτούν ή τις αποδομούν, προκειμένου να επιβάλλουν έναν κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο, να τον τροποποιήσουν ή και να τον ακυρώσουν, για να τον αντικαταστήσουν από έναν άλλο.

Μέσα από μια τέτοια προοπτική, η ιδεολογία δεν μπορεί πλέον να αποτελεί ένα χώρο αυτονομημένο, αλλά διαχέεται παντού αποτυπώνοντας σε όλα τα επίπεδα την έννοια των φαντασιώσεων εκείνων, που είναι συγκροτητικές για τις κοινωνικές σχέσεις. Πρόκειται για σχέσεις που υλοποιούνται και μορφοποιούνται σε ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε, ότι η όλη διαδικασία συγκρότησης της κυρίαρχης ιδεολογίας ανταποκρίνεται στη συλλογική

⁵⁶⁷ E. Balibar , «Κομμουνισμός και ιδιότητα του πολίτη. Σκέψεις για την πολιτική της χειραφέτησης στα τέλη του 20^{ου} αιώνα» , στο *Η Πολιτική σήμερα...*,σελ. 506-507.

ανάγκη για εξημέρωση μιας αναφομοίωτης διάστασης που ενέχεται σε κάθε πραγματικότητα, της θεμελιώδους δηλ. συγκρουσιακότητας και ρευστότητας που χαρακτηρίζει κάθε κοινωνική ολότητα. Υπό αυτή την έννοια πρόκειται για μια ανασύνθεση της πραγματικότητας, μια απόπειρα σταθεροποίησής της, ή ακόμη για μια απόπειρα συμβιβασμού με ένα στοιχείο αναφομοίωτο και τραυματικό. Η διαδικασία συμβολοποίησης ενέχει πάντοτε ένα χαρακτήρα ενδεχομενικό και σε κάθε περίπτωση συνιστά μια δημιουργία. Το νόημα στο εσωτερικό ενός ιδεολογικού λόγου δεν είναι παρά μόνο στιγμιαία και επιφανειακά εύτακτα αρθρωμένο. Τροφοδοτείται διαρκώς από τις μεταβολές στο κοινωνικό επίπεδο, από τις ανάγκες του συλλογικού και από τη διαρκή ανάδυση νέων σημασιών και νέων περιεχομένων.

Κάθε ιδεολογικός λόγος χαρακτηρίζεται συνεπώς από σημασιακή ρευστότητα. Πρόκειται για μια αδιάπτωτη διαδικασία, ένα παιχνίδι δημιουργίας, μορφοποίησης, άρσης της και εκ νέου δημιουργίας. Ασφαλώς είναι διαφορετικό το καθεστώς λόγου που αρθρώνεται από τον κυρίαρχο και που αποβλέπει στη σταθεροποίηση και ενίσχυση της κυριαρχίας του και διαφορετικό το καθεστώς λόγου, που προέρχεται από τους κυριαρχούμενους, ή που διατυπώνεται εκ μέρους τους. Διαφορετικές οι κύριες σημασίες, το συναισθηματικό και λογικό τους υπόβαθρο, η κατεύθυνση των αξιολογήσεων και διαφορετικός ο τρόπος συγκρότησης και μετάδοσής τους. Υπάρχουν λόγοι επιβολής και κυριαρχίας και λόγοι διεκδίκησης της αυτονομίας, χειραφετητικοί λόγοι. Σε κάθε περίπτωση, είναι τις περισσότερες φορές λόγοι που εμφανίζονται με αξιώσεις καθολικής εγκυρότητας, αφορούν μια αέναη προσπάθεια τιθάσευσης του πραγματικού και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι ποτέ δεν διαχωρίζονται κατά έναν απόλυτο τρόπο από την αλήθεια, αντίθετα βρίσκονται άρρηκτα συνδεδεμένοι μαζί της. Δεν θα ήταν κατά συνέπεια δυνατόν, να θεμελιώσουμε έναν κάθετο διαχωρισμό ανάμεσα στην επιστημονική αλήθεια (γνώση)- η οποία συγγέεται με την αλήθεια- και την ιδεολογία κι αυτό αφορά όχι μόνο τη σχετικότητα του τι πραγματικά αποτελεί επιστημονική γνώση, αλλά και το γεγονός ότι από μια άλλη άποψη και η ίδια η ιδεολογία παράγει μια υλική πραγματικότητα, γεγονός που την καθιστά κατά κάποιο τρόπο αληθή. Παράλληλα διασταυρώνεται είτε με

αυτό που για κάθε εποχή αποτελεί επιστήμη, είτε με αντιπαρατιθέμενους λόγους που θεμελιώνονται στην προοπτική της θεμελίωσης της ανθρώπινης αυτονομίας. Οπωσδήποτε, το τι αποτελεί γνώση, ή αλήθεια και το τι αποτελεί ιδεολογία, μόνο μερικώς μπορεί να απαντηθεί, εφόσον η θέασή μας υπόκειται στους περιορισμούς της χρονικότητας και της κοινωνικο-ιστορικής συγκυρίας.

Θα άξιζε μια ειδική μνεία στον Althusser, όχι τόσο για τις απαντήσεις που έδωσε, αλλά για το πώς έθεσε με τρόπο συστηματικό μια σειρά καίριων ερωτημάτων. Ο Πουλαντζάς, αν και κινήθηκε για μεγάλο διάστημα μέσα στο ίδιο πλαίσιο σκέψης δε θέλησε να αξιοποιήσει τον πυρήνα της προβληματικής του Althusser, σε ό,τι κυρίως αφορούσε την έννοια της ιδεολογίας. Όμως ο βασικός περιορισμός συνίστατο στην προσπάθεια - κι αυτό αφορούσε και τους δύο - να θεμελιωθούν επιστημονικά και να συστηματοποιηθούν, με άξονα τη σκέψη του Marx όψεις της κοινωνικής θεωρίας, αφαιρώντας από την έννοια της κοινωνικής ολότητας το ανθρωπολογικό της περιεχόμενο. Η απουσία αυτού του στοιχείου και όλων εκείνων που σηματοδοτούν ένα τέτοιο περιεχόμενο - με πρώτη όπως είπαμε την εγγενή ικανότητα του υποκειμένου για συμβολοποίηση - όπως και οι περιοριστικές ανθρωπολογικές παραδοχές που υιοθετήθηκαν στα έργα του, έθεσαν τα όρια στην ανάπτυξη της θεωρητικής σκέψης του Πουλαντζά. Την ανάγκη για σύνδεση και διεύρυνση της κοινωνικής θεωρίας με έννοιες και πορίσματα που προέρχονται και από άλλους κλάδους και τομείς, όπως η ψυχανάλυση διαπίστωνε ο Πουλαντζάς σε μια από τις τελευταίες του συνεντεύξεις⁵⁶⁸. Το πώς θα μπορούσε να είχε εξελιχθεί το έργο του, εφόσον είχε προσανατολιστεί προς την ενσωμάτωση μιας ανάλογης προβληματικής κι εάν δεν είχε τόσο απότομα διακοπεί το νήμα της ζωής του είναι ένα ερώτημα που δε θα απαντηθεί ποτέ.

⁵⁶⁸ Συνέντευξη στο περ. *Διαβάζω* με τίτλο : «Πρέπει να γίνει άνοιγμα των ιδεολογικών μετώπων», τχ. 29, Ιανουάριος 1980, σελ. 48.

KATERINA KEI

**THE CONCEPT OF IDEOLOGY IN N. POULANTZAS’
POLITICAL THEORY**

SUMMARY

We attempted a thorough analysis of the development of Poulantzas’ theory of the State and of its particular correlation to the status of ideology. We also followed the inner transformations of his approach throughout his work, as well as the gradual modifications of the basic concepts he devised, always endeavouring not merely to establish the core perspective of his work overall, but also to point out the inner incompatibilities in the development of his thinking, adopting a critical understanding and outlook. In the scope of this approach, which was very fertile in its time and which revealed, through all the problems it posed and the answers it suggested, a broad range of controversy, conflict and speculation, we detect a great number of issues which were and still are open today, concerning the way we think of politics, the general conception of the political and the ideological.

Above all, Poulantzas moved, like many of his contemporaries, within the boundaries of what Alain Badiou aptly calls ‘suture’ of philosophy in its political mode, a suture whose main vehicle over the previous century was Marxism.¹ But this is not all, because he also moved in a different direction, that of the suture of philosophy and science, via the prospect of seeking a scientific foundation of sociopolitical theory in the direction activated by Althusser et al. during the 1960s. These two directions, which were complementary in his work, shaped his thinking and left their print on all of his quest, his semantic arsenal and the formation of his theoretical answers.

The basic epistemological principles which he adopted and on which he based the formation of his thought were the ones more or less acceptable by any sociology inspired by the Marxist paradigm, as they concerned :

¹ A. Badiou , *Μανιφέστο για τη φιλοσοφία*, p. 48-50.

- a. The existence of a dualism, i.e. a fundamental competitiveness and a fundamental contradiction between the two basic classes.
- b. The defining value of the class struggle and its close affinity to the process of production and reproduction.
- c. The conception of politics as dependent on a class State and the role it undertakes .
- d. The existence of socially aware classes whose reality is commensurate with their role in the process of production.

Our position is – and this has been the focal point of our argument – that this theoretical typology, despite being the source of deeper investigation and further semantic honing by Poulantzas himself, still leaves a decisive gap in the formation of society and politics. This gap concerns the status and conception of subjectivity and we could claim that the main body of Poulantzas' social theory, with all the transmutations and modifications that it gradually underwent over time, is organised on the whole around a basic axis : that of deletion, elision of subjectivity, its relegation to a 'vehicle' of the relations of production, a 'vehicle' which is formed by the orthopaedics of power relations, whose strategic encapsulation is the State. It therefore concerns the formation of a social theory, which is defined by the status of an absence, a demotion of the subject, and it is perfectly clear that such a demotion has significant implications on the way ideology is conceptualised.

We have already stressed the fact that one of the elements differentiating Poulantzas' perception of ideology from the standard Marxist approach is on the one hand that it is defined by distancing itself from the anthropological critique of 'false consciousness' and 'alienation' and on the other by the understanding that ideology is a partial false or delusive understanding of the real. Althusser and Poulantzas differentiate themselves by epistemologically and methodologically decoupling knowledge from experience – any empirical knowledge is ideological- while pointing out that ideology forms part of a social reality whose existence is composed and constructed in such a way as to inherently prohibit unambiguous readings. Ideology as the sum total of ideological practices plays a formative role in social consciousness, internalises and reproduces social segregation, as well as contributing to the formulation of the illusion of the imaginary cohesion of the

social world. Poulantzas eventually distanced himself from Althusser, who identifies dominant ideology with ideology in general, adopting the view that there is no ideology in general, merely class ideologies, subject to transformations through class struggle. The unity of dominant ideology is not a given, but an outcome of the converging manifestations of many contradictory trends in the domain of the political. This deduction allows him to place greater emphasis on ideological class struggle and on the role of various mechanisms in activating and enforcing dominant ideology.

In fact, even if initially, following in Althusser's footsteps, Poulantzas introduced in his work a view that incorporated Lacan's assumptions on the structure and function of the imaginary as organized through the mirror stage, he later abandoned these approaches, which concerned the way that the human subjects assume and appropriate their social identity, as well as the way that the self-presentation of a society harmonises with the dialectics of identification. Rejecting approaches that might eventually prove fruitful, if they were capable of interpreting the role of subjectivity in the shaping of social relations, rejecting the unconscious economy that activates mechanisms of subjective assimilation, acceptance and ideological legitimisation of such relations, he restricted himself to an interpretation of social relations, as fundamentally conflictual between two basically class-defined subjects.

Seen from this angle, the subjective element is actually reduced to a thought and a will inseparably interweaved with the class placement and conception of such interests as would spontaneously spring from it, while class ideologies are constructed as antithetically formed cogitations of collective entities. So, beyond the initial introduction of a conceptualisation proposed by Althusser, which concerned the broader ideological apparatus in its materiality, Poulantzas moved mainly, via a turn to sociology, within the framework of class reductionism and parallel interlinking of ideology with political practice and political struggle. But as the path to understanding the political element is chiefly through the State and its mechanisms, ideology figures in his work primarily as a state issue (not a political one), a derivative of the state mechanisms and dominant practices as formulated and wielded by the State.

Issues ranging from the hegemonic function of the State to the conceptualisation of ideological subsystems and the way they interact through class struggle, and from the analysis of the distinction between mental/manual labour to the process of individuation, always rest on a substratum of a given socio-ontic relation. It is a relation implying the existence of a social whole which is governed by the operational rules of some implicit mechanics and of a subjectivity fundamentally hinged on the quest for the rationality of interest (long-term or not), as well as the fear of impending corporal punishment. The State has formulated, through a varied and complex process, all the mechanisms which allow it to take possession of bodies and satisfy functional prerequisites, on the level of systemic adjustment. In this context, the subject appears as a function of the State. Poulantzas makes, of course, a distinction among material practices, the mechanisms of normalisation and discipline that derive from the State and the level of ideological struggle and conflict that from ideologies of the dominated. Nevertheless, the way that ideologies are compounded beyond hegemony remains problematic. Because, if bourgeois ideology is mainly a derivative of the law- and this is a point on which Poulantzas frequently returns – what is not adequately explained is neither what notionally comprises the distinctiveness of discourses, e.g. the fascist discourse, nor the particular semantic substratum permeating the ideologies of other, non-hegemonic classes.

Therefore, beyond the fact that different non-hegemonic ideologies are dealt with descriptively, as a descriptive apposition of items and meanings, what is not pinpointed and interpreted is the derivation of the meaning or sum of meanings which would play a constitutive role in the shaping of an ideological discourse and which would render its *peculiarities*. On the contrary, particularly as regards the ideologies of the intermediate social classes, the concept of interest is posed axiomatically, without analysing its nature. Its material, or non-material character, its economic, political or symbolic content, or even whether it is a product of conscious and rational evaluations and whether unconscious factors are up to a point involved.

We could claim that, in actual fact, all the problems, gaps and contradictions apparent in the conceptualisation of ideology (as well as that of the political, in general) stem from the fact that they are grounded on

anthropological assumptions of a limited scope. It is, however, something that crops up, not so much through an inability to thematise the way that subjectivity articulates with the collective, as through the dissolution of the conception of subjectivity under the weight of the conceptual typification and social constructivism that Poulantzas adopts throughout his work. Two series of issues arise as a result: the first concerns the conceptualisation of the ability of the ruling class to lure the dominated into assimilating the content of the ideological discourses that it produces, i.e. to make the dominated internalise these discourses, while the second, concerns the conceptualisation of the constitution of these ideological discourses themselves, whether hegemonic or not, it concerns the interpretation of the world that these discourses presuppose.

An answer to the above questions would presuppose a reformulation of the theoretical data, a new conception of the relationship between subjectivity and the social, and the construction of a real merger of the science of the unconscious and the socio-political. Not the 'psychologising' of all phenomena of the social, their dissolution into inter-subjective relations, but their subjection to a different perspective would encompass the category of the unconscious, as well as the way that it dovetails with the symbolic. And it must be emphasised that such a perspective would be radically differentiated from the theory of methodological individualism, according to which social phenomena are examined via a given and permanently hinged relation of means and ends. Regarding each choice as rational, lucid and clearly intended, this latter approach precludes in its totality the unconscious and its mechanisms.

In conclusion, we attest to a problematic element in Poulantzas' approach, regarding both the constitution and the imposition of the dominant discourse, and its assimilation by the dominated. To aggravate matters, this approach largely ignores the socio-symbolic dimension of the political. Balibar, proposing a shift in the axis of Poulantzas' thinking, recommends a modification in the latter's conception of the State. He supports the need to further promote the idea of relational theory and to emphasise the fact that not only is there no standard signification of the State but that there is actually «no separateness» of the State from social relations. The conception of 'social

relations' should not refer merely to class relations, relations of exploitation, but to principally ideological relations and more specifically to «*symbolic relations or correlations, constructed in the context of the collective imaginary*».²

Such a shift could lead our understanding of the State and social theory in general, to completely different paths. Above all, it would lead us to a broadening of our understanding of the political. This means that our perspective would stop being restricted at the level of a condensation and adjustment between contrasting ideological discourses, thus being theoretically able to demonstrate the imaginary content of the contrasting ideological discourses. Or else, to demonstrate these fundamental meanings that form semantic axes and significations as well as their symbolic expressions in the domain of the social. A comprehensive understanding of the function of the social dimension of symbolism would presuppose an analysis of the way of inscribing subjectivity into the social bond, the understanding of the role and function of collective identifications, as well as the way that vehicles of power handle symbolic forms. The way, that is, that they construct or deconstruct them, in order to impose a dominant ideological discourse, to modify or nullify it, or to replace it by another, as well as the cause of the intensity of the impact of such discourses on the dominated.

Seen in this way, ideology no longer comprises an autonomous space , but is widely diffused, illustrating in all contexts the conceptions of the imaginary that are constitutive of social relations. Such relations materialise and take shape across the social space. We would perhaps claim that the whole process of the constitution of dominant ideology responds to the collective need to tame an unassimilated dimension inherent in any reality. i.e. the contentiousness and fluidity of any social whole. In this sense, it is a reconstruction of reality, an attempt to stabilise it or even to reach a compromise with an unassimilated and traumatic element. The process of symbolisation always involves contingency and is, in any event, an act of creation. The inner meaning of an ideological discourse is only momentarily and superficially disciplined. It is constantly fed by social transformations, by

² E. Balibar, «Communism and the attributes of the citizen : Thoughts on the politics of emancipation at the end of the 20th century» , in *Η Πολιτική σήμερα...*, pp. 506-507.

the needs of the collective and the never ending emergence of new meanings and contents.

Any ideological discourse is thus characterised by semantic fluidity. It is an unflagging process, a game of creation, deployment, abrogation and re-creation. Dominant discourse, which aims at the stabilisation and reinforcement of domination, is certainly different from the discourse expressed by, or on behalf of, the dominated. The fundamental significations, their emotional and logical bases, the orientation of their evaluations and the way that they are constituted and transmitted are different. There are discourses of imposition and domination and discourses of contestation and autonomy, emancipating discourses. In any event, they are mostly discourses claiming comprehensive validity, they represent a ceaseless strife to rein in the objective, and we could even say that they never entirely part company with the truth ; on the contrary they are inseparably interconnected. We could not, therefore, establish a clear dividing line between scientific truth (knowledge) – which is conflated with the truth – and ideology, a problem which does not only concern the fact that scientific knowledge is relative, but also the fact that, viewed from a different angle, ideology itself produces material reality, which makes it to a certain degree true. At the same time, it confronts either what every historical period calls science or opposing discourses grounded in the prospect of establishing human autonomy. In any case, what is knowledge or truth and what is ideology can only be partly answered, since any such perception is subject to limitations of time and socio-historical juncture.

Althusser merits special attention, not so much for the answers he provided, but for being the first to pose the problem in a systematic way through a series of relevant questions. Poulantzas, even if in the same conceptual context, did not wish to broaden and exploit the core of Althusser's thinking, mainly as regards the conception of ideology. The basic limitation derived in both their cases from their attempt to establish a scientific foundation and systematise some aspects of social theory, thus depriving the concept of the social whole from its anthropological content. The absence of this element and everything that entails such content- starting as we have said with the inherent aptitude of the subject for symbolisation – and the restrictive anthropological admissions adopted in his work, limited the

development of Poulantzas' theoretical work. Poulantzas pointed out the need to connect and broaden social theory with concepts and deductions deriving from other fields and disciplines such as psychoanalysis in one of his last interviews.³ How his work might have developed, since he had been moving towards the incorporation of such understandings, had not his life ended so abruptly, is a question never to be answered.

³ Interview in *Diavazo*, «We should broaden ideological fronts», 29 January, 1980, p.48.

ΠΗΓΕΣ

Ι. Έργα του Ν. Πουλαντζά :

Τα έργα του Πουλαντζά παρατίθενται σε χρονολογική σειρά, σύμφωνα με την ημερομηνία της πρώτης δημοσίευσης.

- 1962 *La renaissance du droit naturel en Allemagne, après la seconde guerre mondiale, Η αναγέννηση του φυσικού δικαίου στη Γερμανία, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, κείμενο πολυγραφημένο, Παρίσι.
- 1966 *Nature des choses et droit. Essai sur la dialectique du fait et de la valeur (Φύση των πραγμάτων και δίκαιο. Δοκίμιο για τη διαλεκτική γεγονότος και αξίας)*, διδακτορική διατριβή, L.G.D.J. Παρίσι.
- 1968 *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, Paris, ελλ. έκδ.: *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, (ΠΕ και ΚΤ)*, μτφρ. Κ. Φιλίνης – Λ. Χατζηπροδρομίδης, Θεμέλιο, Αθήνα 1975 (τ. α΄ και β΄).
- 1970 *Fascisme et dictature. La troisième internationale face au fascisme, (F.D)*, Maspero, Παρίσι, ελλ. έκδ.: *Φασισμός και δικτατορία. Η Τρίτη διεθνής αντιμετώπιση στο φασισμό, (Φ.Δ)*, μτφρ. Χρ. Αγριαντώνη, Ολκός, Αθήνα 1975.
- 1974 *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui, (CSC)* Seuil, Παρίσι, ελλ. έκδ.: *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό (ΚΤΣΚ)*, μτφρ. Ν. Μηλιόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- 1975 *La crise des dictatures Portugal, Grèce, Espagne*, Maspero, Παρίσι, ελλ. έκδ.: *Η κρίση των δικτατοριών, Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία*, μτφρ.: Χρ. Αγριαντώνη, Α. Αποστολόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.
- 1978 *L'Etat, le pouvoir, le socialisme (EPS)*, P.U.F., Παρίσι, ελλ. έκδ.: *Το Κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός (ΚΕΣ)*, μτφρ. Γ. Κρητικός, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

ΙΙ. Συλλογές άρθρων και συνεντεύξεων:

- 1976 *La crise de l'État*, συλλογικός τόμος υπό την διεύθυνση του Νίκου Πουλαντζά, P.U.F., Paris, ελλ. έκδ.: *Η κρίση του Κράτους*, μτφρ.: Ξ. Γιαταγάνα, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.
- 1981 *Προβλήματα του σύγχρονου Κράτους και του φασιστικού φαινομένου*: συλλογή άρθρων, όπου αναδημοσιεύεται μεταξύ άλλων η γνωστή διαμάχη του Ν. Πουλαντζά με τον R. Miliband, από τις στήλες του αγγλικού περιοδικού *New Left Review* (1969-1976), Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- 1984 *Για τον Γκράμσι. Μεταξύ Σάρτρ και Αλτουσσέρ*: συλλογή άρθρων δημοσιευμένων στα περιοδικά *Dialectiques, Les Temps Modernes*, και *Marxism Today* (1966-1979), επιμ. Τ. Καφετζής, Πολύτυπο, Αθήνα 1984.
- 2008 *The Poulantzas Reader. Marxism, Law and the State*, επιμ. J. Martin, Verso, ελλ. έκδ.: *Νίκος Πουλαντζάς. Κείμενα. Μαρξισμός, δίκαιο και κράτος*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, νήσος/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2009.

III. Μικρότερα κείμενα :

α. Ξενόγλωσσα :

- 1964 «L'examen marxiste de l'Etat et du droit actuels et la question de l'alternative», *Les Temps Modernes*, 219-220, σελ. 274-302.
- 1965 «La Critique de la Raison Dialectique de J.-P. Sartre et le Droit», *Archives de Philosophie du Droit*, 10, σελ. 83-106.
- 1965 «Préliminaires à l'étude de l'hégémonie dans l'Etat», *Les Temps Modernes*, 234, σελ. 862-896.
- 1966 «La théorie politique marxiste en Grande Bretagne», *Les Temps Modernes*, 238, σελ. 1683-1707.
- 1966 «Vers une théorie marxiste», *Les Temps Modernes*, 240, σελ. 1952-1982.
- 1967 «A propos de la théorie marxiste du droit», *Archives de philosophie du droit*, 12, σελ. 145-162.
- 1968 «Brèves remarques sur l'objet du Capital», στο συλλογικό τόμο *En partant du Capital*, Anthropos, Paris, σελ. 235-247.
- 1969 «The Problem of the Capitalist State», *New Left Review*, τχ. 58, σελ. 67-78.
- 1970 «Préface», «Εισαγωγή» στο *Les kapétanios. La guerre civile grecque 1943-49* του D.Eudes, Fayard, Paris.
- 1973 «On Social Classes», *New Left Review*, τχ. 78, σελ. 27-54.
- 1973 «Note a propos du totalitarisme», *Tel Quel*, τχ. 53, σελ. 74-81.
- 1973 «Sociologie du Politique», *Revue française de science politique*, τχ. 25, σελ. 337-339.
- 1973 «L' Internationalisation des rapports capitalistes et l'État-Nation», *Les Temps Modernes*, 319, σελ. 1456-1500.
- 1976 «À propos de l'impact populaire du fascisme», στο *Eléments pour une analyse du fascisme*, τ. 1, Union generale d'édition, Paris, σελ. 88-107.
- 1976 «Problèmes actuels de la recherche marxiste sur l' État», συνέντευξη στο *Dialectiques*, τχ. 13, σελ. 30-43.
- 1977 «Crise de capitalisme, crise de la société, crise de l'Etat», συνέντευξη στο *La nouvelle Critique*, τχ. 101, σελ. 5-11.
- 1977 «L' État, le pouvoir et nous», συνέντευξη στο *Dialectiques*, τχ. 17, σελ. 51-68.
- 1978 «The State and the transition to Socialism», συνέντευξη στο *Socialist Review*, τχ. 38, σελ. 9-36.
- 1979 «Interview with Nicos Poulantzas», συνέντευξη στο *Marxism Today*, Ιούλιος, σελ. 198-205.
- 1979 «L' Etat, les mouvements sociaux, le parti», συνέντευξη στο *Dialectiques*, τχ. 28, σελ. 85-95.
- 1980 «A Research Note on the State and Society», *International Social Science Bulletin*, τχ. 32, σελ. 600-608.

β. Ελληνόγλωσσα:

- 1966 «Θέματα μαρξιστικής αντίληψης περί Κράτους», εισήγηση στην Β' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, Αθήνα, 4-15 Μαΐου, δημοσιεύεται στον τόμο *Μαρξισμός και Επιστήμη*, του Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 281-326.
- 1966 «Τάξεις και Κράτος», σεμινάριο στην Β' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης δημοσιεύεται στον ίδιο τόμο *Μαρξισμός και Επιστήμη*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 327-383.
- 1967 «Οι πολιτικές μορφές του στρατιωτικού πραξικοπήματος», περ. *Πορεία*, τχ. 2.
- 1970 «Γύρω από το θέμα των συμμαχιών», περ. *Αγónας*, τχ. 1, Παρίσι, σελ. 72-80 (με το ψευδώνυμο Ν. Σκυριανός).
- 1975 «Συνέντευξη στον Γ. Σμαραγδή», *Αυγή*, 20 Απριλίου.

- 1975 «Κρίση εξουσίας στην Ελλάδα», συζητ. στρογγυλής τραπέζης, *Αντί*, τχ. 24, σελ. 33 και τχ. 26, σελ. 43.
- 1975 «Σκέψεις γύρω από τη δίκη των απριλιανών», *Αυγή*, 10 Αυγούστου.
- 1975 «Η γεφυροποίηση της δεξιάς με τους χουντικούς», συνέντευξη στον Γ.Κ. Πηλιχό, *Νέα* 8, 9 Σεπτεμβρίου.
- 1976 «Δημοκρατική Συμμαχία και αυταρχικό κράτος», *Βήμα*, 1 Φεβρουαρίου.
- 1976 «Κατεστημένο και λαϊκός πολιτισμός στην Ελλάδα», *Τα Νέα* 3 και 5 Απριλίου.
- 1976 «Μερικά ερωτήματα σχετικά με την Σοβιετική Ένωση» *Αυγή*, 19 Σεπτεμβρίου.
- 1976 «Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 14 σελ. 76 κ.ε., και τχ. 15, σελ. 60 κ.ε.
- 1976 «Επίκαιρα προβλήματα της μαρξιστικής έρευνας γύρω από το κράτος», *Αντί*, τχ. 58, σελ. 30.
- 1977 «Πως βλέπει σήμερα η ευρωπαϊκή αριστερά την δομή του κράτους», *Βήμα*, 20 Μαρτίου.
- 1977 «Αμφισβήτηση ... Ναι, αλλά ποιά;» *Τα Νέα*, 6 Μαΐου.
- 1977 «Θεωρητική κριτική και ιδεολογική αντιπαράθεση», συνέντ., *Αυγή*, 19 Ιουνίου.
- 1977 «Τα δικαιώματα, οι διανοούμενοι και η αριστερά», *Νέα*, 2-3 Αυγούστου.
- 1977 «Το κράτος και η μετάβαση στον σοσιαλισμό», συνέντ. στον Η. Weber *Αντί*, τχ. 83, σελ. 39 κ.ε.
- 1977 «Αυτοσχόλια» (πάνω στην υποψηφιότητα του ως βουλευτή επικρατείας στο ψηφοδέλτιο της «Συμμαχίας»), *Βήμα*, 6 Νοεμβρίου.
- 1977 «Σοσιαλισμός Ναι! Αλλά από ποιόν δρόμο;» *Τα Νέα*, 28, 29 και 30 Νοεμβρίου.
- 1977 «Μία απάντηση στον Γ. Ρίτσο» (επιστολή που υπογράφουν εκτός από τον Ν. Πουλαντζά και οι Κ. Βεργόπουλος, Κ. Τσουκαλάς), *Τα Νέα* 17 Δεκεμβρίου.
- 1978 «Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός: Ένα βιβλίο ... πυροβολισμός», συνεντ. στην Ήρα Φελουκατζή, *Τα Νέα* 12 και 13 Απριλίου.
- 1978 «Η ταυτότητα του διανοούμενου», *Τα Νέα*, 16 Αυγούστου.
- 1978 «Διανοούμενε ποιος είσαι;», *Τα Νέα*, 16 και 17 Αυγούστου.
- 1979 «Ο μαρξισμός περνάει κρίση;» *Πολίτης* τχ. 25, σελ. 31 κ.ε.
- 1979 «Για την διάκριση πνευματικής/χειρωνακτικής εργασίας», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τχ. 8, σελ. 23-31.
- 1979 «Ο εκσυγχρονισμός της Εκπαίδευσης», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τχ. 8, σελ. 32-36.
- 1979 «Η κρίση των πολιτικών κομμάτων», *Τα Νέα*, 17 και 18 Σεπτεμβρίου.
- 1980 «Πρέπει να γίνει άνοιγμα των πολεμικών μετώπων», περ. *Διαβάζω*, τχ. 27, σελ. 44-53.
- 1980 «Δημοκρατική Συμμαχία και αυταρχικό κράτος», *Ο Πολίτης*, τχ. 32, σελ. 15-18.
- 1981 «Ιστορία και ηθική. Δοκίμιο για το πρόβλημα των αξιών στο πεδίο της Ιστορίας», *Αντί*, τχ. 185, σελ. 23-28.
- 1989 «Η νέα μικροαστική τάξη ασκεί συγκεκριμένη εξουσία και έχει ιδεολογική κυριαρχία επί της εργατικής τάξης», *Ο Πολίτης*, τχ. 101, σελ. 40-44.
- 1989 «Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό», *Θέσεις*, τχ. 27, σελ. 33-54.
- 1999 «Οι διανοούμενοι στην εποχή μας και στην Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία, Βιβλιοθήκη*, 29/10/1999, σελ. 11.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrams Ph., « Notes on the Difficulty of Studying the State», *Journal of Historical Sociology*, τ.1, Μάρτιος 1998, σελ.58-59.
- Adas M., *Ανδρόν μετρον μηχανή. Επιστήμη, τεχνολογία και ιδεολογίες δυτικής κυριαρχίας*, μτφρ. Γ. Σκαρπέλος, Νεφέλη, Αθήνα 2003.
- Alexander J., *Sociological Theory since 1945*, Hutchinson, Λονδίνο 1987.
- Althusser L., *Pour Marx, La Découverte*, Παρίσι, 1996.
- Althusser L., Balibar E., Establet R., Macherey P. Rancière J., *Lire le Capital*, Quadrige, Παρίσι 1996.
- Althusser L., *Lénine et la Philosophie Sur le rapport de Marx à Hegel*, Petite Collection, Maspero, Παρίσι 1982.
- Althusser L., *Positions*, Editions sociales, Παρίσι 1976.
- Althusser L., *Ο Μετασχηματισμός της φιλοσοφίας και Η μοναξιά του Μακιαβέλι*, μτφρ. Σ.Λαπατσιώρας - Α.Ελεφάντης, Πολίτης, Αθήνα 1992.
- Althusser L., *Éléments d'Autocritique*, Hachette, Παρίσι 1972.
- Anderson P., *In the tracks of Historical Materialism*, Verso, Λονδίνο 1988.
- Arendt H., *The Origins of Totalitarianism*, Νέα Υόρκη 1951.
- Aronowitz St. – Bratsis P., *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, University of Minnesota Press, Μιννεάπολη, 2002.
- Bachelard G., *Le Nouvel esprit scientifique*, PUF, Παρίσι, 1978.
- Badiou A., *Abrégé de métapolitique*, Seuil 1998.
- Badiou A., *Η πολιτική και η λογική του συμβάντος. Μπορούμε να στοχαστούμε την πολιτική ;* μτφρ. Δ.Βεργέτης, Τ.Μπέτζελος, Πατάκης, Αθήνα 2008.
- Badiou A., *Μανιφέστο για τη Φιλοσοφία*, μτφρ. Α. Κλαμπατσέα - Β.Σκολίδης, Ψυχογιός, Αθήνα 2006.
- Balibar E., *Écrits pour Althusser*, Éditions de la Découverte, Παρίσι 1991.
- Balibar E., *La philosophie de Marx*, La Découverte, Παρίσι 1993.
- Balibar E., Wallerstein Im., *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Α.Ελεφάντης – Ε.Καλαφάτη, Πολίτης, Αθήνα 1991.
- Baudelot C., Establet R., *L'école capitaliste en France*, Maspero, Παρίσι 1971.
- Βέλτσος Γ., «Θεωρητικές αντιστοιχίες στη σκέψη του Μ. Foucault και του Ν. Πουλαντζά» *Αντι-κείμενα*, Γνώση, Αθήνα 1982, σελ. 113-141.
- Benoist J.M. , *La Révolution Structurale*, Bernard Grasset, Παρίσι 1975.
- Benton T., *The Rise and Fall of Structural Marxism*, Macmillan, 1984.
- Bettelheim Ch., *La lutte des classes en URSS, 1917-1923*, Seuil/Maspero, Παρίσι 1974.
- Bloch M., *La société féodale*, Albin Michel, Παρίσι 1968.
- Bourdieu P., *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μτφρ.Κ.Καψαμπέλη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999.
- Bourdieu P., *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Fayard, Παρίσι 1982.
- Bradley H., *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Polity Press, Κέμπριτζ 2006.
- Calinicos A., *Marxism and Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, Νέα Υόρκη 1985.
- Callinicos A., *Social Theory, A historical Introduction*, Polity Press, Κέμπριτζ 2003.
- Callinicos A., *Marxism and Philosophy*, Oxford University Press, 1985.
- Carnoy M., *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, Οδυσσέας 1990.
- Cerroni U., *Ο Μαρξ και το σύγχρονο Δίκαιο*, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη 1983.
- Clark S., «Marxism Sociology and Poulantzas Theory of the State», *Capital and Class* τχ. 2 1977.
- Connor W., *Ethno- nationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, 1994.
- Deleuze G., *Φουκώ*, μτφρ. Τ.Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2005.
- Descombes V., *Modern French Philosophy*, Cambridge University Press, 1980.

- Dosse F., *Histoire du structuralisme*, τ. I, II, La Découverte, Παρίσι 1987.
- Dreyfus H., Rabinow P., *Michel Foucault. Un parcours philosophique*, Gallimard, 1984.
- Dumont L., *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective*, The University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο, 1992.
- Durkheim E., *The Division of Labour in Society*, McMillan, Λονδίνο 1984.
- Δωροβίνη Β., «Ν. Πουλαντζάς και Κ. Καστοριάδης - Ένας διάλογος που δεν έγινε», *Αντί*, τχ. 697, Οκτ. 1999, σ. 35-37.
- Elliot G., *Althusser L., The Detour of Theory*, Verso, Λονδίνο 1987.
- Elliot G., *Althusser, A Critical Reader*, Blackwell, 1994.
- Faye J.P., *Langages totalitaires : Critique de la raison / l'économie narrative*, Hermann, Παρίσι 1973.
- Foucault M., *Power/Knowledge. Selected Interviews and other writings, 1972-1977*, Harvester Press, Λονδίνο 1980.
- Foucault M., *Histoire de la sexualité : I. La volonté de savoir*, Gallimard, Παρίσι 1976.
- Foucault M., *Histoire de la sexualité : II. L'Usage des plaisirs*, Gallimard, Παρίσι 1984.
- Foucault M., *Surveiller et punir – Naissance de la prison*, Gallimard, Παρίσι 1975.
- Foucault M., *Dits et Écrits I., 1954-1975*, Gallimard, Παρίσι 2006.
- Foucault M., *Dits et Écrits II., 1976-1988* Gallimard, Παρίσι 2006.
- Friedrich C. J. and Brzezinsky Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harper and Row, Νέα Υόρκη 1956.
- Gabel J., *La fausse conscience*, Les Éditions de Minuit, Παρίσι 1962.
- Geras N., «Althusser's Marxism: An Assessment», *Western Marxism: A Critical Reader*, Verso, Λονδίνο 1983.
- Cramsci A., *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1973.
- Guérin D., *Fascisme et Grand Capital*, Παρίσι 1936.
- Haarscher G., *L'Ontologie de Marx*, Éditions de l'université de Bruxelles, 1980.
- Habermas J., *Raison et légitimité : Problèmes de légitimation dans le capitalisme avancé*, Payot, Παρίσι 1978.
- Habermas J., *La technique et la science comme idéologie*, Gallimard 1973.
- Hall S., Lumley B., Mc Lennan G., *On Ideology*, Centre for Contemporary Cultural Studies, Hutchinson, Λονδίνο 1983.
- Hegel G.W.F., *Introduction to the Lecture on the History of Philosophy*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1987.
- Hegel G.W.F., *Phénoménologie de l'Esprit*, τ. I, II, Aubier. Bibliothèque Philosophique, Παρίσι 1941.
- Heidegger M., «Letter on Humanism», *Basic Writings*, Routledge, Λονδίνο 1993.
- Held D., *Models of Democracy*, Polity Press, Λονδίνο 2002.
- Hirst P., «Althusser: The Theory of Ideology», τχ. 4, *Economy and Society*.
- Hobsbawm E.J., *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994.
- Holloway J., Picciotto S., *State and Capital: A Marxist Debate*, Edw. Arnold, Λονδίνο 1978.
- Jankélévitch V., *Henri Bergson*, PUF, Παρίσι 1959.
- Jay M., *Marxism and Totality*, Polity Press, Κέμπριτζ 1984.
- Jay M., *Marxism and Totality, The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*, Polity Press, Κέμπριτζ 1987.
- Jessor B., «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους – Σκέψεις πάνω στη θεωρία του Πουλαντζά», *Αντί*, τχ. 697, Οκτ. 1999, σ. 31-34.
- Jessor B., *Nicos Poulantzas, Marxist Theory and Political Strategy*, Λονδίνο 1985.
- Jessor B., *Κρατική εξουσία : Μια στρατηγική-σχισιακή προσέγγιση*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011.
- Kaplan A., Sprinker M., *The Althusserian Legacy*, Verso, Λονδίνο 1993.
- Καστοριάδης Κ., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ. Χαλικιάς, Γ.Σπαντιδάκη, Κ.Σπαντιδάκης, Ράππα, Αθήνα 1985.
- Κονδύλης Π., *Το πολιτικό και ο Άνθρωπος*, τ. I,II, Θεμέλιο, Αθήνα 2007.
- Lacan J., *Écrits*, Seuil 1999.

- Laclau E., Mouffe C., *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο 1985.
- Laclau E., «Transformation of Advanced Society and the Theory of the Subject», *Rethinking Ideology: A Marxist Debate*, International General/IMMRC, Νέα Υόρκη 1983.
- Laclau E., *Πολιτική και Ιδεολογία στην Μαρξιστική Θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσ/νίκη 1983.
- Lefebvre H., *L'idéologie structuraliste*, Editions Anthropos, Points, Παρίσι 1975.
- Lénine, *L'impérialisme, stade suprême du capitalisme*, Éditions Sociales, Παρίσι 1971.
- Lévi- Strauss Cl., *Anthropologie Structurale*, Plon, Παρίσι 1958.
- Lévi-Strauss Cl., *La Pensée Sauvage*, Plon, Παρίσι 1962.
- Lévi-Strauss CL., *Les structures Élémentaires de la Parenté*, PUF, Παρίσι 1965.
- Lukács G., *Histoire et Conscience de Classe*, Les Éditions de Minuit, Παρίσι 1960.
- Mannheim K., *Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge*, Routledge, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1991.
- Μάντση Α., «Θεωρητικοί προβληματισμοί του Ν. Πουλαντζά για τον ιστορικό ρόλο του σύγχρονου κράτους», *Αντί*, τχ.697, Οκτ.1999, σ. 27-30.
- Marcuse H., *One-Dimensional Man, Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, ARK Paperbacks, Λονδίνο 1986.
- Martin J., «Ontology and law in the early Poulantzas», *History of European Ideas*, τ.4, τχ.35, σελ.465-474.
- Marx K., *Das Kapital*, The Modern Library, Νέα Υόρκη 1906.
- Marx K., *Economy and Philosophical Manuscripts of 1844*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1970.
- Marx K., *The German Ideology*, CJ. Arthur : N.York International Publishers 1992.
- Marx K., *Grundrisse der politischen ökonomie*, Penguin 1973.
- Marx K., *Les luttes de classes en France (1848-1850) - Le 18 brumaire de Louis Bonaparte*, La table Ronde, Παρίσι 2001.
- Marx K., *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Foreign Languages Press 1970.
- Marx K., *The Poverty of Philosophy*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1968.
- Marx K., Engels F., *Selected Correspondence*, Progress Publishers, Μόσχα 1975.
- Marx K., Engels F., *Selected Works*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο, 1968.
- Matravers D.-Pike J., *Debates in Contemporary Political Philosophy, An Anthology*, The Open University, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2003.
- McLellan D., *Marx's Grundrisse*, Paladin, Λονδίνο 1971.
- McPherson C.B., *The political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford University Press, 1988.
- Meiskins P., «Productive and Unproductive Labor and Marx's Theory of Class», *Review of Radical Political Economics*, τχ. 13, 1981.
- Meiskins-Wood E., *The Retreat from Class A New True Socialism*, Verso, 1986.
- Μελετόπουλος Η., *Ν. Πουλαντζάς 1936-1979. Η ζωή και το έργο ενός κορυφαίου μαρξιστή – Κριτική προσέγγιση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- Mephan, J., «Who Makes History? Althusser's Anti-Humanism», *Radical Philosophy Reader*, Verso, Λονδίνο 1985.
- Merton R., *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Glencoe, Ιλλινόις 1949.
- Mészáros I., *Philosophy, Ideology and Social Science*, Wheatsheaf Books, Σάσσεξ 1986.
- Μηλιός Γ., *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάξεων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Δοκίμια 5, Αθήνα 1996.
- Mouffe C., «Hegemony and Ideology in Gramsci», *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1979.
- Νούτσος Π., «Ουσία και Φαινόμενο: το οντολογικό και γνωσιολογικό υπόβαθρο της ιδεολογίας», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 10, σσ. 49-54.
- Νούτσος Π., *G .Lukács. Η ενότητα θεωρίας και πράξης στο κέντρο της φιλοσοφίας της ιστορίας*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982.
- Νούτσος Π., *Karl Marx, ο κριτικός της ιδεολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

- Νούτσος Π., *Κόμβοι στη συζήτηση για το Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
- Νούτσος Π., *Οντολογία της Ιστορίας*, Νήσος, Αθήνα 2011.
- Νούτσος Χ., «Σχολείο και Αναπαραγωγή : Η πολιτική συγκυρία στη Γαλλία τη δεκαετία του 60 και οι απόψεις του Ν. Πουλαντζά», *Αφιέρωμα στον Ν.Πουλαντζά*, Δωδώνη, τ.20 (1991), Ιωάννινα.
- Offe C., «The Theory of the Capitalist State and the Problem of Policy Formation», Lindberg et al.: *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*, Lexington, Λονδίνο 1975.
- Ollman B., *Alienation, Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge University Press, 1986.
- Parsons T., *The Social System*, Free Press Inc., Νέα Υόρκη 1994.
- Πασουκάνης Ε., *Μαρξισμός και Δίκαιο*, μτφρ. Α.Χρυσοστομίδης, Οδυσσέας, Αθήνα 1977.
- Rancière J., «On the Theory of Ideology – Althusser's Politics», R. Edgley, R. Osborne: *Radical Philosophy Reader*, Verso, Λονδίνο 1985.
- Ρήγος Α. – Τσουκαλάς Κων/νος (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Σάκκουλα Μ. – Στεφανίδης Μ., «Νίκος Πουλαντζάς», *Αντί*, τχ. 697, 15 Οκτ. 1999, σ. 51.
- Sartre J.P., *L'être et le néant, essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Παρίσι 1943.
- Sarte J.P., *Critique de la raison dialectique, Précède de Question de méthode*, Gallimard, Παρίσι 1960.
- Smart B., *Foucault, Marxism and Critique*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1983.
- Smith A., *Nationalism and Modernism*, Routledge, Λονδίνο 1988.
- Smith A., *The Wealth of Nations*, the Modern Library, Νέα Υόρκη 1986.
- Sorel G., *Refléxions sur la violence*, M. Rivière, Παρίσι 1923.
- Spinoza, *Oeuvres Complètes*, Gallimard, Παρίσι 1954.
- Therborn G., *Science, Class and Society*, Verso, Λονδίνο 1980.
- Thompson E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin 1968.
- Thompson E.P., *The Poverty of Theory and other Essays*, Merlin Press, Λονδίνο 1978.
- Thompson J. B., *Studies in the Theory of Ideology*, Polity Press, Κέμπριτζ 1984.
- Τσινόρεμα Στ. «Πουλαντζάς και Φουκώ : όψεις μιας κριτικής συνάντησης», *Πολίτης*, τχ.96, Δεκέμβριος 1988, σελ.35-40.
- Weber M., *Economy and Society*, τ. I,II University of California Press, 1978.
- Žižek Sl., *The Sublime Object of Ideology*, Verso 1995.